

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ

(DOKTORA TEZİ)

HAZIRLAYAN
20136073 ELVİN YILDIRIM

DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL

İSTANBUL-2017

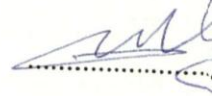
Elvin YILDIRIM tarafından hazırlanan **Andronovo Kültürü** adlı bu çalış
aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Doktora Tezi ola
Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 30 / 05 / 2017

Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Danışman-Tez İz. Kom. Üy.)

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Osman YORULMAZ (Tez İz. Kom. Üy.)

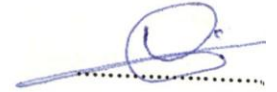
Jüri Üyesi : Prof.Dr. Okan YEŞİLOT (Tez İz. Kom. Üy.-M. Ü.Öğr.Üy.)

Jüri Üyesi : Doç.Dr. İlyas KEMALOĞLU

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr. Ali AHMETBEYOĞLU (İ. Ü. Öğr.Üy.)

Edek Jüri Üyesi : Prof.Dr. Aydın USTA

Edek Jüri Üyesi : Doç.Dr. Dinçer KOÇ (İ. Ü. Öğr.Üy.)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VII
SUMMARY.....	IX
KISALTMALAR.....	X
HARİTALAR LİSTESİ.....	XII
ÇİZİMLER LİSTESİ.....	XIII
RESİM LİSTESİ.....	XVII
TABLolar LİSTESİ.....	XIX
KAYNAK TAHLİLİ.....	XX
1. Arkeolojik Kaynaklar	XX
2. Tarihi Kaynaklar.....	XXII
GİRİŞ: TEZİN KONUSU.....	1
1. BÖLÜM: ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN TANIMI VE TEMEL ÖZELLİKLERİ.....	8
1.1. Andronovo Kültürü'nün Kronolojisi ve Safhaları Meselesi.....	11
2. BÖLÜM: ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN ÇIKIŞ NOKTASI VE YAYILDIĞI COĞRAFYA.....	19
2.1.Kazakistan Coğrafyasında Andronovo Kültürü.....	22
2.1.1. Orta Kazakistan Nura (Federovo) ve Atası (Alakul) Safhaları Andronovo Kültürü ve Begaz Dandıbay Kültürü.....	24
2.1.1.1. Nura (Federovo) Safhası Andronovo Kültürü Abideleri..	26
2.1.1.1.1. Akşatağ Grubu.....	26
2.1.1.1.2. Bugul I Grubu.....	28
2.1.1.1.3. Baybala I Grubu.....	29
2.1.1.1.4. Kosagal Grubu.....	31
2.1.1.1.5. Kanattas Kompleksi.....	32
2.1.1.1.6. Botakara Kompleksi.....	32

2.1.1.1.7. Kızıl Kol Mezarlığı Kurgan 1.....	33
2.1.1.1.8. Şaymerdan 2 Mezarlığı.....	34
2.1.1.1.9 Jilandı Mezarlığı.....	35
2.1.1.2. Atasu (Alakul) Safhası Andronovo Kültürü Abideleri...	36
2.1.1.2.1. Ayşrak Kompleksi.....	37
2.1.1.2.2. Sangru II Kompleksi.....	40
2.1.1.2.3. Bılkıldak I, II ve III Kompleksleri.....	42
2.1.1.2.4. Şerubay Nura Kompleksi.....	45
2.1.1.2.5. Karasay Grubu.....	46
2.1.1.2.6. Temir Astağ Grubu.....	46
2.1.1.2.7. Karabiye Grubu.....	47
2.1.1.2.8. Aksu Aul I ve II Grubu.....	47
2.1.1.2.9. Begaz Kompleksi ve Begaz Dandıbay Kültürü.	49
2.1.1.2.10. Elşibek Kompleksi.....	53
2.1.1.2.11. Belasar Kompleksi.....	54
2.1.1.2.12. Egiz Koytas Kompleksi.....	55
2.1.1.2.13. Cambay Karasu Kompleksi.....	56
2.1.1.2.14. Basbaldak Kompleksi.....	56
2.1.1.2.15. Altınsu Kompleksi.....	57
2.1.1.2.16. Canaydar Kompleksi.....	57
2.1.1.2.17. Kurban Yapıları.....	57
2.1.2. Doğu Kazakistan Andronovo Kültürü.....	58
2.1.2.1. Doğu Kazakistan'da Bulunan Başlıca Andronovo Kültürü Kurgan Yapıları.....	60
2.1.2.1.1. Küçük Koy Tas Kurganları.....	60
2.1.2.1.2. Kara Uzek, Karadyal, Yanayurt Kurganları.	61
2.1.2.1.3. Sarıkol 1-2 Kurganları.....	62
2.1.2.1.4. Lebyace Kurganı ve Üst Bukon.....	63
2.1.2.1.5. Oblaketka ve Semey Kumulu Kurganları..	64
2.1.2.1.6. Çagan Obo ve Kanay.....	64
2.1.2.1.7. Küçük Kızıl Yar.....	65
2.1.2.1.8. Zevakin Mezarlığı.....	67

2.1.2.2. Doğu Kazakistan’da Bulunan Andronovo Kültürü	
Yerleşimleri.....	67
2.1.2.2.1. Meçet.....	67
2.1.2.2.2. Semey Kumluğu Yerleşimi I-II.....	68
2.1.2.2.3. Kurort Aulu.....	69
2.1.2.2.4. Grigoreyevka ve Mınçınkur.....	70
2.1.2.2.5. Baraški I- II ve III Yerleşimleri.....	70
2.1.2.2.6. Kurcum ve Kanay.....	71
2.1.2.2.7. Ust Narım.....	73
2.1.2.2.8. Küçük Kızıl Yar.....	75
2.1.2.2.9. Turuşnikov.....	78
2.1.2.2.10. Kazakistan Altay Dağları Bölgesi....	79
2.1.3. Batı Kazakistan’da Andronovo Kültürü.....	80
2.1.4. Kuzey Kazakistan Andronovo Kültürü.....	83
2.1.5. Güney Kazakistan ve Yedisu Andronovo Kültürü.....	87
2.2. Urallarda ve Batı Orman-Bozkır Sahasında Andronovo Kültürü.....	94
2.2.1. Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan Bölgelerindeki Andronovo	
Kültürü Abideleri.....	102
2.2.1.1. Mezarlıklar.....	102
2.2.1.2. Yerleşimler.....	107
2.2.2.Magnitogorsk-Troitsk-Kustanay Bölgelerindeki Andronovo	
Kültürü Abideleri.....	108
2.2.2.1. Mezarlıklar.....	109
2.2.2.2. Yerleşimler.....	110
2.2.3.Sol İletsk-Aktuyubin-Orsk Bölgelerindeki Andronovo Kültürü	
Abideleri.....	111
2.2.3.1. Mezarlıklar.....	111
2.2.3.2. Yerleşimler.....	115
2.3. Güney Sibirya’da Andronovo Kültürü.....	115
2.4. Kırgızistan Sahasında Andronovo Kültürü.....	132
2.5. Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan Sahasında Andronovo	
Kültürü.....	139

3. BÖLÜM: ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN ETNİK KÖKENİ VE ERKEN GÖÇERLERLE İLİŞKİSİ.....	153
3.1. Andronovo Kültürü'nün Etnik Kökeni Hakkındaki Meseleler.....	153
3.2. Andronovo Kültürü'nde Yerleşik Hayattan Bozkır Kültürüne Geçiş.....	166
3.3. Andronovo Kültürü'nden İlk Türk Devletlerinin Tarih Sahnesine Çıkış Süreci.....	171
3.4. Türk Tamgaları ve Andronovo Kültürü ilişkisi.....	180
4. BÖLÜM: ANDRONOVO TOPLUMUNDA MEZAR DEFİN ÖZELLİKLERİ VE DİN İNANIŞLARI.....	187
4.1. Andronovo Kültürü Kurgan Yapı Özellikleri ve Ölü Gömme Uygulamaları.....	187
4.2. Andronovo Kültürü Kurganlarından Elde Edilen Arkeolojik Malzemeler ve Dini Özellikleri.....	198
4.3. Andronovo Kültürü Petroglifleri ve Dini Bağlantılar.....	200
5. BÖLÜM: ANDRONOVO KÜLTÜRÜ DÖNEMİNDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT.....	216
5.1. Andronovo Kültürü Döneminde Sosyal Hayat.....	216
5.1.1. Giysiler ve Süs eşyaları.....	225
5.1.2. Araç-gereçler ve Silahlar.....	240
5.1.3. Kap kacaklar.....	245
5.2. Andronovo Kültürü Döneminde Ekonomi (Tarım ve Hayvancılık).....	251
5.3. Bronz Çağı'nda Andronovo Kültürü Madenciliği ve Dönemin Maden Ocakları.....	262
SONUÇ.....	270
EKLER.....	277
KAYNAKLAR.....	284
ÖZGEÇMİŞ.....	310

ÖNSÖZ

Türk tarihinin başlangıcı olan ve yazılı kaynakların bulunmadığı devirlerine ait başvuru kaynaklarımız hiç şüphesiz arkeolojik eserleridir. Türk tarihinin ortaya çıktığı Orta Asya'daki eski dönemlere ait yeterli ve müstakil çalışma Türkiye'de daha önce maalesef yapılmamıştır. Hiç şüphesiz Türklere dair yazılı kaynakların verdiği en net bilgiler Çin yazılı metinlerinde bulunmaktadır; fakat Türk tarihi bu yazılı kaynaklarda verilen tarihten çok geriye gitmektedir.

Türk tarihi araştırmalarında, hatta ders kitaplarında bile Türk Tarihi, Orta Asya kültür dönemleri ile ilişkilendirilmektedir, fakat akademik olarak bu sahada çok büyük bir boşluk bulunmaktadır. Eski bilgiler ışığında hâlâ günümüz tarihçileri tez konumuz olan Andronovo Kültürü'nü M.Ö. 1700-1200 yılları arasına tarihlendirmektedir, oysaki yeni bilgiler ışığında bu dönemin çok daha eski olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Bu tez konusunu seçmemin en başta gelen sebebi Türk tarihindeki söz konusu dönemin iyi bilinmemesidir. Birçok tarihçinin ve sanat tarihçisinin de hemfikir oldukları konu, Türk tarihinin başlangıç devrinin Anav Kültürü'nden itibaren Orta Asya'da görülen kültür dönemlerinde şekillendiğidir. Keramikler üzerinden ve buluntu yerlerine binaen adlandırılan bu kültür dönemlerinden Andronovo Kültürü yerleşik hayattan atlı-göçer bozkır hayatına geçiş yapıldığı dönemdir.

Tarihçiliğimiz açısından Andronovo Kültürü önem arz etmektedir zira bozkır hayat tarzının ortaya çıkışı ve Türklerin neden bu hayatı seçtikleri, sosyo-ekonomik şartları gibi hususları bilmemiz bu dönemi bilmemizden geçmektedir.

Türkiye'de şu ana kadar müstakil olarak değinilmemiş bu konuyu ele almanın en büyük zorluğu, Orta Asya kültür dönemleri içerisinde batıdan doğuya, kuzeyden güneye çok geniş bir sahada ve uzun süre devam eden bir kültür dönemi olmasından kaynaklanmaktadır. Andronovo Kültürü, Urallar'dan Yenisey havalisine, Sibirya'dan

Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'a kadar yayılmış ve 1000 yıldan fazla sürmüştür. Bu kültür dönemine ait binlerce yerleşim yeri, kurgan ve sayısız maddi kültür unsuru bulunmaktadır.

Çalışmamızda bu binlerce abideyi zikretmek elbette çalışmanın hacmi olarak mümkün olmayacaktır ve gerekli de değildir. Sınırlarını belirlemeye çalıştığımız bu döneme ait en önemli yerleşimler, mezarlar ve mezar buluntuları üzerinde durulacaktır. Maddi kültür unsurlarının ışığında ve konunun uzmanı arkeolog, sanat tarihçisi, etnograf ve antropologların görüşleri ile bu kültür döneminin devamı olan kültürler ve ilk Türklerin ortaya çıkışları arasındaki bağ açıklanmaya çalışılacaktır.

1800'lü yıllardan itibaren Ruslar tarafından yapılmaya başlanan kazı çalışmaları ve elde edilen malzemeler Rusya'nın çeşitli müze depolarına teslim edilmiştir. Konu ile alakalı çok sayıda arkeoloji raporları, araştırma eserleri, makaleler ve bildiriler mevcuttur. Bu kaynakları elde etmek maksadıyla Rusya St. Petersburg'da bulunan *Rossiskaya Akademiya Nauk Institut İstorii Materialnoy Kulturi* (Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü/Rusya İlimler Akademisi) ve *Institut Vostochniy Rukopisey* (Doğu Yazmaları Enstitüsü), *Rossiskaya Natsionalnaya Biblioteka* (Rusya Milli Kütüphanesi) ve Moskova'daki *Gosudarstvennaya Biblioteka S.S.S.R imeni Lenina*'da (Lenin Devlet Kütüphanesi) araştırmalar yaptık. *Hermitaje* (St. Petersburg Ermitaj Müzesi), *Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Muzei* (Moskova Devlet Tarih Müzesi) ve Güney Sibirya bölgesindeki yerel müzelerde tez konumuz olan döneme ait eserleri inceledik ve kendi fotoğraf kataloğumuzu oluşturduk.

Tezimiz giriş kısmına ilaveten beş ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Andronovo Kültürü dönemine kadar Orta Asya'da görülen Neolitik Kültür dönemleri ve etki altına aldıkları coğrafya sunulmuştur. Andronovo Kültürü dönemi ile toplum yapısındaki ilerleme ve hayatta görülen değişiklikler genel hatları ile ortaya konulmuştur. Birinci bölümde Andronovo Kültürü'nün tanımı ve temel ve özellikleri sunulurken dönem üzerinde yapılan kronoloji çalışmalarını ve kendi içindeki farklılıklar sebebiyle yapılan sınıflandırmalardaki safhaların neler olduğunu

ve bunların hangi tarihi coğrafyada görüldüklerini tespit etmeye gayret edilmiştir. İkinci bölümde Andronovo Kültürü'nün ilk çıkış noktası üzerindeki görüşler ve yayıldığı coğrafya üzerinde durularak Kazakistan, Ural sahası, Güney Sibirya, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan sahasındaki abideleri ortaya koymaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Andronovo insanının antropolojik tipi ve bu tipin devamı olan akraba topluluk üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde mezar defin özellikleri ve elde edilen maddi kültür unsurları üzerinden Andronovo insanının manevi hayatı ve din tasvirinin ne olabileceği üzerindeki görüşlere yer verilmiştir. Beşinci ve son bölümde ise Andronovo insanın sosyo-ekonomik hayatı ve günlük hayatına dair tespitlerin yapılması hedeflenmiştir.

Tez çalışmamız sırasında kendi yoğun çalışmaları esnasında bile büyük sabır ve hoşgörü göstererek, değerli vakitlerini ayırma nezaketinde bulunarak bana yol gösteren danışman hocam sayın Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'a minnettarım. Çalışmamız sırasında desteklerini ve görüşlerini esirgemeyen sayın hocalarım Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na, Prof. Dr. Osman Yorulmaz'a, Prof. Dr. Okan Yeşilot'a, Yrd. Doç Dr. Alpaslan Aşık'a ayrı ayrı teşekkür ederim. Lisans döneminden itibaren hem şahsım adına hem de tezim üzerindeki emeklerinden dolayı Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu hocama bu vesileyle minnettarlığımı bir kez daha ifade etmek isterim. St. Petersburg Maddi Kültür Enstitüsünde ve Doğu Yazmaları Enstitüsünde bize rahat bir çalışma ortamını sağlayan Prof. Alexander Vitol'e de minnettarlığımı bu vesileyle tekrar belirtmek isterim. Ayrıca verdikleri eğitim bursu sayesinde çalışma imkânlarımı artıran Türk Petrol Vakfına teşekkür ederim.

Son olarak da dualarını esirgemeyen anneme ve babama, her türlü desteği ve anlayışı için eşim Yrd. Doç. Dr. Kürşat Yıldırım'a ve biricik uslu kızım Ülkü'ye teşekkür ederim.

İstanbul 2017
Elvin YILDIRIM

ÖZET

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ

ELVİN YILDIRIM

Orta Asya coğrafyasında M.Ö. 2. bin yıldan itibaren ilkel toplumların ekonomik hayat standartlarında ileriye dönük gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Yerleşik hayat süren tarım toplumu kültüründe hayvan besiciliğine doğru kayma başlamıştır. Andronovo Kültürü toplumu atın ve devenin ehlileştirilmesinin ardından, daha ekonomik olarak gördükleri küçükbaş hayvancılığa geçiş yapmışlar, önce yakın yerlere göç ve geri dönüş, ardından yaylacı ve konar-göçer hayat tarzını benimsemişlerdir. Bu durum, Urallar'dan Hakasya'ya Sibirya'dan Tanrı Dağları'na kadar olan dev topraklarda yaşayan Andronovo toplumunda ve gelecek nesillerinde görülecek bir hayat tarzı olan bozkır kültürünü ortaya çıkarmıştır.

Yayıldıkları saha üzerinde bıraktıkları keramiklerin izinden giderek yayılım sahaları ve yaşadıkları dönem ortaya çıkarılan Andronovo insanının batıdan doğuya olan göç ve yayılımının sonucunda erken Türk boylarının ortaya çıktığını düşünmekteyiz.

ANAHTAR KELİMELER: Andronovo, M.Ö. II.-I bin yıllar, Keramik, Hayvancılık, Bozkır Kültürü, Türkler.

SUMMARY

ANDRONOVO CULTURE

ELVİN YILDIRIM

There were developments forward in the standards of economic life of the primitive societies in the Central Asian geography since the second millennium BC. Farming culture of settled life began to shift towards livestock. The Andronovo Culture people began to feed sheep livestock, which they thought it more economic. They firstly embraced migrating and returning to nearby places and after that adopted nomadic lifestyle. This created a steppe culture, a life style to be seen in Andronovo society and future generations living in gigantic soils from Urals to Khakassia and Siberia to Tanri Mountains.

We think that early Turkic branches appeared in consequence of east-west migrating and spreading of Andronovo people that spreading fields and period they live in revealed in the traces of the ceramics in their spreading fields.

KEY WORDS: Andronovo, I.-II. Millennium BC, Ceramic, Livestock, Steppe Culture, Turks.

KISALTMALAR

a.g.k.	: adı geçen kitap
a.g.m.	: adı geçen makale
Açık.	: Açıklamalar
<i>AH KazCCP (BKAЭ)</i>	: <i>Akademiya Nauk KazSSR (Vostochnaya Kazhstanskaya Arheologicheskaya Ekspeditsiya)</i>
<i>AH CCCP</i>	: <i>Akademiya Nauk SSSR</i>
AO	: <i>Arheologicheskie Otkritiya</i>
Bkz.	: Bakınız
cm.	: santimetre
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Edit.	: Editör
İA.	: <i>İslam Ansiklopedisi</i>
İİAE	: <i>İnstituta İstorii, Arheologii, Etnografii</i>
İz. GAGU	: <i>İzdatelstvo Gorno Altayskogo Gosuderstvennogo Universiteta</i>
İz. KarGU	: <i>İzdatelstvo Karagandin Gosuderstvennogo Universiteta</i>
KazCCR	: <i>İstoria Kazahskoy SSR</i>
KazNU	: <i>Kazakhstan Natsionalnyy Universitet</i>
KırSSR	: <i>İstoriya Kirgizskoy SSR</i>
km.	: kilometre
KS	: <i>Kratkie Soobsheniya</i>
m.	: metre
M.Ö	: Milattan Önce
m ² .	: Metrekare
MİA	: <i>Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR</i>
RA	: <i>Rossiskaya Arheologiya</i>

Rap.	:Raportör
s.	: sayfa
SA	: <i>Sovetskaya Arheologii</i>
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve devamı
yay. haz.	: yayına hazırlayan
yy.	: yüzyıl

HARİTALAR LİSTESİ

- Harita 1** Andronovo Kültürü toplumunun göç haritası
- Harita 2** Kuzey Kazakistan Bölgesi'ndeki İşim Irmağı çevresindeki Andronovo Abideleri
- Harita 3** Güney Kazakistan ve Yedisu Bölgesi haritası
- Harita 4** Zaural'da Andronovo Kültürü yerleşimleri
- Harita 5** Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan, Magnitogorsk-Troitsk-Kustanay, Sol İletsk-Aktöbe-Orsk Bölgelerindeki kurgan ve yerleşimler.
- Harita 6** Andronovo Kültürü'nün Yenisey etrafındaki yayılımını gösteren harita
- Harita 7** Kaya resimlerinin yayılım sahasını gösteren harita
- Harita 8** Kaya resimlerindeki araba tasvirlerinin yayılım sahasını ve yönünü gösteren harita
- Harita 9** Andronovo Kültürü dönemine ait Çariskoe mezarlığının konumu
- Harita 10** Andronovo Kültürü keramiklerinin kronolojik safhalarına göre bulundukları yer haritası

ÇİZİMLER LİSTESİ

- Çizim 1** Ukrayna’da elde edilen Srubna keramiklerinde Andronovo öğeleri
- Çizim 2** Akşatağ Grubu kurganlarından elde edilen keramiklerin çizimi
- Çizim 3** Bugul I Grubu mezar yapısı çizimi
- Çizim 4** Baybala I grubu takı ve çömlek parçaları çizimi
- Çizim 5** Kosagal Grubu Andronovo mezarından çıkarılan kil çömlek
- Çizim 6** Nura safhası Andronovo Kültürü tek ve çift mezar çukurları çizimi
- Çizim 7** Kızıl Kol Mezarlığı Kurgan 1 planı, merkez mezarlardan elde edilen ürünler
- Çizim 8** Ayşrak kompleksine ait Andronovo Kültürü kurganlarının dağılım planı
- Çizim 9** Andronovo Kültürü ataerkil aile yapısını gösteren çoklu mezarlar
- Çizim 10** Bılkıldak I çömlekleri ve Bılkıldak I bıyıklı kurgan çizimi
- Çizim 11** Bılkıldak II-III çömlekleri ile Bılkıldak I’den çıkarılan şahin dişleri ve bronz boncuklar
- Çizim 12** Aksu Aulu II
- Çizim 13** Andronovo Kültürü Aksu Aulu Begaz Dandıbay Kültürüne Geçiş
- Çizim 14** Küçük Kızıl Yar mevkiinde bulunan 1 numaralı mezarın durumu ve envanterler
- Çizim 15** Ust Narım yerleşiminden elde edilen tahıl dövmeye yarayan taş rende
- Çizim 16** Küçük Kızıl Yar yerleşim planını yüzey çalışması
- Çizim 17** Turuşnikov yerleşiminden çıkarılan taş aletler kazma ve rende
- Çizim 18** M. P. Gryaznov tarafından çizilmiş Kuzey Tegisken Mozolesi
- Çizim 19** 4 no’lu kurgandaki 6 ve 7 no’lu mezardaki çömlek fragmanlarının çizimi

- Çizim 20** Çelyabinsk Bölgesi Kulevçi VI kazısında elde edilen süs eşyaları
- Çizim 21** Novo Kumak mezarlarından elde edilen ürünler
- Çizim 22** Kupuhta Mezarlığı'ndan elde edilen ürünleri
- Çizim 23** Altay Kray Elbanka bölgesinde elde edilen Federovo Safhası çömlek çizimleri
- Çizim 24** Altay Sahasında bulunan kurganlardan elde edilen malzemeler
- Çizim 25** Altay Kray Çeskov I Mezarlığı'ndaki Çarış mezarı çizimi
- Çizim 26** Çarış mezarındaki taş lahit ve lahtın kapağının çizimi
- Çizim 27** Çarış mezarından elde edilen çömlek çizimi
- Çizim 28** Titov Kurgan mezarlarının planı ve iskeletlerin yatış pozisyonları
- Çizim 29** Titov kurganlarından elde edilen bronz ürünler ve çömlek çizimi
- Çizim 30** Kırgızistan Tanrı Dağları Arpa boyunda elde edilen çömlekler ve döküm kalıplar çizimi
- Çizim 31** Tegirmen-Say mezarlığı bronz ürünler ve çömleklerin çizimi
- Çizim 32** Kırgızistan'da Tanrı Dağları'nda elde edilen çömleklerin çizimi
- Çizim 33** Müminabad'da elde edilen Andronovo Kültürü maddi kültür öğeleri çizimi
- Çizim 34** Taşkent'te bulunan Briçmulla Andronovo Kültürü bronz ürünleri
- Çizim 35** Murgab Deltası'nda Tahrbay'daki kazı çalışmalarında elde edilen keramik fragmanları
- Çizim 36** Zarefşan Vadisi'ndeki kazılarda elde edilen bronz ürünler.
- Çizim 37** Boğa ve Öküzler tarafından tarımda pulluk çekimi tasviri
- Çizim 38** Begaz Dandıbay dönemi Balakuldu II 10 no'lu mezarda tespit edilen kemikteki bronz ok ucu.
- Çizim 39** Başkırt aile Tamgaları
- Çizim 40** Üzerinde Alakul safhası öğeler bulunan Seymin-Turbin tipte Kelt çizimi
- Çizim 41** Türk Dünyası'nda hâlâ kullanılmakta olan süsleme ve motifler

- Çizim 42** Kobdık kompleksinden kurganı
- Çizim 43** Hakasya Çaataş geçidinden bir kurgan planı örneği
- Çizim 44** Tastı Butak I katlı mezar çizimi
- Çizim 45** Abakan mezarlığından elde edilen kemikten yapılmış insan figürleri
- Çizim 46** Andronovo plakalarına en yakın olan Taştıp taş figürü çizimi.
- Çizim 47** Bronz Çağı Tamgalı I Kaya resimlerinin genel karakteristiği
- Çizim 48** Koybagar ve Kokubulak kaya resimlerindeki tekerlekli araba tasvirleri
- Çizim 49** Karatau'daki kayalardaki vahşi boğa tasvirleri
- Çizim 50** Hakasya Znamenki'de keşfedilen Taş-baba üzerindeki boğa-araba tasviri.
- Çizim 51** Suuk-Bulak yerleşiminden bir mesken çizimi
- Çizim 52** Andronovo ev tiplerinin yurt tipi evlere dönüşünü gösteren çalışması.
- Çizim 53** Hakasya Abakan'da bulunan Bayar Kaya resimlerindeki ağaç ve yurt ev tasvirleri.
- Çizim 54** Altay-Sayan bölgesindeki ev tipleri
- Çizim 55** Aşık taşları çizimi
- Çizim 56** Andronovo Kültürü Kadını
- Çizim 57** Andronovo Kültürü Alakul safhasına kadın başlık kolyesi çizimi
- Çizim 58** 1-Sintaştı Kültürü başlık kolyesi, 2- Alakul safhası başlık kolyesi
- Çizim 59** 19. ve 20. yy başlarında İli Uygurlarının kullandıkları başlık kolyesi
- Çizim 60** Kaşgar ve Kuça Uygur ustalarının yaptıkları başlık kolyeleri
- Çizim 61** Halka küpe çizimi
- Çizim 62** Begaz Kompleksi'nde bulunan süs eşyaları
- Çizim 63** Andronovo Kültürü Dönemi Bugul I'den elde edilen ürünler
- Çizim 64** Alekseyev Kurganı'ndan çıkarılan bronz süs eşyaları
- Çizim 65** Çarışkoe Mezarlığı'ndan elde edilen altın kaplama küpe çizimi

- Çizim 66** Abakan'da Orak Ulusu civarında bulunan çömlekler
- Çizim 67** Nura safhası Akmolâ Kurganı'ndan çıkan çömlekler
- Çizim 68** Nura safhasına ait Begaz, Kanattas, Bugul yerleşimlerindeki keramikler
- Çizim 69** Ayşrak yerleşimindeki Atası safhası keramikleri
- Çizim 70** Orak ve Ust Erbi'da bulunan Andronovo ve erken Karasuk çömlekleri
- Çizim 71** Suhomesov, Federovka, İsakov ve Alakul Gölü civarında elde edilen çömlekler
- Çizim 72** Hakasya Orak Ulusu'nda keşfedilen 30 no'lu mezardaki iğne çizimi
- Çizim 73** A. M. Orazbayev tarafından Çelkar yerleşiminde keşfedilen Zamarayev safhasına tarihlendirilen kemikten az dizgin çizimleri.
- Çizim 74** Kurgan Oblastı'nda Alakul dönemini dizgin parçaları ve atın ağzında duruş şekline ait çizim.
- Çizim 75** Jilandı Kurgan 1'de elde edilen gem ve at koşum takımı parçalar
- Çizim 76** Begaz Dandıbay Kültürü Kent yerleşiminden elde edilen gemler
- Çizim 77** Çelyabinsk Bölgesi Koçkar havalisindeki kalay madeni çizimi
- Çizim 78** Ural sahasında Andronovo Kültürü'ne ait bronz aletler.
- Çizim 79** Tasmola Kurganı'ndan elde edilen bronzdan yapılmış at dizginleri

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1** Dandıbay'da elde edilen ve Karasuk dönemi ile ilişkilendirilen çömlek
- Resim 2** Baybala I grubu Andronovo Kültürü mezar yapısı
- Resim 3** Şaymerdan 2 Kurganı
- Resim 4** Jilandı Kurgan 1 ve 2 no'lu mezardan elde edilen çömlek
- Resim 5** Ayşrak 12 no'lu kurganın güney tarafındaki mezarda bozulmamış iskelet
- Resim 6** Andronovo Kültürü Boksay kurban çukuru ve yanında bulunan taştan rende
- Resim 7** Küçük Kızıl Yar 1'de bulunan kırılarak bozulmuş vaziyetteki havan ve Ocak
- Resim 8** Djangala'daki Andronovo Kültürü süslemelere sahip keramik parçaları
- Resim 9** Lisakovsk III mezarlığındaki çömlekler
- Resim 10** Hantağ mezarlığındaki Andronovo Kültürü Çömleği
- Resim 11** Ureftı I mezarlığından elde edilen kilden yapılmış ürünler
- Resim 12** Baytu I ve Baytu II mezarlarındaki Andronovo Kültürü ürünleri
- Resim 13** Semerkant yakınlarında keşfedilen Andronovo Kültürü mezarı envanteri
- Resim 14** Kumsay mezarında elde edilen Andronovo Kültürü çömleği
- Resim 15** Gamalı haç ve sekiz köşeli yıldız figürü
- Resim 16** Kazakistan. Öküzlerin araba çekme sahnesi
- Resim 17** Kazak kilim ve halılarında bulunan geometrik desenler
- Resim 18** Andronovo Kültürü'ne atfedilen insan figürleri
- Resim 19** Beyskaya Taş ve Ust Esinskaya Kıs-taş figürleri
- Resim 20** Uybat Kıs Taş ve Yukarı Uzun Mayak Ulusu Taş-Çarkov Ulus Taş
- Resim 21** Bir başlığın dokuma parçası kalıntısı
- Resim 22** Andronovo Kültürü kadını çalışması.

- Resim 23** Andronovo Kùltürü dönemi başlık aksesuarı
- Resim 24** Kazakların Saukele adını verdikleri başlık
- Resim 25** Alakul Andronovo Kùltürü dönemi yüzükleri
- Resim 26** Kenzekol kazılarında elde edilen küpeler
- Resim 27** Kenzekol I kazısında elde edilen altın kaplama bronz küpeler
- Resim 28** Kenzekol I kazısında elde edilen kolye
- Resim 29** Kirjakul I döküm kalıbı
- Resim 30** Lisakovsk mezarlığında elde edilen bronz boncuklar ve süs plakalar
- Resim 31** Andronovo Kùltürü dönemi erkeğini yansıtan bir rekonstrüksiyon
- Resim 32** Andronovo Kùltürü döneminden silahlı bir asker rekonstrüksiyonu.
- Resim 33** Andronovo Kùltürü savaş arabası ve askeri.
- Resim 34** Bronz Çağı'nda tahılları öğütmek için kullanılan rende ve havanlar
- Resim 35** Kazakistan Altaylarında Bronz Çağı'nda maden işlerinde kullanılan hayvan boynuzları
- Resim 36** Bronz Çağı Kazakistan Altaylarında maden işlerinde kullanılan aletler.
- Resim 37** Kazakistan Altaylarında Bronz Çağı'nda kullanılan yaprak formu döküm taşı.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1 Zaural bölgesinde tespit edilen yerleşimlerin boyutları ve meskenleri yapmak için açılan çukur sayıları

Tablo 2 Andronovo Kültürü çömlekleri üzerinde bulunan desenler

KAYNAK TAHLİLİ

Yazılı kaynaklar öncesi Orta Asya kültür tarihi ana kaynakları arkeolojik eserlerdir. Bununla birlikte insanın tabii tarihi olarak tarif edilen antropoloji, fizik ve kültür antropolojisi dalları da tarih ilmine yardımcı ilim dallarındandır. Fiziki antropoloji ile insan ırkının tekâmülü, kültür antropolojisi ile de kültürlerin yazının icadından önceki devirlerden başlayarak insanın bugüne kadarki gelişmesi incelenmektedir¹. M.Ö. 2000'lerden M.Ö. VIII. yy.'a kadar izlerini takip edebildiğimiz Andronovo Kültürü döneminin de en önemli kaynakları kurganlardan ve yerleşim sitelerinden elde edilen arkeolojik ve antropolojik malzemelerdir.

1. Arkeolojik Kaynaklar

Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* adlı çalışmasında tarihin başka ilimlerle olan münasebeti kısmında tarih ve arkeoloji ilişkisini “*Hiçbir ilim mücerret bir halde inkişaf edemez. Tarih ilmi de birçok ilimlerle muvazi olarak ve onların yardımıyla vücuda gelmiştir. Bunlardan arkeoloji tarihin eşidir, bu ikisi birbirlerinden ayrılamazlar*” şeklinde ifade etmiştir². Bununla birlikte arkeoloji ile sıkı sıkıya bağlı olan diğer bir bilim dalı da sanat tarihidir. Bu bakımdan her iki dalın da ilgi alanına giren resimler, minyatürler, giysi parçaları, süs eşyaları, keramikler, şehir kalıntıları, kurgan ve höyükler her iki dal ve dolayısı ile tarihin de ilgi alanına girmektedir. Türklerin ilk görüldükleri yerlerden ve göçler sonucunda yayıldıkları tüm coğrafi sahalardan elde edilen arkeolojik malzemeleri, Türk tarihini açıklayan tarih malumatını oluşturmak, zenginleştirmek ve bilinmeyenleri açıklamak bakımından çok mühimdir.

Andronovo Kültürü Orta Asya coğrafyasında batıda Ural Dağları'ndan, Yenisey Havzası'na kadar yayılmış, arkeolojik eserleri vasıtasıyla tanıdığımız, uzmanların önceleri genel olarak M.Ö. 1700-1200 yılları arasına tarihlendirdiği fakat

¹ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, s. 10.

² A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, s. 19.

yeni buluntularla M.Ö. 2. bin yıla dayandığı tespit edilen ve atlı konar-göçer hayata geçişin yapıldığı kültür dönemidir.

Tez konumuz olan bu kültür dönemine ait yazılı kaynak olmaması sebebiyle ana kaynaklarımız elbette dönem üzerinde kazı çalışmaları yapan Rus topraklarındaki arkeolog, antropolog ve etnografların kazı raporları ve elde edilen maddi kültür unsurları üzerine yaptıkları çalışmalardır. Bu bakımdan Sovyetler Birliği döneminde 1957'den beri İlimler Akademisi Maddi Medeniyetler Enstitüsü tarafından yayınlanmaya başlanan *Sovetskaya Arheologiya* (SA) (1992 yılından itibaren *Rossiskaya Arheologiya* adıyla yayınlanmaya devam etmektedir), 1939 yılından beri yayın hayatını sürdüren *Kratkiye Soobşeniye İnstituta Arheologii* (KSİA), 1959 yılından beri Devlet Ermitaj Müzesi tarafından yayınlanan *Arheologičeskiy Sbornik*, 1965 yılından itibaren Rusya İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından yayınlanan *Arheologičeskie Otkritiya* (AO), 1940 yılından 1972'ye kadar 175 cilt basılmış olan *Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR* (MİA) gibi süreli yayınlar ve komisyon eserleri taranmış ve Andronovo Kültürü dönemi ve onun devamı olan kültür dönemleri incelenmiştir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerin ayrı ayrı devlet üniversitelerinin arkeoloji dergileri ve yine Sovyetler Birliği dönemine ait *İstoriya Kazahstana* (KazSSR), *İstoriya Kırgızistana* (KırSSR) gibi tarih kitaplarının antik dönemlerle ilgili kısımlarına bakılmıştır.

Tüm bu dergilerin yanı sıra S. V. Kiselev, S. S. Çernikov, A. H. Margulan, K. A. Akişev, M. K. Kadirbayev, A. M. Orazbayev, M. P. Gryaznov, K. V. Salnikov gibi arkeologların müstakil çalışmaları ve bu minvalde Kazakistan için *Drevniyaya Kultura Tsentralnovo Kazahstana* ve *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzu*, Güney Sibirya için *Drevniyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Ural sahası için B. A. Rıbakova editörlüğünde hazırlanan *Andronovskaya Kultura* gibi çalışmalar incelenmiştir. Döneme ait pek çok arkeoloğun Andronovo Kültürü kronolojisi ve kökenleri, yayılma sahası, Andronovo insanın selef-halefleri ve Andronovo Kültürü karakteristiği üzerine görüşleri çalışmamızda verilmeye çalışılmıştır.

Coğrafyanın çok geniş, yaşanan dönemin oldukça uzun olması sebebiyle Andronovo insanın diğer kültürlerle olan ilişkileri ve kültür aktarımları tespit edilmeye çalışılmış, bu sebeple Andronovo Kültürü öncesinde yaşanan ve Yenisey havalisinde yaygın olarak görülen Afanesyevo ve Okunevo³ Kültürleri ile sonrasında görülen Karasuk ve Tagar Kültürü, Kazakistan ve Ural sahasında görülen Keltaminar Kültürü, Ural sahasının batısı ve güneyine doğru yayılım gösteren Srubna Kültürü ve diğer kültür dönemleri üzerine yapılan çalışmalar da ele alınmıştır.

2. Tarih Kaynakları

Andronovo Kültürü doğudaki yayılım sahası olan Hakasya topraklarında toplumun ilerlemesi ve komşu kültürlerle olan ilişkileri sayesinde artık dönemini tamamlamış ve bu coğrafyada daha ileri kültürler yaşanmaya başlanmıştır. İlerleyen dönemlerde farklı adlarla anılsalar da özellikle Karasuk Kültürü döneminde Andronovo Kültürü izleri takip edilmeye devam edilmiştir. Ardından bölgede ortaya çıkan Tagar-Taştık ve erken Türk kültürü döneminde de bu izler özellikle antropolojik olarak ve maddi kültür unsurlarında izlenmiştir⁴. Genel olarak bu kültür dönemleri İskit/Saka toplumuna atfedilmişlerdir. Bununla birlikte erken mezar örneklerine göre Andronovo Kültürü'nün hamilleri arasında Türk milleti de bulunmaktadır. Çin kaynakları bu bakımdan bölgede yaşayan boyların kimliği ve kimlerle akraba oldukları konusunda bizi aydınlatmaktadır. Bu süregelen dönem ve dönemin taşıyıcılarının Ting-lingler olduğu kanaati pek çok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir. Bu yüzden Ting-linglerin kim oldukları sorusuna cevap bulmak amacıyla, dönem kaynakları üzerinde çalışmaları bulunan W. Eberhard, Bahaeddin Ögel, Otto Maenchen Helfen ve Ahmet Taşağıl gibi araştırmacıların Çin

³ Afanesyevo ve Okunevo Kültürleri Yenisey havalisinde görülen ve birbirini izleyen aralarında akrabalık ilişkilerinin olduğu varsayılan iki dönemdir. Güney Sibiry'a'nın Yenisey bölgesi ve Altay-Sayan havalisinde Afanesyevo Kültürü'nün M.Ö. III. bin yılın ikinci yarısında görüldüğü belirtilmektedir. Bkz. **İstoriya Sibiri s Drevneysh Vremen do Naşih Dney**, C. I, Edit. A. P. Okladnikov, s. 159. M.Ö. II. bin yıldan itibaren ise kültür şeklinde değişim görülmüştür. Afanesyevo Kültürü'nün ardından ilk kurgan yeri (Okuneva Ulus) buluntusuna binaen bu kültüre Okuneva adı verilmiştir. **A.g.e**, s. 165.

⁴ N. L. Çlenovo, Andronovo Kültürü Federovo safhası abideleri ile Tagar Kültürü (İskit abideleri) ve Federovo safhası Karasuk ve İrmen kültürü ile ilişkili olduklarını ifade etmektedir. Bkz. N. L. Çlenova, "Osnovı Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskovo Tipa", **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskovo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert-G. B. Zdanoviç, s. 23.

kaynaklarına dayanarak ortaya koydukları çalışmalar incelenmiştir. Buna göre Ting-lingler ile alakalı ana kaynaklarının başında Shih Chi, Han Shu ve Hou Han Shu gibi Çin yıllıkları gelmektedir.

Geç dönemde olmasına rağmen Türk milletin geleneklerinden haber veren Arap seyyahların bölgede yaptıkları gözlemlere başvurulmuş ve kurgan kültürünün geç dönemlerde de devam ettiği grlmştir. Bu bakımdan Arap müelliflerinin eserlerine de müracaat edilmiştir. Böylece *Hudûd al-lam*, *bn-Fazlan Seyahatnamesi*, *Sharaf Al-Zamân Thır Marvazî on China*, *The Turks and India*, *Divan-ı Lgat-it Türk*, *Muhakemetül Lugeyeyn* adlı eserler de ana kaynaklarımız arasına girmiştir.

GİRİŞ

Asya kıtasının uçsuz bucaksız sınırlarında geniş coğrafyadaki doğal yapı, iklim ve bitki örtüsü, bölgede yaşamış toplulukların tarihi ve kültürel gelişimini etkilemiş ve hatta zaman zaman bu gelişimin yön değiştirmesine sebep olmuştur. Bu bakımdan bu coğrafyada yaşayan insanların tarihteki yerlerini ve kültürel gelişimini anlayabilmek için öncelikle bölgenin coğrafi durumunu iyi analiz etmek gerekmektedir.

Türklerin ve diğer milletlerin yurt tuttıkları aynı zamanda Andronovo Kültürü'nün yayıldığı bu coğrafya yüksek sıradağlar ile çevrelenmiştir. Doğal bir barikat vazifesi gören dağlardan Himalayalar bu coğrafi haritanın en güneyinde yer almaktadır ve Hindistan ile Hint Okyanusu'nu İç Asya'dan ayırmaktadır. Batıda ise Pamirler ve Tanrı Dağları doğal bir sınır vazifesi görmektedir. Kuzeyde ise Altay-Sayan dağ sistemi mevcuttur. Bu doğal barikatlar arasında geniş bozkırlar, çöl ve vahalar, kuzeyde tayga kuşağı ve bu kuşağın daha üstünde tundra kuşağı bulunmaktadır.

Deniz yüzeyinden yüksekte bulunan kurak ve sert bir iklime sahip toprakların kendine has florası ve faunası vardır. Buradaki doğa şartları tarihsel gelişmeye, kültürel yaratıcılığa ve insanın var olma savaşına tesir etmiştir. Böylece Tunguz, Moğol, Türk ve Fin-Ugor dil ailelerinin ve etnik grupların ve Paleolitik Çağ Asyalılarının kaderleri İç Asya coğrafyası ile bağlantılıdır⁵.

1960-1970 yılları arasında Asya'nın kuzeyinde Sibiry ve Uzak Doğu'da yapılan çalışmalar sonucunda Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik döneme ait veriler elde edilmiştir. Bu verilerin ilki Moğolistan'dan çıkan çakmaktaşılarıdır ki işleniş bakımından Avrupa ve Afrika'daki paleolitik aletlerinden farklıdır⁶. Güney

⁵ A. P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", Çev. Alâeddin Şenel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. Denis Sinor, s. 63.

⁶ **A.g.m**, s. 66.

Sibirya’da saptanan üst paleolitik yerleşimleri 21-10 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Dağlık Altay’da Katun Nehri kıyılarına yakın Kızıl Ozek ve Ulalinka kazı bölgelerinde ve Sibirya’nın diğer bölgelerinde de Paleolitik Dönem'e ait ve daha alt katmanlara ait sayısız yontulmuş çakmaktaşıları çıkarılmıştır. Oldukça karışık bir dönem olduğu ise daha sonra yapılan kazılarda elde edilen çakmaktaşıları ve mikrolitlerin Avrupa, Afrika ve Kafkaslar'da bulunan örneklerin Orta Asya’da da görülmesiyle gün yüzüne çıkmıştır. Bu da gezen avcılarının hayvanları su yolu üzerlerinden takip ederek Moğolistan coğrafyasına kadar geldiklerini de göstermektedir.

Orta Asya’da Paleolitik Döneme ait verilerin elde edildiği sahaların hepsini elbette burada zikretmemiz mümkün değildir. İnsanlığa çok eski devirlerden beri ev sahipliği yapmış olan bu dev coğrafyada Paleolitik dönemin orta ve üst dönemine ait kalıntılar da elde edilmiştir.

Paleolitik Dönem'den sonra Buzul Dönemi sona ermiş ve Holosen Çağı⁷ ile birlikte toplumlarda büyük bunalım gerçekleşmiş ve bunun sonuncunda yeni duruma ayak uydurmaya çalışan insan yeni hayat biçimleri, ekonomi ve kültür oluşturmuş, ok ve yay kullanmaya başlamış ve ilkel tarım ekonomisi kurmuştur⁸.

Neolitik çağ ile birlikte gelişme ve ilerleme üst düzeye çıkmış ok, yay ve çömlek üretiminde ileri düzeye geçilmiştir. Bu bakımdan Neolitik Çağ kültürlerinin en temel öğeleri insan topluluklarının yerleştikleri her alanda elde edildiklerinden dolayı tiplerine göre çömlekler olmuşlardır.

Orta Asya’da bu çağda çıkarıldıkları yere binaen S. P. Tolstov tarafından adlandırılan ve M.Ö. 4. bin yıl ile M.Ö. 2. bin yıl arasında tarihlendirilen Keltamınar Kültürü görülmektedir. Amu Derya’nın aşağı akımları ve yine Zarefşan Irmağı’nın aşağı akımları ile Aral bölgesinde ağır basan bu kültür döneminin temel özelliği tarak desenli çömlekleri olmuştur. Yerleşik kültüre sahip bu toplum 200-300 m²’lik

⁷ Günümüzden 11.000 yıl önce geç buzul çağının sona erdiği düşünülen dönemdir.

⁸ Okladnikov, “Tarihin Şafağında İç Asya”, s. 89.

meskenlerde su boylarında yaşamışlar ve ekonomilerinin temellerini avcılık üzerine kurmuşlar ve özellikle balık avlamışlardır. Tez konumuz olan Andronovo Kültürü ile olan ilişkileri ise çömlekler üzerinde bulunan desenlerde görülmektedir. Ayrıca Keltaminar Kültürü ile Anav Kültürü arasındaki benzerlikler de gözden kaçmamalıdır. Genel olarak Harezmi sahasında yayılan bu kültür dönemi çömlek bakiyeleri ile Çin’de Kansu, Henan ve Ukrayna’da elde edilen çömleklerdeki benzerlikler de aşikârdır⁹.

Bu dönemle birlikte araştırmalar daha çok çömlekler üzerindeki desenler ve elde edilecek maddi kültür unsurlarının benzerlikleri üzerine yapılmıştır. Tarak desenli çömlekler Neolitik Çağ ile birlikte Urallar’dan Yenisey havasına kadar olan çok geniş bir sahada yayılmıştır. Bu bakımdan çömleklerin tipleri (düz tabanlı veya yumurta dipli), ebatları, kullanılan malzemeler ve üzerlerinde bulunan desenler arkeologların kültür dönemlerini ayırt etmede ve birbirleri ile olan bağlantılarını tespit etmede kullanılan temel veriler olarak görülmüştür. Elbette bunlar kültür çalışmalarında kullanılan tek veriler değildir. Mezar kültürü de pek çok meselenin çözümü kavuşmasının anahtarıdır. Bu bakımdan Andronovo Kültürünün yayıldığı sahalarda, özellikle Kazakistan’da bulunan mezar ve defin kültürü ve mezarlardaki maddi kültür unsurları incelenecektir.

Neolitik dönemde Urallardan Uzak Doğu’ya kadar olan sahada, çok geniş topraklara yayılamamış yerel kültür öğeleri de (Baykal bölgesinde görülen Glazkov Kültürü ve Kitoy evresi, Novopetrovka’da Gromatuhin Kültürü ve Osinovozerk Kültürü, Japon ve Kore adalarında Comon Aynu Kültürü) tespit edilmiştir¹⁰.

⁹ Nejat Diyarbekirli, “Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru” **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, s. 117. Amu Derya sahasında ve Kazakistan’a doğru yayılma eğilimi gösteren Keltaminar Kültürü ve Sibirya’da yayılım gösteren Afanesyevo Kültürü çömlekleri üzerine, bu kültürlerin çizgilerinin Doğu Avrupa’da Keltaminar-Yamna Kültürü ve Güney Sibirya’da ise Afanesyevo-Keltaminar Kültürleri ilişkisindeki daha az farklılıktan bahsedilmektedir. Yine aynı sahada görülen Tazabagyab Kültürü ile Andronovo Kültürü yakınlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Bkz. M. A. İtina, “Pervobitnaya Keramika Horezma”, **Keramika Horezma**, Edit. S. P. Tolstov-M. G. Borobevoy, s. 26.

¹⁰ Okladnikov, “Tarihin Şafağında İç Asya”, s. 99, 109, 114.

Metalin keşfi ve işlenmesinin öğrenilmesiyle artık Orta Asya’da yeni bir dönem olan Eneolitik veya diğer bir adıyla Kalkolitik (Bakır-Taş) Çağ’a geçiş yapılmıştır. Bunun en eski örneklerine ise Yenisey havalisinde tesadüf edilmiştir. M.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısında Hakasya-Minusinsk havzasında “Afanasyevo Kültürü” insanları metali işlemiş ve aletler yapmayı başarmışlardır¹¹. Bu kültüre ait katmanlar Altaylarda da tespit edilmiştir. Metalin eritilmeden döverek işlendiği Afanasyevo döneminin ardından bazı araştırmacılara göre Afanasyevo Kültürü’nün bir safhası, bazılarına göre de ayrı bir kültür olarak görülen Okuneva dönemi (M.Ö. 2. bin yılın başları) yaşanmıştır. Bu iki dönemi birbirinden farklı olarak gören ilim adamlarından A. P. Okladnikov Afanasyevo insanının Avrupalı tipte, Okuneva insanının ise Mongoloid tipte olduklarını iddia etmektedir¹². Yukarı Ob Irmağı havzasında görülen Samus Kültürü de aralarındaki benzerlikler sebebi ile Okuneva Kültürü ile ilişkili görülmüştür. Ob havalisinde M.Ö. 2. bin yılın ilk yarısının sonuna kadar bölgede görülen Samus Kültürü bölgeye batıdan sızan Andronovo Kültürü tarafından sonlandırılmış, Tom havalisine çekilen Samus Kültürü’nün son temsilcileri de bu sahada tarihten silinmişlerdir¹³.

Okuneva Kültürü’nün ardından, çok geniş bir sahaya yayılmış olan ve en erken bakiyelerine Ural-Kazakistan bozkırlarında tesadüf edilen Andronovo Kültürü dönemi (M.Ö. 2150-1200/800) yaşanmıştır. Andronovo Kültürünü ise Karasuk ve Tagar Kültürleri ve onlarla ilişkilendirilen ve sanatta hayvan üslubunun ortaya çıktığı İskit-Sarmatlar dönemi ve Hun dönemi takip etmiştir.

Neolitik Çağ’la birlikte Orta Asya topraklarında başta avcılık-toplayıcılık ekonomisine bağlı yaşamlarını sürdüren topluluklar Holosenle birlikte şartlara uyum sağladıktan sonra, zamanla ilkel tarım kültürünü geliştirmiş ve Afanasyevo dönemi ile de hayvanların evcilleştirilmesini başarmışlardır. Andronovo Kültürü ile birlikte

¹¹ L. P. Kızlasov, “Afanevskaya Epoha v İstorii Hakasii”, **Vestnik Moskovskovo Universiteta**, No:2, s. 66. Altay-Sayan bölgesinde görülen Afanasyevo Kültürü’nün bölgedeki Neolitik dönem yerel kültür ile örtüşmediği ve Avrupalı ırk tipindeki bu toplumun da kurgan kültürünün ortaya çıktığı İdil-Ural bölgesinden bölgeye geldiği de düşünülmektedir. Bkz. Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziev, **Türk Halklarının Kökeni**, Çev. Hatice Bağcı, s. 54 vd.

¹² Okladnikov, “Tarihin Şafağında İç Asya”, s. 118.

¹³ **İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, C. I, Edit. A. P. Okladnikov, s. 166.

hayvancılık oldukça ileri bir safhaya gelmiş ve tarımın yapıldığı yerleşimlerinde çiftlik yaşantısına benzer hayat sürdürülmüştür. Hayvanlar için evlerin dışına ağıllar yapılmış ve zamanla hayvan sürülerinde artışla birlikte yaylacılık veya yarı göçer ve ardından göçer yaşam şekilleri ortaya çıkmıştır¹⁴. Bu değişen ekonomik ve kültürel yapı sonucunda da Bozkır Kültürü doğmuştur.

Genel tanımlama ile Bronz Çağı adı verilen dönemde erken göçer çağı topluluğu İskit-Sakalar da dâhil olmak üzere Orta Asya’da yaşayan topluluklar, Hint-Avrupalılar tezinine göre Hint-İran kavmi olarak gösterilmektedir¹⁵. Yakınlarda J. P. Mallory’nin müdafaacı olarak öne çıktığı bu tezin mimarı Hint-Avrupa dilleri ve kurgan hipotezini ortaya koyan arkeolog Maria Gimbutas’tır. Pek çok arkeolog ve dil bilimci yeterli delillere sahip olmadığı gerekçesiyle Gimbutas’ın tezlerini kabul etmemişlerdir. Hint Avrupalılar veya İndo-Germenler hakkında yapılan çalışmalar da dil ve etnografya verilerinden hareket etmekte ve Sümerler de işin içine katılmaktadır. Wilhelm Koppers, proto-Türklerin M.Ö. 2000’lerde İndo-Germenlere yaklaşık 1000-1500 yıl takaddüm ettiklerini ve eski Türklüğün doğudaki yüksek kültürün temellendirilmesinde ve ilerlemesindeki rolünde şüphe olmadığını ifade etmektedir¹⁶.

Gemler üzerinde yapılan çalışmalar ve atın ehlileştirilmesi ile birlikte atlı kültür taşıyıcılarının Kafkaslar üzerinden yayıldığı ve bunların Aryan yani Hint-İran veya Hint-Avrupalı oldukları tezleri ortaya atılmıştır. Bu kavmin Çin’in Kansu bölgesine kadar bütün Orta Asya’ya yayıldıkları ve göçer oldukları, atın ilk defa onlar tarafından ehlileştirildiği ve dünyanın at binme sanatını onlardan öğrendikleri kabul edilmektedir. İlk ehlileştirilen atın Cungarya’da ortaya çıkarılan kısa kalın

¹⁴ G. E. Markov, **Koçevniki Azii**, s. 18.

¹⁵ J. P. Mallory, **Hint Avrupalıların İzinde**, s. 67. Hint İranlıların dini hususunda çalışmaları bulunan Mircea Eliade de Andronovo Kültürü’nün yayıldığı sahayı ve zaman aralığını da içine alarak Rusya bozkırlarında yayılan kurgan kültürü toplumunun tarım ve hayvancılıkla uğraşan Hint Avrupalılar olduklarını ifade etmektedir. Bu toplumun sığır ve domuz ve büyük olasılıkla koyun yetiştirdiğini ifade etmektedir. Oysaki Andronovo dönemi mezarlarından elde edilen hayvan kemikleri arasında domuz kemikleri tespit edilmemiştir. Bu toplum muhtemelen domuz eti yemeyen bir topluluktu. Besin olarak at, inek ve koyun ve av etinden başka bir hayvan eti tüketimi yoktu. Bkz. Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, C. I, s. 234.

¹⁶ Wilhelm Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, **Türkler**, C.I, s. 317.

bacaklı, büyük ve öne doğru eğik başlı “equus Przewalsky” olduğu gösterilmektedir. Oysaki bozkırda savaşçı çobanlar tarafından kullanılan at cinsi Przewalsky değil küçük bedenli, uzun ince bacaklı, küçük ve mağrur başlı, sert tırnaklı at cinsi idi¹⁷.

Christopher I. Beckwith Orta Asya bozkır sahasındaki İrani hâkimiyetin erken tarihini Andronovo Kültürü dönemine tarihlendirmekte ve proto-Hint-İran dilini konuşan bu toplumun proto-Hintçe ve proto-İranice konuşanlar olarak ikiye ayrıldıklarını ve M.Ö. 1600 civarlarında Hintlilerin İranlılar tarafından güneye kovulduklarını belirtmektedir¹⁸. Ardında pek çok soru işareti barındıran böyle bir yaklaşım ilmi değildir. Dönemle ilgili yeni arkeolojik buluntular elde edilmeye devam edilirken ve her yeni çalışmada Andronovo Kültürü dönemi kronolojisi ve yayılım sahası güncellenirken, Andronovo Kültürü dönemi toplumunun hangi etnik kısmının İrani hangisinin Hint kökenli olduğu konusunda çıkarımda bulunmak hele ki bunu dil teorilerine dayandırarak yapmak mümkün görünmemektedir.

Kazi T. Laypanov ve İsmail M. Miziev, Hint Avrupa tezini savunanların Türkologlara tarihi ve dilbilimsel meseleleri araştırmada metot ve yöntemlerini dikte ettiklerini ifade ederek Persologların etkisiyle arkeolojik, etnografik ve diğer bilimsel verilere istinaden Andronovoların, İskitlerin, Sakaların, Massagetlerin, Sarmat ve Alanların İranlı olmadıklarını bilerek bu kabilelerin Pers dilli olduklarını kabul etmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Dilcilerin ve arkeologların birbirlerinin ulaştıkları sonuçlara göre ele geçirilen İskit buluntularını Pers dillilere atfettikleri, Sovyet dönemi uzmanlarının ilmi faktörleri tarafsız olarak incelemekten ziyade siyasi gayelerinin güttükleri anlaşılmaktadır¹⁹.

Andronovo Kültürü adlı tezimizde öncelikli olarak bu kültür döneminin yayıldığı sınırlar çizilmeye çalışılacaktır. Bu geniş coğrafyada Andronovo insanın bıraktığı maddi kültür unsurlarının neler oldukları, selef ve halef kültür dönemleri ile ilişkileri ortaya konulacaktır. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan ve Çarlık

¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 218.

¹⁸ Christopher. I. Beckwith, **İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi**, Çev. Kürşat Yıldırım, s. 42.

¹⁹ Laypanov- Miziev, **Türk Halklarının Kökeni**, s. 23 vd.

döneminin ardından SSCB döneminde hız kazanmış olan arkeoloji çalışmaları kazı alanları üzerine inşa edildiği için Andronovo Kültürü'nün yayıldığı sahadaki abideler günümüz coğrafya sınırları içerisindeki haliyle verilecektir. Bunun için öncelikle Andronovo Kültürü üzerinde yapılmış olan arkeoloji çalışmaları kaynak olarak kullanılacaktır.

Başta Kazakistan, Rusya Federal bölgeleri içerisindeki Ural bozkırları, Hakas Cumhuriyeti ve Yenisey havası, Altay bölgesi ve Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan cumhuriyetleri içerisinde kalan abideler ve maddi kültür unsurları olmak üzere ayrı başlıklar halinde sunulacak ve Andronovo Kültürü'nün genel olarak sosyal ve ekonomik hayatı, bozkır kültürü ve maddi kültür unsurları ve Türklerle olan ilişkileri açıklanmaya çalışılacaktır.

Kazakistan sahası için temel kaynak vazifesi gören ve Kazakistan sahasındaki Andronovo Kültürü abidelerini kazı yerlerinin bulunduğu yer, elde edilen malzemeler ve abidelerin tüm özelliklerinin görsel öğelerle anlatıldığı, A. H. Margulan, K. A. Akişev, M. K. Kadirbayev ve A. M. Orazbayev tarafından hazırlanan *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana* adlı eser başvuru kaynağımız olmuştur. Güney Sibirya bölgesi için ise S. V. Kiselev'in hazırladığı *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri* adlı eser ve yine bölgede daha sonra gün yüzüne çıkarılmış olan abidelerle ilgili ve muhtelif makaleler kullanılmıştır. Kırgızistan'daki Andronovo Kültürü abideleri için arkeologlar İ. Kojumberdiyev, N. G. Galoçkin, A. S. Begaliyeva, B. E. Keneşbekova gibi arkeologların çalışmaları kullanılmıştır.

Antropologların yaptıkları çalışmalar, elde ettikleri veriler ve insan tipleri, bu tiplerin erken Türk mezarlarındaki izleri incelenmiştir ve Andronovo Kültürü insanı ve Türklerin kökeni üzerindeki meselelere değinilmiştir.

Birinci Bölüm

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN TANIMI VE TEMEL ÖZELLİKLERİ

M.Ö. 2. bin yılın sonlarında avcılıkla uğraşan toplumların hayat şartlarında büyük değişiklikler olmuştur. Hayvanların evcilleştirilmesinin ardından hayvancılığa bağlı ekonominin gelişmesi bununla birlikte madeni kaynakların ergitilmesi ile de silah üretimi bağımsız hale gelmiştir. Hareketli insan gücü artık birlikte hareket etmek ve daha teşkilatlı olmak için küçük topluluklar meydana getirmişler ve silahlarını sadece avcılık için değil kabilelerini korumak için diğer kabilelere karşı da kullanmaya başlamışlardır. Böylece maden işçiliği ve silah üretimi ayrı bir sektör haline gelmiştir²⁰. Madenin işlenmesiyle birlikte kuyumculuk zanaatı da ortaya çıkmıştır ki bronz devrinde Andronovo Kültürü döneminde elde edilen bronz süs eşyaları bunun en önemli kanıtıdır.

Bronz Çağı içerisinde incelenen ve ekonomik temelleri hayvancılık, madencilik ve tarıma dayalı olan bu kültür dönemine ilk buluntu yerine binaen “Andronovo Kültürü” adı verilmiştir. 1914 yılında Tugarinov, Hakasya’daki Andronovo köyünde ilk Andronovo mezarlarını keşfetmiştir. Metal işleme ve dokumacılık ilk kez bu dönemde bu kadar geniş yayılma göstermiş olup bu dönemdeki hayli karmaşık gelişmeler Andronovo Kültürü’nün anavatanının Altaylar ve Minusinsk Havzası olduğu iddialarını ortaya çıkarmıştır²¹. 1927 yılında Gryaznov’un Kazakistan’da keşfettiği Andronovo mezarları ile bu mezar örneklerine batıda da tesadüf edildiği ortaya çıkmıştır. Ural sahasında da Salnikov’un keşifleri ve erken Andronovo mezarlarının bulunması ile de bu yayılımın Urallardan başladığı anlaşılmıştır.

Bronz Çağı’na ait kurganlar, madenler, mezarlardan elde edilen tüm envanterler üzerinde yapılan sistematik araştırmalar Andronovo Kültürü’nün

²⁰ *İstoriya Kazahskoy SSR (S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)*, C. I, Edit. S. B. Bayşev, C. I, s. 84.

²¹ S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 67.

Minusinsk Havzası, Tanrı Dağları, Kazakistan sahası ve Urallar sahasında yayıldığını göstermektedir. Bu maddi kültüre ait veriler bizlere Andronovo Kültürü toplumunun üretim gücünü ve gelişim sürecini doğrudan göstermekte olup aynı zamanda Türklerin ilk ataları olan bu topluluğun ilk önce yerleşik hayat düzenine sahip olduğunu ve Bronz Çağı'nın bu safhasında hayvancılığa bağlı göçer bozkır ekonomik sistemine geçiş yaptığını göstermektedir.

Andronovo Kültürü dönemine ait kurganlar Sibirya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi yığma taş usulüyle çevrelenmiştir ve Minusinsk Havzası'ndan Altaylara ve Kazakistan'a ve Ural Dağları'na kadar yayılan bu geniş arazide bulunan kurganlardan çıkarılan definlerin yatış şekilleri, yön tayinleri ve mezar odalarından çıkarılan diğer arkeolojik buluntular aynılık teşkil etmektedir.

Kurganlarda bulunan cesetler bazı istisnalarla birlikte genellikle batı-güneybatı istikametine doğru cenin pozisyonunda kıvrılarak, sol tarafına yatık olarak gömülmekteydiler. A. Y. Tugarinov'un ilk Andronovo keşif yerinde yaptığı incelemelerdeki bütün definler aynı şekilde yatmaktadır ve başlarının yanında da düztabanlı çömlek bulunmaktadır²².

Afanasyevo Kültürü'ne benzer fakat ondan çok daha ileri olan bu kültür dönemi kurganlarından bakır eşyaların yanı sıra altın ürünler de elde edilmiştir. Bu ürünlerin bazılarının hayvan tezyinatı ile süslendiği görülmüştür.

Hayvancı ve aynı zamanda çiftçi olan, daha çok et tüketen bu toplumun mezar bakiyeleri arasında süt ürünleri, sığır, at ve koyun kemikleri tespit edilmiştir²³.

²² A. Ya Tugarinov, **Andronovskie Mogili, Sibirskaya Jivaya Starina**, Edit. M. K. Azadov-G. S. Vinogradov, s. 153-158.

²³ Yerleşik hayat izlerinin takip edildiği Andronovo Kültürü insanı uzun yıllar ekonomisi yerleşik hayata uygun olduğundan çiftlik hayatı sürmüşler, inek gibi büyük baş hayvan beslemişler, balıkçılık ve avcılıkla meşgul olmuşlar ve tarım yapmışlardır. Günümüz teknolojisi artık çok geç devirlere ait bile olsa mezarlardan elde edilen kemikler üzerinden insanlara dair pek çok bilgiye ulaşmaktadır. Kazakistan sahası bronz devri Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlardan elde edilen kemiklerden alınan numunelerden Andronovo insanının *Panicum miliaceum* ve *Seteria italica* darı cinsleri ile doğrudan beslendiklerini ortaya koymuştur. Bkz. G. Motuzaite Matuzeviciute- E. Lightfoot- T. C. O'Connell- D. Voyakin- X. Liu- V. Loman- S. Svyatko- E. Usmanova- M.K. Jones, "The extent of

Kemikten yapılmış ilkel at koşum takımları, kurganlardaki cenazelerin yanındaki at iskeletlerinin mevcudiyeti ve Andronovo yerleşim alanlarındaki kurban sunaklarında daha çok at kurban edildiğine dair kanıtlar ilgi çekicidir ve bunlar Türk kültürünün ayrılmaz birer parçalarıdır.

Bu kültür dönemine ait en önemli eserler ise kurganlardan çıkarılan çanak çömlek parçalarıdır. Geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz, üç köşeli veya meander şeklindeki basma süslerle bezenmiş bu kaplar güneyde Tanrı Dağları'ndan batıda Don Nehri kıyılarına kadar yayılmaktadır. Kum karışımı içeren kilden yapılmış kahverengi, düztabanlı bu çömleklerin fırınlandığı ve sonradan cilalandığı anlaşılmıştır.

Bozkırlı muharip Andronovo insanının ekonomisi için tarım çok önemlidir. Andronovalılar ileri derecede tarımla uğraşmaktaydılar. Sulamalı tarımın yapıldığının farz edildiği bu dönemde yerleşim yerlerinin ırmak yakınlarına kurulduğu ve nemli toprakların tarımda bereketi artırdığı, otlakların hayvan sürülerine yetmediği dönemlerde ise bölgeyi terk ettikleri düşünülmektedir. Çömleklerden çıkan saman parçalarındaki saban izleri de tarımın ne derece ileri olduğunu göstermesi bakımından oldukça mühimdir. Ayrıca kurganlardan çıkarılan hilal şeklindeki bronz oraklar ve döneme ait petrogliflerdeki pulluk çeken arabalar da Andronovo toplumunun hem hayvancı hem de çiftçi bir toplum olduğunu gösteren diğer delillerdir. Tarımın yanı sıra hayvancılıkla da uğraşan bu toplumun hayvanları için saman ve kışlık yem sakladıkları bilinmektedir. Bunun en güzel delili ise Alekseyev'de bulunan Andronovo yerleşim yerindeki barınaklara bitişik olarak yapılan ağıllardır.

Andronovo Kültürü'nün karakteristiği S. S. Çernikov tarafından kısaca 5 maddede özetlenmiştir: 1) Ev eşyaları, kilden yapılmış zengin geometrik desenli, ağırlıklı olarak taranmış veya damga yöntemi kullanılmış çömlekler 2) Bronz araçlar: vıslıobuşnı baltalar, üstü yivli bıçaklar, hafif kavisli delikli oraklar, seymın tipli

cereal cultivation among the Bronze Age to Turcic period societies of Kazakhstan determined using stable isotope analysis of bone collagen", **Journal of Archaeological Science**, No: 59, s. 23-34.

keltler, çıkıntılı teslalar, soketli keskilleri, kazmalar vb. 3) Süs eşyaları; delikli küpeler, gözlü küpeler, spiral ucu açık kapalı olmayan bilezikler, bronz plakalar, boncuklar vb. 4) Kurgan yapı şekilleri; daire veya taştan dikdörtgen biçimli duvarlılar (toprak kurganlar daha çok batıda Petropalvsk'da mevcuttur). Çömleklerin refakat ettiği iskelet daha çok cenin durumunda sağ veya sol yanına uzanmaktadır. Araçlara ve silahlara mezarlarda çok sık tesadüf edilmiştir. 5) Andronovo Kültürü yerleşimleri ırmak deltasına kurulmuş ve meskenlere hayvanlar için ek binalar yapılmıştır²⁴.

Elde edilen envanterler Çernikov'un da özetlediği gibi Ural sahasından Yenisey bölgesine kadar birlik teşkil etmektedir. Mezar yapı unsurları, gömü üslubu, antropolojik tip ve envanterlerin izleri takip edildiğinde Andronovo Kültürü'nün Karasuk ve daha sonraki kültür dönemlerine kadar ulaştığı görülmektedir.

1.1. Andronovo Kültürü'nün Kronolojisi ve Safhaları Meselesi

Andronovo Kültürü dönemine ait abideler henüz bu kültüre ait abideler bu adla anılmadan önce ilk çalışmalar 1863'de A. N. Zıryanov, 1873'de P. G. İgnatiev, 1894'de A. Heikel, 1905'de A. P. Anikovskii, 1909'da F. D. Hefedov ve 1910'da M. P. Çernoskutov tarafından yapılmıştır²⁵. 1914 yılında Hakasya'da Açinsk yakınlarında ilk abidelerin bulunmasının ardından yapılan çalışmalar Andronovo Kültürü'nün kronolojisi meselesini ve bunun bir sistematığe oturtulması gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Fakat arkeolojinin elde ettiği sonuçlar, haklı olarak, az ya da çok birbirinden ayrı dar bölgelerden toplanan kabataslak verilere dayanmaktadır ve bu malzemeler bazında Andronovo kabilelerinin gelişiminin genel kaideleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır²⁶. İlk incelemeler A.Y. Tugarinov tarafından 1914 yılında Hakasya'da Andronovo Köyü yakınlarında hiç bozulmamış halde bulunan üç

²⁴ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 11.

²⁵ V. V. Evdokimov-V. V. Varfolomeev, *Epoha Bronzi Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana*, Edit. V. G. Loman, s. 8.

²⁶ G. B. Zdanoviç, *Bronzoviy Vek Uralo-Kazahstanskikh Stepey*, Edit. M. F. Kosarev, s. 8.

kurganın incelenmesiyle başlamıştır²⁷. Ardından bu dönemde sayısız abide incelenmiş ve arkeologlar tarafından abidelerin kronolojisi üzerine tezler oluşturulmuştur.

İlk olarak S. A. Teuplahov 1923 yılında Minusinsk Havzası'ndaki Bronz Çağı abidelerini “Andronovo Kültürü” olarak tanımlamıştır ve Minusinsk bölgesindeki Andronovo Kültürü varlığını M.Ö. 1. bin yıl etrafına tarihlendirmiştir²⁸.

Karasuk Kültürü ile olan benzerlikler arkeologları bu sınıflandırmada sıkıntıya sokmuştur. 1948 yılında K. V. Salnikov Andronovo Kültürü'nü Urallar'da Federov (M.Ö. 2. bin yıllar), Alakul (M.Ö. XI-IX. yüzyıllar) ve Zamereyev (M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar) olarak üç safhada incelemiş ve Zamereyev safhasını Andronovo Kültürü'nden ayrı olarak tarihlendirmiş ve ardından yeni elde edilen bulgularla Alakul safhasının M.Ö. XIV-XI. yüzyıl arasında yaşandığını belirtmiştir. Bu durum Zamereyev safhasını kronolojik olarak M.Ö. X-VIII. yüzyıllara taşımıştır²⁹. Tobol havzasında Kamışnoe I yerleşiminden ve mezarlığından elde edilen envanter üzerinde inceleme yapan T. M. Potemkina, mezar durumları, keramik özellikleri ve özellikle elde edilen iki bıçaktan birinin diğerinden çok daha erken döneme ait olduğunu ve Alakul safhası özellikleri bulunan erken dönem bıçağı M.Ö. XVI-XV.

²⁷ S. A. Teuplahov, “Drevnie Pogrebeniya Minusinskovo Kraya”, **Materiali po Etnografii**, C. III, Sa: 2, s. 80; A. Y. Tugarinov, “Andronovskiye Mogili”, **Sibirskaya Jivaya Starina**, Edit. M. K. Azadovski-S. G. Vinogradov, s. 153.

²⁸ S. A. Teuplahov, “Opıt klasifikatsiyi drevnih metalıçeskih kultur Minusinskovo kraya”, **Materiyalı po Etnografii**, C. 4, Sa:2, s. 44.

²⁹ Margulan, A. H.-Akişev, K. A.-Kadırbayev, M. K.-Orazbayev, A. M. **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 59. Andronovo Kültürü dönemi safhalarından olan Alakul dönemine ait çömlek parçalarına Ural bozkırlarında Çelyabinsk bölgesinde yapılan kazılarda da ulaşılmıştır ve bazı araştırmacılar bu dönemi ayrı bir kültür dönemi olarak da görmektedirler Bkz. V. İ Stefanov, “Poseleniya Alakulskoy Kultury Yujnogo Urala”, **Materiali po Arheologii i Etnografii Yujnogo Urala**, Edit. G. B. Zdanoviç, s. 42. A. A. Tkaçev ise Üst İrtiş ve Altay sahasında Andronovo Kültürü'nün ilk Federov döneminin M.Ö. XVIII-XVII. yüzyıllarda yaşandığını belirtmektedir. Bkz. A. A. Tkaçev, “Problemy Proishojdeniya i Hranologii Nurinskih Kompleksov Tsentralnogo Kazahstana”, **Andronovskiy Mir**, Edit. N. P. Matveevoy, s. 93. E. A. Fedorova-Davıdova, S.V. Zovotoy, V.S. Skotolos, G. B. Zdanoviç, K. V. Salnikov'un aksine yeni bir tarihlendirmeye giderek Federovo safhası (M.Ö. XVIII-XVI), Alakul safhası (M.Ö. XV-XII) ve Zamareyev safhası (M.Ö. XII-VIII. yy başı) olarak tarihlendirmişlerdir. Bkz. N. L. Çlenova, “Osnovy Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskovo Tipa”, **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert-G. B. Zdanoviç, s. 22. K. V. Salnikov 1967 yılında yaptığı çalışmasında ise Güney Ural sahası Andronovo Kültürü kronolojisini Federovo Kültürü (M.Ö. XVIII-XVI), Alakul safhası (M.Ö. XV-XII) ve Zamareyev safhası (M.Ö. XII-VIII) olarak tarihlendirmiştir. Bkz. K. V. Salnikov, **Oçerki Drevney İstorii Yujnogo Urala**, s. 325.

yüzyıl arasına tarihlendirerek Alakul safhasını Salnikov'a göre daha erken döneme tarihlendirmiştir³⁰. Potemkina'nın diğer bir sınıflandırması ise coğrafi şartlara göredir. Ona göre Alakul ve Federovo safhası aynı zamanda coğrafi özellik de barındırmakta olup Alakul safhası bozkır kültüründen beslenirken, Federovo safhası ise orman kültüründen beslenmektedir. Bu sebeple Alakul dönemine ait maddi kültür unsurları Ural ardı, Güney Ural, Batı ve Kuzey Kazakistan'da yaygın iken, Federovo safhası ise Batı Sibirya ve Ural ardı ormanlarında, Çelyabinsk bölgesinde yoğunlaşmaktadır³¹.

Son dönemlerde yapılan radyo karbon çalışmaları ise Ural sahasında Alakul dönemini çok daha erken döneme taşımaktadır. A. V. Epikhamov'un Alakul ve Alakul safhasının bir yerel varyantı olarak kabul edilen Petrovka yerleşim ve mezarlık envanterleri üzerine yaptığı radyo karbon çalışması sonucunda Alakul safhası Hripunovski Mezarlığı'ndaki 13 no'lu mezardan elde edilen malzemelere verilen en erken tarih M.Ö. 2290-2200'dür. Bu yeni tarihleme ile birlikte daha önceki veriler arasından 800 yıllık bir zaman farkı ortaya çıkmıştır³². Farklı analiz tekniklerine göre ise Erken Alakul safhasının M.Ö. 1900-1450 arasında hesaplanmasının daha gerçekçi olduğunu ifade etmektedir³³.

A. M. Orazbayev 1958 yılındaki çalışmasında karşılaştırmalı olarak Urallardaki abidelerle Kuzey Kazakistan'daki Bronz Çağı gelişimini Federov, Alakul ve Zamereyev olarak üç safhaya ayırmış fakat Salnikov'dan ayrı olarak Karasuk Kültürü ve eş zamanlı bağımsız kültürleri de incelemiştir.

Kazakistan sahasındaki arkeolojik malzemelerin sınıflandırılması A. G. Maksimov tarafından da yapılmıştır ve bu dönemi erken (Federov) ve geç (eş

³⁰ T. M. Potemkina, "O Sootneşenii Tipov Rannealakulskoy Keramiki v Pritobolye", **KS 169**, Edit. İ. T. Kruglikova, s. 52.

³¹ T. M. Potemkina, "Alakulskaya Kultura", **SA**, No:2, Edit. B. A. Rıbakov, s. 13.

³² A. V. Epimahov, "K Voprosu o Radiouglerodnoy Argumentatsii Ranney Datirovki Alakulskih Drevnostey", **Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii**, No:3 (34), s. 62.

³³ V. İ Molodin-A. V. Epimohov-J. V. Marçenko, "Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzy Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipy i Podhody, Dostijeniya i Problemy", **Vestnik Novosibirskogo Gosuderstvenogo Universiteta. Seriya İstoriya, Filologiya**, C. 13, Sa:3, s. 143.

zamanlı Karasuk kültürü) olarak iki safhaya ayırmıştır. S. S. Çernikov ise Doğu Kazakistan sahasında elde edilen tüm arkeolojik malzemeleri Ust Bukon (M.Ö. XVIII-XVI. yüzyıllar), Kanay (M.Ö. XVI-XIV. yüzyıllar), Küçük Kızıl Yar (M.Ö. XIV-IX. yüzyıllar) ve Turuşnikov (M.Ö. IX-VIII. yüzyıllar) olarak tarihlendirmiştir³⁴.

Kiselev de güneyde Andronovo Kültürü'nün yayılmış olması, Srubnaya Kültürü ile olan yakın mezar ilişkilerini de göz önünde tutarak Andronovo Kültürü'nün M.Ö. XVII-XVI yüzyıllarda yayıldığını belirtmiştir.³⁵

Komarov ise Andronovo Kültürü'nün yayıldığı tüm sahayı umumileştirmekte, Fedorov ve Alakul safhalarını karakterize görmekte ve Zamereyev Kültürü'nü ayırarak diğer bölgelerde de yerel farklılıklar olduğu neticesine varmaktadır³⁶.

M. P. Gryaznov Orta Kazakistan Bronz Çağı'nı 1952 yılındaki çalışmasında Andronovo ve Karasuk Kültürü olarak ikiye ayırmış, Ural bölgesi keramikleri Andronovo Kültürü batı varyantı olarak M.Ö. XIV-XI. yüzyıllar olarak tarihlendirmiştir³⁷. K. A. Akişev de 1953 yılında Andronovo Kültürü'nü Federov ve Alakul olarak iki safhada incelemiş, daha sonraki Bronz Kültürü'nü ise Begaz Dandıbay olarak adlandırmıştır³⁸.

Drevniyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana adlı eserde ise Geç Bronz Çağı Andronovo Kültürü iki bölgeye bağlı olarak safhalara ayrılmakta ve Nur ve Atasu ırmakları civarındaki yoğun Andronovo Kültürü abideleri varlığına binaen Nura ve Atasu³⁹ Kültürü olarak tanımlamaktadır. Daha geç bronz kültürü ise Begaz Dandıbay'deki abidelerin yoğunluğundan ve yerel farklılıklardan dolayı Begaz

³⁴ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevniyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 59.

³⁵ Kiselev, *Drevniyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 105.

³⁶ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevniyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 61.

³⁷ M. P. Gryaznov, "Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane/Kazaki", *Antropoliçeski Oçerki*, Sa: 1, s. 194-214.

³⁸ K. A. Akişev, *Epoha Bronzi Tsentralnogo Kazahstana*, s. 9

³⁹ Atasu abideleri Andronovo Kültürü dönemi Begaz Dandıbay dönemine geçişi gösteren abidelerdir. Bkz. A. H. Margulan, *Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 56.

Dandıbay Kültürü olarak adlandırılmaktadır⁴⁰. Orta Kazakistan'da elde edilen daha sonraki abideler ise yerel farklılıkları ile birlikte bu dönemin Ural sahasındaki Federov ve Alakul safhaları ile eş zamanlı olduklarını göstermiştir⁴¹. N. L. Çlenov Karasuk ve Tagar Kültürü ile ilişkili bulduğu Andronovo Kültürü Federovo safhasını Doğu Kazakistan ve Sibirya için M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirmektedir⁴².

S. G. Klyastornıy ve T. İ. Sultanov, Andronovo Kültürü'nü gelişim aşamasını üç safhaya ayırmaktadır. Buna göre, erken dönem (M.Ö. XVII-XVI. yüzyıllar); gelişim dönemi (M.Ö. XV-XIII. yüzyıllar) ve geç dönem (M.Ö. XII-IX. yüzyıllar) olarak tarihlendirilmekte fakat pek çok Batılı meslektaşları gibi Hint-Avrupa tezine sınımsız sarılmaktadırlar.

Andronovo Kültürü sadece mezar yapı durumlarına göre değil mezarlardan elde edilen madeni eşyaların durumuna göre de tarihlendirilmiştir. Buna göre M. A. Avanesova, Andronovo Kültürü'nü üç ana döneme ayırmıştır: 1- Ön Alakul safhası (M.Ö. XVII-XVI. yy.) 2- Andronovo Kültürü (XVI-XII. yy.) ve onun ara safhaları [Alakul safhası (M.Ö. XV-XIV. yy.), Kojumberdi (M.Ö. XIV. yy.), Federov (M.Ö. XIV-XIII. yy.)], 3-Zamareyev-Begaz (XII-IX. yy.)⁴³.

Petropavlov-İşim arasındaki abidelerin keşfi ile yeni bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu bölgedeki abideler G. B. Zdanoviç tarafından Petrova Kültürü (M.Ö. XVII-XV. yy.), Alakul Kültürü (M.Ö. XV-XIV. yy.), Federov Kültürü (XIV-XII. yy.) ve geçiş dönemi (M.Ö. XII-IX. yy.) olarak belirlenmiş ve Kulevçin abidelerinde (Petrovka-Alakul arası geçiş), Kojumberdi abidelerinde ise (Alakul-Federov) arası geçiş yapıldığı tespit edilmiştir⁴⁴.

⁴⁰ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 61.

⁴¹ K. A. Akişev-K. M. Baypakov, **Voprosı Arheologii Kazahstana**, s. 34.

⁴² N. L. Çlenova, "Osnovı Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskogo Tipa", **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskovo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert-G. B. Zdanoviç, s. 30.

⁴³ K. M. Baypakov-J. K. Taymagambetov, **Arheologiya Kazahstana**, s. 82. Ayrıca Bkz. V. V. Evdokimov-V. V. Varfolomeev, **Epoha Bronzi Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana**, Edit. V. G. Loman, s. 11.

⁴⁴ Baypakov-Taymagambetov, **a.g.k**, s. 82.

Son zamanlarda yapılan çalışmalar ve elde edilen yeni bulgularla Andronovo Kültürü'nn ilk olarak nerede görüldüğü ve kronolojisi üzerine ilgi çekici çalışmalar yapılmaktadır. Buna göre Tkaçev, Orta Kazakistan Nura safhası abideleri üzerine yaptığı karşılaştırmalı çalışmasında Andronovo Kültürü'nn yayılımı ve kronolojisi üzerine ve radyokarbon sonuçlarının da teyidiyle İrtiş ve Altaylar arasındaki sahada proto-Federovo dönemi abidelerinin mevcut olduğunu ve bu dönemin M.Ö. XVIII-XVII. yüzyıllara tarihlendirildiğini, ilk glerle birlikte Zaural, Kuzey ve Orta Kazakistan'a göç eden nüfusun burada M.Ö. XVI-XIV. yüzyıllarda daha ileri ve kendine özgü Alakul-Atasu Kültürü'n geliştirdiklerini ifade etmektedir⁴⁵.

Görüldüğü üzere sahanın çok geniş olması Andronovo Kültürü'nn periyodik olarak sınıflandırılması işini güçleştirmekte ve sahanın bir bütün olarak tasnif edilmesini zorlaştırmaktadır.

Bu kültür dönemi umumi olarak yaklaşık 8-10 asır boyunca sürmüştür. Geçen yüzyıllar boyunca Andronovo toplumunun üretim gücünün gsterdiğ gelişmeler geride bıraktıkları abidelerde açıkça görülmeye başlanmıştır. Hayvancılık temelli ekonomide metalin işlenmeye başlanmasıyla üretim daha ileri götürülmüş, tekerlekli arabaların icadı ise Andronovo toplumunun gn kolaylaştırmış ve daha geniş alana yayılmasına olanak sağlamıştır.

Genel olarak Andronovo Kültürü kronolojisi vermek gerekirse M.Ö. 3000-1700 yıllarında yaşayan Afanesyeyev Kültürü'nn sona ermesi ile Andronovo Kültürü'nn başladığını söylemekte bir beis yoktur. Kazakistan coğrafiyasında M.Ö. 1750'de Bronz ağ'na geçişle birlikte bozkırda "Andronovo Kültürü" ortaya çıkmaktadır. Fakat elde edilen son buluntularla kronoloji tablosu yeniden değeriendirilmelidir. Taner Tarhan, Orta Asya'nın kuzey kısımlarında yine aynı tarihleme geçerli iken güneyde bu devrin daha erken çağlarda başladığını ifade

⁴⁵ A. A. Tkaçev, "Problemy Proishozhdeniya i Hronologii Nurinskih Kompleksov Tsentralnogo Kazakhstana", **Andronovskiy Mir**, Edit. N. P. Matveeva, s. 93.

etmektedir⁴⁶. O. İsmagulov'a göre de Andronovo Kültürünün genel çerçevesi sanılanın aksine M.Ö. 1700-1200 arasında değil M.Ö. XVII-VIII yüzyıllar arasındadır⁴⁷. Son yapılan radyokarbon çalışmaları ile Andronovo toplumunun ilk ürünlerini M.Ö. 2. bin yıla kadar getirmektedir⁴⁸. Buna göre özellikle Ural çevresi ve Baraba bozkırlarından Rusya Altayları ve Yenisey havası için çıkarılan kronoloji tablosu bütün bilinenleri değiştirmektedir. Kazakistan ve güneyinde kalan bölgeler Yedisu ve Tacikistan, Türkmenistan ve Aral Gölü çevresi abideler de bu kronoloji çalışmalarına dâhil edilmelidir. Söz konusu radyokarbon çalışmasında Andronovo Kültürü malzemelerinin tarihlendirilmesinde Zaural orman bozkır-orman geçişinde erken Andronovo Kültürü numuneleri Koptyakov⁴⁹ dönemine aittir ve M.Ö. 2150-1250 yılları arasını işaret etmektedir. Ardından aynı sahada Andronovo-Federovo safhası M.Ö. 1980-1510, Çerkaskul evresi M.Ö. 1600-1250 yılları olarak tarihlendirilmiştir. Yine Zaural bozkır-Orman bozkır yönünde ise Petrovka abideleri M.Ö. 1880-1740, Andronovo-Alakul M.Ö. 1900-1450, Alakul-Federovo geçişi ise M.Ö. 1780-1530 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Söz konusu çalışmada tüm araştırmacı ve uzmanların aralarında bir akrabalık olabileceğini iddia ettikleri Srubna Kültürü de Andronovo Kültürü dairesi içerisine alınmış ve Uralların batısında kalan sahada erken Srubna Kültürü M.Ö. 1940-1610 ve Srubna Kültürü M.Ö. 1730-1410 olarak tarihlendirilmiştir. Barabin orman-bozkır sahasında Krotovskaya Kültürü⁵⁰ Andronovo Kültürü ile ilişkilendirilmiş ve M.Ö. 1900-1800/1700 arasına, Federovo safhası M.Ö. 1800-1500, Krotov-Andronovo karışık olarak 1700-1400 arasına tarihlendirilmiştir. Yenisey bölgesi Federovo safhası M.Ö. 1900-1500, Rusya

⁴⁶ Taner Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *İÜ Tarih Dergisi*, S: 24, s. 20.

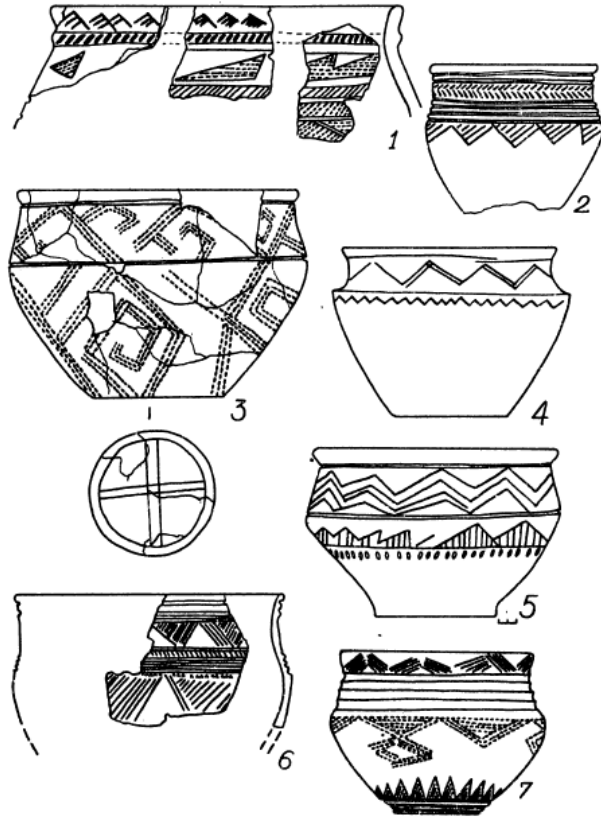
⁴⁷ O. İsmagulov, **Naseleniya Kazahstana ot Epohi Bronzi do Sovremennosti**, s. 8.

⁴⁸ V. İ Molodin-A. V. Epimohov-J. V. Marçenko, "Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipy i Podhody, Dostijeniya i Problemy", **Vestnik Novosibirskogo Gosuderstvennogo Universiteta. Seriya İstoriya, Filologiya**, C. 13, Sa:3, s. 136-160.

⁴⁹ Koptyakov Kültürü dönemi çömlek süsleme geleneği K. V. Salnikov ve L. P. Hlobistin'e göre bir taraftan Ayat geleneğini bir taraftan da Alakul geleneğini temsil etmektedir fakat M. F. Kosarev'e göre Andronovo geleneğinin bir varyantıdır. Koptyakov Kültürü tafsilatlı bilgi için bkz. V. A. Zah, "Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Prittobolye", **Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii**, no:2 (17), s. 29-40.

⁵⁰ Yu. F. Kiryuşin, V. A. Posrednikova ve V. İ Matyuşenko Altay orman-bozkır sahasında tespit edilen Kratov Kültürü ile Ön Andronovo Kültürü'nün birbirinden farklı kültürler olduklarını iddia etmektedirler. Bkz. R. A. Aleksandroviç, "İstoriografiçeskie Problemy Vzaimodeystvia Drevnego Naseleniya Kulundinskoy Ravniny na Territorii Altayskovo Kraya v Epohu Ranney Bronzi", **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii**, No: 7 (19), s. 57.

Altayları ve Üst Ob bölgesi ise Federovo safhası M.Ö. 2000-1700 yılları arasına yerleştirilmiştir⁵¹. Ukrayna bozkırlarında keşfedilen Srubna Kültürü'ne ait çömleklerdeki Andronovo Kültürü'ne ait süsleme öğeleri⁵² de bu birlikteliği zaten açıkça ortaya koymaktadır ki Andronovo Kültürü kronolojisi daha geç döneme ve yayılım sahası bakımından Ural Dağları'nın batısından oldukça uzak bir sahaya Ukrayna bölgesine kadar yayıldıklarını göstermektedir.

Çizim 1.1: Ukrayna bölgesinde elde edilen Srubna Kültürü'ne ait çömleklerdeki Andronovo Kültürü öğeleri⁵³.

⁵¹ Molodin-Epimohov-Marçenko, “Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodi, Dostijeniya i Problemi”, s. 145.

⁵² S. S. Berezanskaya-Ya. A. Gerşkoviç, “Andronovskie Elementi v Srubnoy Kulture na Ukraine”, **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo- İrtişskovo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert, s. 100-109.

⁵³ Berezanskaya-Gerşkoviç, “Andronovskie Elementi v Srubnoy Kulture na Ukraine”, s. 102.

İkinci Bölüm

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN ÇIKIŞ NOKTASI VE YAYILDIĞI COĞRAFYA

M.Ö. IV.-III. bin yıl arasında hayvancılık ve tarım ile uğraşan kabileler batıda Dinyester ve doğuda Emba Irmakları arasında kurgan kültürünü vücuda getirmişlerdir. Kurgan kültürü mensubu bu topluluklar hayvan sayılarının artması sonucunda yavaş yavaş su ve ot kaynaklarını izleyerek doğuya, batıya, güney ve kuzey yönlerine hareket etmişlerdir. Kurgan kültürü mensupları ölülerinin mezarlarını ve hâkim oldukları bölgeleri unutmamak için çukur dikdörtgen mezarlar kazmışlar, mezarlarını kuru ot, kütük veya keçeler ile kaplamışlar, ölülerini döneme göre farklı pozisyonlarda yatırmışlar, aşı boyası kullanmışlar, mezarlara astragal kemikleri ve keramiklerde yiyecek ve eşyalar bırakarak mezarın üstünü çok fazla yüksek olmayacak seviyede kapatmışlardır.

Kurgan kültürü mensubu üyeleri yüzlerce yıl sürecek göçleri sonucunda Orta Asya'da yayılımlarını sürdürmüşlerdir. Avrupai tipteki bu insanın doğuya doğru yayılımı sonucunda Mongoloid tipte sarı ırk ile karıştığı ve Orta Asya'da etnogenез sürecinin başladığı iddia edilmektedir⁵⁴.

Andronovo Kültürü'nün ilk çıkış noktası konusundaki tartışmalar da arkeologlar arasında uzun yıllar devam etmiştir. Başlarda Andronovo Kültürü ile Afanesyevo Kültürü'nün ortak noktaları olması ve her iki kültürün de Yenisey havalisinde bulunması sebebiyle Andronovo Kültürü'nün bu bölgeden hatta Altaylar'dan doğduğu iddia edilmiştir. Bazı ilim adamlarının iddialarına göre ise batıda İdil çevresinde hâkim olan Srubna Kültürü malzemeleri ile Ural sahasında elde edilen Andronovo Kültürü abidelerinin benzer yanları yayılmanın batıdan kaynaklandığını göstermektedir. Andronovo Kültürü'nün öncülü olarak kabul edilen

⁵⁴ Hızlı etnogenез sürecinin ise M.Ö. VIII-III. bin yıllarda yaşandığı düşünülmektedir. Bkz Laypanov-Miziev, **Türk Halklarının Kökeni**, s. 39.

Afanesyev Kültürü, Yenisey Vadisi ve ırmağının kolları etrafında yoğun olarak görülürken ve batıya doğru bir yayılma yokken, Andronovo Kültürü'n n sınırları ise batıdan doğuya doğru yayılmaktadır⁵⁵.

Andronovo arkeolojik buluntuları Yenisey havâlisinde, özellikle Sagay ve Amil Irmakları dolaylarında (bu kültür döneminin bölgedeki güney sınırını oluşturmaktadır), Battırgan ve Kal Dağı civarında, Abakan'da, İzih Sıradağı ve onun aşağı akımlarında, Erbe Irmağı yakınlarındaki Znameki ve Uybat Ulusu civarındaki Okuneva kurganlarından batıya doğru yayılarak ilerlemektedir. Açinsk ve Krasnodar'ın güney havâlisindeki geniş bozkırlarda, Beloçar ve Çulım Irmağı'ndaki Svetlob' da, Serej Irmağı ve Orak Ulusu yakınlarında da Andronovo Kültürü bakiyeleri yapılan kazılar sonucu elde edilmiřtir⁵⁶.

Bölgenin daha batısında 1926 yılında Gryaznov'un yaptığı kazılar sonucunda Urallardaki Andronovo Kültürü sınırları tespit edilmiş ve Ural Irmağı'nın üst kısımları Andronovo Kültürü yayılımının batıdaki son görüldüğü yer olarak kabul edilmiřtir⁵⁷. Ural sahasında Andronovo Kültürü'n n daha çok Federov safhası (M. . XV-XIII. yy.) ve bazı yerlerde de Alakul-Federov safhaları birlikte görülmektedir. Ural sahasında  elyabinsk, Orta Tobol, Uy ve Uvel bölgesinde Andronovo Kültürü abideleri tespit edilmiřtir⁵⁸.

Ural sahasından itibaren Kazakistan sınırlarına yayılan Andronovo Kültürü toplumu bu sahada binlerce abide eser bırakmıştır. Günümüz Kazakistan Cumhuriyeti devleti toprakları 2.724.900 km² olup bu geniş bozkır sahasındaki araştırmaları yürütmek güçleşmektedir.

⁵⁵ Arkeolog Vadetskaya ise Afanasyovo Kültürü'n n batıdaki kurgan kültüründen doğduğunu iddia etmektedir. Bkz. E. V. Vadetskaya, **Arheolog  eskiye Pamyatniki v Stepyah Srednego Yeniseya**, s. 22.

⁵⁶ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 67.

⁵⁷  ernikov, **Vostoçny Kazahstan v Epohu Bronzi**, s. 11.

⁵⁸ E. E. Kuzmina, "Gonçarnoye Proizvodstva u Plemen Andronovskoy Kulturnoy Obşnosti", **Vostoçny Turkestan i Srednyaya Aziya**, Editör, B. A, Litvinskiy, s. 156.

2.1. Kazakistan Coğrafyasında Andronovo Kültürü

Tarımla uğraşan ilk yerleşik nüfusun Ural sahasından güneye oradan da Hazar Denizinin doğusundan Kopetdağ civarına doğru indiği ve yapılan sızmalar sonucunda Kazakistan sahasına M.Ö. 3. binlerde geldikleri düşünülmektedir. Sulak alanlarda tarımla uğraşan, aynı zamanda hayvancılık yapan toplum M.Ö. 2. bin yılın ilk çeyreğinde tuncu keşfetmiş ve Kazakistan sahasında yaşayan bu topluluk Tunç Çağı'nda Andronovo Kültürü'ne ait maddi kültür kalıntıları bırakmışlardır⁶².

Andronovo Kültürü'nün kronoloji ve safhaları meselesi çok geniş bir sahada yayılmış olan Andronovo toplumunun bıraktıkları medeniyet abidelerinin incelenmesini sınırlandırmakta fakat uzmanlar arasındaki uyuşmazlıklar meseleyi aynı zamanda içinden çıkılmaz duruma sokmaktadır. Andronovo toplumunun ortaya çıkışları, üretim güçleri, sosyal ve kültürel zenginlikleri, kısaca inkişaflarının bir olması beklenmemelidir. Bu hayatın ve zamanın akışına kesinlikle ters bir durum olarak karşımıza çıkardı. Çünkü atın ve devenin ehlileştirilmesi ile birlikte Ural sahasından Hakasya'ya kadar giden Andronovo toplumu hem geleneklerini korurken hem de bu uzun ve farklı yönlerle yapılan göçler sonucu yeni tanıdıkları gelenekleri de almışlardır. Bunun sonucunda abidelerin buluntu yerlerinden elde edilen malzemeler arasında zaman ve tip bakımından farklılıklar ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu küçük farklılıklar olsa da Andronovo Kültürü'nün karakteristiği Altaylar'dan Hakasya, Kırgızistan, Kazakistan, Zaural, Kafkasya ve Doğu Avrupa bozkırlarında bir ve aynıdır. Arkeologların bu geniş coğrafyadaki Andronovo Kültürünü sistematikleştirerek kronolojiye uygun olarak incelemeleri en doğrusu olmuştur ve bu durum biz tarihçilerin işini de oldukça kolaylaştırmıştır diyebiliriz. Yine de her geçen gün elde edilen arkeolojik buluntular bu meselelerin yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

⁶² **Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, Çev. Abdulvahap Kara, s. 36.

Andronovo topluluğunun en geniş olarak yayıldığı saha Kazakistan bozkırı olmuştur. Su boylarında yaşayan Andronovo toplumu geride binlerce kurgan, abide, yerleşim yerleri ve kaya resimleri bırakmışlardır. Çok geniş bir sahaya sahip olan Kazakistan'da Andronovo Kültürü'nü Orta Kazakistan, Batı ve Doğu Kazakistan, Kuzey ve Güney Kazakistan kısımlarına yayılmış olarak tasnif edebiliriz.

Kazakistan sahası için incelemeler Çarlık Rusya'sı döneminde ilk olarak Strahlenberg (1730), Miller (1750), Gmelin (1751), Pallas (1786), Falk (1824) tarafından yapılmış ve Doğu Kazakistan'daki ilk ekspedisyonlar 1734 yılında Miller ve 1793 yılında botanik bilim adamı Sivers tarafından gerçekleştirilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Spasski, Levşin ve Ledebur gibi ilim adamlarının çalışmaları da mevcut olup 1865 yılında Radloff'un Yukarı Buhtarm ve Berel kurganı çalışması ilk arkeoloji etüdü sayılmaktadır⁶³. Kazakistan topraklarında Taş Çağı'ndan, Orta Çağ'a kadar yapılan tüm arkeoloji çalışmalarının kronolojisi K. M. Baypakov ve J. K. Taymagambetov'un *Arheologiya Kazahstana* adlı eserinde sunulmuştur⁶⁴.

1910 yılında V. İ. Kamensk idaresinde Orta ve Doğu Asya çalışmaları için Yukarı İrtiş'te bir Rus komitesi oluşturulmuştur. Yaptıkları kazılardan Bronz Çağına ait zengin malzeme elde edilmiş, bunlar Antropoloji ve Etnografya Müzesi'nde (AH CCCP) muhafaza altına alınmıştır. Doğu Kazakistan bölgesinde A. V. Adriyanov tarafından yapılan kurgan kazılarında bazı erken göçerlere⁶⁵ ait değerli buluntular elde edilmiş, eski madencilik ve taş babalar hakkında malumatlar verilmiştir.

Sovyet döneminde ise bölgede kazılara başlayan ilk arkeolog S. İ. Rudenko olmuştur, fakat Katon Kara Goyn civarında yaptığı kurgan kazı çalışmasında herhangi bir malzeme elde edememiştir. 1928 yılında Adriyanov, Kalbin sırtlarında

⁶³ Çernikov, *Vostochniy Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 7.

⁶⁴ Baypakov-Taymagambetov, *Arheologiya Kazahstana*, s. 13-41.

⁶⁵ Erken göçerler terimi Sovyet arkeologları tarafından (M.Ö. VIII. yy) Güney Sibirya, Altay ve Kazakistan topraklarında hayvancılık ekonomisine bağlı göçer yaşayan ve belli bir maddi kültür unsuru bulunan toplumlar için kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu topraklar dışında bu topluluklar özel adlarla da anılmıştır: Karadeniz'in kuzeyinde İskitler ve daha sonra Sarmatlar, Güney Kazakistan'da Saka-Massagetler daha sonra Wu-sunlar, Baykal ve Orta Asya'da Hunlar. Bkz. S. S. Çernikov, "o termine rannie kočevniki", *KS 80*, Edit. T. S. Passek, s. 17.

bazı kurganlar tespit eden Rudenko bunun eski Kara Goyın galerisi olduğu üzerine durmuştur. Doğu Kazakistan üzerine sistematik arkeolojik çalışmalar 1935 yılında S. S. Çernikov yönetiminde Doğu Kazakistan Arkeoloji Etüdü Çalışmaları, Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü (AH KazCCP BKAЭ) tarafından yürütülmüştür⁶⁶.

Kazakistan'ın bu geniş kırsalındaki abidelere özellikle Doğu Kazakistan ve Orta Kazakistan sahasında yaygın olarak tesadüf edilmiştir. S. S. Çernikov'un Doğu Kazakistan sahasında ve A. N. Margulan, K. A. Akişev, M. K. Kadırbayev, A. M. Orazbayev'in Orta Kazakistan sahası için yaptığı çalışmalar Kazakistan'daki Andronovo Kültürü için en önemli eser olmuştur.

2.1.1. Orta Kazakistan Andronovo Kültürü Nura (Federovo) ve Atasu (Alakul) Safhaları ve Begaz Dandıbay Kültürü

Orta Kazakistan sahasında Andronovo Kültürü'ne ait yüzlerce abide bulunmaktadır. Bu abideler Nura, Atasu ve Begaz Dandıbay dönemi olarak üç kısımda incelenmektedir. Bu bölgedeki erken dönem abideleri Nura safhası dönemine aittir⁶⁷. Orta Kazakistan için başvuru eserimizin yazarlarından arkeolog Margulan ve komisyon ekibi, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana* (1966) adlı çalışmalarında Orta Kazakistan Andronovo Kültürü abidelerini Nura ve Atasu safhası olarak ikiye ayırmışlardır. Yazar 1970'lerin sonunda bu sınıflandırmayı tekrar gözden geçirerek Nura safhasını-Federovo safhası ile eş zamanlı olarak III. bin yılın sonu II. bin yılın başına, Atasu safhasını-Alakul ile eş zamanlı olarak M.Ö. XVIII-XIII. yüzyıllar olarak, Begaz Dandıbay dönemini ise M.Ö. X-VIII. yüzyıllar olarak tarihlendirmiştir⁶⁸. Bu bakımdan Orta Kazakistan Andronovo Kültürü safhalarını herhangi bir karışıklılığa mahal vermemek için her iki kronolojik adlandırmayı da kullanacağız.

⁶⁶ Çernikov, *Vostochniy Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 8.

⁶⁷ Akişev-Baypakov, *Voprosy Arheologii Kazahstana*, s. 36.

⁶⁸ V. V. Evdokimov-V. V. Varfolomeev, *Epoha Bronzi Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana*, Edit. V. G. Loman, s. 11.

Bu dönemlere ait farklılıklar ise özellikle Andronovo Kültürü'nün temel karakteristiğini oluşturan çömleklerin üzerindeki süslemelerde belirginleşmektedir. Zira Andronovo Kültürü yekpare bir kültür değildir ve farklı varyantları mevcuttur. Elde edilen çömleklerin yayılım sahasına göre üzerindeki desenlerde farklılıklar göze çarpmaktadır.

Begaz ve Dandıbay'daki mezarların yapısı ve elde edilen maddi kültür unsurları üzerinde çalışan ilim adamları bu abidelerdeki farklılıkların Andronovo Kültürü'nden geçiş süreci numuneleri oldukları üzerinde durmuşlardır. Bronz Çağı Andronovo Kültürü'nün son aşaması olan bu dönemde Andronovo Kültürü gelenekleri korunduğu gibi bu geleneklere yenilikler de katılmıştır. Misal olarak kurganlar yüksek, derin ve devasa boylarda yapılmaya başlanmış ve cesetler klasik pozisyon olan cenin pozisyonu yanısıra sırt üstü boylu boyunca yatırılmıştır. Bu döneme ait en büyük abide Karaganda'da keşfedilen Aksu Ağılı kurganıdır ve yüksekliği 2 metre, çapı ise 30 metre civarındadır⁶⁹. Andronovo Kültürünün son dönemlerine ait olan abideler ise bazı bilim adamlarınca M.Ö. 1. bin yıla erken göçer çağının başına (Erken İskitler Dönemi) tarihlendirmişler ve Karasuk Kültürü ile olan ilişkilerini ortaya koymuşlardır⁷⁰.

⁶⁹ K. M. Baypakov-J. K. Taygambetov-T. Jumaganbetov, **Arheologiya Kazahstana**, s. 86.

⁷⁰ M. P. Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskovo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", **SA XVI**, Edit. M. İ Artamanov, s. 129-163. K. M. Karabaspakov da Yedisu bölgesinde tespit edilen Andronovo Kültürü abidelerinin açıkça Begaz Dandıbay, Karasuk ve İrmen Kültürü çömlekleri ile benzerlikleri olduğunu ifade etmektedir. Bkz. K. M. Karabaspakov, "k voprosu o kulturnoy prinadlejnosti pamyatnikov epohi pozdney bronzy severo-vostochnovo semireçya i ih svyaz c pamyatnikami tsentralnovo kazahstana", **Voprosy Perodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana**, Edit. V. V. Evdokimov, s. 98.

Resim 2.1: Dandıbay’da elde edilen ve Karasuk dönemi ile ilişkilendirilen çömlek⁷¹.

V. A. Korenyako, Margulan tarafından ortaya konulan Begaz Dandıbay Kültürü dönemi görüşlerine katılmamıştır ve bu döneme ait abideler üzerine yaptığı incelemeler sonucunda abideleri VIII gruba ayırmış, Andronovo Kültürü, Karasuk ve Tagisken abideleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. Korenyako'ya göre Begaz Dandıbay abidelerinden I-V. tipler, mezar yapı unsurları bakımından Andronovo Kültürü'nden ayrılmaktadır. Elde edilen keramikler VI-VIII (Atasu safhası özelliğindedir) tip hariç özellikle Sangru I (2, 3, 9, 10 no’lu mezarlar) mezarlarından elde edilen keramikler, Karasuk-Tagisken görünümündedir⁷².

2.1.1.1. Nura (Federovo) Safhası Andronovo Kültürü Abideleri

2.1.1.1.1. Akşatağ Grubu

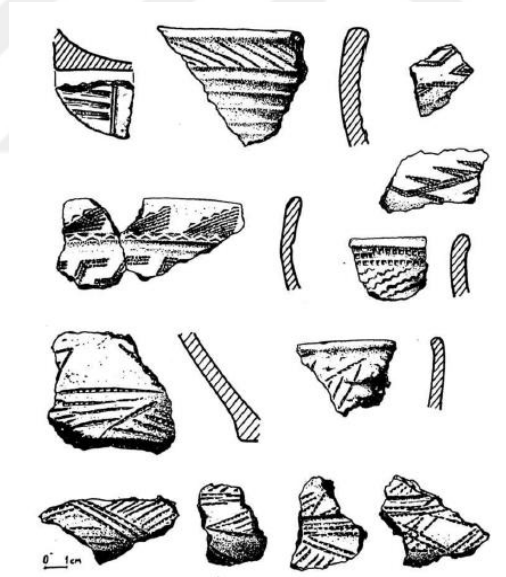
Orta Kazakistan bölgesi Akşatağ grubu Andronovo Kültürü abideleri, Akşatağ’ın 2 km batısında bulunmaktadır. Burada bulunan kurganlar kuzeyden güneye doğru 600 metrelik bir alanda yayılmakta ve dikdörtgen formlu mezarlar altı adet duvardan oluşmaktadır. 1949 yılı kazı sezonunda buradaki 2 mezarda (12 ve 13 no’lu mezarlarda) çalışmalar yürütülmüştür.

⁷¹ Gryaznov, “Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstane”, s. 138.

⁷² V. A. Korenyako, “O Sotsiologičeskoj Interpretatsii Pamyatnikov Bronzovogo Veka (Pogrebeniya Dandıbay-Begazinskogo Tipa)”, SA, No:2, Ed.S. A. Pletneva, s. 28.

Burada kazılan kurganlardan 12 no'lu kurgan daire formunda yapılmıştır ve 6 m çapındadır. Kurgan içerisinde bulunan mezar bölümü 1 m derinliğinde olmakla birlikte mezar güneybatı-kuzeydoğu yönünde konumlandırılmıştır. Açılan mezardan çürümüş kemikler ve Andronovo Kültürü dönemine ait baskı desenli, düztabanlı ve geniş ağızlı kil çömlek parçaları elde edilmiştir⁷³.

13 no'lu kurgan ise oval formlu olup kuzeyden güneye 5.2 m ve doğudan batıya 6 m ebatlarındadır. Kurganın merkezinde dörtgen formlu taş levhalardan oluşan lahit mevcuttur ve bu taş lahit batı-doğu doğrultusunda konumlandırılmıştır. Bu mezardan da el ayak ve omurga kemiği parçaları ve eğik paralel çizgi desenlere sahip çömlek parçaları elde edilmiştir⁷⁴.

Çizim 2.1: Akşatağ Grubu kurganlarından elde edilen keramiklerin çizimi (Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana, s. 72.)

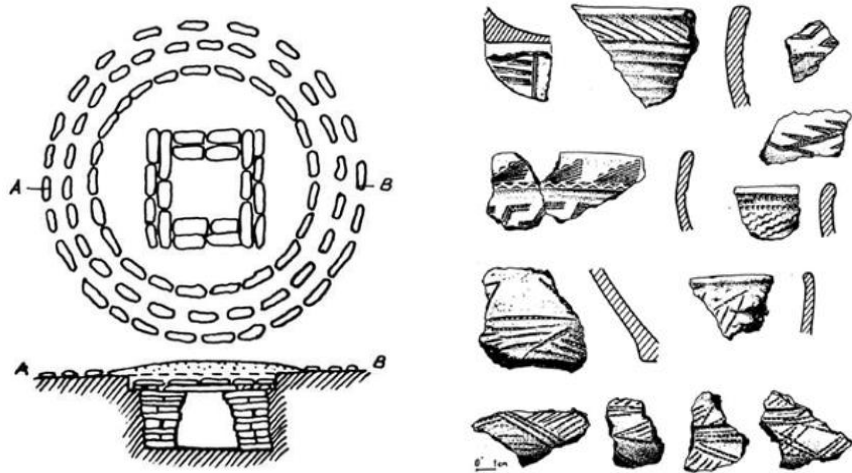
⁷³ Margulan, A. H.-Akişev, K. A.-Kadırbayev, M. K.-Orazbayev, A. M, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, 71. Ayrıca Bkz. **İstoriya Kazahskoy SSR (s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)**, C. I, s. 116.

⁷⁴ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **a.g.k.**, s. 73.

2.1.1.1.2. Bugul I Grubu

Oldukça geniş olan Bugul I kompleksi çalışmaları 1952 yılında yapılmıştır ve bu kurgan kompleksi Bugul Dağı eteklerinde Şerubay Nur Irmağı'nın 7 km batısında ve Jarık mevkiinden 40 km kuzeydoğuda bulunmaktadır. Bugul I grubunda 57 adet farklı büyüklükte daire formu yığma taş duvarlı dörtgen mezar yapıları mevcuttur. Bu mezarlar daha çok batı istikametine doğru konumlandırılmışlardır. Bu alanda yaşayan insanlar da yerleşik hayatı benimsemişler ve hayvancılıkla uğraşmışlardır⁷⁵.

Bu 57 mezar yapısından sadece 13 tanesi 1952 yılında kazılmıştır. Daire formu kurgan yapılarının içinde farklı miktarda odalardan oluşan dört köşe formu defin odaları mevcuttur. Bu mezarlardan 1, 6, 10, 11 no'lu mezarlarda at kemikleri ve kafatası bulunmuştur.

Çizim 2.2: Bugul I Grubu mezar yapısı çizimi (**Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 75.) ve Bugul I mezarlarından çıkarılan Andronovo Kültürü Nura safhası çömlek parçaları (**Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 72.)

⁷⁵ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, 73.

Bütün haldeki iskeletlerin cenin pozisyonunda sağ yanına, başı batıya dönük vaziyette gömüldükleri tespit edilmiştir. Mezarlardaki insan kemikleri yanık vaziyette olup bunların arasında çocuk iskeletleri de bulunmuştur. İskeletlerin kimi tam yanık vaziyette iken kimi de kısmi olarak yanmıştır⁷⁶. Yanmış iskeletlerin mezar içinde yakılmamış olması, daha sonra gömüldükleri ise dikkate değerdir. Bunların bilinçli bir kremasyon veya dinsel bir ritüel icabı yakıldıklarına dair herhangi bir emare yoktur. Bu mezarlardan Andronovo Kültürünün Nura safhasını işaret eden 11 adedi bütün formdadır. 7'sinden ise parçalanmış vaziyette koyu kırmızı renkli, süslemeli, düz tabanlı ve ağız hafifçe dışa bükük çömlekler ele geçirilmiştir⁷⁷.

Mezar yapılarında çömleklerin yanı sıra elde edilen diğer ürünler arasında ise 50 parça plaka (4. mezar), 50 adet bronz boncuk elde edilmiştir (3. mezar)⁷⁸.

2.1.1.1.3. Baybala I Grubu

Baybala I grubu abideleri Karagandin bölgesinde Taldı-Nur Irmağı'nın sağ akımında yer almaktadır. Bu grupta bulunan kalıntılar erken Nura safhası abideleri ve Begaz Dandıbay Kültürü'ne⁷⁹ geçiş dönemine ait abidelerden oluşmaktadır.

1955 yılında bu döneme ait 2 ve 3 no'lu mezarlarda kazılar yürütülmüştür ve daire formu, taş levhalardan oluşan, doğu-batı istikametine konumlandırılmış mezarlardan yanmış insan kemikleri ve çömlek parçaları elde edilmiştir. Aynı formda yapılmış olan ve 2 no'lu mezar yapısına oldukça benzer yapıdaki 3 no'lu mezar yapısından da 2 adet çömlek ve insan el, ayak ve kafatası kemikleri elde edilmiştir⁸⁰.

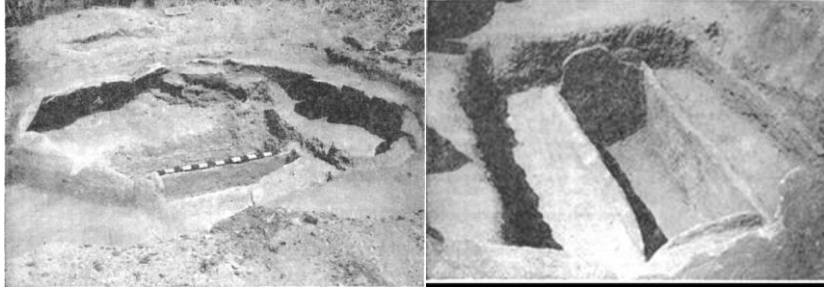
⁷⁶ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 77.

⁷⁷ **A.g.k.**, s. 78.

⁷⁸ **A.g.k.**, s. 75.

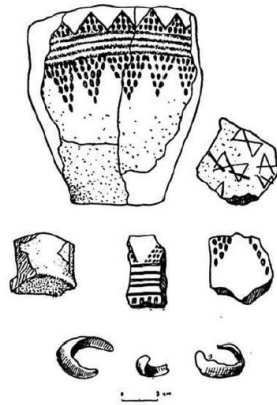
⁷⁹ Baybala grubu Begaz Dandıbay abideleri için Bkz. A. H. Margulan, **Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 55.

⁸⁰ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 79.

Resim 2.2: Baybala I grubu Andronovo Kültürü mezar yapısı (**Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 79)

Yapı bakımından ve zaman açısından aynılık teşkil eden bu iki mezardaki farklılık ise defin tekniğinden kaynaklanmaktadır. 2 no'lu mezarda cesede ait olan kemikler yanmış vaziyette iken 3 no'lu mezara ait cesedin yanmamış olması önemli bir ayrıntıdır. Cesedin bilinçli olarak yakıldığı ya da yaşanan bir kaza sonucu yanmış olma ihtimalini de hesaba katarsak veya ceset yakma eyleminin bir gelenek olabileceğini farz edersek Orta Kazakistan'ın bu dönemi ve yeri için Andronovo Kültürü toplumunda bunun gibi farklı gömü âdetinin neden kullanıldığı sorusunu sormak lazımdır. Bu dönemde aynı sahada kremasyon uygulamasının yapılmadığı pek çok mezar da bulunmaktadır.

Çizim 2.1: Baybala I grubu Andronovo Kültürü Nura safhası dönemine ait mezarlardan elde edilen takılar ve çömlek parçaları çizimi⁸¹.

⁸¹ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 80.

2.1.1.1.4. Kosagal Grubu

Kosagal grubu Andronovo Kültürü abideleri Atasu Irmağı'nın sağ akımında, Karacal Madeni'nden 60 km güneydoğuda bulunmaktadır. Nura safhasına ait bu abidelerin akarsu yatağı üzerinde bulunmasından dolayı ırmağın taşkın zamanlarında ya zarar görmüşlerdir veya yok olmuşlardır. Bu sebeple bu sahada sadece 15 mezar yapısı bozulmadan kalabilmiştir.

Bu mezar yapılarının hepsi, dairesel formlu ve merkezinde bulunan mezar çukurunda taş levhalardan sanduka şeklinde kabir mezar ihtiva etmektedir. Çapları 6 ila 11 metre arasında değişen dairesel formlu kurganlar sahada kuzey-batı, güney-doğu ekseninde uzanmaktadırlar.

1950 yılında yapılan bu çalışmalarda Kosagal'a fazla uzak olmayan Kızıltaş Dağı'nın batı eteğindeki Karaüzek, Uytas ve Telcan'da Andronovo Kültürü'ne ait anıtlar mevcuttur. Aynı zamanda bu bölgede yine Türk Kağanlığı dönemine ait abideler (balballar ve kurganlar) de tespit edilmiştir⁸².

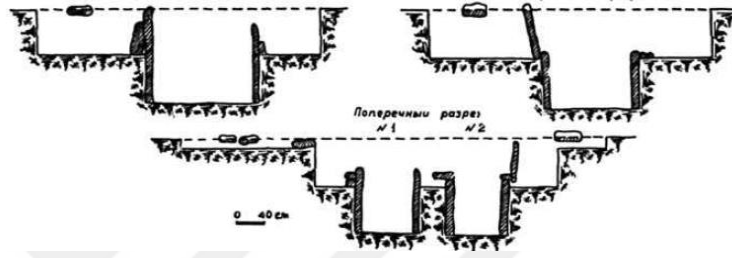

Çizim 2.2: Kosagal Grubu Andronovo mezarından çıkarılan tipik kil çömlek (Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana, s. 81).

⁸² Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 81.

2.1.1.1.5. Kanattas Kompleksi

Kanattas Andronovo Kültürü abideleri Nurtay Irmağı havzasında, Aktogay bölgesine 60 km uzaklıkta bulunmaktadır. Taştan halka formlu kurganların içindeki mezarlar kare veya dikdörtgen formlu olup kiminde bir mezar çukuru var iken kimin de ise iki mezar çukuru bulunmaktadır.

Çizim 2.3: Nura safhası Andronovo Kültürü tek ve çift mezar çukurları çizimi (**Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 86).

Bu sahada Bronz Devri'ne ait 14 mezardan 9 tanesi Andronovo Kültürü dönemine aittir. Bu mezar yapılarının çoğundan daha önce yağmalandıkları için az sayıda etnografik malzeme elde edilmiştir. Bu 9 mezar çukurundan 3 tanesinde yanmış insan kemikleri çıkarılmıştır ki bir tanesinde ise yanmış kemiklerin yanı sıra ateşe maruz kalmamış kemikler de çıkarılmıştır (mezar 12 çukur 1). Bu mezarlar da tıpkı diğer bölgelerde incelenen Andronovo mezarları gibi doğu-batı ekseninde konumlandırılmışlardır. Çukurun etrafı taş levhalar ile sağlamlaştırılmış ve ceset defnedildikten sonra yine üstü büyük dikdörtgen formlu levhalarla kapatılmıştır. Cesetlerin başları taş lahitin içine, baş kısmı batı tarafına gelecek şekilde yatırılmış ve başın yanına yine tipik bir Andronovo kil çömleği yerleştirilmiştir⁸³.

2.1.1.1.6. Botakara Kompleksi

Bu komplekse ait abideler Karaganda bölgesi içerisindeki Ulyanov şehrinin 8 km batısında Nur Irmağı'na ise 500 m uzaklıkta keşfedilmişlerdir. Bu sahada Bronz

⁸³ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 86.

Devri'ne ait 49, erken göçer devrine ait 9 kurgan abidesi mevcuttur. Bu dönem topluluklarının nehir kıyılarında yerleşik olarak yaşadıklarından daha önce de bahsetmiştik. Bahse konu olan alan, farklı dönemlerde Türk toplulukları için su kaynağına yakın olması bakımından oldukça elverişli konumda bulunmaktadır.

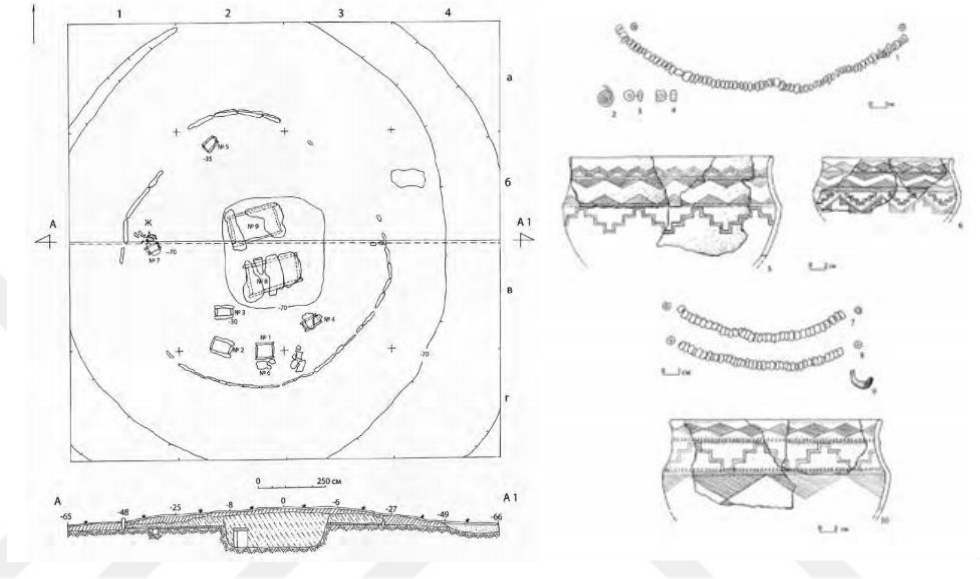
Sahada Andronovo Kültürü dönemine ait toplam 7 mezar açılmıştır. Bu mezarlar da diğer mezarlar gibi oval formlu ve merkezinde dörtgen formlu taş duvarları olan mezar yapıları şeklinde oluşturulmuşlardır. Doğu batı istikametine yönlendirilen mezar çukurlarının üzerleri taş levhalarla kapatılmıştır. Açılan 3, 6, 10, 11, 13, 13a ve 26 no'lu mezarlardan sadece 6 no'lu mezar çukurunda yanmış insan ve hayvan kemiklerine (inek, koyun, at), özellikle bozulmamış kafataslarına ve çene kemiklerine tesadüf edilmiştir. Diğer mezarlarda ise yine kısmen bozulmuş veya iyi durumda muhafaza edilmiş insan ve başta at ve koyun olmak üzere hayvan kemikleri tespit edilmiştir. 3 no'lu mezarda cesede ait kemiklerin yanında koyun şakak kemikleri ve çakmak taşından rende elde edilmiştir. 6, 13, 13a ve 26 no'lu mezar çukurlarından tipik Andronovo çömlekleri elde edilmiştir ve bronz ürünlere (oldukça küçük bronzdan yapılmış ürünler) sadece 13a no'lu mezarda tesadüf edilmiştir⁸⁴.

2.1.1.1.7. Kızıl Kol Mezarlığı Kurgan 1

Karaganda bölgesindeki Andronovo Kültürü dönemine ait bir diğer abide ise Karagandin'in 200 km doğusunda bulunan, Taldı Irmağı'nın sol akımındaki Kızıl Kol mezarlığındaki Kurgan 1'dir. 2011 yılında yapılan çalışmalarda mezarlık alanda kurgan 1 yapısının 8 halka formlu kuşatmasının bulunduğu ve kurgan yapısında 9 mezarın olduğu tespit edilmiştir. Mezarların sekizi lahit benzeri taş sandıklı iken biri ise derin yer altı mezarı şeklindedir. Kurganın güneybatı kısmında 1-2-3-6-7 no'lu mezarlar bulunmaktadır. 4 no'lu mezar güneydoğu, 5 no'lu mezar kuzeybatı ve 8-9 no'lu mezarlar kendi plan dairesinde kurgan merkezinde bulunmaktadır. Mezarlarda çocuk ve yetişkinlere ait kemikler cenin durumunda sol yanına yatık bulunmuştur. Başlar batıya dönüktür ve baş çevresinde bir veya iki çömlek tespit edilmiştir.

⁸⁴ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 90. Ayrıca Bkz. **İstoriya Kazahskoy SSR (S Drevneysh Vremen do Naşih Dney)**, C. I, s. 119.

Çömleklerin üzerindeki süs öğeleri erken Andronovo dönemine tarihlendirilmiş olup bölge için Alakul (Atasu) ve Federovo (Nura) safhalarına aittir. Elde edilen bronz boncuklar ve klipsler üzerine yapılan çalışmalara göre M.Ö. 2. bin yılın ilk çeyreğinin sonuna tarihlendirilmişlerdir⁸⁵.

Çizim 2.4: Kızıl Kol Mezarlığı Kurgan 1 planı, Kızıl Kol Mezarlığı Kurgan 1-8 ve 9 no’lu merkez mezarlardan elde edilen ürünler.

2.1.1.1.8. Şaymerdan 2 Mezarlığı

Karaganda Oblastı, Nura Rayonu'nda tespit edilen ve kazı çalışmaları 2013 yılında tamamlanan bir diğer Andronovo mezarlığı, Kerey Irmağı'nın sol terasında ve Şaymerdan kışlağının 1,5 km kuzeydoğusunda, Aubekir kışlağının ise 2 km güneybatısında bulunan Şaymerdan mezarlığıdır. Söz konusu sahada yapılan kazı çalışmalarındaki 1 no’lu açmada 4, 5, 6, 7, 8 ve 9 no’lu mezarlar kazılmış, 2 no’lu açmada ise 10 no’lu mezar kazılmıştır. Elde edilen 12 çömleğe ait keramiklerin M.Ö.

⁸⁵ A. İ Kukuşkin, “Mogilnik Kızılkol. Kurgan 1”, **Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe**, s. 392-403.

XVII-XIV. yüzyıllar arasında Andronovo Kültürü Alakul safhasına ait oldukları tespit edilmiştir⁸⁶.

Resim 2.3: Şaymerdan 2 Kurganı⁸⁷.

2.1.1.1.9 Jilandı Mezarlığı

Orta Kazakistan Bölgesi Karaganda'nın 250 km doğusunda, Karkaralin'de Egindibulak yerleşiminin 25 km güneydoğusunda, Tundik Irmağı'nın sol terasında ve Jilandı Dağı'nın 15 km güneydoğusunda 14 kurgan yapısı tespit edilmiştir. Mezarlıkta bulunan 1 ve 2 no'lu kurganlarda kazı çalışmaları yapılmış ve mezarlardan Alakul ve Federovo safhasına ait çömlekler ve kemikten yapılmış at koşum takımına ait parçalar ve kadın süs eşyaları elde edilmiştir. 1 no'lu iç içe halka formu taş kuşatmalar halindeki kurganın dış kuşatması 12 m çapında, diğer iç halka kuşatma ise 9 m çapındadır. Höyüksüz durumdaki bu kurganda 3 mezar tespit edilmiştir. Kurgan 2 ise 7 m güneyde olup 13 m çapındadır⁸⁸.

⁸⁶ A. İ Kukuşkin-E. A. Dmitriev, "Arheologičeskie İssledovaniya na Mogilnike Şaymerden 2", **Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe**, s. 497-507.

⁸⁷ **A.g.m.**, s. 500.

⁸⁸ K. İ Alekseeviç, "İsledovaniya na Mogilnike Epohu Bronzi Jilandı 4", **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii**, No: 7 (19), s. 81-83

Resim 2.4: Jilandı Kurgan 1 ve 2 no'lu mezardan elde edilen çömlek⁸⁹.

2.1.1.2. Atasu (Alakul) Safhası Andronovo Kültürü Abideleri

Orta Kazakistan'da erken Alakul dönemi abideleri Sarı-Arki'nin güney bölgelerinde tespit edilmiştir. Satan, Aktöbe I, Aktöbe II ve Nurtay mezarlıklarında erken Alakul dönemine ait mezarlar tespit edilmiştir. Bölgede 35 mezar abidesi ve 67 mezarda incelemeler yapılmış olup erken Alakul karakteristiği bulunan çanak çömlek ve bronz ürünler tespit edilmiştir⁹⁰. Yapılan incelemeler sonucunda erken Alakul abidelerinin M.Ö XVII-XVI yy.'a ait oldukları tespit edilmiştir⁹¹.

1978-1981 yılı arasında Karaganda Üniversitesi Arkeoloji Bölümünün yaptığı ekspedisyona ve kazı çalışmalarında; Karagandın Oblastı, Taldinsk Rayonu Karkaralin topraklarında Jarlı, Kopa, Taldı ve Aşı Ozek Irmakları çevresinde Nurken, Kopa, Kopa I, Bazingen, Satan ve Aşı Ozek mezarlıklarında Andronovo Kültürü Federovo-Alakul arası keramikler elde edilmiş ve en erken numunelerin Satan mezarlarında, en geç ürünlerin ise Kopa mezarlığında bulunduğu tespit edilmiştir⁹².

⁸⁹ Alekseeviç, "İsledovaniya na Mogilnike Epohi Bronzı Jilandı 4", s. 81-83.

⁹⁰ A. A. Tkaçev, "Periodizatsiya i Hronologiya Alakulskih Pamyatnikov Tsentralnogo Kazahstana", **Voprosı Periodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, s. 25

⁹¹ **A.g.m.**, s. 33.

⁹² A. Yu Çindin, "Otnositelnaya Hronologiya Mogilnikov Epohi Razvitoy Bronzı", **Voprosı Periodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, s. 36.

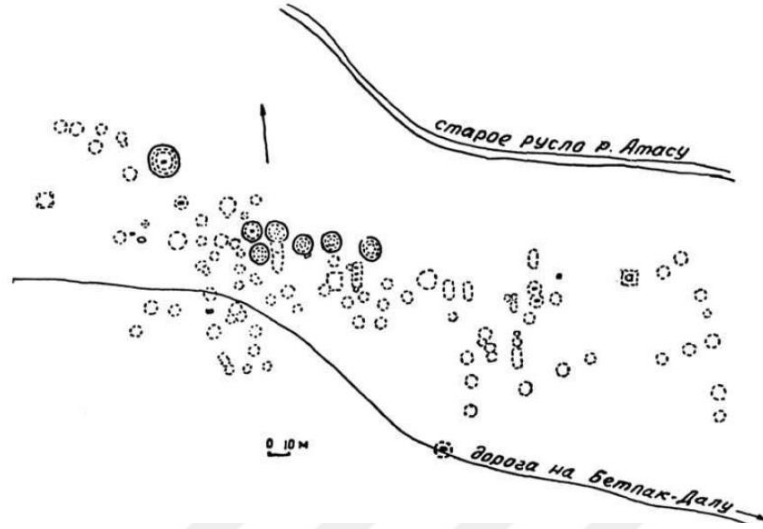
Orta Kazakistan bölgesi Andronovo Kùltürü Nura safhasının ardından Atasu safhası devam etmektedir. Bu iki dönem birbiri ile genetik olarak ilişkilidir ve birbirinin devamı şeklindedir. Nura safhasındaki farkı ise bu safhada ölü yakımı mevcut iken Atasu safhasında az miktarda yanmış kemik bulunsa da defin usulü olarak ölü gömme ritüeli uygulanmıştır. Atasu dönemine ait abideler Cezkazgan oblastı, Agadır rayonunda Atasu Irmağı çevresinde yoğun olarak görölmektedir. Bu sahada üç ana yerleşim tespit edilmiştir. Atasu I, Atasu II (Ak Mustafa), Mırjik yerleşimleri ve bu seriye ek nekropoller Sangru I-III, Atasu I-III, Ak Mustafa, Mırjik I-II, Sarıbulak, Darat ve Oguztağ antik madenleridir. Yerleşimlerin her biri farklı büyüklükte olup 40 bin m²'lik Mırjik yerleşiminde 37, 11.600 m²'lik Atasu II'de 49 ev tespit edilmiştir⁹³.

2.1.1.2.1. Ayşrak Kompleksi

Kurganlar Arkin bölgesi Ayşrak-Cana merasına yakın Karacal madenine 95 km uzaklıkta olup Atasu Irmağı'nın sol kıyısında bulunmaktadır. Kuzeyden güneye 105 m, doğudan batıya 360 m uzunluğundaki bu alanda toplam 100 kurgan bulunmaktadır⁹⁴. Burada bulunan kurganlar daire, oval, dikdörtgen, kare ve üç dairenin birleşimi şeklindedir.

⁹³ M. K. Kadirbayev, “Şestiletne Raboti na Atasu”, **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert, s. 134.

⁹⁴ Margulan-Akişev-Kadirbayev-Orazbayev, **Drevniyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 91.

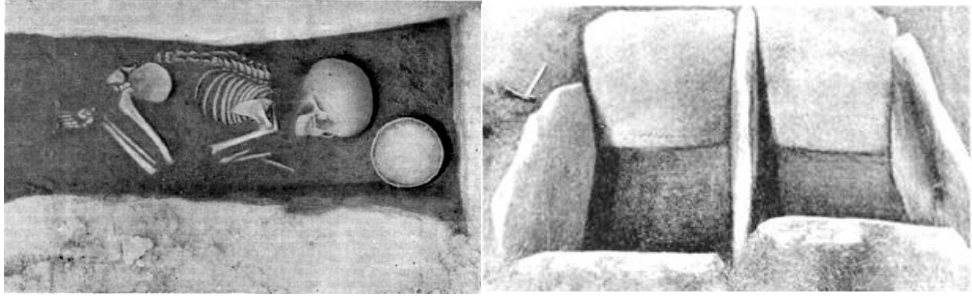
Çizim 2.5: Atasu Irmağı kenarındaki Ayşrak kompleksine ait Andronovo Kültürü kurganlarının dağılım planı (**Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 91).

Ayşrak kurganları Andronovo Kültürü toplumunun eş zamanlı diğer safhalarından en gelişmiş örneklerini barındırmaktadır. Bu alanda yapılan 7 Andronovo Kültürü kurganlarının diğerlerinin aksine çift mezar sandukası şeklinde yapıldıkları görülmüştür.

Bu kurgan yapılarında Kabantağ ve Akşak Dağları'ndan elde edilen kuvars taşları kullanılmıştır. Bazı kurganların höyük şeklinde yapıldıkları bazılarında ise bu höyüğün mevcut olmadığı tespit edilmiştir.

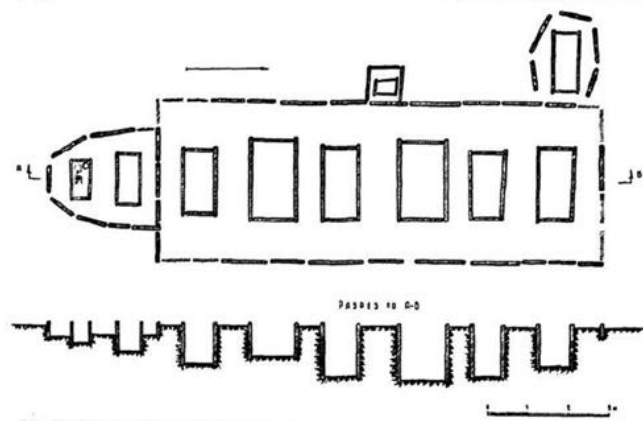
Daha büyük hacimli granit levhalar dikey pozisyonda, mezarlar birbirine yapışık olarak doğu batı doğrultusunda konumlandırılmışlar ve diğer örneklerde olduğu gibi cesetler başları batı kısmında olmak üzere cenin pozisyonunda, yüzleri birbirlerine dönük, kimisi ise sırt üstü olarak gömülmüşlerdir⁹⁵.

⁹⁵ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 93.

Resim 2.5: Ayşrak 12 no'lu kurganın güney tarafındaki mezarda bozulmamış iskelet ve baş ucundaki çömlek, Andronovo Kültürü Ayşrak kurganlarında 3 no'lu kurganın merkezinde bulunan çift granit sandıklı mezar yapıları (**Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 99).

Bu kazı bölgesinde yapılan Andronovo Kültürü Atası safhası kurganlarının en büyük önemi, mezarların çoklu oda şeklinde yapılmasının bu safhada yaşayan Andronovo toplumun ataerkil özellik taşıdığını göstermesidir⁹⁶.

Çizim 2.6: Ayşrak kurgan zincirlerinden Atası safhası Andronovo Kültürü ataerkil aile yapısını gösteren, aile üyelerine ait olduğu düşünülen 4 no'lu kurganın mezar odalarının planı⁹⁷.

Bu geniş alanda yapılan kazı çalışmalarında en dikkat çekici olan husus ise diğer safhalarda veya kurgan alanlarında tespit edilmiş olan yanık insan cesetlerinin

⁹⁶ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 92.

⁹⁷ **A.g.k.**, s. 95.

Ayşrak'da açılan hiçbir Andronovo Kültürü mezarlarında görülmemiş olmasıdır. Açılan 1-2-3-6-7-10-12 no'lu mezarlardan, ki bunların büyük çoğunluğu çift sandıklı kurganlardır, yanık kemikler elde edilmemiştir. Mezarlarda tespit edilen kemikler büyük oranda çürümeye maruz kalmıştır fakat bozulmadan kalanlar da mevcuttur ve zikredilen mezarların hiçbirinde ceset yakmaya dair herhangi bir emareye rastlanmamıştır.

Kurganların hemen hepsinde Andronovo Kültürü'ne ait meander ve üçgen desenli çömlek parçaları elde edilmiştir. Bununla birlikte yağmaya uğramamış mezar sandıklarından, özellikle 2 no'lu kurganın kuzey tarafındaki, bir kadına ait olduğu düşünülen mezar sandığından 2 halka yüzük, yarı bükülmüş altın kaplama bronz bilezik, yuvarlak süslü rozet parçaları, bronz kemer, 11 tatlı su kabuğu, 6 adet delikli atmaca dişi, 200 civarında bronz ve camdan boncuk ele geçirilmiş; yine 4 no'lu kurganın 4. mezar sandığından halka şeklinde bronz bilezik, bız, iğne, 400 adet cam ve bronz boncuk, 2 atmaca dişi ve 5 bronz kemer elde edilmiştir⁹⁸. Diğer sandıklardan da bronz ok uçları, kemik ürünler, köpek dişleri, 3 kemer tokası, kabuklar, taştan rende ve boncuklar ele geçirilmiştir.

Orta Kazakistan erken Alakul dönemi mezarları üzerine çalışmada bulunan A. A. Tkaçev, Ayşrak mezarlarının bölgedeki diğer erken Alakul mezarları olan Satan ve Nurtay ile benzerliklerinin bulunduğunu, özellikle bronz ok uçlarında yapılan çalışmalarla bu dönem mezarlıklarının M.Ö XVII-XVI. yy.'a ait olduklarını belirtmiştir⁹⁹.

2.1.1.2.2. Sangru II Kompleksi

Sangru II Kompleksi kazıları 1958 yılında yapılmış olup sahada 4 kurgan zinciri ve onlara ait farklı miktarda mezar sandıkları açılmıştır. Bu kurgan zinciri

⁹⁸ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 94.

⁹⁹ A. A. Tkaçev, *Periodizatsiya i Hronologiya Alakulskih Pamyatnikov Tsentralnogo Kazahstana*, **Voprosy Periodizatsii Arheologicheskikh Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, s. 33.

Karagandin bölgesinde Darat Cana Arkin sahasında bulunmuşlardır¹⁰⁰. Dörtgen levha planlı 1 no'lu kurgana ait 7 defin çukurundan çeşitli maddi kültür unsurları tespit edilmiştir. 1. defin çukurunda bozulmamış durumda Andronovo Kültürü karakteri taşıyan (zikzak desenli taramalı üçgen desenleri olan) 3 adet çömlek, delikli 4 adet bronz boncuk ve yine delikli hayvana ait falanj kemiği, 2. çukurda yanmış insan kemikleri, 3. defin çukurunda yine Andronovo Kültürü'ne ait desenli iki çömlek ve yanık insan kemikleri, 5. çukurda da yine kırık kil çömlek parçaları ve ne amaçla kullanıldığı bilinmeyen bronz bir parça bulunmuştur. 6. çukurda yanık olmayan insan kemikleri, demir bir parça (bıçak?) ve yine Andronovo Kültürü'ne ait çömlek parçaları bulunmuştur. Bu mezarda tespit edilen envanterler de bu kültür döneminden artık erken göçer safhasına geçildiğini gösteren emareler mevcuttur ve bu bakımdan önemlidir¹⁰¹. 7 no'lu defin çukurunda da yine çömlek parçaları, yanık insan kemikleri ve 64 adet silindirik bronz boncuklar tespit edilmiştir. Elde edilen bronz ürünler arasında Andronovo Kültürü döneminde ve yine diğer kültür dönemlerinde de rastlanılan halka bilezikler, küpeler ve elbise üzerine dikmek için aplikler vardır. Bu bileziklere Batı Kazakistan'da Kirgildi¹⁰², Doğu Kazakistan'da Küçük Koytas ve Alekseyev¹⁰³ yerleşiminde de tesadüf edilmiştir.

Bu kazı çalışmasında Bronz Çağı Andronovo Kültürü mezarlarında erken göçer dönemine ait envanterlerin çıkması daha sonra yapılacak kurganlar için bir örnek teşkil ederek ilerleyen dönemlerde inşa tekniği açısından mükemmelleşmiştir. Daha sonraki mezar çukurları fazla derin olmayacak şekilde kazılmış ve doğu kısmına at gömülmek için ek bir yapı inşa edilmiştir.

Sangru II sahasında açılan kurgan yapılarının dörtgen ve daire planlı olarak yapıldıkları görülmüştür. Mezar üzerindeki höyük diğer kurganlarda olduğu gibi fazla yüksek değildir ve 20-30 cm arasındadır. Kurgan merkezinde bulunan mezar

¹⁰⁰ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 100.

¹⁰¹ **A.g.k.**, s. 101.

¹⁰² M. P. Gryaznov, Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane/Kazaki, **Antropologičeski Očerki**, Sa. 1, s. 205.

¹⁰³ O. A. Krivtsov-Grakov, Alekseyevskoe Poselenie i Mogilnik, **Trudi Gosudarstvennogo Muzeya**, Sa: XVIII, s. 111.

çukurları ya dikey pozisyonda yerleştirilerek üstü kapatılmış taş sandık şeklinde veya yatay pozisyonda daha küçük taşların üst üste koyulmasıyla oluşturulmuş yapıdadır¹⁰⁴. Mezarlar dağılım sahasına göre bu geniş coğrafyadaki diğer örnekleri gibi doğu-batı istikametinde konumlandırılmışlardır ve bozulmamış halde bulunan insan iskeletleri de yine cenin pozisyonunda baş batıya dönük olarak yerleştirilmişlerdir.

2.1.1.2.3. Bılkıldak I, II ve III Kompleksleri

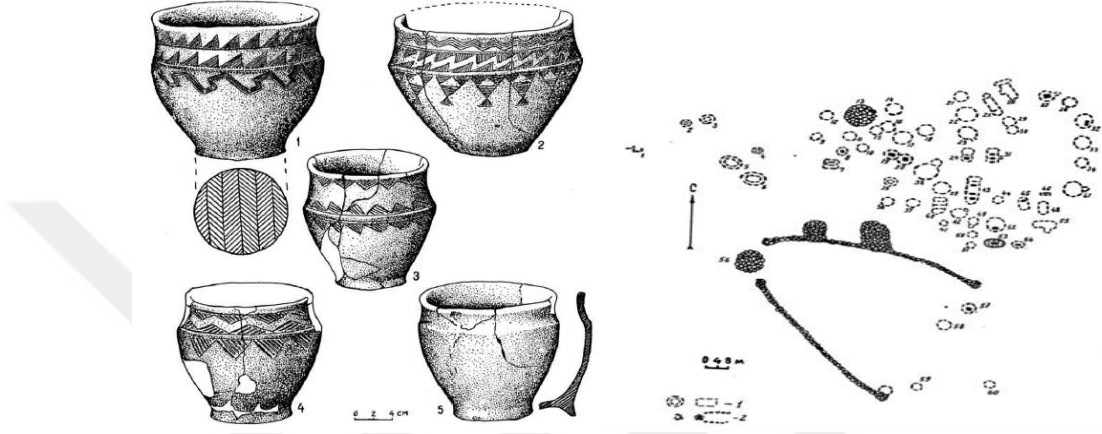
Bılkıldak abidelerine Karaganda bölgesinde ulaşılmıştır. Bu abide serisinin ilki olan Bılkıldak I abidelerine ise Aksu aulunun 35 km kuzeydoğusunda Taldu Nura Irmağı'nın kolu olan Bılkıldak Irmağı'nın sol akımında rastlanmıştır. Bu sahada bulunan mezarların açılmasına 1951 yılında başlanmıştır. Toplamda 70 adet bulunan kurganlar granit levhalarla çevrili oval veya tam daire planlıdır. Genel olarak kurganın merkezinde bulunan mezar odaları ise dörtgen formludurlar. 1951 yılında açılan 9 adet kurgandan (1, 2, 4, 5, 8, 9, 10, 12, 14 no'lu kurganlar) ilginç malzemeler elde edilmiştir. Açılan kurganlarda bulunan mezarların hepsi doğu-batı ekseninde bulunmaktadır.¹⁰⁵

Ataerkil aile yapısını görebildiğimiz bu çoklu mezar çukuru bulunan kurganların içerisinde cenazelerin durumu genel olarak bozulmuş ve çürümüş yapıdadır. Ayrıca burada yapılan incelemelerde Bılkıldak I kompleksine ait yapılarda yanmış insan kemiklerine rastlanılmaması önemlidir. Mezar çukurlarında bulunan kemiklerin dağınık vaziyette ve karmaşık şekilde bulunması mezarların yağmalandığının en somut delilidir. Bu dağınık kemik yığınlarının arasından genellikle bronzdan veya cam veya macun diyebileceğimiz malzemeden yapılmış

¹⁰⁴ Sangru II kompleksi 6 no'lu kurganın ek mezar yapısı (5-7 yaş arası çocuk) bu şekilde olup diğer dikey levhali mezarlardan ayrılmaktadır ve bozulmamış halde bulunan çocuk iskeletinin sol başucunda Andronovo Kültürü dönemine ait süslemeli bir çömlek tespit edilmiştir. Bkz. Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, 102. Ayrıca Sangru II sahasındaki kurgan kazı çalışması ve elde edilen malzemeler için Bkz. M. K. Kadırbayev, "Mogilnik Sangru II", **Noviy Material po Arheologii i Etnografii Kazahstana**, C. 12, s. 48.

¹⁰⁵ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 104.

boncuklar elde edilmiştir. Yine Bılkıldak I kompleksindeki kurganlardan elde edilen büyüklü küçüklü bütün haldeki veya parçalanmış kil çömleklerin üzerindeki desenlerin tipik birer Andronovo Kültürü numuneleri olduğu dikkatlerden kaçmamıştır¹⁰⁶.

Çizim 2.7: Bılkıldak I kompleksindeki kurganlardan çıkarılan çömleklerin ve Bılkıldak I büyük kurgan çizim çalışması¹⁰⁷.

Diğer çıkarılan malzemeler arasında 2 no'lu kurgandan ahşap düğme parçaları, bronz kemer ve kemikten halka, 8 no'lu kurgandan 2 adet elbiseye dikmek için delikli rozet, altın kaplama halka yüzük ve şakak kemiği ile çok sayıda bronz ve macun boncuk, 9 no'lu kurganda bronz ve macundan yapılmış boncuklar, 10. kurganda at kafası kemiği ve bronzdan boncuklar yine 12 no'lu kurganda bronz ve macundan yapılmış boncuklar, 14 no'lu çoklu mezar odası bulunan kurgandan ise 3 adet kırmızı boyanmış, bir tanesi delikli atmaca veya şahin dişi, bronz yivli aplik, 10 adet bronz boncuk, kırmızı boyalı bir kurt dişi, tatlı su kabuğu ve bronzdan dövülmüş ele uyumlu saplı hançer elde edilmiştir. Ayrıca bu kurganlara paralel açılan ve içinde başı batıya dönük cenin pozisyonunda yatan define ait mezar çukurunda da daha evvel kullanılmış olduğu tespit edilen ve şaman aksesuarı olarak da bilinen bir koyun kürek kemiği elde edilmiştir.

¹⁰⁶ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 107.

¹⁰⁷ A.g.k, s. 111.

Kürek kemiğinin falcılıkta muhtelif topluluklarda önceden beridir kullanıldığı bilinmektedir. Buna göre Şaman Türk topluluklarında, Müslüman Kazak, Kırgız ve Nogaylarda en meşhur falın kürek kemiği falı olduğunu belirtmekte yarar vardır¹⁰⁸. Daha eski devirlere gidecek olursak Çin kaynaklarından Han Shu'da belirtildiği üzere Hunlarda da büyücülerin kötü büyülere karşı gelmesi için koyun ve sığır kemiklerini kullandıkları ifade edilmektedir¹⁰⁹.

Bılkıldak II kompleksine ait abideler ise yine aynı bölgede Kazangay Irmağı'nın sağ akımında Bılkıldak I kompleksinin 600 m ilerisinde bulunmaktadır. Bu grupta da 60 adet daire, oval ve dörtgen yapı mevcuttur. Bu sahada 1951-1952 yılı kazı döneminde 5 adet kurgan kazılmıştır. Yine doğu-batı eksenli olan mezar çukurlarında bulunan insan iskeletleri arasında yanmış kemikler bulunmamakta ve mezar çukurları doğu batı istikametinde yer almaktadır. Bu sahada yapılan kazı çalışmasında da 2 no'lu kurganda at kafası ve ön ayak kemikleri tespit edilmiştir (kurgan no 2 ve 7). Bunun yanı sıra Andronovo Kültürü desenli çömlekler bulunmuştur. Bulunan çömleklerin ve keramik parçalarının üzerlerindeki desenler meander motifler, taramalı üçgenler ve borulardan oluşmaktadır. Mezar çukurları diğer Andronovo Kültürü kurganlarındaki gibi granit levhalar ile dörtgen planlı olarak tasarlanmışlardır. Bu abide dizisinden elde edilen diğer malzemeler arasında yıldız şeklinde bronz bir kolye (kurgan no 1), oksitlenmiş bronz, silkat veya camdan yapılmış boncuklar, bronz kemer ve el veya yaprak şeklinde kolye ucu (kurgan no 4) bulunmuştur¹¹⁰.

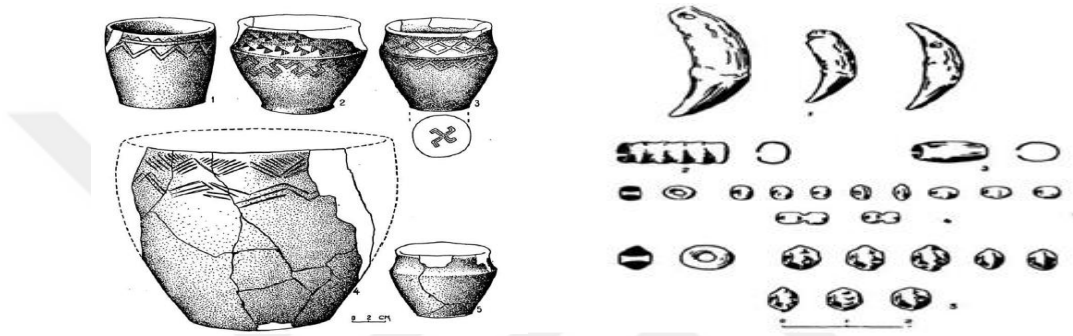
Bılkıldak III grubu kurganları ise ırmağın sağ kıyısında ve Bılkıldak II grubunun 500 m doğusunda bulunmaktadır. Bu bölgede daire formu 10 kurgan yapısı mevcut olup 1951 ve 1952 yıllarında 1, 2, 3 ve 4 no'lu kurganlar kazılmışlardır. Bu mevkiideki kurganların durumu da diğer gruptakilerden farklı değildir. Kurganlar yukarıda da belirtildiği gibi oval formu ve 2 no'lu çocuk kurganı

¹⁰⁸ Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, s. 153.

¹⁰⁹ W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, s. 77.

¹¹⁰ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 112 vd.

hariç granit levhalarla çevrilmişlerdir. Doğu batı istikametinde uzanan mezar çukurlarından süslemeli çömlek parçaları, çürümüş insan kemikleri ve bazı süs eşyaları bulunmuştur. 1 no'lu kurgandan bronzdan yapılmış halka formu bir rozet, spiral formda uçları açık bir bilezik, 3 adet şahin dişi ve kırmızı renge boyanmış birkaç düzine aplik bulunmuştur. 3 no'lu kurgandan da yine spiral bir bilezik, bronz boncuklar ve bir parça bakır cüruf çıkarılmıştır.

Çizim 2.8: Bilkıldak II ve III grubundan çıkarılan çömlekler ile Bilkıldak I'den çıkarılan Anronovo Kültürü süs eşyalarından şahin dişleri ve bronz boncuklar¹¹¹

2.1.1.2.4. Şerubay Nura Kompleksi

Şerubay Nura Irmağı'nın sol kıyısında Aksu aulunun 30 km güneybatısında 21 kurgan abidesi bulunmaktadır. Bu sahada bulunan abidelerin büyük çoğu suların kabarma döneminde maalesef yok olmuşlardır. Kurganlar daire, dörtgen ve oval formludurlar. Mezar odaları granit levhalarla güçlendirilmişlerdir. Bu kurgan grubunun merkezinde 20 m çapında büyük bir kurgan bulunmaktadır. Burada açılan 1 no'lu kurganda cenin pozisyonunda yatırılan iskelet ve yanında büyük bir Andronovo desenli çömlek bulunmaktadır. Yine açılan 3 no'lu kurganda anatomik düzeni bozulmamış, cenin pozisyonunda başı batıya dönük ve yanında iki çömlek bulunan iskelet bulunmuştur. Bu mezarda cesedin ayakkabı süsü olduğu tahmin

¹¹¹ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 115.

edilen çok miktarda bronz ve cam boncuk ele geçirilmiştir. Açılan kurganlardaki mezar çukurlarından bazılarının Ayşrak ve Begaz'daki gibi boş olduğu tespit edilmiş ve bunların daha sonra ölecek eşler (kadın veya erkek) için boş bırakılmış olabileceği fikri ortaya atılmıştır¹¹².

2.1.1.2.5. Karasay Grubu

Bu kurgan grubu Karasay Irmağı'nın sol kıyısında Aktogay yerleşiminden 64 km kuzeybatıda bulunmaktadır. Bölgede daire formu 32 adet kurgan mevcuttur. 1951 yılında 2 kurganda kazı çalışması yapılmıştır. Kazılan 1 no'lu daire formu kurganın granit levhaları dikey pozisyonda yerleştirilmiş olup mezar çukurunda bozulmuş insan kemikleri ve içerisinde koyun kemikleri bulunan tipik Andronovo desenli iki çömlek bulunmuştur. 2 no'lu kurganda da yine küçük insan kemikleri ve dip kısmında koyun kemikleri olan benzer bir çömlek ve çömleğin etrafında bakırdan kaynaklanan yeşil renkli insan kemikleri ve bronz levha parçası bulunmuştur. Mezardaki iskeletin başı batı istikametine dönüktür. Bulunan diğer iki çömlekte de halı süsüne benzer geometrik taramalı desenler mevcuttur¹¹³.

2.1.1.2.6. Temir Astağ Grubu

Bu gruba ait abideler Karasay I abidelerinden 15 km doğuda Karasay Irmağı kollarından Temir Astağ'da bulunmaktadır. Burada büyük çoğunluğu doğu-batı ekseninde bulunan oval ve daire formu 27 kurgan yapısı mevcuttur. Bu grubun güneydoğu kısmında taş anıtlar bulunmaktadır. 1951 yılında bu gruba ait iki mezar açılmıştır. Mezarların baş kısmı batı istikametinde olup, 1 no'lu mezardan insan kemiklerinin yanı sıra çömlek parçaları, bikonik formu bronz boncuklar ve biri bronz diğerleri kemik saplı 5 ok ucu bulunmuştur. Açılan 2 no'lu mezardan da kavanoz formu tipik çömlek parçaları ve küçük kemik parçaları çıkarılmıştır.

¹¹² Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstan**, s. 116.

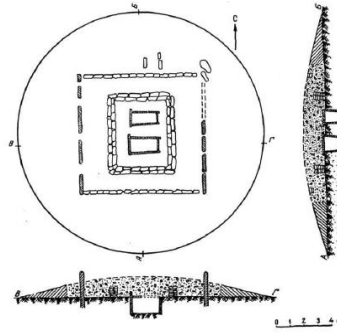
¹¹³ A.g.k, s. 117.

2.1.1.2.7. Karabiye Grubu

Karabiye grubu Abideleri Aktogay şehrinden 40 km kuzeybatıda, Korpetay Dağı'nın güneydoğu eteğindeki Karabiye yerleşiminde bulunmaktadır. Sahadaki 26 kurgan genel olarak daire formu olsa da uzatmalı-oval formu olan kurganlar da mevcuttur ve bu gruba ait 1952 yılında 3 kurganda kazı çalışması yapılmıştır. Açılan 1 no'lu kurganda iki mezar çukuru bulunmaktadır. Bunlardan birinde bebeği ile birlikte bir kadın iskeleti bulunmaktadır. Cenin pozisyonunda yatan iskeletlerden kadın sol tarafına, bebek ise sağ tarafına yatırılmıştır. Açılan bir çocuk mezarında ise süslemeli küçük bir çömlek ve çürümüş kemikler bulunmuştur¹¹⁴.

2.1.1.2.8. Aksu Aul I ve II Grubu

Aksu aulu I kurganları Aksu aulu yerleşiminin 2 km kuzeyinde ve Begaz Dandıbay safhası içerisinde ele alınan Aksu aulu II abideleri ise Aksu aulu yerleşiminin 3 km kuzeyinde bulunmuşlardır¹¹⁵. Aralarındaki fark ise kurgan yapım inşaatındaki farklı uygulamalardan ileri gelmektedir.

Çizim 2.9: Aksu Aulu II, 2 no'lu kurgana ait bu planda daire formu ve dörtgen mezar çukuru yapılı bu kurganın farklılığı açıkça ortada olup taştan daire

¹¹⁴ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 118.

¹¹⁵ A.g.k, s. 164.

kurgan yapısının merkezinde bulunan 2 mezar çukuru iç içe dörtgen taş levhalar ile çevrelenmiştir¹¹⁶.

Aralarında sadece 1 km olan bu kurgan abidelerinin farklı fakat envanterlerin aynı olması sebebiyle Bronz Çağı Andronovo Kültürü dönemi içerisinde farklı dönemlere yerleştirilmesi mümkündür.

Orta Kazakistan'ın bu sahasında bulunan Aksu Aulu I grubu kurgan abideleri Andronovo Kültürü'nün son aşamasının numuneleridirler. Geleneksel yapılarını korusalar da kurgan çitleri artık bu aşamada dörtgen forma bürünmüştür. 1952 yılında bu sahada bu abidelerden 4 kurgan kazılmıştır.

1 no'lu kurgan dörtgen formlu olup merkezdeki mezar çukuru kuzeydoğu-güneybatı istikametinde bulunmaktadır. Mezar çukuru içinde bozulmuş durumda kemikler bulunmuştur. Kemiklerin durumuna göre ceset cenin pozisyonunda sağ tarafına, baş güneybatıya dönük, eller yüzün altında kollar bükük olarak defnedilmiştir ve kemiklerin dışında başka bir şey bulunmamıştır¹¹⁷.

Çoklu mezar kurganı olan 2 no'lu kurganda ise üç tanesi çocuğa ait olan 5 mezar çukuru bulunmuştur. Bu mezarlardan da yine tipik çömlek parçaları ve bronz ürünler (6 bronz kolye ucu, bir çift altın kaplama spiral yüzük) elde edilmiştir¹¹⁸.

Dörtgen formlu 3 no'lu kurganda iskelet cenin durumunda başı güneybatıya dönük olarak yatırılmıştır ve bacak kemiğinin altında 75 bronz boncuk bulunmuştur ki bunlar büyük olasılıkla ayakkabı süsü olarak kullanılmıştır. 4 no'lu kurgandan tipik çömlek fragmanları dışında bir şey bulunmamış, 5 no'lu kurgandan ise 2 adet başa takılan spiral formlu bronz bilezik ve 2 adet bileğe takılan spiral bilezik bulunmuştur.

¹¹⁶ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 166.

¹¹⁷ A.g.k, s. 119.

¹¹⁸ A.g.k, s. 122.

2.1.1.2.9. Begaz Kompleksi ve Begaz Dandıbay Kültürü

Geç Bronz Çağı Begaz Dandıbay abideleri çok geniş bir sahada yayılmıştır. Bu döneme ait abidelere Akkoytas Abralı Dağı sırtları, doğuda Çingiz Sırtları Ulutağ'dan batıda Aybas Darası, Karkaralin, Bayanaul Bozkırı, Nura Irmağı, Sarısu ve İşim Tersakkan bölgesinde tesadüf edilmektedir¹¹⁹.

Orta Kazakistan abideleri sınıflandırmasında Federovo ve Alakul safhaları da vurgulanarak Dandıbay Kültürü ilk kez 1950'lerin başında K. Akişev tarafından vurgulanmıştır¹²⁰. 1970'lerin sonunda Begaz Dandıbay Kültürü X-VIII. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir¹²¹. V. V. Vorfolomeev ise Orta Kazakistan geç bronz devri Sarıarki abidelerini M.Ö. XIII-IX. yüzyıl arasına tarihlendirmiş ve ilk erken etabı silindirik çömleklerle ilişkilendirilerek M.Ö. XIII. yüzyıla, ikinci etabı Kent abideleri etabı XII-X. yüzyıla, Dongel etabını da IX. yüzyıla, Evdokimov ise Dandıbay-Sargarin Kültürü'nü Nur-Dongel safhasını M.Ö. IX-VIII. yüzyıla tarihlendirmiştir¹²². V. Novojenov Begaz Kültürü'nü yine çok geniş bir sahaya yayılmış olan Karasuk Kültürü ile ilişkili bulmakta ve erken Alakul toplumu ile Karasuk toplumunun bağlantılı olabileceğini ifade etmektedir¹²³. Vorfolomeev aynı zamanda Begaz-Dandıbay, Turuşnikov ve Sargarin-Alekseyev kültürlerini bir görmektedir ki bu büyük çömlekler Uralların doğusundan Altaylara kadar yaygın durumdadır¹²⁴. Begaz Dandıbay dönemi insanı ile Andronovo insanı arasında antropolojik görüntü aynıdır. Yani Begazdandıbay insanı Andronovo soyundan gelmektedir¹²⁵. Begaz abidelerini

¹¹⁹ Begaz Dandıbayev Abideleri tafsilatlı bilgi için Bkz. A. H. Margulan, **Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, İzdatelstva Nauka Kazahskoy SSR, s. 18

¹²⁰ V. V. Evdokimov-V. V. Varfolomeev, **Epoha Bronzı Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana**, Edit. V. G. Loman, s. 9.

¹²¹ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevniyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 163.

¹²² Evdokimov-Varfolomeev, **Epoha Bronzı Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana**, s. 13-14. Ayrıca Kent Abideleri kronolojisi ve tafsilatlı bilgi için Bkz. V. V. Vorfolomeev, "Otnositelnaya Hronologiya Keramicheskikh Kompleksov Poseleniya Kent", **Voprosu Perodizatsii Arheologicheskikh Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, s. 56-68.

¹²³ V. A. Novojenov, "Drevneyşie Kuznetsı Evraziiskoy Stepı (Karasukskaya Kultura i Proishojdeniya Begazı-Dandıbayevskovo Fenomena)", **Dalalık Evraziyanın Begaz DandıbayMedenieti**, Edit. A. Z. Beysunov, s. 325.

¹²⁴ A. Z. Beysunov- V. V. Varfolomeev, **Mogilnik Begazı. Sentralniy Kazahstan v Begazı-Dandıbayevskuyu Epohu**, Edit. V. V. Evdeokimov, s. 14

¹²⁵ A.g.k, s. 60.

Karasuk Kültürü ile ilk ilişkilendiren M. P. Gryaznov'dur. Gryaznov, batıdan yayılımı gerçekleşen Andronovo Kültürü'nün Geç Bronz Çağı'nda doğuda Karasuk kültürü olarak ortaya çıktığını ve batıdaki yani Kazakistan sahasındaki ilk örneklerinin Dandıbay 11 no'lu mezarda ve 1947-1948 kazı sezonunda açılan Begaz abidelerinde görüldüğünü ve Karasuk Kültürü ile ilişkili olduğunu bu sebeple Kazakistana sınır olarak yakın olan Yenisey Ust Ob havalisinde Karasuk mezarlarının çok fazla olduğunu belirtmektedir¹²⁶.

Begaz kurganları Aktogay yerleşiminden 30 km güneydoğuda Karatal Irmağı'nın sağındaki yüksek terasta da bulunmaktadır. Buradaki mezarlıkta tespit edilen ilk gömüler Bronz Çağı ile başlamakta ve geç göçerlik mezarlarına kadar devam etmektedir. Hayat şartları açısından oldukça elverişli olan bölge zengin su ve otlak yatağına sahiptir. Begaz abideleri Andronovo Kültürü için oldukça ileri bir safhaya gelmiş ve Begaz Dandıbay Kültürü'ne geçiş aşaması olmuştur.

Begaz Dandıbay Kültürü Atası safhası ile Erken Demir Çağı'na geçiş arası bir dönem olarak görülmektedir. Bu döneme ait abidelere daha çok Atası ve Nura ırmakları vadilerinde ve bu sahadaki dağ geçitlerinde tesadüf edilmiştir. Atası Irmağı civarında Darat, Atası, Sartabay; Tolagay Dağı'nda, Jambay Karasu, Bugul Dağı civarında Karsakpay, Bugul 1 ve 2; Taldı Nura Irmağı civarında Senkebay, Baybala, Akbaur 1 ve 2, Suuk Bulak, Kara Toman, Aksu Aulu 2, Begaz ve Sangru 1 bu kültür dönemi abidelerindendir¹²⁷.

Karagandin Oblastı'nın 60 km güneybatısında Şerubay Nura Irmağı'nın sağ akımında da Dandıbay aulunda Begaz dönemine ait 11 kurganda kazı çalışması yapılmıştır¹²⁸.

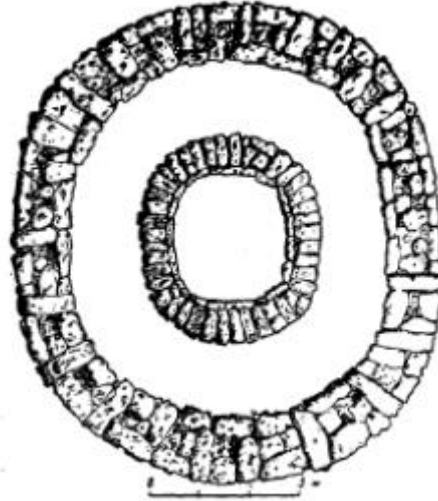
¹²⁶ M. P. Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskovo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", SA XVI, Edit, M. İ Artamanov, 130.

¹²⁷ Akişev-Baypakov, **Voprosu Arheologii Kazahstana**, s. 39.

¹²⁸ Beyenov-Varfolomeev, **Mogilnik Begazi. Sentralniy Kazahstan v Begazi-Dandıbayevskuyu Epohu**, s. 5

Begaz Dandıbay Kültürü'nde abideler artık daha devasa boyutlarda ve daha muazzam ustalıkla yapılmış kurgan abideleri olarak ortaya çıkmıştır. Begaz Dandıbay Kültürü'ne geçiş olarak görülen Andronovo Kültürü'nün bu sahadaki Begaz abidelerinin yapılan incelemeler sonucu granit levhalardan oluşan dörtgen formlu, yığılı taşlardan oluşan halka formlu ve kare şeklinde olmak üzere 3 tür olduğu tespit edilmiştir. 57 mezar abidenin bulunduğu arazideki mezarlardan 41'i Atasu safhasına, 6'sı Begaz Dandıbay Kültürü'ne ve 10'u ise daha geç döneme tarihlendirilmişlerdir.

Margulan, Begaz Dönemi erken abidelerini Atasu mezarları ile ilişkilendirmekte ve Orta Kazakistan Andronovo Kültürü Nura safhası içerisine giren bu dönemde Begaz Dandıbay Kültürü'nün erken numunelerinin verilmeye başlandığını ifade etmektedir¹²⁹.

Çizim 2.10: Andronovo Kültürü Aksu Aulu Begaz Dandıbay Kültürü'ne geçiş ürünü mezar kuşatması¹³⁰

1947-1949 ve 1952 kazı sezonunda 20 adet kurgan açılmıştır. Buradaki kurganların merkezinde bulunan mezar çukurları doğu-batı ekseninde yerleştirilmiştir. Granit levhalarla çevrili genellikle dörtgen formlu mezarlardan 1 no'lu kurgandaki iki mezar çukurundan biri genç ve diğeri erişkin olmak üzere 2

¹²⁹ A. H. Margulan, *Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 56.

¹³⁰ A.g.k, s. 57.

iskelet ve 6 adet sinterlenmiş boncuk ve saplı, taştan yapılmış bir ok bulunmuştur. 2 no'lu kurganda ise üzeri desenli, elbise üzerine dikmek için tasarlanmış plakalar ve tipik desenli çömlek parçaları bulunmuştur. 5 no'lu kurganda da yine Andronovo karakteristiği taşıyan çömlek parçaları ve 4 adet telden bükülmüş boncuk, 7 no'lu kurganda 4 mezar çukuru bulunmaktadır. İlk mezar çukurunda ise başı batıya dönük, cenin pozisyonunda dizleri ve kolları bükük erkek iskeleti, kuzey batı kısmında 2 çömlek ve aynı kurganda bulunan ikinci çukurda bir kadın iskeleti ve bronz yüzük bulunmuştur. Ek olarak yapılmış başka bir mezar çukurunda da yine bakır boncuklar ve ince bir bronz tabakadan kesilmiş kolye ucu bulunmuştur. Diğer ek mezarda ise cenin pozisyonunda baş güneybatı istikametinde bir bebek iskeleti, yanı başında biri süslemesiz çömlek, diğeri ise tipik süslemeli çömlek ve ikisi süslenmiş üç adet kolye ucu ve arka kısmı kabartmalı kemer parçası bulunmuştur. 9 no'lu kurganda aynı pozisyonda bir iskelet ve koyun kemikleri ayrıca boncuklar bulunmuştur¹³¹.

Bölgede açılan diğer kurgan abidelerinde de farklı bir durum söz konusu değildir. Mezarlar doğu batı ekseninde ve granit levhalarla çevrili mezar çukurlarından oluşmaktadır. Bazısı tek mezar çukurlu iken bazıları da çoklu mezar çukurlarına sahip olup, kısmen farklılıklar olsa da yön ve kemiklerin durumu ve mezardan elde edilen çömlek özellikleri bakımından aynılık teşkil etmektedir.

Begaz Dandıbay Kültürü'ne ait Kuzey, Orta ve Doğu Kazakistan'da, Zaural'ın güneyinde, Altay bozkır sahasında ve Yedisu'da da Begaz Dandıbay dönemine ait abideler keşfedilmiştir. Döneme ait yerleşimler ırmak yakınlarına kurulmuştur. Kostanay oblasti Tobol havzasında 6, İşim havzasında 46, Orta Kazakistan'da 42 yerleşim tespit edilmiş olup söz konusu yerleşimler büyüklüklerine göre sınıflandırılmıştır. Yerleşimlerden 5000 m²'ye kadar olanlar (Sadçikov¹³², Tagıbay Bulak, Bayşura, Petrovka III, Vladimiro-Borisovka I) 2-9 arası mesken, 7000-20.000 m² arasında olanlar (Novonikol I, Sargar, Alekseyevka, Atasu I, Suuk

¹³¹ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 132.

¹³² Sadçikov yerleşimi kazı çalışması 1948 yılında O. A. Krivtsova-Grakova tarafından yapılmıştır. Bkz. O. A. Krivtsova-Grakova, Sadçikovskoe Poseleniye (Raskopki 1948 g.), **Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR**, No:21, s. 152-181.

Bulak, Dongal) 10-30 arasında mesken, 30 bin ile 300 bin m² arasındakiler (Kent, Mırjik, Bugul I) ise kırktan fazla mesken içerebilmektedir¹³³.

Günümüzde hâlâ Begaz Dandıbay dönemine ait abidelerde çalışmalar devam etmektedir. Görünüşe göre erken İskit Kültürü Orta Kazakistan topraklarında Begaz Dandıbay Kültürü döneminde vücuda gelmeye başlamıştır¹³⁴.

2.1.1.2.10. Elşibek Kompleksi

Elşibek abideleri Kuzey Betpak Dale'de Tayatkan ve Sunak dağ sistemindeki Us Kızıl Dağ'ın güney eteklerindeki Kiik yerleşiminden 20 km güney batıda bulunmaktadır¹³⁵.

Buradaki kurgan çitleri dörtgen, kare ve halka formlu ve granit levhalarla çevrili olup merkezinde bir veya daha fazla mezar çukuru içermektedirler. Bu sahada toplam 121 kurgan bulunmaktadır ve bunlardan sadece bir tanesi erken göçer çağına ait olup diğer bütün kurganların hepsi Andronovo Kültürü Atası safhasına ait kurganlardır. Burada açılan 39, 66, 69 ve 73 no'lu kurganlar farklı biçimlerde ve mezar çukuru sayısı bakımından da farklıdır. 39 ve 66 no'lu kurganlar tekli mezar yapısında iken, 69 no'lu kurganda iki, 73 no'lu kurganda ise beş mezar çukuru tespit edilmiştir.

Mezar konumları genel olarak doğu-batı eksenindedir. Mezar soyguncuları tarafından boşaltılmış mezarlardan genel olarak bozulmuş vaziyette insan kemikleri ve tipik Andronovo Kültürü karakteri taşıyan kil çömlek parçaları elde edilmiştir. Envanter bakımından en zengin mezar çukurları ise bu grupta 69 no'lu kurganın iki mezar çukurundan elde edilmiştir. Buna göre 69 no'lu kurganın birinci mezar çukurundan biri bütün vaziyette 3 çömlek, 5 arjilik boncuk, 4 adet su kabuğu, zimba

¹³³ Evdokimov-Varfolomeev, **Mogilnik Begazı. Sentralny Kazahstan v Begazı-Dandıbayevskuyu Epohu**, s. 41.

¹³⁴ **A.g.k.**, s. 77.

¹³⁵ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 134.

süslemeli bronz kolye ucu, biri ceylan falanj kemiğinden, diğer ikisi karsak kemiğinden, ucu delikli 3 kolye ucu bulunmuştur. İkinci mezar çukurundan ise yine arjilik boncuklar, çömlek parçaları, tilki dişi ve kazma bulunmuştur.

73 no'lu kurganı diğerlerinden ayıran özelliği ise yanık insan kemiklerinin mevcut olmasıdır. İlginç olan kısmı ise aynı kurganda bulunan beş mezar çukurundan sadece 4 ve 5 no'lu çukurlarda yanık kemiklerin ve köz, kül kalıntılarının bulunması, geri kalan mezar çukurlarında ise yakmaya dair herhangi bir ize rastlanmamış olması oldukça düşündürücüdür¹³⁶.

2.1.1.2.11. Belasar Kompleksi

Belasar Kurganları Tayatkan Dağı'nın kuzey yamacında Elşibek kompleksinden 6 km güneydoğuda bulunmaktadır ve buradaki abideler Andronovo Kültürü Atası safhasına ve Begaz Dandıbay Kültürü dönemine aittir. Mezarlık alanında bir tanesi erken göçer dönemine ait olmak üzere 145 adet kurgan mevcuttur¹³⁷.

Dikey olarak yerleştirilmiş levha taşlardan (Granit veya Şist) yapılmış kurgan çitleri dörtgen, kare ve halka formu olup içerisindeki mezar çukurların duvarlarını oluşturan taş levhaların sayısı farklılık göstermektedir.

Bu kurgan grubunda sadece 1957 yılında 58 ve 59 no'lu kurganlarda kazı çalışması yapılmıştır. İki mezar çukuru bulunan 58 no'lu kurganın ana mezar çukuru doğu-batı istikametinde olup içinde cenin pozisyonunda sol tarafına yatık, eller çene altında dirsekten kırık ve başı batıya dönük bir çocuk iskeleti bulunmuştur. Çocuğun sağ bileğinde iki ucunda dikdörtgen şeklinde deliği olan bir bilezik mevcuttur. Yine mezar çukurunda üzerinde yanık izleri bulunan bir çömlek mevcuttur. Bu mezarın güneybatı kısmında ise ikinci küçük mezar mevcut olup bir bebeğe aittir. Cenin

¹³⁶ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 135.

¹³⁷ **A.g.k.**, s. 140. Ayrıca Belasar mezarlığı Begaz Dandıbay Kültürü abideleri için Bkz. A. H. Margulan, **Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 33.

pozisyonunda sağ tarafına yatık, başı güneydoğuya bakan bebeğin iskeleti oldukça bozuk durumda olup baş kısmında tipik Andronovo karakterli bir çömlek bulunmuştur. Halka formlu 59 no'lu tek mezar çukurlu doğu-batı eksenindeki kurganda ise biri bebek olan cenin pozisyonunda duran ve başları batıya dönük iki iskelet bulunmuştur¹³⁸.

Oldukça büyük yapısıyla diğer Andronovo mezarlarından ayrılan Bronz Çağı Andronovo Kültürü Begaz tipi mezarlarından Belasar mezarlarından elde edilen çömleklerdeki öğeler tamamen Andronovo Kültürü süsleme öğelerine sahiptir¹³⁹.

2.1.1.2.12. Egiz Koytas Kompleksi

İki gruba ayrılan Egiz Koytas kurganları Tokraun Irmağı'nın sol kıyısında bulunmaktadır ve ilk grupla ikinci grup arasında 400-500 m uzaklık bulunmaktadır. Bu gruba ait kurgan çitleri granit levhalardandır ve yapı bakımından dörtgen ve halka şeklindedir. İki grupta toplam 54 kurgan bulunmaktadır ve bunlardan ikisi erken göçer dönemine ait kurganlardır. Bu iki gruptan sadece ilk grupta 2 kurgan (6 ve 7 no'lu kurganlar) kazılmıştır. Doğu-batı ekseninde uzanan 6 no'lu kurganın mezar çukurunda kemik yığınları arasından çok miktarda arjilik boncuk, zikzak ve üçgen motifli çömlek parçaları ve ahşap parçalar bulunmuştur ki bu parçalardan mezar çukurunun ahşap kirişlerle döşendiği ortaya çıkarılmıştır. Yine doğu-batı istikametindeki 7 no'lu kurganın mezar çukurundan da yığın halinde insan kemikleri, onların arasında kil çömlek parçaları ve kuzeydoğu köşesinden de dikdörtgen şeklinde uçları delik ve üzerinde süsler bulunan 2 kolye ucu çıkarılmıştır¹⁴⁰.

¹³⁸ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 141.

¹³⁹ A.H. Margulan, **Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 25.

¹⁴⁰ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 143.

2.1.1.2.13. Cambay Karasu Kompleksi

Üç gruba ayrılan Cambay Karasu kurganları Karagandin bölgesinde Kenşak madeninden 30 km güneyde Cambay Karasu Irmağı'nın sağ ve sol kıyılarında bulunmaktadır. 40 kurgandan oluşan ilk grup Cambay Karasu Irmağı'nın sol kıyısında, 20 kurgan bulunan ikinci grup ırmağın sağ kıyısında ve 10 kurgan bulunan üçüncü grup da ikinci gruptan 1,5 km mesafede bulunmaktadır. Irmağın sağ ve sol kıyısında bulun üç gruptaki kurganlar granit levhalı ve kare, dörtgen, oval ve halka çitler görünümündedir. Bu kurgan gruplarından sadece ikinci grupta kazı çalışmaları yapılmış ve 7 adet kurgan kazılmıştır.

Açılan kurganlar tekli veya daha çok mezar çukuruna sahip olup mezarlardan tipik Andronovo karakteristiği taşıyan kil çömlekler ve parçaları bulunmuştur. Bununla birlikte açılan mezarlardan elde edilen şu ürünler de kayda değerdir: 2 astragal kemiği (kurgan 1 çukur 2), iskeletin ayak bileğinde bulunan halhal, bronz boncuklar, ucu delik bronzla süslenmiş şahin dişi, ucu delik su kabukları (kurgan 3).

Aralarında istisnalar da olsa genel itibar ile mezarlar doğu-batı ekseninde bulunmaktadır ve içlerindeki iskeletler cenin pozisyonunda, eller çene altında dirsekten kırık ve baş batıya dönük olarak yatırılmışlardır¹⁴¹.

2.1.1.2.14. Basbaldak Kompleksi

Basbaldak kurganları Karagandin bölgesinde Aksu aulu yerleşiminden 10 km uzaklıkta Basbaldak Irmağı'nın sağ kıyısında, Taşşokı Dağı'nın kuzeydoğu yamacında bulunmaktadır. Kurganlar üç gruba dağılmıştır. İlk grup Sovyet döneminde kurulan çiftliğin 5 km doğusunda bulunmakta olup bu sahada 32 kurgan mevcuttur. 39 kurgan bulunan ikinci grup aynı çiftlikten 12 km doğuda ve 19 kurgan bulunan üçüncü grup da ikinci kurgandan 3 km daha doğuda bulunmaktadır.

¹⁴¹ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 146.

Basbaldak kurganlarında kazı çalışması yapılan 1 no'lu halka formulu kurganda 5 adet mezar çukuru bulunmuştur. Mezar çukurları dörtgen formulu olup genel olarak doğu-batı istikametinde kazılmışlardır ve içlerinde bozulmuş vaziyette kemikler ile tipik Andronovo kil çömlek parçaları çıkarılmıştır¹⁴².

2.1.1.2.15. Altınsu Kompleksi

Altınsu kurganları Karagandin'deki Ulyanov bölgesinde bulunmakta olup sahada 20 kurgan mevcuttur. Dörtgen, halka, kare şeklindeki kurganlardan sadece doğu-batı istikametinde bulunan 1 kurgan kazılmıştır. Mezar çukurunda zikzak motifli kil çömlek parçaları ile bronz boncuk bulunmuştur.

2.1.1.2.16. Canaydar Kompleksi

Canaydar kurganları eski Canaydar kışlağının 300 m güneybatısında bulunmaktadır. Bu kurgan grubunun 1 km ilerisinde ise Hun kurganları mevcuttur. Bu sahada kayrak taşı kullanılmış halka, dörtgen ve kare formlarda 50 kurgan yapısı mevcuttur.

Kazılan 13, 25 ve 27 no'lu kurganlarda tipik bütün halde Andronovo çömlekleri ve yine parçalanmış çömlek keramikleri bulunmuştur. Bu çömleklerin yanında koyun kemikleri de tespit edilmiştir. Ayrıca 13 no'lu kurgandan birinde altın sır bulunan iki halka bilezik, iki mezar çukurlu 25 no'lu kurganın ikinci mezar çukurundan 7 bronz boncuk çıkarılmıştır¹⁴³.

2.1.1.2.17. Kurban Yapıları

Andronovo toplumunun dini hayatları hakkında bize en açık şekilde bilgi sunan arkeolojik buluntular hiç şüphesiz kurban yapılarıdır. Bronz Devri Orta Kazakistan topraklarında kurban yerlerinin su kenarlarına yakın açık düz arazide,

¹⁴² Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, 151.

¹⁴³ A.g.k, s. 152.

yerleşim ve mezar yapılarından uzakta kuruldukları tespit edilmiştir. Kurban yapıları 8-9 adet kaba ve büyük taşların kazılan derin çukurların etrafına halka şeklinde yerleştirilmesi suretiyle yapılmışlardır.

Resim 2.6: Orta Kazakistan Andronovo Kültürü Boksay kurban çukuru ve yanında bulunan taştan rende.

Bu kurban yapıları Orta Kazakistan'da Atasu, Nur, Karasu, Jarlı, Boksay ve Sarbatan vadileri ile Karkaralın Dağı'nın karşısındaki Arblek Irmağı'nın çevresinde bulunmaktadır. Bu kurban çukurları genellikle yerleşimlerden ve mezarlardan uzakta, açık ovalarda ve tepelerde bulunmaktadır.

Çapları 1,5 m ile 3 m arasında değişen kurban çukurları 40-80 cm derinlikte kazılmışlardır. Yapılan zemin kazılarında kurban çukurunun çevresinde taştan yapılmış çapalar, havan tokmakları, rende vb. ürünler ile kalın köz tabakaları ve bazı süt ürünü artıkları bulunmuştur ve yapıların etrafındaki toprağın yanmış olduğu gözlenmiştir¹⁴⁴.

2.1.2. Doğu Kazakistan Andronovo Kültürü

S. S. Çernikov'un Doğu Kazakistan'da Bronz Çağı'na ait yaptığı incelemeler SSCB dönemindeki Kazakistan Federasyonu'nun Doğu Kazakistan, Semi Palatin ve Pavlodar topraklarını kapsamaktadır. Doğu Kazakistan sahası toprakları bugün hâlâ

¹⁴⁴ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 153.

bölgede meskun Kazakların yaşamı için oldukça elverişli topraklardır. Çernikov, “*Bu coğrafya, kuzeyindeki bozkır ve orman bozkır, Güney Sibirya’nın güney sınırını oluşturan İrtiş ve kolları (Kurçum, Buhtarma, Uba, Ulba vb.), Altay’ın batı kolu, Kalbinsk, Narım, Tarbagatay, Monrak ve Saur sırtları dâhil olmak üzere, Zaysan ve Alakul gölleri çevresi, Çingiz Dağ sırtı, bozkır bataklıkları ve otlakları, batıda Altay koluna ve kuzeyde Cungan Ala Tağ’ına doğru toplumların yaşayışına çok elverişli bir silsiledir. Geniş vadiler, otlakların çeşitliliği, çok miktardaki bakır, kalay ve altın madeni, ormanlık dağları, en zengin ve çeşitli hayvan üretimi, av hayvanları, balıklar insanları cezbetmekte ki bizim verilerimize göre buzul çağından sonra orta paleolitik çağı sonuna ait veriler ilk burada ortaya çıkmıştır*”¹⁴⁵ demektedir.

Doğu Kazakistan’dan elde edilen arkeolojik verilerin büyük bir kısmı Andronovo Kültürü ile karakteristik olarak uygun düşmektedir. Bu dönemde çağa uygun olarak bronz ve bakırdan aletler kullanılmıştır. Göçer kültüre ek olarak kalay ve bakır madenciliği gelişmeye devam etmiştir. Taş ve kemikten üretilen aletlerin zamanla kullanışsız hale gelmesi ve toplumun artan ihtiyaçları dolayısıyla metalürjik malzemelerden alet üretimi oldukça gelişmiştir.

Kazakistan’ın doğusunda bulunan kurgan abideleri Küçük Koytas, Kara Uzek, Karadyal, Sarıkol, Lebyace, Üst Bukon, Oblaketka, Semey Kum Tepeliği, Grigoreyevka, Çagan Obo, Kanay, Küçük Kızıl Yar civarında yayılmaktadır¹⁴⁶. Andronovo Kültürü’ne ait yerleşimlerin kalıntılarına ise Meçet’de, Semey Kum Tepeleri havalisinde, Kurort aulunda, Mınçınkur’da, Baraşki’de, Kurcum’da, Kanay’da, Üst Narım’da, Küçük Kızıl Yar’da ve Kalbin sırtlarındaki Turuşnikof’da ulaşılmıştır¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 7.

¹⁴⁶ A.g.k, s. 13.

¹⁴⁷ A.g.k, s. 18.

2.1.2.1. Doğu Kazakistan'da Bulunan Başlıca Andronovo Kültürü Kurgan Yapıları

2.1.2.1.1. Küçük Koy Tas Kurganları

Kızıl Su Irmağı akımlarındaki Küçük Kızıl Yar'da bulunan kurganlar 1910 yılında keşfedilmiştir. V. İ. Kamesk tarafından Andronovo Kültürü'ne ait 10 kurgan yapısı kazılmıştır. Bunlardan 8'i höyükli ve içerisinde taştan duvarları olan mezarlar iken diğerleri ise höyüksüz ve taş duvarlı mezarlardı. Bu mezarlıkdaki mezarların hepsi bir arada grup olarak bulunmaktadır fakat mezarlardan bir tanesi diğerlerinden 800 m uzaklıkta ve yalnız bulunmaktadır. Küçük Kızıl Yar'da açılan mezarlardan 1 no'lu mezardan insan kemikleri ile birlikte Andronovo Kültürü'ne ait iki kil çömlek ve altın varak kaplama 2 bronz küpe bulunmuştur. 2 no'lu mezardan sadece 2 kil çömlek elde edilirken, 3 no'lu mezar elde edilen malzemeler bakımından daha zengindir. Bu mezarda bakır telden bükülerek yapılmış 2 koni, 2 altın kaplama bakır spiral, kabartma ve tarama çizgilerle üçgen şeklinde süslenmiş bakırdan altın kaplama 2 parmak biçiminde çubuk, eşkenar dörtken görünümlü bakır plaka, paralel taranmış çizgi süslemeli altın kaplama yaprak, altın kaplamalı ve dışı kabartma işlemeli üçgen bakır plaka, kenarlarından dikebilmek amacıyla ikisi delik olmak üzere altı tane bakırdan ince, yuvarlak, dış bükey plaka, iki tane bakır düğme ve bir kil çömlek bulunmuştur. 4 no'lu mezardan ağzı delik halka bakır küpeler, altın kaplama yaprak ele geçirilmiştir. 5, 6 ve 7 no'lu mezarlarda herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır. Taş sandık biçimindeki 8 no'lu mezardan ise 2 tane altın kaplama bakır eğri spiral, 2 tane delinmiş kurt dişi olması mümkün dişler, üç tane delinmiş deniz kabuğu (ostrea), biri üçgen formda diğeri oval formda taştan yapılmış kolye uçları, kenarlarından delik iki bakır yuvarlak, dış bükey plaka ve iki kil çömlek ele geçirilmiştir. 9 no'lu kurgandan da delikli altın kaplama bakır küpe ve kabzası girintili bronz hançer ve gövdesi geometrik süslemeli bir kil çömlek çıkarılmıştır. 10 no'lu mezardan da yine diğer mezarlarla örtüşen şekilde iki tane kenarlarından delik dış bükey bakır plaka, kil çömlek ve bakır boncuklar ele geçirilmiştir¹⁴⁸. Bu bölgeden

¹⁴⁸ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 14.

elde edilen mezarlardaki kil çömlekler de Andronovo Kültürü'nün yayılım sahalarındaki diğer çömleklerle aynı süs formuna sahip olup üzerlerindeki süsler geometrik tarama usulüyle yapılmışlardır.

Küçük Koytas abidelerinin bulunduğu sahada ilerleyen dönemlerde Andronovo Kültürü dönemine ait yeni mezarlar da keşfedilmiştir. 1982 yılında A. G. Maksimova ve A. S. Ermolaeva tarafından 35 no'lu kurgan kuşatması kazı çalışması yapılmıştır ve 1987 yılında kazı yayını yayınlanmıştır¹⁴⁹. Aynı zamanda bölgede Betkuduk, Jartas ve Belokamenka mezarlıkları tespit edilmiş, yapılan çalışmalarda Andronovo Kültürü Federovo safhası dönemine ait oldukları belirtilmiştir¹⁵⁰.

2.1.2.1.2. Kara Uzek, Karadyal, Yanayurt Kurganları

Bu kurgan sistemi Öskemen'den (Ust Kamenagorsk) 16 km uzaklıktaki Kara Uzek'de bulunmuştur. Bu kurganlar da taştan duvarları olan dikdörtgen formlu kurgan tipinde olup 1910 yılında V. İ. Kamensk tarafından kazılmaya başlanmışlardır. İlk etapta iki kurgan açılmıştır. Açılan ilk kurgandan tipik Andronovo Kültürü formlu çömlek elde edilmiştir. Bunun yanı sıra bu kurgandan yanmış insan cesedine ait kemikler ve dairesel bakır plak elde edilmiştir.

Kokpekti'den 30 km uzaklıktaki Öskemen yolu üzerindeki Karadyal'daki kurgan mezarları da bu bölgedeki diğer kurganlar gibi V. İ. Kamensk tarafından 1910 yılında kazılmışlardır. Burada biri dairesel formda diğeri ise taştan duvarları olan sandık biçiminde dikdörtgen formda iki kurgan kazılmıştır. Bu mezarlardan da sadece insan kemikleri ve Andronovo tipine ait çömlek elde edilmiştir¹⁵¹.

Yanayurt kurganları Semey'in Zharmas bölgesindeki Yanayurt'tan 1.5 km uzaklıkta bulunmuştur. Burada bulunan kurganlardaki dört köşeli mezar sandıkları kayrak ve kuvars taşlarından yapılmışlardır. İlk mezar çukurunda cesede ait iskeletin

¹⁴⁹ A. S. Ermolaeva, *Pamyatniki Predgornoy Zoni Kazahskogo Altaya*, Edit. Z. Samaşev, s. 30

¹⁵⁰ **A.g.k.**, 17.

¹⁵¹ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 14.

kemikleri tam olmayıp, dağınık vaziyettedir ve sadece kaval kemiği bozulmadan korunmuştur. Bükük vaziyetteki iskeletin baş kısmı doğu tarafındadır. Kazılan 8 no'lu mezarda ise hiçbir şey bulunmamıştır. 10 no'lu mezarda ise süslemesi olmayan kil çömlek parçalarına tesadüf edilmiştir. Bunun yanı sıra 10 cm uzunluğunda dikdörtgen formda taştan bir havan tokmağı, kırmızı ve sarı renkli hububat tohumları elde edilmiştir. Burada gömülü insanların şüphesiz olarak 15 km uzaklıktaki kalay ve altın madenlerine yakınlığından (Minçinkur ve Kazançunkur) dolayı büyük miktarda bronz ve altın ürüne sahip oldukları ve bu bölgedeki madencilik faaliyetlerini geliştirdikleri düşünülmektedir¹⁵². Fakat buradaki mezarlardan herhangi bir madeni ürün elde edilmemesi bu mezarların daha önce soyulduklarını ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

2.1.2.1.3. Sarıkol 1-2 Kurganları

Semey Bölgesi'nde bulunan (Çingiz Dağı Semey Bölgesi, Abayev Rayonu) ve Sarıkol Gölü'nden 12 km uzaklıkta bulun bu kurgan serisi L. K. Nifontov tarafından 1947 yılında kazılmışlardır ve buradan çıkarılan malzemeler o dönemin Orta Kazakistan Müzesi'ne gönderilmişlerdir. L. K. Nifontov'un burada kazdığı ikisi daire formda (5 ve 7 metre çapında) ve diğeri dikdörtgen (5×6 m) formdaki üç mezar da yağmalanmıştır. Bu kurganlardan Andronovo Kültürü'nün temel karakteristik özelliğini taşıyan iki çömleğe ait parçalar ve insan kemikleri elde edilmiştir. Çömlekler Andronovo Kültürü dönemi desenlerine sahiptir. Tahtay Bulak'ın aktığı bu geniş, orman bakımından fakir topraklardaki ırmak havzası aynı zamanda granit bakımından da fakirdir. İlginç olan kısmı ise granit bakımından fakir olan bu bölgedeki halka formdaki bu 26 kurgan yapısının büyük çoğunluğunun granit levhalı olmasıdır. Halka formu ve granit levhalı bu kurgan yapılarının çapı oldukça büyüktür fakat höyüksüzdürler¹⁵³. Örneğin burada kazılan 5 no'lu kurganın çapı 8 m iken yüksekliği sadece 60 cm'dir. Buradaki koni höyükler düşük formdadır. Levhaların ebatları ise 110×60 cm olup, kurganın ortasında ve 90 cm derinlikte iki taş sanduka bulunmaktadır. Yine mezar içerisinde oldukça karışık durumundan

¹⁵² Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 15.

¹⁵³ A.g.k, s. 15.

yağmalandığı düşünölen mezardan süslemesiz, cilalı iki kil çömlek parçası, taş sandukanın güney tarafında ve kuzey doğu kısmında çürümüş büyük ahşap parçaları ve bazı yanmış insan kemikleri tespit edilmiştir. Yine bu bölgenin kuzey kısmında açılan 5.3 m çapında ve 20 cm yüksekliğindeki halka formlu ve büyük granit levhalara sahip 16 no'lu kurganda karışık vaziyette bulunan bir erkek iskeleti ve üçgen meander desenli çömlek parçaları tespit edilmiştir.

Sarıkol 2 kurganları ise Sarıkol 1'in 1 km güneybatısında Tahtay Bulak'ın diğer bir kıyısında bulunmaktadır. Bu bölgede Andronovo Kültürü dönemine ait 14 adet kurgan yapısı tespit edilmiştir. Açılan 12 no'lu kurganın özellikleri de diğer kurganlarla örtüşmektedir. Halka formlu ve granit levhalarla çevrili kurganın merkezinde taş levhalı mezar sandığı bulunmaktadır. Sandığın kapağı olmadığı için içinin çamur dolduğu gözlenmiştir. Bu kurganda da yanmış insan kemikleri, inek dişleri ve taş sandukanın kuzey tarafında kil çömlek elde edilmiştir.

2.1.2.1.4. Lebyace Kurganı ve Üst Bukon

Pavlodar Bölgesi'nde İrtiş Irmağı akımında Lebyace'de yapılan kazılarda elde edilen balıksırtı baskı desenli çömlekler buradaki mezarların da Andronovo Kültürü dönemine ait olduğunu göstermiştir¹⁵⁴.

Bu bölgedeki kurganlar Ust Bukon'ın dışında düz ve ağaçsız bir bölgede Bukon Irmağı havalisinde bulunmuşlardır. Burada çapı 6 metreden 30 metreye kadar ve yüksekliği 0.5 metreden 5 metreye kadar değişen 57 tane kurgan bulunmaktadır. 1956 yılında burada 18 tane kurgan kazılmıştır. M.Ö. V. ve IV. yüzyıllara tarihlenen bu kurganlardan üç tanesi ise Andronovo Kültürü izleri taşımaktadır. Oldukça tahrip edilmiş bu kurganlardan 32 no'lu kurganın 140 cm derinliğinde bükölmüş vaziyette bulunan insan iskeleti ve balıksırtı desenli Andronovo tipi çömlek ele geçirilmiştir. 6 no'lu kurgandan da 32 no'lu kurgan da olduğu gibi 140 cm derinlikte başı güneybatı istikametine dönük insan iskeleti ve Andronovo Kültürü tipinde kil çömlek parçaları

¹⁵⁴ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 16.

tespit edilmiştir. Ebatları diğer iki kurgandan büyük olan 9 no'lu kurgandan ise yine insan iskeleti ve Andronovo Kültürü tipinde çömlek ele geçirilmiştir. Fakat bu kurganlar ve özellikle hazine sandığı olduğu düşünülen 9 no'lu kurgan yağma edilmiştir.¹⁵⁵

2.1.2.1.5. Oblaketka ve Semey Kumulu Kurganları

1947 yılında Ageyeva tarafından yapılan ve 1949'da yayınlanan çalışmaya göre bu bölgede kazılan kurganlarda insan kemikleri ve Andronovo Kültürü karakteristiği taşıyan iki çömlek elde edilmiştir.

Bu bölgede yapılan kazılarda birbirinden 5-10 adım uzaklıkta başları batıya dönük olarak defnedilmiş üç iskelet bulunmuştur. Başlarında şapka olan bu iskeletlerin sağ tarafında ise ucu delik, süslemeli bakırdan plakalar bulunmuştur. Sol tarafta ise üç adet bronz bıçak ve sağ taraftaki aynı plakalardan bulunmuştur. İskeletlerin biraz uzağında altın kaplama, ezilmiş halde bakır dişli bulunmuştur. Boyun omurgası üzerinde 7 tane boncuğa benzer altın kaplama plakadan yapılmış süs eşyası tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra yüzüğe benzer uçları birbirine dönük spiral halkalar bulunmuştur. Bu korunmuş süs eşyaları 9 parça olup, 10 veya 12 olması mümkün olan parçaların boynu sıkıca sardığı düşünülmektedir. Bunların yanı sıra buradaki mezarlardan 10 adet 0.0015 mm kalınlığında altın kaplama kalın borucuklar; ikisi ince, süslemeli ve üçü de üstünde ve altında dört deliği bulunan altın kaplama bakır plakalar, iki delikli kabuk ve bronzdan boncuklar ve diğer boncuklar bulunmuştur ve buradaki Andronovo Kültürü'ne ait malzemeler Koytas buluntularıyla benzerlik göstermektedirler.

2.1.2.1.6. Çagan Obo ve Kanay

Çagan Obo'da Çiliktinskaya vadisinde bulunan çömleklerden Andronovo Kültürü dönemine ait olduğu belirlenen kurganlar tespit edilmiştir. 23 taş duvardan

¹⁵⁵ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 17.

oluşan mezarlık İrtiş Irmağı civarındaki Kanay aulu Andronovo Kültürü yerleşiminde tespit edilmiştir. Burada 1950 ve 1953 yılları arasında 19 mezar kazılmıştır¹⁵⁶.

2.1.2.1.7. Küçük Kızıl Yar

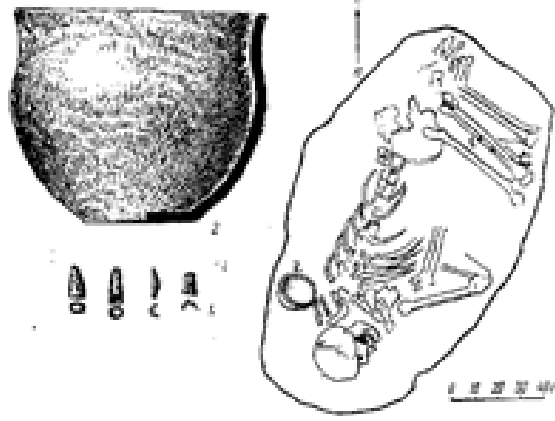
1947 yılında Çernikov'un Doğu Kazakistan ekspedisyon çalışmalarını yaptığı saha Altay ve Yedisu arasındaki alanlar arasında kalan sahalardır. Bu kazı döneminde İrtiş Irmağı ve kolları arasında yapılan çalışmalarda Üst Paleolitik Dönem'den Türklere kadar pek çok abide tespit edilmiştir. Çünkü bu saha toprakların otlak bakımından zengin olması ve maden kaynağı olarak zenginliği sebebiyle insanların yerleşimde en çok tercih ettiği bölgeler arasındadır. Bu kazı sezonunda Andronovo Kültürü'ne ait keramik fragmanları ve bronz ürünler elde edilmiştir. 1947 kazı sezonunda Küçük Kızıl Yar'da geç Andronovo Kültürü'ne ait bir yerleşim tespit edilmiştir¹⁵⁷.

İrtiş Irmağı etrafında bulunan Küçük kızıl Yar'daki Andronovo Kültürü yerleşim yeri yakınında 5 adet taş duvar yapılı mezarlık alanı 1953 yılında kazılmıştır. Yapılan kazılarda genellikle oval plandaki mezar içerisinde iskeletlerin başucunda kimi süslemeli kimi süslemesiz çömlekler tespit edilmiştir. Birinci mezar yapısı 110×70 cm ölçülerinde olup, 85 cm derinliktedir. Erişkin bir kadına ait olan bozulmamış durumdaki iskelet sağ tarafına doğru cenin pozisyonunda, dirsekleri bükülmüş vaziyette, baş kısmı mezarın güney tarafına gelecek şekilde yatırılmıştır ve kafa sola dönüktür. Başın kenarında süslemesiz çömlek ve kadına ait kolyenin 5 bronz konik ucu bulunmuştur. İkinci mezar ise tamamen yağmalanmış vaziyette bulunmuştur. Üçüncü mezarda ise 2 mezar çukuru tespit edilmiştir. Bu mezarlardan kaburga, pelvis, el parmak kemikleri inci süslemeli çömlek ve süslemesiz çömlek parçaları bulunmuştur. Mezar batı istikametine doğru konumlandırılmıştır ve doğu tarafında ise yetişkin olmayan dizleri karnına çekik cenin vaziyette yetişkin olmayan

¹⁵⁶ Çernikov, **Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi**, s. 18.

¹⁵⁷ S. S. Çernikov, "Vostočno Kazahstanskaya Ekspeditsiya 1950 g.", **KS XLVIII**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 85.

bir kadına ait iskelet bulunmuştur. Kadın cesedi mezarın sağ tarafına doğru yatırılmış ve başı batı istikametine dönük durumdadır.

Çizim 2.11: Küçük Kızıl Yar mevkiinde bulunan 1 no’lu Andronovo Kültürü dönemine ait mezarda kadın iskeletinin konumu ve mezarda bulunan çömlek ve kolye uçlarının çizim çalışması¹⁵⁸

4 no’lu mezar ise batı doğu istikametinde ve oval planlı mezar yapısına sahiptir. Yine bu mezardan da insan kemiklerine ve süslemeli ve çok büyük olmayan çömlek parçalarına ulaşılmıştır. 5 no’lu mezar da oval planlı ve granit duvarlı mezar yapısı tipindedir ve bu yapıda 4 mezar çukuru tespit edilmiştir fakat iki çukurda sadece insan kemikleri bulunmuştur. Mezarlar 70 cm derinliğe kazılmıştır ve içinde leğen kemikleri, bacak kemikleri ve el kemikleri tespit edilmiştir. Bu iki mezardan birindeki kemikler sağ tarafına yatırılmış, başı güney istikametine dönük ve yanında herhangi bir eşya bulunmayan bir çocuk bedenine aittir. Bu dört mezar çukuru da kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılmıştır. Bedenler çukurun güney tarafına yatırılmış ve çömlek parçaları ile hayvan kemikleri ise çukurun kuzey kısmında bulunmuştur. Kadına ait diğer iskelet ise cenin durumunda sol tarafına yatık, başı güneye dönük vaziyette başucunda ise kavonoz tipli balıksırtı motifli çömlek bulunmuştur¹⁵⁹.

¹⁵⁸ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 51

¹⁵⁹ A.g.k, s. 49 vd.

2.1.2.1.8. Zevakin Mezarlığı

Zevakin Mezarlığı 1971 yılında Doğu Kazakistan'da keşfedilmiştir. Yapılan ön incelemeler ve kazı sonucunda elde edilen maddi kültür unsurlarından mezarların Andronovo Kültürü dönemine ait oldukları tespit edilmiştir. Mezarlardan Andronovo Kültürü dönemine ait çömlekler ve seymin-turbin tipinde bronz bıçaklar elde edilmiştir. Çömlekler üzerindeki süsleme öğelerinin Pavlodar İrtiş boyunda ve Novosibirsk'de elde edilenlerle uyumlu olduğu ve Federovo safhası dönemine ait oldukları tespit edilmiştir¹⁶⁰. Zevakin Mezarlığı'ndan 160 çömlek elde edilmiştir. N. L. Çlenova elde edilen bıçakların daha geç döneme Karasuk-Tagar (M.Ö. VIII-VII. yy.) dönemine ait olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte elde edilen ürünler arasında 5 cm uzunluğunda bronz ok ucu da bulunmaktadır ve Çlenov'a göre eski İskit oklarına benzemektedir¹⁶¹.

2.1.2.2. Doğu Kazakistan'da Bulunan Andronovo Kültürü Yerleşimleri

2.1.2.2.1. Meçet

Meçet antik yerleşimi Tentek ve Kuludjun Nehirleri arasında Bukon Nehri kesişme noktasında yer almaktadır. Bu bölgedeki ilk çalışmalar 1910 yılında İ. Kamensk tarafından yapılsa da daha kapsamlı çalışmalar 1947 yılında Çernikov tarafından yapılmıştır. Burada bulunan kum arazinin üst katmanında çömlek parçalarına tesadüf edilmiş olup asıl malzemelere ana buluntu yerinden yarım km uzaklıkta Kuludjun Nehri kıyısında rastlanmıştır. Burada bulunan çömlekler de diğer Andronovo Kültürü karakteristiği taşıyan çömlekler gibi kum ve kil karışımı içeren ve üzerinde balıksırtı ve çentik motifleri bulunan çömleklerdi. Bulunan hayvan kemikleri çok küçük ve kötü durumda oldukları için incelemeye uygun bulunmamıştır. Burada dikkat çeken diğer bir malzeme çakmaktaşıdan yapılmış prizmatik plakadır. Diğer buluntular arasında ise bronzdan, üst kısmı kalaylanmış

¹⁶⁰ F. H. Arslanova, "Pamyatniki Andronovskoy Kulturi İz Vostočno-Kazahstanskoy Oblasti", **SA**, No:4, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 160.

¹⁶¹ N. L. Çlenova, "Osnovı Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskovo Tipa", **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert-G. B. Zdanoviç, s. 30.

soketli ok uçları, 3 cm uzunluğunda dikdörtgen levhalardan bükülerek yapılmış, eğik kesikler içeren ve bir kısmı altın olan süslemeleri ile bronz boncuklar ve bir parça bakır cevheri bulunmaktadır. Bölgeden çıkarılan malzemelerden anlaşıldığına göre bu yerleşim yeri erken Andronovo Kültürü döneminden M.Ö. VI. ve VII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.

2.1.2.2.2 Semey Kumluğu Yerleşimi I-II

Bölgedeki arkeolojik varlık durumu ilk olarak literatüre 1903 ve daha sonra 1915 yılında girmiş olsa da bu bölgedeki tafsilatlı çalışmalar Çernikov tarafından 1947 yılında yapılmaya başlanmıştır.

Bu bölgede bulunan Andronovo Kültürüne ait yerleşim ve buluntu alanındaki malzemeler bölgenin kumluk yapısı sayesinde korunmuş fakat İrtiş Nehri sahili yakınlarında bulunan yerleşim ve döneme ait malzemeler nehrin taşma dönemlerinde nehirden 5-6 km kadar uzağa taşınmışlardır. Bu bakımdan döneme ait pek çok çömlek parçaları ve bronz ürünler İrtiş Nehri akımlarında tespit edilmişlerdir.

Kum tepelerinin bulunduğu İrtiş kıyılarından 3 km içeride çam ormanları sınır vaziyeti görmektedir. Burada iki yerleşim tespit edilmiştir. Yerleşim kalıntılarına nehrin taşkın yatağı üzerindeki 2 noktada, kum tepesi sırtlarında tesadüf edilmiş olup ilk yerleşim kalıntısı Semey'den 2 km uzaklıkta eski Solovevsk değirmenlerinde ve diğeri ise Rus mezarlığında bulunmaktadır.

İlk yerleşim yerinde bulunan keramik parçaları arasında ufalanmış, yanık izleri görülen çakıl parçaları ve ara sırada düzensiz durumda hayvan kemiklerine tesadüf edilmiştir. Fakat bölgede ele geçirilen keramikler büyük oranda kaya ve çakıl taşları tarafından kırılmışlardır buna rağmen yerleşim yerinden çıkarılan malzemeler geniş bir yelpazeye sahiptir. Elde edilen malzemeler arasında 2 bronz biz, 2 bronz plaka, tahıl değirmeni parçaları, bakır cevheri cürufu, bakır parça, 2 adet döküm potası ve çok miktarda diğer kil çömlekler bulunmaktadır. Çömlekler baskı usulüyle süslenmiş olup oldukça zarif ve gösterişlidirler ve bazı taşlarla süslenmişlerdir. Son

dönemlere ait olduğu düşünölen bu çömleklerin yanı sıra demirden yapılmış bıçak, biz ve çubuğa tesadüf edilmiştir¹⁶².

Semey Kumluğu'ndaki ikinci yerleşim yeri diğerinin güneybatısında başka bir kum tepesi sırtında bulunmaktadır. Burada da birinci yerleşimle aynı tipteki kil çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Çömlek parçalarının yanı sıra iki adet çakmaktaşıdan kazıyıcı ve daha önce bulunanlar gibi 10 adet üçgen, saplı ok ucu elde edilmiştir. Bunun yanı sıra bu yerleşim yerinde madencilik işlerinin yapıldığı çıkarılan malzemelerden tespit edilmiştir. Maden cevheri eritmek için kullanılan cüruf kalıntıları olan 2 adet döküm potası, cüruf parçaları, 2 adet taştan cevher kırıcı ve bir adet madenci kazması elde edilmiştir¹⁶³. Bunun yanı sıra maden işlerinin yapıldığı bu alanda kavanoz formda, üzeri çukur süslemeli fakat çentik deseni olmayan çömlek parçası bulunmuştur. Bu yerleşim alanında herhangi bir ev kalıntısı veya günlük ihtiyaçların karşılandığı eşyalar bulunmamıştır. O zaman şu tahlilleri yapmak gerekecektir burası ya sadece döküm işlerinin yapıldığı bir alandı veya zaman içerisinde gerçekleşmesi mümkün sel ve taşkınlar dolayısıyla yok olup gitmişlerdi. Andronovo Kültürü zamanında bu yerleşim yerinin oldukça büyük ve zengin olduğu düşünölmektedir. Bölgenin maden cevherine yakınlığı, yerleşim yerinde elde edilen bronz ürünlerin oldukça fazla olması madenciliğin oldukça geliştiğini göstermektedir. Madencilik işlerinin zorluğu ve iş gücünün fazla olması bölgede yaşayan nüfusun fazla olmasını ve bu nüfusu barındıracak büyüklükte yerleşim yerinin kurulmasını icap ettirmektedir kanaatindeyiz.

2.1.2.2.3 Kurort Aulu

Semey'in Borodulikha bölgesindeki Kurort aulunda bulunan yerleşimde çakmaktaşıdan aletler, neolitik döneme ait olduğu düşünölen keramikler ve Andronovo Kültürü dönemi özellikleri taşıyan 2 bronz ok ucu bulunmuştur¹⁶⁴.

¹⁶² Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 18

¹⁶³ A.g.k, s. 19.

¹⁶⁴ A.g.k, s. 19.

2.1.2.2.4 Grigoreyevka ve Mınçınkur

Pavlodar bölgesinde yer alan Grigoreyevka'da İrtiş Nehri kıyısında bulunan Andronovo Kültürü yerleşiminden elde edilen malzemeler özellikle geometrik desenli çömlekler Pavlodar Müzesi envanterine dâhil edilmişlerdir.

Öskemen (Üst Kamenagorsk) bölgesinin 55 km güney batısında, vadide daha doğuda yer alan güney tepesinde kalay madeni bulunmaktadır. Bu maden ocağında madencilik işlerinde kullanılan araçların yanı sıra Andronovo Kültürü dönemine ait çömlek bulunmuştur. Burada kurumuş küçük dere yatağında 1-1.5 m derinliğinde hançer ve keski dökümü için yaprak formda taş kalıplar, kil çömlekler, bronz külçe, bazı kırık kemikten aletler, boğa kemikleri ve bir çocuğun çene kemiği bulunmuştur. Bu yerleşim yeri mevsimlik olmakla beraber madenden çok uzak olmayan bir yerde nehir kenarına yakın bulunmaktadır.

2.1.2.2.5 Baraški I-II ve III Yerleşimleri

Baraški I yerleşimi Öskemen'in üst kısımlarında Baraški köyüne 1-1.5 km uzaklıkta İrtiş Nehri'nin sağ kıyısında bulunmaktadır. Yerleşim yeri taşkın yatağı üzerinde bulunmaktadır. Yerleşimin meydana iki vadi ile kesilmekte olup bu bölgede toplanan çömlekler balıksırtı çentik desenli tipik Andronovo Kültürü çömlekleridir. Baraški II yerleşimi de İrtiş Nehri'nin eski bir kıyısında bulunmaktadır. Bu yerleşim yerinde de çizgili, balıksırtı desenli çömlek parçaları bulunmuştur. Bulunan 23 adet çömlek çan formunda kavanoz tiplidirler. Baraški III yerleşimi de Zevakino köyü mevkiinde bulunmaktadır. Burada elde edilen kil çömleklerin üzerinde de büyük ve küçük üçgenler ve bantlardan oluşan desenler mevcuttur. Bu mevkide birbirine benzer durumda üç yerleşim kazılmış olup yerleşim yeri tarım ve hayvancılık yapmak için oldukça müsait bir yerdir. Bölgede bulunan keramikler yapı bakımından homojen olup Kanay aulunda bulunanlar ile büyük benzerlik göstermektedir.

Üzerinde küçük kabartmalar olan çömleklerden bazılarında tırnakla çimdiklenmiş, taç ve benzeri süslemeler mevcuttur¹⁶⁵.

2.1.2.2.6 Kurcum ve Kanay

Zaysan Gölü'nün kuzey sahilinde Kurcum aulunda ilk kazılar 1950 yılında yapılmıştır ve bu bölgede de Orta Kazakistan bölgesinde keşfedilenler gibi üzeri kabartmalar, çentik ve bantlarla süslenmiş Andronovo Kültürü'ne ait çömlekler ele geçirilmiştir.

Kanay aulundan 500 m. batıda Narım sırtlarında, İrtiş Nehri'nin sağ kıyısındaki alüvyon arazide 1950, 1952-1954 yılları arasında kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu bölge maden bakımından oldukça zengindir. 1950-1954 yılları arasında yapılan kazılar sonucunda burada tespit edilen yerleşim yeri 716 m²'lik bir alanı kaplamaktadır ve kalıntılara yerin 60 veya 120 cm derinliğinde ulaşılmıştır. Kazılarda ulaşılan kömür ve kül kalıntılarının miktarının fazla oluşu ve alana yayılması sebebiyle bu yerleşim yerinin yangın sonucu yok olduğu fikrini uyandırmıştır. Tamamen kül kaplı bu mevkide baki kalan tüm yaşam aletleri meskenlerin çevresinde gelişigüzel, dağınık vaziyette bulunmuştur. Ele geçirilen ok uçları ve eski bir keramik parçasında saplı kalan ok ucunun burada bir savaş yapıldığını ve ardından savaşı kazanan tarafın insanları ve hayvanları tahliye ettikten sonra meskenleri ve buradaki her şeyi tutuşturduklarını göstermektedir. Bu bölgede toplam 23 mezar kazılmış olup bunlardan 19 tanesi Andronovo Kültürü'ne, 3 tanesi erken göçer dönemine ve 1 tanesi de daha sonraki döneme tekabül etmektedir.

Kanay yerleşimi civarındaki mezarlardaki cesetlerin mezardaki konumları aralarında tek tük farklı yönler de olsa genel olarak batı veya güneybatı istikametine doğru kıvrılmış vaziyette gömülmüşlerdir. Buradaki mezarlardan nadir sıklıkta eşyalar çıkarılmıştır. 11 no'lu çocuk mezarından beyaz macundan silindirik boncuklar, 10 no'lu mezardan çömlek parçaları ve bronzdan küçük halka

¹⁶⁵ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, 20.

bulunmuştur. Bu mezarların Andronovo tipine pek benzememesi şehrin yıkımından sonraki zoraki şartlarda yapıldığını düşündürmektedir¹⁶⁶.

Bölgenin 200 km güneyinde bulunan madende yapılan kültür kazısında çok büyük miktarda Andronovo Kültürü döneminde çok sık tesadüf edilen usulde yapılmış, kemikten, boynuz ve taşlardan yapılmış madencilikte kullanılan aletler, çok sayıda keramik parçaları ve hayvan kemikleri elde edilmiştir. Görünen o ki, bu bölgede bu dönemde ev ekonomisine bronz girmemiştir. Çünkü kullanılan bıçak, bız, kepe, astragal ve keramik presler arasında bronz ürünlere tesadüf edilmemiştir.

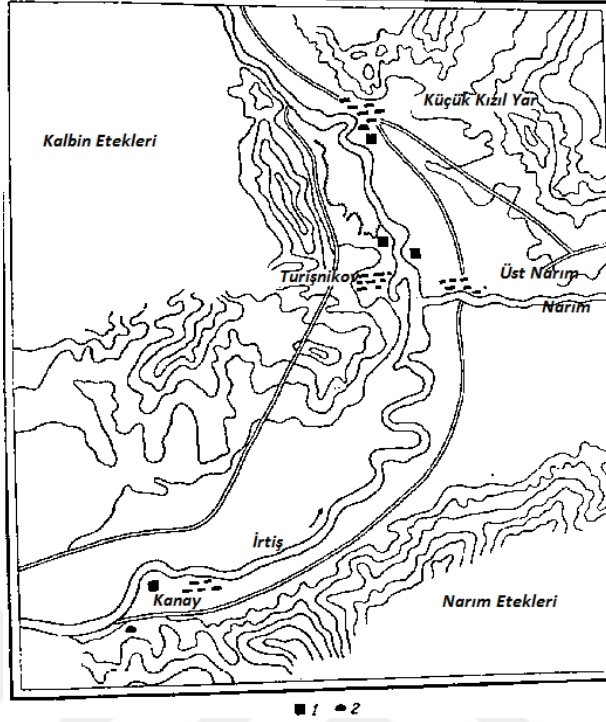
Yapılan kazılarda 5000'in üzerinde kil ve kuvars kumundan çömlekçi çarkında yapılmış, üzerinde is izleri bulunan çömlek parçaları elde edilmiştir¹⁶⁷. Bu çömleklerin hepsi Andronovo Kültürü döneminin karakteristiğini gösteren geometrik desen süslemeli, kavonoz formlu ve bir kısmı cilalanmış vaziyettedir¹⁶⁸.

Bu yerleşim yerinde mesken kalıntıları sarıh olarak gözlenmemiştir. Fakat kazılar iki mesken üzerinde yoğunlaşmıştır. Farklı çaplardaki sütunlar, taş yapılar ve diğer taşlar kazı alanının merkezinde dağınık vaziyette bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra tarım aletleri olduğu açık olan fakat formlarının tam olarak anlaşılmaya imkân vermeyen aletler de bulunmuştur.

¹⁶⁶ Çernikov, **Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi**, s. 21-31

¹⁶⁷ **A.g.k.**, s. 30.

¹⁶⁸ Çernikov Kanay civarındaki Andronovo yerleşiminden elde edilen çömleklerin erken Andronovo Kültürü'ne yani Federovo safhasına ait olduklarını, Küçük Kızıl Yar'da elde edilen çömleklerin ise geç döneme ait olduklarını ifade etmektedir. Bkz S. S. Çernikov, "K İzuçenyu Drevney İstorii Vostochnogo Kazahstana" **KS 69**, s. 15.

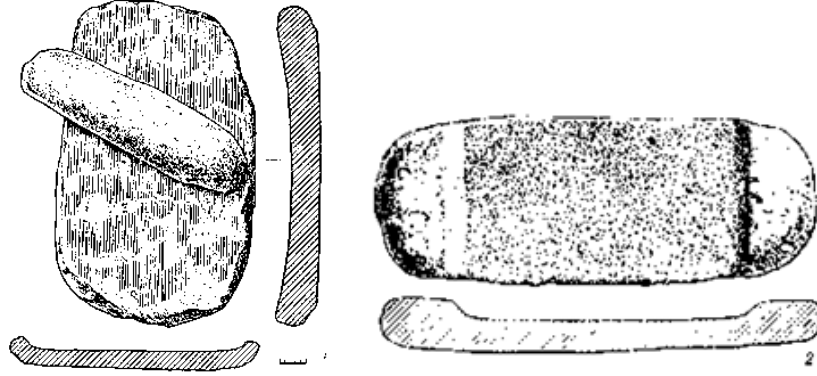
Harita 2.2: İrtiş Irmağı çevresinde bulunan Andronovo Kültürü dönemi Kanay, Küçük Kızıl Yar, Turuşnikof ve Ust Narım yerleşimlerini ve kurganlarının mevkileri. 1 numaralı simge yerleşim alanlarını, 2 numaralı simge ise kurganları göstermektedir¹⁶⁹.

2.1.2.2.7 Ust Narım

Ust Narım köyünden 2.5 km kuzeyde İrtiş Nehri'ne 1.5 km uzaklıkta taşkın yatağı üzerinde bulunan yerleşim yeri 1950 yılında keşfedilmiş ve burada E. R. Rıgdılın tarafından 1952-1956 yılları arasında kazı çalışmaları yürütülmüştür. Bu yerleşim yerinde iki kültür tabanı bulunmuş olup 3 m derinliğe kadar Neolitik Dönem ve tespit edilen mesken ve keramik kalıntılarına göre 1 metreye kadar da Andronovo Kültürü katmanına tesadüf edilmiştir. Bu yerleşim yeri 1500 m²'dir. Burada kazılan kültür katmanında farklı zamanlara tekabül eden mesken kalıntıları,

¹⁶⁹ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 27.

kül yığınları, az miktarda keramik parçaları, hayvan kemikleri ve türlü ürünler tespit edilmiştir¹⁷⁰.

Çizim 2.12: Andronovo Kültürü Ust Narım yerleşiminden elde edilen tahıl dövmeye yarayan taş rende¹⁷¹.

Buradaki mesken kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalarda mesken yapılarında sırik, deri ve kamışlardan konik şekli verilmiş çatıların, meskenin ortasında ocak vazifesi gören taşların bulunduğu ve meskenin kademeli olarak alçalan kapısının batı yönüne doğru baktığı anlaşılmaktadır¹⁷².

Bu meskenden inek çene kemiğinden yapılmış bir alet, granitten yapılmış rende, 5 cm uzunluğunda kurşundan yapılmış çubuk ve bir miktar bakır cüruf, 30 civarında yemek pişirmek ve çömleklerde su kaynatmak için kullanılan, ateş üzerine koyulmuş ve üzerinde yanık izleri bulunan granit taşlar, bıçak görünümlü plakalar, minyatür raspa ve pul elde, kavonoz formlu zikzak süslemeleri olan çömlek parçaları ve boynuzlu hayvanlara, at, kurt veya büyük köpek türüne, geyik ve boynuzlu dağ koyunu argaliye ait kemikler ve az miktarda balık kemikleri elde edilmiştir.

Yapılan ikinci meskende kütük sütunların çakılabilmesi için çukurlar gözlenmemiş olup bu meskende de ocak ve granit rende, keramik ve hayvan

¹⁷⁰ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 35.

¹⁷¹ A.g.k, s. 220.

¹⁷² A.g.k, s. 36.

kemiklerine rastlanmıştır. Bu meskendeki ocak evin kuzey kısmında olup bazı çok büyük olmayan taşlarla yükseltilmiştir. Bu meskendeki ağaç malzemelerinin yalıtımını sağlamak amacıyla dolgu malzemesi olarak kil çamurun harç olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ikinci meskenin yakınında açık alanda veya çadırda kullanıldığı düşünülen ocaklar da bulunmuştur¹⁷³. Bu ocaklar ya az önce belirttiğimiz gibi çadır içinde veya yaz aylarında açık havada mutfak maksatlı kullanılmış yapılardır. Çünkü aynı zamanda ocağın yanında çömlek parçalarına tesadüf edilmiştir. Burada tesadüf edilen çömlekler de Andronovo Kültürü dönemine ait çömleklerdir.

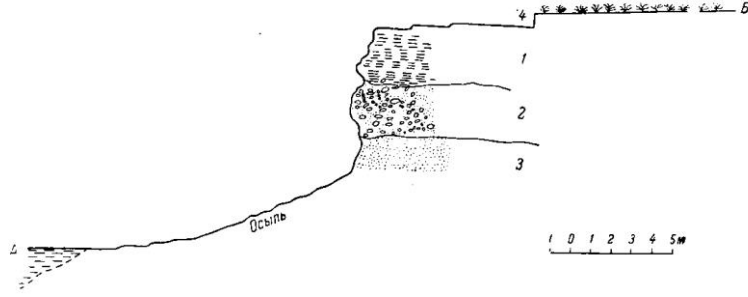
Bunların yanı sıra bu kazı alanından döneme göre oldukça gelişmiş aletler ve ürünler de elde edilmiştir. Taş, kemik ve bronzdan elde edilen aletler arasında taştan havan, rende, taştan çapa, bileme taşı, taş çubuklar, kemik tığlar, taştan ve kilden çanaklar bulunmuştur.

2.1.2.2.8 Küçük Kızıl Yar

İrtiş Nehrinin sağ tarafındaki sarp alanda Küçük Kızıl Yar'dan 2 km doğuda bulunan yerleşim yerinde 1947-1950, 1952-1953 yılları arasında kazı çalışmaları yapılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda 70 metre, doğu-batı istikametinde 30-35 metre olan yerleşim meydanının kuzey kısmında mezar kalıntıları tespit edilmiştir. İrtiş Nehri'nin hemen kıyısında konumlanan bu yerleşim yerinin büyük bir bölümünün zaman içerisinde nehir suları tarafından aşındırılarak yok olduğu anlaşılmıştır.

Burada iki mesken tespit edilmiştir. Koridorlarla birbirine bağlı olduğu düşünülen ek binalar, küllük ve iki mezar tespit edilmiştir. Kuzey geçidinde ise 5 mezar kazılmıştır. 1200 m²'lik yerleşim alanındaki yüzey çalışmalarında kültür tabakası 80 cm derinlikte tespit edilmiştir.

¹⁷³ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 37.

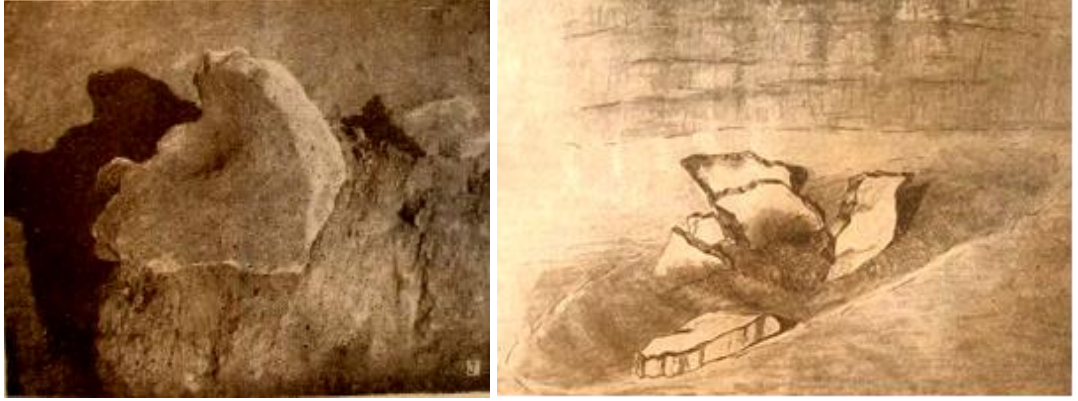
Çizim 2.13: İrtiş Nehri kıyısında, büyük bir kısmı nehrin akıntıları sonucu aşınarak yok olmuş Küçük Kızıl Yar yerleşim planından yüzey çalışması¹⁷⁴

Bu alanda bulunan ilk yerleşim yeri 160 m² civarında olup dikdörtgen plana sahiptir. Meskenin kurulduğu alanda bulunan iki çukurun çatıyı destekleyecek sütunları dikmek amacıyla kazıldığı düşünülmektedir. Bu meskeni ayakta tutan sütunların 5-15 cm çapında ve 10-20 cm derinlikte olduğu görülmüştür fakat bu meskene ait herhangi bir duvar veya çatıya ait kalıntı tespit edilmemiştir.

Mesken alanının ortasında evin ısıtma sistemi sağlayan ve yiyecek hazırlamak için kullanılan 110×50 cm ebatlarında, 20-25 cm yüksekliğinde granit kayalardan yapılmış, iç kısmı kül dolu ocak bulunmaktadır. Bu ocağın 2 metre ilerisinde ise bozulmuş durumda bir havan tespit edilmiştir. Büyük çaptaki bu havanların benzerlerine Stepniyanka bölgesindeki (Ukrayna Donetsk?) Andronovo Kültürü yerleşimlerinde rastlanmış ve içerisinde altın parçaları bulunmuştur¹⁷⁵. O bölgede altın dövmek ve eritmek amacıyla kullanıldığı düşünülen havanların Küçük Kızıl Yar bölgesinde ise içerisinde kalıntı bulunmaması sebebiyle ne amaçla kullanıldığı tespit edilememiştir.

¹⁷⁴ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 41.

¹⁷⁵ A.g.k, s. 42.

Resim 2.7: İrtiş Irmağı kıyısındaki Küçük Kızıl Yar 1’de bulunan kırılarak bozulmuş vaziyetteki havan ve 1 no’lu meskendeki ocak ¹⁷⁶.

Bu yerleşim yerinin en dikkate değer özelliği ise mesken yapılarının dar ve uzun koridorlarla meskenlerin civarındaki mezarlara bağlanmış olmasıdır. Dört köşe plan üzerine yapılmış bu mesken alanın girişi koridorlar takip edildiğinde kuzeybatıyı işaret etmektedir. Bu koridorların derinliği 25-60 cm ve 5-15 cm arasında değişkenlik göstermektedir. Sırıklarla sütun ve üzerine dam yapılmış hali ile bu yapıların yüksekliğinin 2.5 m civarında olduğu düşünülmüştür. Bu kısımda ise üçgen formda 2 bronz biz ve at kemiğinden yassı aletler ele geçirilmiştir. Ana koridor vazifesi gören diğer kanal ise mesken civarında bulunan erken göçer dönemine ait mezarlara açılmaktadır. Erken göçer dönemine ait bu bölümde de yine kil çömlek parçaları, hayvan kemikleri, kilden kalsine topraklar, rende parçası ve bronz ok uçları tespit edilmiştir¹⁷⁷.

Bu yerleşim yerinin orta avlusu etrafına çukurlar kazılmış ve toplamda 10 adet olan çukurlara kalın kütükler dikilmiş ve böylece avlunun üzerine çatı vazifesi gören gölgelik yapılmıştır. Bu avluda bulunan bakır cüruf parçaları, yanmış taşlar, maden cevheri eritme potası, bronz mızrak uçları gibi aletler bu alanın döküm atölyesi olarak kullanıldığını göstermektedir¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 227.

¹⁷⁷ A.g.k, s. 42.

¹⁷⁸ A.g.k, s. 43.

Bölgede bulunan yangın izleri ve savaş aletlerinin ve insan için yaşam değeri taşıyan aletlerin bırakılmış olması Kanay'da olduğu gibi buranın da aniden muhtemelen bir savaş sonucu terk edildiği fikrini uyandırmaktadır.

İkinci meskenin olduğu alan büyük oranda İrtiş Nehri'ne heyelan sonucu kaymış olsa da dörtgen planda ve 90 m² civarında olduğu ve yine koridorların mevcut olduğu görülmüştür¹⁷⁹. Yine bu mesken bölgesinde ocak kalıntısı, kil çömlek kalıntıları, çok miktarda hayvan kemikleri ve taş, kemik ve bronz ürünler (ok uçları, bıçak, kazma, mızrak ucu, orak, biz) tespit edilmiştir.

2.1.2.2.9 Turuşnikov

İrtiş Nehri'nin sol kıyı şeridinde Kalbin sırtında Turuşnikov köyünün 1.5 km batısında kuzey-batı istikametinde Kalbin Dağı sırtında yer alan Andronovo yerleşiminde 1954-1956 yılları arasında kazı çalışmaları yapılmıştır¹⁸⁰.

Yerleşimin büyük bölümü İrtiş Nehri tarafından tahrip edilmiştir. Bu sahada aynı zamana ait iki mesken, küllük, ocak, maden ocağı ve iki mezar üzerinde çalışma yapılmıştır. Dörtgen planlı mesken kuzeydoğu ve güneybatı istikametinde yapılmış olup duvarları boyunca sütunların yerleştirildiği, aralarında 30-50 cm olan çukurlar mevcuttur. Güneydoğu duvarı İrtiş Nehri'ne bakmaktadır. Mesken içerisinde ocak kalıntısı bulunmamış olup bazı bölüm ve köşelerde kül ve köz artıklarına rastlanmıştır. Özellikle bu kalıntılar meskenin doğu kısmında kümelenmiştir. Mesken içerisinde farklı ebatlarda çukurlar ve bir erkeğe ait mezara tesadüf edilmiş ve mesken yapısının daha sonraki dönemde mezar üzerine yapıldığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra mesken içerisinde hayvan kemikleri, çömlek parçaları ve kemik, taş ve bronzdan yapılmış aletler bulunmuştur¹⁸¹.

¹⁷⁹ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 44.

¹⁸⁰ A.g.k, s. 21.

¹⁸¹ A.g.k, s. 53.

İkinci mesken birinci meskenin güney tarafındaki duvarla kesişmekte ve birinci ev gibi o da dörtgen yapıdadır. Bu meskenin kuzeybatı tarafında ocak vazifesi gören yanmış kül ve köz içeren taşlar tespit edilmiştir. Çevresinde bulunan farklı ebatlardaki çukurun ve kuzeydoğudaki benzer çukurlar ve içerisinde bulunan kemiklerden bunların ocak kalıntısı olduğu fikrine ulaşılmıştır.

Turuşnikov bölgesinde en ilginç noktalardan biri de burada bulunan maden ocağıdır. Yerleşime oldukça yakın ve bu yerleşimden yayılan toprakla kapanmış vaziyetteki ocaktan çömlek parçaları, küçük kafatası ve kemik parçaları çıkarılmıştır ki bu Andronovo Kültürü yerleşiminin ilk maden ocağıdır. Bu madenin 3.5 m kuzeydoğusunda 460 kırık ve yanık durumda hayvan kemikleri, büyük miktarda kırık çömlek parçaları, taş rende parçası, hayvan boynuzundan ürünler, kemikten ok uçları ve sivri uçlu diğer aletlerin olduğu büyük bir çukur bulunmuştur. Bunun yanı sıra Turuşnikov yerleşiminde 2 no'lu meskenin kuzeybatı köşesinde erkek ve kadına ait bir mezar bulunmuştur. Herhangi bir eşyanın bulunmadığı bu mezarlardaki iyi durumdaki iskeletlerin başları da batıya dönük vaziyettedir¹⁸².

Turuşnikov'dan çıkan ürünler de kullanılan malzemeye göre metal, taş, kemik ve kil olarak tasnif edilmişlerdir. Metal ürünler arasında bıçaklar, bronz ok ve mızrak uçları, bronz halkalar, iğneler, şekilsiz bronz parçaları bulunmaktadır. En dikkat çekici ürün ise diğer Andronovo Kültürü süs eşyalarından yapım tekniği olarak ayrılan altın küpedir. Kemikten yapılan ürünler arasında ise dikiş dikmek veya örgü örmek için delikli çubuklar veya tığlar, ok uçları, küçük keski aletleri, muhtemelen çocukların oynaması için astragal kemikleri, kemik süs plakaları bulunmaktadır¹⁸³.

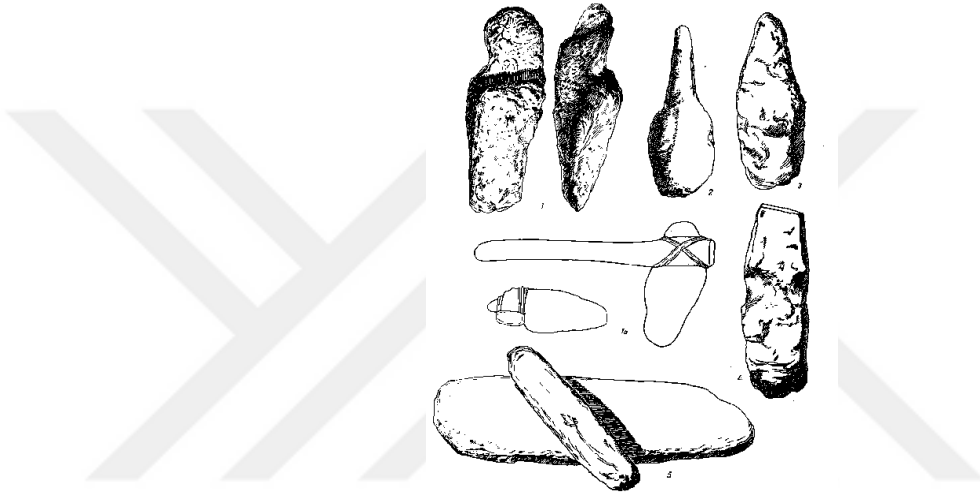
2.1.2.2.10. Kazakistan Altay Dağları Bölgesi

Son yapılan çalışmalar sonucunda Doğu Kazakistan'ın Semey'e bağlı Şulbin bölgesinde ve Ust Kamenagorsk sahasının Altay Dağ sistemine yakın bölgelerinde oldukça fazla miktarda Andronovo Kültürü dönemine ve Andronovo Kültürü ile

¹⁸² Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 54.

¹⁸³ A.g.k, 56.

ilişkili olduğu düşünölen Elunin Kültürü'ne ve Bronz Çağı finalini yansıtan ve Saka dönemine ait okların tespit edildiğı kurgan abideleri tespit edilmiştir¹⁸⁴. Söz konusu kurgan abideleri Elunin Kültürü dönemine ait İzmailovka mezarlığı, Betkuduk Fedorovo dönemi mezarlık, Jartas mezarlığı, Küçük Karasu mezarlığı, bronz devri sonuna ait Temirkanka mezarlığı (Saka tipi ok uçları ile Andronovo Kültürü keramikleri elde edilmiştir) ve Kovakula mezarlığıdır¹⁸⁵.

Çizim 2.14: Turuşnikov yerleşiminden çıkarılan taş aletler kazma ve rende¹⁸⁶.

2.1.3. Batı Kazakistan'da Andronovo Kültürü

Sovyetler Birliği dağılmadan önce SSCB Orenburg bölgesinin güneyinde yer alan Aktöbe SSCB'nin dağılmasının ardından Kazakistan Cumhuriyeti sınırlarına dâhil edilmiştir. Günümüzde Aktöbe adıyla bilinen Kazakistan Cumhuriyetinin batısında bulunan eyalette SSCB döneminde yapılan arkeoloji çalışmalarında Andronovo Kültürü dönemine ait yerleşimler ve mezarlıklar tespit edilmiştir. Bu sahadaki abideler Tastı Butak 1, Tastı Butak yerleşimi, Kirgilda 1, 2 kurganlarıdır. Bu saha Ural bölgesindeki Andronovo Kültürü bakiyelerinin devamı mahiyetindedir.

¹⁸⁴ A. S. Ermolaeva, *Pamyatniki Predgornoy Zoni Kazahskogo Altaya*, s. 13.

¹⁸⁵ **A.g.k.**, s. 15 vd.

¹⁸⁶ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 243.

Bu bakımdan Ural sahasındaki Çelyabinsk abideleri arasında Kirgilda abideleri üzerinde ayrıca durulacaktır.

V. S. Sorokin'in yaptığı çalışmalara göre Aktöbe'nin kuzeyinde Kargala Irmağı'nın sağ kıyısında mezarlık tespit edilmiştir ve 1955 yılında kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu mezarlıkta 25 halka formu mezar ve 6 metre çapında 40 cm yüksekliğinde bir kurgan tespit edilmiştir. 10 no'lu mezarda yapılan çalışmalarda Andronovo Kültürü Alakul safhasına ait çömlek parçaları elde edilmiştir. Yine aynı bölgede Kargala mezarlığında A. P. Bulgakov tarafından yapılan kazı çalışmasında Andronovo Kültürü'ne ait iki çömlek elde edilmiştir. Aktöbe'nin 135 km batısında Or Irmağı'nın sağ akımında Buget yerleşimi ve mezarlığı kazıları da 1955 yılında V. S. Sorokin tarafından yapılmıştır. Bu mezarlıkta höyüksüz 18 mezar tespit edilmiş ve Sorokin tarafından 3 mezar kazılmıştır. 1 no'lu mezarda doğu batı istikametinde, baş batıya dönük bacaklar ve dirsekler kırık vaziyette iskelet ve başın batı kısmında Andronovo Kültürü desenli 2 çömlek elde edilmiştir¹⁸⁷.

Batı Kazakistan'da Tastı Butak Irmağı civarında Tastı-Butak yerleşimi yakınında kurgan grubu bulunmuş, yapılan kazı çalışmalarında kurganların Andronovo Kültürü dönemine ait oldukları tespit edilmiştir¹⁸⁸.

Tastı Butak yerleşimi kazı çalışması da V. S. Sorokin tarafından 1959-1961 ve 1963 yürütülmüştür¹⁸⁹. Bu yerleşim yerinde 120-200 m² civarındaki 4 mesken çukurunda çalışmalar yapılmıştır. Evlerin içinde taşlardan yapılmış ocaklar mevcut olup yine ev içerisinde Andronovo Kültürü Alakul safhasına ait çok miktarda çömlek parçası ve evcil hayvan kemikleri (inek, koyun, at, köpek) elde edilmiştir. Meskende elde edilen diğer buluntular arasında ise bükülerek yapılmış ok uçları, küpe, biz, iğne, bronzdan bilezik, kemikten ok uçları, dizgin, kilit, koyun alçiki (oyuncak), vahşi hayvan dişleri, taştan çapa uçları, çok miktarda kilden kupalar, süsleme için

¹⁸⁷ **Andronovskaya Kultura**, Edit. B. A. Rıbakova, s. 57.

¹⁸⁸ V. S. Sorokin, "Mogilnik Tastı-Butak 1 (Raskopki 1956-1957)", **KS 80**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 53.

¹⁸⁹ V. S. Sorokin, "Jilişa Poseleniya Tastı-Butak", **KS 91**, Edit. T. S. Passek, s. 51.

kullanılan delikli ve deliksiz su kabukları bulunmaktadır¹⁹⁰. Kazakistan sahasındaki abideler üzerinde çalışmalar yapan Kemal Akişev ve Baypakov'a göre Tastı Butak abideleri Federovo safhasına yakındır ve yapılan radyokarbon çalışmaları ile M.Ö. 1229±80 yılına aittir¹⁹¹.

Aktöbe'deki bir diğer Andronovo Kültürü yerleşimi de Sarı Murza Irmağı'nın sol kıyısında bulunan Sarı Murza yerleşimidir. 1951-1961 yılları arasında bu bölgedeki kazı çalışmaları R. A. Sevodin tarafından yürütülmüştür. Bu yerleşim yerinde de Sarı Murza Irmağı terasında Andronovo Kültürü geç Alakul safhası çömlekleri ve evcil hayvan kemikleri (at, koyun, inek) tespit edilmiştir. Kile saman karıştırılarak yapılan bu çömleklerin üzerinde üçgenler ve zikzaklardan oluşan süslemeler mevcuttur¹⁹².

Batı Kazakistan'da yapılan arkeolojik kazı çalışmalarından birinde de Djangala yerleşiminde ve Saraydın Gölü çevresinde bulunan yerleşimde elde edilen keramiklerde de Andronovo Kültürü dönemine ait süslemelerin olduğu tespit edilmiştir¹⁹³.

Resim 2.8: Batı Kazakistan Djangala'da yapılan kazılarda elde edilen Andronovo Kültürü çömleklerde görülen süslemelere sahip keramik parçaları¹⁹⁴.

¹⁹⁰ **Andronovskaya Kultura**, s. 60.

¹⁹¹ Akişev- Baypakov, **Voprosu Arheologii Kazahstana**, s. 35.

¹⁹² **Andronovskaya Kultura**, s. 61.

¹⁹³ İ. V. Sinitsın, "Arheologičeskiye İssledovaniya v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazahstana", **KS XXXVII**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 97.

¹⁹⁴ İ. V. Sinitsın, "Arheologičeskiye İssledovaniya v Saratovskoy Oblastı i Zapanom Kazahstan", **KS XLV**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 64.

2.1.4 Kuzey Kazakistan Andronovo Kùltürü

Kuzey Kazakistan Andronovo Kùltürü abideleri üç safhaya ayrılmaktadır. Erken döneme ait abideler Federovo safhası özellikleri taşımaktadır. Bu bölgedeki Federovo safhasına ait malzemeler Borovoe, Obalı, Biirek-kol ve Burluk 1 mezarlarında elde edilmiştir. Bu mezarların kuşatma taşları halka ve dörtgen formludur. 5-10 m çapındaki mezarların orta kısmında mezar çukuru bulunmaktadır ve mezar duvarları ağaç veya taşlarla çevrilmiştir. Mezarın üstü de taş veya ağaç ile kapatılmıştır. Mezarların yön tayini doğu-batı veya kuzeydoğu-güneybatı istikametindedir. Bu bölgedeki erken dönem mezarlarda genel olarak ölü yakımı görölse de yakmadan defin usulü de uygulanmıştır. Cesetlerin yanında kil çömlekler, bronz boncuklar, dikilen plakalar, küpe, bız ve iğneler tespit edilmiştir. Çömleklerdeki süslemeler Andronovo Kùltürü karakterindedir.

Orta döneme ait abideler ise Alakul safhası özellikleri taşımaktadır. Alekseyev, Efimovka, Petropavlov mezarları ve Stepniyak'da bulunan yerleşim kalıntıları ve Çelkar, Alekseyev yerleşimi, kurban alanı bu döneme ait abide kalıntılarıdır. Kuzey Kazakistan orta dönemine ait bir diğer yerleşim yeri ise Çağalal Irmağı'nın sağ akımındaki Çağlinka yerleşimidir. Burada yapılan kazılarda tek ve çift odalı mesken kalıntılarına tesadüf edilmiştir. Tüm yerleşim alanı 13.500 m²'lik bir alanı kaplamakta idi. Bu yerleşim yerinde sekizi çift odalı, 160-180 m² arasında değişen toplam 16 mesken kalıntısı bulunmuştur. Çağlinka yerleşiminde yapılan kazılarda bronzdan yapılmış çok miktarda bıçak, orak, hançer ve tırpan elde edilmiştir.

Son dönem ise Orazbayev tarafından Zamareyev Kùltürü olarak adlandırılmıştır ve Borovoe, Ak-kul mezarlarında ve yerleşimlerinde bu döneme ait kalıntılara tesadüf edilmiştir. Bu sahada Geç Bronz Çağı'na ait bronz orak, eskimiş bitki lifinden dokumalar ve çömlek parçaları elde edilmiştir. Bu döneme ait diğer bir yerleşim yeri ise Petropavlov'a 100 km uzaklıkta, İşim Irmağı'nın sağ kıyısında bulunan İlinka 1'dir. Burada dörtgen formlu, girişi doğuya bakan bir mesken tespit edilmiştir. Mesken 80 cm kazılan zemin üzerine yapılmıştır ve merkezinde bir ocak

tespit edilmiştir. Meskende yapılan kazı çalışmasında bronz, kemik ve kilden yapılmış çeşitli ev eşyaları çıkarılmıştır¹⁹⁵.

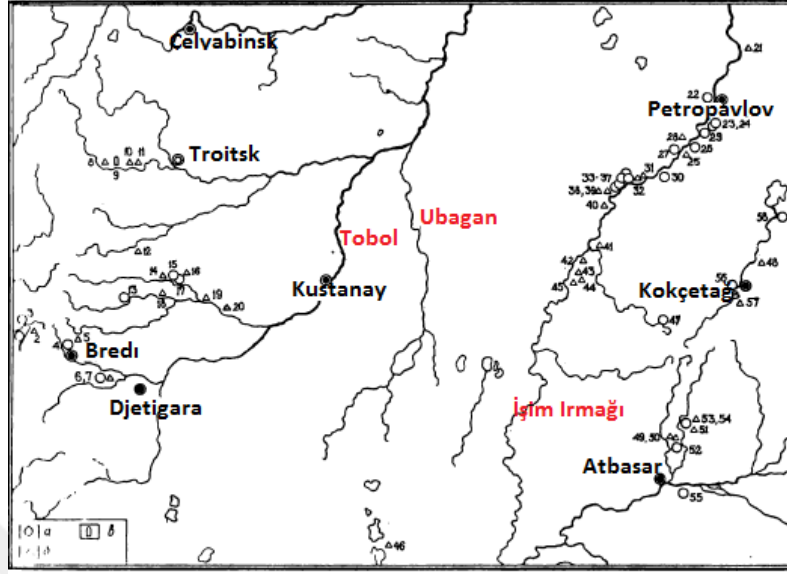
Doğu Kazakistan Andronovo Kültürü üzerine çalışan, bu sahada bulunan şehir, maden ve mezarlar üzerinde kazı çalışmaları yapan S. S. Çernikov, kuzeydoğu Kazakistan sahasında da çalışmalar yapmış ve Kuzey Kazakistan'da bulunan Bronz Çağı yerleşimleri üzerine yaptığı çalışmada Kökçetağ oblastı Stepniyak bölgesinde Andronovo Kültürü dönemine ait yerleşimleri tespit etmiştir. Buradaki yerleşimlerin hem altın ve kalay madeni bakımından zengin olmasına hem de hayvancılık için zengin otlaklara bağlayan Çernikov, Stepniyak yerleşimi, Bes-Tuyube, Stalinskiy Madeni yerleşimi, Aul Düzlüğü yerleşimi, Akmola'da Bulunan Çernaya Pika (kara zirve) yerleşimi, Kıstağ-Karagay yerleşimi, Aşılı Kul, Burli Gölü yerleşimi üzerine yaptığı çalışmada Andronovo Kültürü'ne ait keramik fragmanları ve bronzdan yapılmış pek çok ürünü tespit etmiştir¹⁹⁶.

Kuzey Kazakistan bölgesi arkeoloji ekspedisyon çalışmalarında onlarca kurgan ve mezarlık ve farklı dönemlere ait 70 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Petropavlov bölgesinde 1966 yılında yapılan kazı çalışmalarında ise İşim Irmağı yakınlarında Vişnevka I yerleşim yerinde Andronovo Kültürü dönemine ait keramik fragmanları tespit edilmiştir. 190 m²'lik açık alan üzerindeki 18×7 m ölçülerindeki dikdörtgen formlu meskenin güney kısmında ocak bulunmaktadır ve meskenin çatı ağırlığını taşıyan ağaç sırtıklarına ait 6 adet delik ile yanmış sırtık kömürleri tespit edilmiştir. Evde küllüğün yanında da küçük bronzdan bir kazma ile kemik ve taştan yapılmış eşyalar da bulunmuştur¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Akişev- Baypakov, **Voprosu Arheologii Kazahstana**, s. 43.

¹⁹⁶ S. S. Çernikov, "Poseleniye Epohi Bronzi v Severnom Kazahstane", **KS 53**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 29.

¹⁹⁷ V. F. Zaybert, "Noviye Pamyatniki Ranney Bronzi na r. İşim", **KS 134**, Edit. İ. T. Kruglikova, s. 106.

Harita 2.3: Kuzey Kazakistan Bölgesi'ndeki 1966-1987 yılları arasındaki Işim Irmağı çevresindeki Andronovo abideleri çalışmaları, 22-Vişnevka, 23,24-Bişkul, 27, 28-Novonikol, 33, 34, 35, 36, 37-Petrovka¹⁹⁸.

Petropavlov oblastındaki diğer Andronovo Kültürü dönemi yerleşimler Bişkul serisi, Novonikol serisi ve Petrovka serisi yerleşimleridir. Söz konusu yerleşim yerlerinden Andronovo Kültürü Alakul, Federovo ve Petrovka dönemine ait keramikler ve bronz ürünler elde edilmiştir¹⁹⁹.

1968 yılında Petropavlov'dan 100 km güneybatıda Işim Irmağı'nın sol akımında içinde bir çocuğa ait iskeletin bulunduğu mezar kazısı ile bölgedeki çalışmalar yoğunlaşmış ve 1971-1972 yılı arasında daha fazla mezar kazılmış ve toplamda 36 adet çömlek ve bronz ürün elde edilmiştir. Çömleklerin form ve üzerlerindeki desenler göre 3 farklı gruba ayrılmıştır. II. grup çömlekler Andronovo Kültürü Federovo safhası dönemine ait görülürken diğer keramikler ise Alakul dönemine tarihlendirilmişlerdir. Petrovka abideleri olarak bilinen mezarlardan elde edilen bronz ürünler M.Ö. 2. bin yılın ortalarına tarihlendirilmişlerdir. Mezarları asıl önemli kılan nokta ise hayvancı-çiftçi kültürünün aidiyeti konusuna yeni veriler

¹⁹⁸ G. B. Zdanoviç, **Bronzoviy Vek Uralo-Kazahstanskikh Stepey**, Edit. M. F. Kosarev, s. 21.

¹⁹⁹ Zdanoviç, **Bronzoviy Vek Uralo-Kazahstanskikh Stepey**, s. 7.

sunmasıdır. Petrovka keramikleri genetik olarak Alakul özelliklidir. Fakat II. grup yani Federovo tipli keramiklerin elde edilmesi iki grubun tahmin edilenden çok daha erken bir devirde etkileşime geçtiğini veya Alakul kültürünün şekillendiği bölgelerden biri olduğu göstermektedir. Kuzey Kazakistan ve Güney-Ön Ural sahasını birbirinden ayıran durum ise Kuzey Kazakistan keramiklerinde kendine has bir üslup ve kompozisyon ve yerel kültürel özellikler mevcut iken Ural sahasında ise Poltavkin ve Abaşev Kültürü etkisi görülmekte, Petrovka’da elde edilen Srubna ve Abaşev formu keramikler ise batı nüfuzunu işaret etmektedir²⁰⁰.

Kostanay Oblastı Mendikara Rayonu’nun 2 km güneyinde Tobol Irmağı’nın sağ akımında 1984 yılında keşfedilen diğer Andronovo Kültürü abidesi ise Djangildi 5’tir. 1984 yılından 1997’ye kadar 8000 m²’lik açma yapılmış ve kazı çalışmalarında binlerce maddi kültür unsuru elde edilmiştir²⁰¹. Elde edilen keramikler Alakul ve Petrovka dönemlerine aittir. Çok sayıda bronz ürün elde edilmiş olup en dikkat çekenleri kadın başlıklarında kullanılan apliklerdir²⁰².

Son zamanlarda Kuzey Kazakistan’da yapılan en ilgi çekici kazı çalışmaları Kostanay Oblastı Lisakovskii şehrinde gerçekleşmiştir²⁰³. Abidelerin kazı çalışmaları V. Varfolemeevu, E. Usmanova ve A. Suslovu tarafından yürütülmüştür ve ilk kazı çalışmaları 1985 yılında Varfolemeevu tarafından başlatılmıştır²⁰⁴. Tobol Irmağı çevresinde şehirle aynı adla anılan mezarlıkların Andronovo Kültürü Alakul ve Federovo dönemine ait oldukları ve Alakul dönemi mezarların büyük oranda tahribata uğradıkları görülmüştür. Yapılan ilk çalışmalarda abidelerin M.Ö. XIV-XIII. yüzyıla ait oldukları tespit edilmiştir²⁰⁵. 1997 yılından 2007 yılına kadar Tobol

²⁰⁰ G. B. Zdanoviç-S. Ya Zdanoviç, “Mogilnik Epohi Bronzi u s. Petrovka”, **SA**, No: 3, Edit. B. A. Rıbakov, s. 183. Petrovka Kültürü tafsilatlı bilgi için ayrıca Bkz. G. B. Zdanoviç, “Osnovnie Harakteristik Petrovskih Kompleksov Uralo-Kazahstanskikh Stepey (k voprosu o vıdalenii Petroskoy kulturi)”, **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo- İrtişskovo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert, s. 48-68.

²⁰¹ S. S. Kalieva-A. V. Kolbina-V. N. Logvin, **Hekropol Epohi Broznı Djangildi 5**, s. 5.

²⁰² Kalieva- Kolbina- Logvin, **Hekropol Epohi Broznı Djangildi 5**, s. 137.

²⁰³ E. R. Usmanova, “Andronovskii Mogilnik Lisakovskii”, **Margulanovskie Çteniya**, s. 116-118.

²⁰⁴ E. R. Usmanova-İ. P. Panyuşkina, “Andronovskie Pamyatniki Lisakovskoy Okrugı”, **Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары**, Cilt I, Edit. B. E. Baytanaev, s. 375.

²⁰⁵ E. R. Usmanova, “Andronovskii Mogilnik Lisakovskii”, s. 118.

Irmağı'nın sağ ve sol teraslarında kalan Lisakovskii I ve VII arasındaki tüm mezarlıklarda toplam 119 mezar yapısında ve 154 mezarda kazı çalışmaları yürütülmüştür²⁰⁶. Sadece Lisakovsk I ve II arasında toplamda 200 mezar yapısı ve 200 mezar çukurunda kazı çalışması yapılmıştır.

Resim 2.9: Lisakovsk III mezarlığındaki Andronovo mezar çukurundaki çömlekler²⁰⁷.

Yapılan çalışmalar sonucunda Lisakovsk I B grubu ve Lisakovsk III ve IV M.Ö. 1780-1660 yılları arasında 120 yıllık bir dönemde oluşturulduğu tespit edilmiştir²⁰⁸.

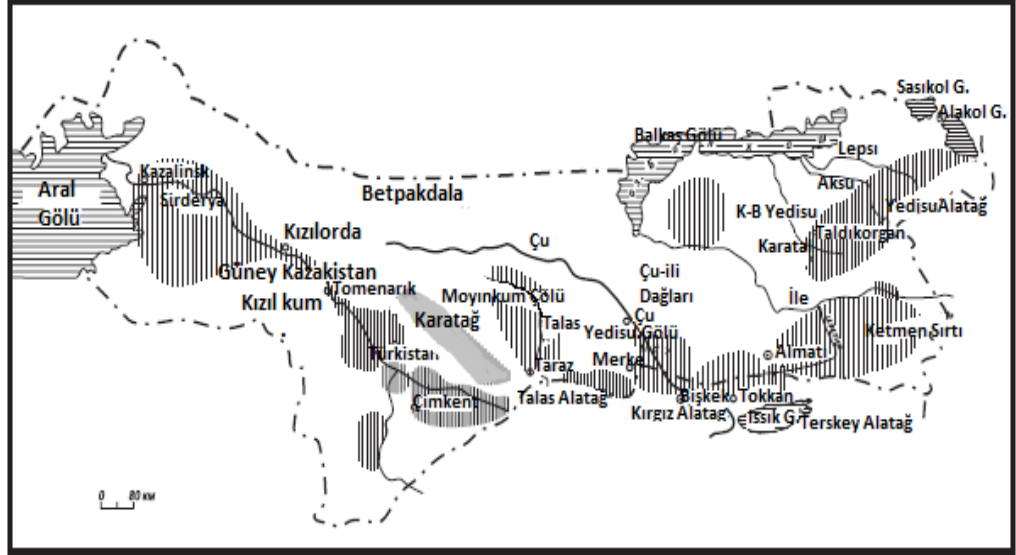
2.1.5. Güney Kazakistan ve Yedisu Andronovo Kültürü

Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesi için Bronz Devri tarihi kronolojik aralığı M.Ö. 2. bin yıl ile 1. bin yıl aralığını kapsamaktadır. Kazakistan'ın güneyindeki bu bölge (Güney Kazakistan ve Yedisu) hem coğrafi hem de tarihi ve kültürel birlikteliğe sahiptir. Bu bölgenin sınırları haritada da izlenebileceği gibi en doğuda Alakol Gölü'nden batıda Aral Gölüne, kuzeyde Balkaş Gölü'nden batıya doğru Betpakdala ve güney batıda Kızıl Kum Çölü'ne ve nihayetinde Tanrı Dağları'na kadar uzanmaktadır.

²⁰⁶ E. R. Usmanova, “Mogilniki Epohi Bronzy Lisakovskoy Okrugı”, **Pamyatniki Lisakovskoy Okrugı: Arheologičeskie Syujeti**, Edit. E. R. Usmanova, s. 20.

²⁰⁷ **A.g.m.**, s. 29.

²⁰⁸ Usmanova, “Mogilniki Epohi Bronzy Lisakovskoy Okrugı”, s. 129.

Harita 2.4: Güney Kazakistan ve Yedisu Bölgesi Haritası

Kazakistan'ın bu sahasındaki Andronovo Kültürü dönemine ait bilinen abideler sanıldan oldukça fazladır. Çimkent bölgesinde Tau-Tar mezarlığında ve Alma-Ata bölgesindeki Kara-Kuduk mezarlığında bu döneme ait bazı mezarlar tespit edilmiştir. Tau-Tar mezarlığı Karatağ'ın kuzey yamaçlarında Baba-Ata sisteminde bulunmaktadır ve A. G. Maksimov tarafından incelenmişlerdir. Burada dörtgen, halka, oval ve kare formlarda 3 kurgan ve 23 adet taş çitli mezar tespit edilmiştir. Tau-tar mezarlarında elde edilen çömleklerdeki süslemeler tipik birer Andronovo Kültürü örneği olup elde edilen bronz ürünler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda Andronovo Kültürü'nün orta etabı Alakul safhasını işaret etmektedir. Aynı bölgedeki Baba-Ata mezarları ise Andronovo Kültürü Federovo safhasını işaret etmektedir²⁰⁹. Bununla birlikte Güney Kazakistan'da Besarık dağ sisteminin Karatağ batı yamacında bulunan Kuyuktu mezarlığında geç Alakul dönemine ait mezarlar tespit edilmiştir. Çu-İliy Dağı'nın güney yamacında bulunan Kara-kuduk mezarlığında 30 mezarda kazı çalışması yapılmış olup kil ve bronz ürünler elde

²⁰⁹ E. A. Smagulov-S. P. Baratov, "Nekropol Epohi Bronzi v Okrestnostyah g. Turkestan (Arheologičeskie Raboty v 2000 g. na Mogilnike Şerbay)", **Otan Tarihi**, Institut İstorii i Etnologii İmenii Ç.Ç Valihanov, Edit. M. D. Koygeldiyev, No: 3-4, s. 75-88.

edilmiştir. Alakul havzasında yapılan kazılarda da Bronz Devri'ne ait mezarlar tespit edilmiş, bu malzemeler üzerinde yapılan çalışmalarda da bu mezarların erken (Federovo) safhasından orta (Alakul) safhasına ait oldukları tespit edilmiştir²¹⁰. Karatağ'ın kuzeyinde Tau-tar sisteminde Çulak Kurgan yerleşimine 26 km mesafede de Andronovo Kültürü dönemine ait malzemelerin olduğu arkeoloji sitesi keşfedilmiştir²¹¹.

Yedisu bölgesinin kuzeydoğusunda 1963-1964 ve 1966 yılları arasında yapılan çalışmalarda Kok-tuma köyünün 10 km doğusunda, On-Agaş (On Ağaç) mevkiinde 23 Andronovo Kültürü dönemi kurganı tespit edilmiş ve kazılmıştır. Mezarların Alakul dönemi veya Federovo dönemi olduğu üzerine tartışmalar olmuştur. Kuşaev ise bu mezarların Geç Bronz Dönemi erken göçer dönemine ait olduğunu ve Alakul-Federovo safhası arasında yeni bir dönem olduğunu ve mezar yapı ve envanterlerin Batı Kazakistan Tasty Butak I abideleri ile uyumlu olduğunu aynı zamanda Yedisu bölgesindeki Saka-Wu-sun mezarları ile benzer olduklarını ifade etmektedir²¹². Bernştam da Yedisu bölgesinde erken göçer mezarlarının M.Ö. III. yüzyılda Wu-sunların yayıldığı bölge olduğunu ve bölgedeki erken dönem abidelerin Andronovo dönemine ait olduğunu ve Wu-sun ve Andronovo mezarlarının aynı yerlerde tespit edildiğini ifade etmektedir²¹³.

Güney Kazakistan sahasındaki Karakuduk, Tau-tar ve Kuyuktı mezarları dışında 1975-1977 yılları arasında Djambıl Oblastı Karatau bölgesindeki Biilikol mezarlığında Yu. A. Motov tarafından açılan mezarlarda Andronovo Kültürü Alakul dönemine ait çömlekler, bakır 2 ok ucu ve bakır çubuk gibi malzemeler elde edilmiştir²¹⁴. Söz konusu mezarlardan elde edilen bronz ürünler üzerinde yapılan incelemeler sonucu Biikul abideleri M.Ö. 2. bin yılın ortasına

²¹⁰ Akişev- Baypakov, **Voprosu Arheologii Kazahstana**, s. 44.

²¹¹ E. İ Ageeva-G. İ Patseviç, **İz İstorii Osedlñh Poselenii i Gorodov Yujnogo Kazahstana**, Trudı İİAE, s. 7.

²¹² G. A. Kuşaev, "Rannıe Pogrebeniya Alakulskoy Vpadini", **Novoe v Arheologii Kazahstana**, s. 135-145.

²¹³ A. N. Bernştam, **Trudı Semireçenskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii Çuyskaya Dolina**, s. 58.

²¹⁴ Yu. A. Motov-K. M. Karabaspakov, "Mogilnik Biilikul-Pamyatnik Ranney Bronzı Yujnovo Kazahstana", **Bronzovıy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtışskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert-G. B. Zdanoviç, s. 152.

tariflendirilmiřlerdir²¹⁵. Djambıl Oblastı'nda Bronz Devri'ne ait abideler şu-İlii Dağı ve Hantağ çevresinde yoğun olarak tespit edilmiştir. Hantağ'daki abideler Chokpar ve Kokbastağ köyleri yakınlarında, Otar yakınlarında ve Akkol Gölü kıyısında ve Biilikol'da mevcuttur. Sadece Hantağ Muhatay aulu yakınlarındaki Kojabala mezarlığında Bronz Devrine ait 150 mezar yapısı keşfedilmiş ve E. E. Kuzmina tarafından elde edilen keramiklerin Tanrı Dağları-Yedisu havalisine giren Andronovo Kùltürü Yedisu varyantı olduğu ifade edilmiřtir²¹⁶.

Resim 2.10: Hantağ mezarlığından bütün halde çıkarılmış Andronovo Kùltürü Çömleđi²¹⁷.

E. E. Kuzmina Yedisu havalisinde elde edilen maddi kùltür unsurlarının Orta Kazakistan Andronovo Kùltürü Alakul abideleri ile uyumlu olduklarını, çömlek form ve süsleme öğeleri ile mezar özelliklerinin birebir benzer olduklarını ve Yedisu havalisindeki Andronovo toplumu atalarının erken safhalarda hayvancılığın yaygınlaşması ve nüfus demografisindeki patlama ile fazla nüfusun göç hareketine bağlamakta, her ne kadar bu yayılma erken safhada başlasa da yoğunluğun Geç

²¹⁵ Motov- Karabaspakov, “Mogilnik Biilikul-Pamyatnik Ranney Bronzy Yujnogo Kazahstana”, s. 157.

²¹⁶ K. M. Baypakov- G. A. Kapekova- D. A. Boyakin- A. N. Maryaşev, **Sokravişa Drevnego i Srednevekovogo Taraza i Jambılskoy Oblasti**, Edit. K. A. Bozumbayev, s. 86.

²¹⁷ A.g.k, s. 3.

Bronz Çağı'nda arttığını ifade etmektedir²¹⁸. M. A. İtina da Fergana bölgesindeki Andronovo toplumunun Yedisu bölgesinden geldiğini ifade etmekte, Amu-Derya sahasındaki Andronovo abidelerinin (Kokçe Canbas mezarlarından elde edilen keramik fragmanlarına göre) ise Srubna-Andronovo özelliğinde olduğunu ve her iki toplumun birlikte hareket ederek bu sahaya M.Ö. XVII-XVI. yüzyıllar arasında Güney Ural sahasından geldiklerini ifade etmektedir²¹⁹.

E. A. Smagulov'un 2000 yılında Türkistan şehrinin 5 km güneyinde, Şoytobe şehrinin 2 km güneybatısında bulunan Şerbay mezarlığında yaptığı kazı çalışmasında Andronovo Kültürü dönemine ait maddi kültür unsurları tespit edilmiştir. Toplamda 17 mezar kazılmıştır. Kurganlar oval planlı olup mezar çukurları 75-80 cm derinlikte dikdörtgen planlıdır. Mezarlar güneybatı-kuzeydoğu istikametinde kazılmışlardır. Mezarlarda yanmış insan kemikleri tespit edilmiştir. Mezar çukurunun güneybatı köşesinde keramik çömlekler bulunmuştur. Cesetlerin klasik olarak cenin pozisyonunda sol yanına ve baş batıya dönük şekilde yatırıldıkları görülmüştür. Şerbay mezarlığından 2 seramik çömlek ve 13 metal ürün elde edilmiştir²²⁰. Elde edilen keramiklerin dekorasyon öğeleri ve mezar yapıları A. G. Maksimov tarafından kazılan Tau-Tar mezarları, maddi kültür unsurları ve A. N. Bernştam tarafından Arpa'da kazılan abidelerdeki malzemelerle ve Güney Ural sahasından Batı Sibirya'ya kadar olan Federova safhası abideleri ile uyumludur ve radyokarbon tekniği ile M.Ö. XVI-XIV. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir²²¹.

Güney Kazakistan'daki Andronovo Kültürü'nün hâlâ geç dönemde varlığını gösteren bir diğer buluntu yeri ise Kuzey Tegisken'dir. Kuzey Tegisken Mezarlığı Kazakistan Kızıl Orda şehrinin 200 km güneybatısında İnkardarya'nın yüksek

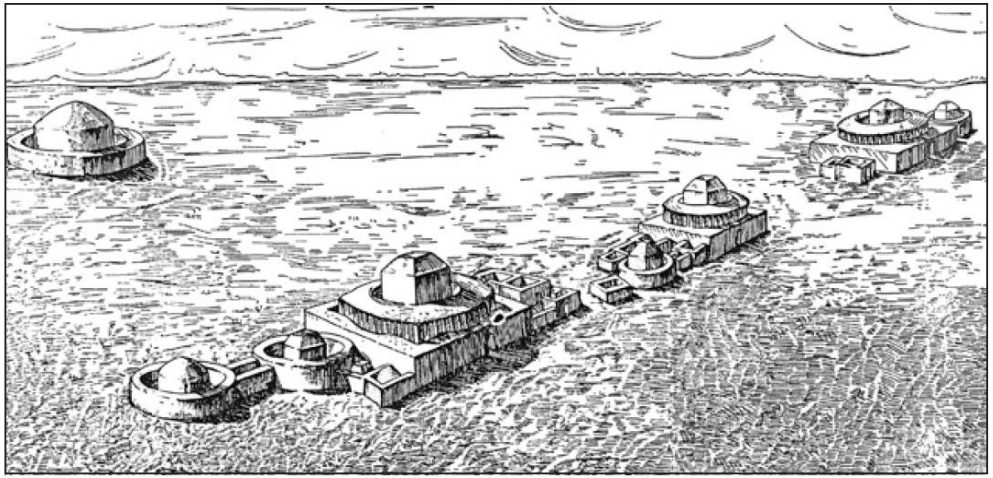
²¹⁸ E. E. Kuzmina, "Semireçenskii Varyant Kültürü Epohi Pozdney Bronzı", **KS 122**, Edit. İ. T. Kruglikova, s. 47.

²¹⁹ M. A. İtina, "İz İstorii Naseleniya Stepnoy Polosi Sredneaziatskogo Mejdureçya v Epohu Bronzı", **KS 122**, Edit. İ. T. Kuruglikova, s. 50. Ayrıca PriAral bölgesi Andronovo Kültürü için bkz. M. A. İtina, **İstoriya Stepnih Plemen Yujnogo PriAralya**, İzdatelstvo Nauka, s. 195.

²²⁰ Smagulov-Baratov, "Nekropol Epohi Bronzı v Okrestnostyah g. Turkestan (Arheologičeskie Raboti v 2000 g. na Mogilnike Şerbay)", s. 75-88.

²²¹ **A.g.m.**, s. 81.

bandında bulunmaktadır²²². Geç Bronz Dönemi M.Ö. X-VIII. yüzyıllara tarihlendirilen²²³ ve kerpiçten yapılmış mozolelerin bulunduğu Tegisken mezarlarında yerel kültür ile karışmış Andronovo Kültürü Federovo, Zamareyevo ve Begaz safhalarını işaret eden maddi kültür unsurları tespit edilmiş; ayrıca Karasuk Kültürü ve Amuderya Amirabad Kültürü etkilerinin de bulunduğu bir karışım olarak yorumlanmıştır²²⁴.

Çizim 2.15: M. P. Gryaznov tarafından çizilmiş Kuzey Tegisken Mozolesi

Bulunan bronz ok uçları Amu-Derya'nın aşağı havalisinde, Kuzey, Orta ve Doğu Kazakistan'da oldukça yaygındır ve M.Ö. IX-VIII yüzyılda tarihlendirilmişlerdir. Elde edilen tüm bronz ürünler ve süs eşyaları Kuzey Tegisken'de Andronovo Kültürü geleneğinin bu dönemde kayda değer bir biçimde yaşatılmaya devam edildiğini göstermektedir ve Begaz Dandıbay Kültürü ile ilişkilendirilmektedir²²⁵.

²²² M. A. İtina-L. T. Yblonskii, **Mavzoley Severnogo Tagisken Pozdnii Bronzoviy vek Nijney Sırdarı**, Edit. T. M. Şvetsova, Vostochnaya Literatura, s. 18.

²²³ İtina ve Yblonski Kuzey Tegisken abidelerini M.Ö. IX-VIII. yy. arasına tarihlendirmektedir. Bkz. M. A. İtina-L. T. Yblonskii, **Mavzoley Severnogo Tagisken Pozdnii Bronzoviy vek Nijney Sırdarı**, s. 101.

²²⁴ K. M. Baypakov-J. K. Taymagambetov, **Arheologiya Kazahstana**, s. 113. Ayrıca bkz. L. T. Yblonskii, "Arheologo-Antropolgiçeskaya Hipoteza k Probleme Formirovaniya Kultur Saksikovo Tipa", **Sentralnaya Aziya İstočniki, İstoriya, Kultura**, Edit. E.V. Antonova, s. 779.

²²⁵ Baypakov-Taymagambetov, **Arheologiya Kazahstana**, s. 114.

Yedisu bölgesinde Andronovo Kültürü'ne ait bir diğer abide serisi ise Ası Platosu Turgen boğazında keşfedilmiştir. Geç Andronovo dönemine (M.Ö. XII-XI. yy.) ait olduğu düşünülen yerleşim kalıntıları ve mezarlar tespit edilmiştir. Yapılan kazı çalışmalarında geç Andronovo dönemine ait çömlekler ve bronz ürünler elde edilmiştir. Bu sahadaki ürünler 500 m kuzeydoğuda yine Andronovo dönemi Kızılbulak abideleri ile de uyumludur. Bronz Devri'ne ait 4 yerleşim tespit edilmiş olup, erken dönem mezarlarında ölü yakımı, sonraki dönem mezarlarda ise gömü uygulaması yapıldığı görülmüştür²²⁶. Hayvan besiciliği için çok uygun olan ırmak kollarının sardığı bölge yaklaşık 1200 yıl boyunca yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Sahanın geç Andronovo döneminden erken Sakalara, Wu-sunlara ve Türklere ev sahipliği yaptığı bölgede yapılan kazılar sonucu anlaşılmıştır²²⁷.

Yedisu bölgesinde tespit edilen Andronovo Kültürü abideleri bilinenin aksine aslında oldukça fazladır. Son zamanlarda yapılan kazı çalışmalarında tespit edilen yerleşimler ve yerleşimlerin yakınlarında konumlandırılan kurganlar bunun en önemli kanıtıdır. A. N. Maryaşev ve A. A. Goryaşev tarafından yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen maddi kültür unsurlarının Andronovo Kültürü dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu yerleşimler (M.Ö. XI. yy.) Ası platosunda Ası Irmağı çevresinde 2400 m yükseklikte, Koksı Irmağı civarında Talaptı yerleşimi, Oy Djaylu mezarlığı, Çuy-İli Dağı yamacında bulunan Kara-kuduk mezarlığı, Almatı bölgesinde tespit edilen Terenkar yerleşimi, Koktyube Dağı yamacında bulunan Butaktı I yerleşimi Andronovo Kültürü dönemine atfedilmişlerdir²²⁸. Ası platosunda

²²⁶ Yedisu bölgesinde bulunan Kulsay I, Turgen Kızıl Bulak I, Oyjaylu'da bulunan Kızıl Bulak II, Oyjaylu III, Oyjaylu VII nekropollerinde bulunan ölü yakımı uygulamalarına dair Bkz. Hüllo Bendezu Sarmiento, **Pogrebalnie Sorujeniya dlya Kremirovannih Ostankov Epohi Bronzi v Semireçya (Kazahstane)**, s. 123.

²²⁷ A. A. Goryaşev, "Arheologičeskii Kompleks Turgen. Evolutsiya Drevnih Kultur", **Kazahstana v Epohu Nizavisimosti: İtogi, Perspektivi**, C. I, Materialı Mejdunorodnoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyşennoy 20-letiyu Nizavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiyu İnstituta Arheologii im. A. H. Margulan (12-15 Dekabrya 2011 g.), s. 256-266. Ayrıca Yedisu Bölgesi son Bronz Dönemi, Kulsay Kültürü'nün ve Yedisu Sakları'nın şekillenışı ve Andronovo Kültürü etkisi için bkz. A. A. Goryaşev, "O Pogrebalnom Obryade Pozdney i Finalnoy Bronzi v Pamyatnikah Kulsayskogo Tipa Rornoy Zoni Semireçye", **Sibirskii Sbornik I, Pogrebalny Obryad Naradov Sibiri i Sopredelnih Territorii, Kniga 1**, Edit. L. P. Pavlinskaya, s. 138-145.

²²⁸ Baypakov-Taymagambetov, **Arheologiya Kazahstana**, s. 102. Ayrıca Talaptı yerleşim ve mezarlıkları ve Kuygan yerleşim ve mezarlıkları tafsilatlı bilgi için bkz. K. M. Baypakov-A. N. Maryaşev-C. A. Potapov-A. A. Goryaşev, **Petroglifi v Gorah Eşkiolmes**, Edit. İ. N. Tasmagambetova, s. 50-60.

bulunan Ası I ve Ası II kazı çalışmaları 1999 yılında başlamış ve 2008-2009 yılında da devam etmiştir. Yapılan çalışmalarda bölgenin Geç Bronz Çağı (M.Ö. IX-VIII. yy.) yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir. Keramiklerin Kulsay tipinde olduğu, bronz ürünlerde ise Federovo özellikleri olduğu belirtilmiştir²²⁹.

Bronz çağı insanı için Yedisu bölgesinde bilinen kutsal mabetler Tamgalı, Eşki Olmes, Kulcabası ve Oy Djaylu'dur. Bölgede on binlerce kaya resmi tespit edilmiştir. Bunlar arasında güneş adam tasvirleri, boğa tasvirleri ve av tasvirleri en yaygın olanlarıdır ve Bronz Devri'ne tarihlendirilmişlerdir. Tamgalı'da tespit edilen 25 güneş tanrısı tasviri M.Ö. XIV-XI. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Bölgede tespit edilen mezarlar yapı bakımından ve elde edilen maddi kültür unsurları bakımından (keramikler ve bilezik, boncuk gibi süs eşyaları) Orta Kazakistan'dan elde edilenlerle benzer özellikler taşımaktadır ve keramikler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda Yedisu bölgesinde Andronovo Kültürü Federovo ve Alakul geleneklerinin devam ettirildiği tespit edilmiştir²³⁰.

2.2. Urallar'da ve Batı Orman-Bozkır Sahasında Andronovo Kültürü

Batı bölgesinde Ural Irmağı ve Beloy Irmağı arasındaki, orman sahası ve bozkırın iç kısımları binlerce yıl yurt tutmuş topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Bu iki ırmak arasındaki bereketli topraklar Andronovo Kültürü ahalisinin de yerleştiği bir saha olmuştur²³¹. Günümüz coğrafi sınırlarından Başkurtistan Özerk Cumhuriyeti topraklarına kadar yayılmıştır²³² ve batı sınırları böylelikle tespit edilmiştir. Ural

²²⁹ A. N. Maryaşev- O. N. Gumirova, "Raskopki Poseleniya Ası I v. 2008-2009 gg.", **Kazakistan Arheologiyasının Meseleleri**, s. 265-278. Ayrıca Bkz. A. N. Maryaşev-A. A. Goryaşev, K Voprosu Tipologii i Hronologii Pamyatnikov Epohi Bronzı Semireçya", **RA**, Edit. S. A. Pletneva, s. 5-21.

²³⁰ Baypakov-Taymagambetov, **Arheologiya Kazahstana**, s. 108.

²³¹ **Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri**, Akademi Nauk SSR, No: 58, Edit. N. Ya Merpert, s. 8.

²³² Başkurdistan sahası ve Belovo Irmağı çevresinde bulunan kurganlar yapıları bakımından doğuda bulunanlarla benzer oldukları için Andronovo Kültürü abidesi olarak atfedilmektedir. Buna göre halka çitlerle çevrili mezarlara sahip Tamen Katay, Kusyumov (Abzelilov Bölgesi), Ahunov Uçalın, Balşoy Kuganak'daki kurganlar Andronovo Kültürü özellikleri taşımaktadır, ve bu mezarlardan meander desenli çömlek elde edilmiştir. Aynı zamanda Devletov Abzelilov bölgesinde benzer şekilde kurgan abidelerine tesadüf edilmiş olup Küçük Kızıl ve Kızıl ırmakları civarındaki kurgan abidelerinin Andronovo Kültürü karakteri taşıdıkları tespit edilmiştir. Başkurdistan sahasındaki Bronz Çağı

Dağları sınır olmak üzere Andronovo Kültürü'nün Andronovo toplumunun Belovo Irmağı boyunca kuzeydoğuya Baraba bozkırlarına kadar doğru yaygın olarak yerleştiği gözlenmiştir. Özellikle son yapılan çalışmalar Tümen Oblastı'nda ciddi bir Andronovo Kültürü varlığını göstermektedir.

Arkeolojik malzemelerin tarihlendirilme sistemi, buluntuların spesifik özellikleri ve buluntu sahasına göre bölgede tespit edilen kültürler farklı adlandırılmışlardır. Ural coğrafyasında yaşayan ve hâkim olan kültürler ise Abaşeyev Kültürü, Srubna Kültürü, Andronovo Kültürü, Çerkoskul Kültürü ve Kurmantağ Kültürü olarak tespit edilmişlerdir. Söz konusu bölgede, Güney Ural sahasında yapılan araştırmalara göre Andronovo Kültürü kronolojik olarak üç safhaya yani M.Ö. XVIII-XVI. yüzyıllar Federov safhası, M.Ö. XV-XII. yüzyıllar Alakul safhası, M.Ö. XII-VIII. yüzyıllar Zamaşeyev safhası olarak tarihlendirilmiştir²³³. Kurgan abideleri Ural bölgesinde aşağı Ural sahasında ve Ural ardında yaygın olarak mevcuttur. Bu kurgan tipleri ve mezarlardan ve yine kurganların bulunduğu antik yerleşimlerden elde edilen malzemelere göre farklı kültür çevreleri ile ilişkilendirilmiştir. Ural sahası için Bronz Çağı'nda doğa şartlarına göre oluşmuş iki benzer kültür Andronovo Kültürü ve Srubna Hvalin Kültürü mevcuttur. Günümüz Orenburg Oblastı'na bağlı Çkalov bölgesinde bulunan halka formu ve yüksek höyükli olmayan kurgan grubundan elde edilen malzemeler ve kurgan özellikleri Andronovo Kültürü'nün İdil'deki Hvalin Kültürü, Urallar ve Batı Sibirya yakınlığını ortaya koymaktadır²³⁴.

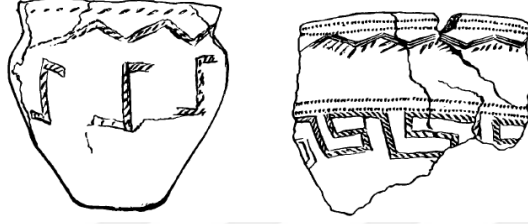
Salnikov bu sahada iki kurganın (4 ve 5 no'lu kurganlar) kazı çalışmalarını bizzat yürütmüştür. Ataerkil aile yapısının görüldüğü kurganlardan 4 no'lu kurganda 7 mezar kazılmıştır ve mezarların altısında cesetler gömülürken bir tanesinde ise ölü yakımı uygulamasının yapıldığı görülmüştür. Başın ön kısmında çömlekler

abidelerini ayrıntılı incelemek için. bkz. **Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri**, s. 10.

²³³ K. V. Salnikov, **Oçerki Drevney İstoriyi Yujnogo Urala**, Moskova, s. 324. Son yapılan çalışmalar ise bu tarihlendirmeyi bozmuş ve alakul safhası M.Ö. 2200'lere çekmiştir. Bkz. Bölüm 1.1. Andronovo Kültürünün Kronolojisi ve Safhaları Meselesi.

²³⁴ K. V. Salnikov, "Hvalinsko-Andronovskie Kurganı s Pogromnogo", **SA**, Sa: XIII, Editör, M. İ Artamanov, s. 317.

bulunmaktadır. Buradaki mezarlardan elde edilen çömleklerin üzerinde meander desenler bulunmaktadır. Cesetler cenin durumunda baş kuzeye dönük ve eller yüzün önünde bulunmaktadır. Mezarlardan inek, buzağı, at ve koyun hayvanlarına ait kemikler ve at ve koyun dişleri ile koyuna ait aşık kemikleri elde edilmiştir.

Çizim 2.16: Salnikov tarafından kazılan 4 no'lu kurgandaki 6 ve 7 no'lu mezardaki çömlek fragmanlarının çizimi²³⁵

Ural bölgesinde tespit edilen Andronovo Kültürü varlığı Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan bölgeleri, Magnitogorsk-Troitsk-Kustanay bölgeleri ve Sol İletsk-Aktuyubin-Orsk bölgeleri olmak üzere üç ana bölgeye ayrılarak incelenmiştir²³⁶.

Ural ardındaki Andronovo yerleşimleri Çelyabinsk bölgesinde Ural Irmağının üst akımındaki Spassky köyünde, Magnitogorsk yakınlarındaki Alekseyev, Agapovka ve Nagaybaksu bölgesindeki Vahte Irmağı çevresinde ve de kuzeyde Bura ve Bagaryak bölgelerindeki Karabolke ve Sinare Irmakları civarında, Şadrinsk bölgesindeki İset Irmağı civarında tespit edilmişlerdir²³⁷. Irmak yakınlarına kurulan Andronovo yerleşimi diğer bölgelerdeki su kenarına kurulan yerleşimler gibi su taşkınlarından etkilenecek tahrip olmuşlardır.

Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan bölgelerinde Andronovo Kültürü dönemine ait 10 yerleşim yeri ve 16 mezarlık alanı tespit edilmiştir. Bu geniş sahadaki kazı çalışmaları ve yayınları K. V. Salnikov tarafından uzun yıllar yürütülse de bölgedeki

²³⁵ Salnikov, "Hvalinsko-Andronovskie Kurganı s Pogromnogo", s. 316.

²³⁶ **Andronovskaya Kultura**, s. 18, 38, 44.

²³⁷ K. V. Salnikov, **Drevneyşıye Pamyatniki İstoriyi Urala**, Siverdlovskoe Oblastnoye gosudarstvennoye izdatelstva, s. 38.

ilk kazılar 1893 ve 1894 yıllarında Kurgan mezarlık alanında ve Tomilov mezarlık alanında A. Heikel tarafından yapılmıştır. Sosnovskiy, Smolin, Sineglazov, İsakov, Suhamesov ve Çurilov mezarlık alanlarındaki kazı çalışmaları ise 1904-1907 yılları arasında N. K. Minko tarafından yürütülmüştür. 1928 yılında Rudenko, Nurbakov mezarlığında Andronovo Kültürü dönemine ait 3 kurgan kazı çalışmasını yürütmüştür. 1940 ve 1959 yılları arasında da Federovka, Novo Burino, Büyük Karabolka mezarlıklarındaki çalışmalar K. V. Salnikov tarafından yürütülmüştür. Yine K. V. Salnikov tarafından bu bölgede bulunan Novo Burino, Zamareyevo, Barmino, Starikovsk, Talovka ve Kipel I, III Andronovo yerleşimleri 1940-1954 yılları arasında Salnikov tarafından yapılmış ve yayınlanmıştır.

Magnitogorsk-Troitsk-Kustanay sahasındaki Skotolos tarafından 1961 yılında yayınlanan Spasskiy I ve II no'lu mezarlık kazı çalışması, Matveyeva tarafından 1962 yılında yayınlanan Troitsk mezarlığı kazı çalışması ve Krivtsov Grakov tarafından yayınlanan 1948 yılında Alekseyev yerleşimi²³⁸ ve mezarlığı ve de Sodçikovsk yerleşimi kazıları dışında bu sahadaki tüm Andronovo Kültürü yerleşim kazıları (Aşağı Spassk yerleşimi, Spassk köprüsü yerleşimi, Üst ve Aşağı Alekseyev yerleşimi, Mahnotay Dağı yerleşimi, Agapovka yerleşimi, Biryukov yerleşimi, Bobrov yerleşimi, Obriv yerleşimi, Bahtinsk yerleşimi, Belovo Kamniya yerleşimi, Üst ve Aşağı Bahtinsk yerleşimi, Tribiyaksk yerleşimi, Levoberejnoe Bahtinsk yerleşimi, Çernigorsk yerleşimi, Asentrikovsk yerleşimi) K. V. Salnikov tarafından yürütülmüştür. Bu sahada 19 yerleşim yeri, 2 mezarlık tespit edilmiş ve kazı çalışmaları yapılmıştır²³⁹.

²³⁸ T. M. Potemkina, Tobol havzasındaki Alekseyev yerleşimi keramiklerinin ve Çelyabinsk'den Kazakistan'a kadar yaygın olarak görülen Zamerayev tipi çömlek süslemelerinin Geç Bronz Devri'nden artık Demir Dönemi'ne geçiş aşaması olduğunu ifade etmektedir. bkz. T. M. Potemkina, "O Sootşeniya Alekseyevskih i Zamarayevskih Kompleksov v Lesostepnom Zauralye", **SA**, No:2, Edit. B. A. Rıbakov, s. 28. Ayrıca Alekseyev yerleşimi keramik ve çömleklerin tipolojisi için Bkz. T. M. Potemkina, "Keramiçeskie Kompleksi Alekseyevskogo Poseleniya na r. Tobol", **SA**, No:1, Edit. A.V. Artsihovskii, s. 35.

²³⁹ **Andronovskaya Kultura**, s. 38. Yerleşimlerin etrafında bulundukları ırmaklara göre durumu ise şu şekildedir: Bahta Irmağı boyunca Çernigovsk, Bahta, Sol Bahta, Obriv, Tribiyaks, Aşağı Bahta, Ust Bahta, Ural Irmağı çevresinde Aşağı Spasskoy, Spasskoy Köprüsü, Yukarı ve Aşağı Alekseyev, Mohtanay Dağı, Agapovka, Ue Irmağı civarında Biryukov, Yorgamış Irmağı çevresinde Kipel, Üçüncü Kipel ve Talovsk, İset ve Miass Irmağı çevresinde Zamareyev, Barmin, Kubasov ve Baklanov yerleşimleri bulunmaktadır. Bu yerleşimlerle ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. K. V. Salnikov, "Andronovskie Poseleniya Zauralya", **SA XX**, Edit. B. A. Rıbakov, s. 213.

Tespit edilen Andronovo yerleşimlerindeki evlerin 10-20 metre çapında ve toprağın 1.5 metre kadar kazılarak yapıldığı tespit edilmiştir. Şadrinsk yakınlarında Zamareyev köyü civarında bu şekilde 10 adet çukur tespit edilmiş ve 1946 yılında yapılan kazı çalışmalarında yarı toprak meskenler oldukları tespit edilmiştir. Bu toprak zemin evlerden birinin (26 m uzunluğunda 9-11 m genişliğinde) içinde 1 m derinliğe kazılmış ve etrafı kille kaplanmış 8 ocak çukuru tespit edilmiştir. Kazı alanında tespit edilen 15 cm'den 75 cm'ye varan 382 çukura evin yapımında kullanılan kazıkların çakıldığı ve en güçlü iki sütununda evin merkezine yerleştirildiği tespit edilmiştir. Bu evlerin üst kısmı çatı görevini yapması için saman ve kamışlarla kapatılmış, dumanın çıkması için de boşluk bırakılmıştır. Bu meskende yapılan kazılarda tahıl öğütmek için kullanılan öğütme taşları, tahıl değirmenleri, taş çapalar, çakmaktaşıdan kazıyıcı, deri işlemede kullanılan taşlar, kemikten biz, bronz bıçak, bronz bilezik parçası, kırık çömlek parçaları tespit edilirken diğer yerleşimlerden ise (Kurgan bölgesinde bulunan Yorgamış'ın Kipel köyünde, Çelyabinsk bölgesinde bulunan Bura'ya bağlı Yeni Bura köyünde) taş ve kemikten yapılmış ok uçları, kemikten biz ve plakalar, inek kemiğinden yapılmış orak ve bronz keski elde edilmiştir ²⁴⁰.

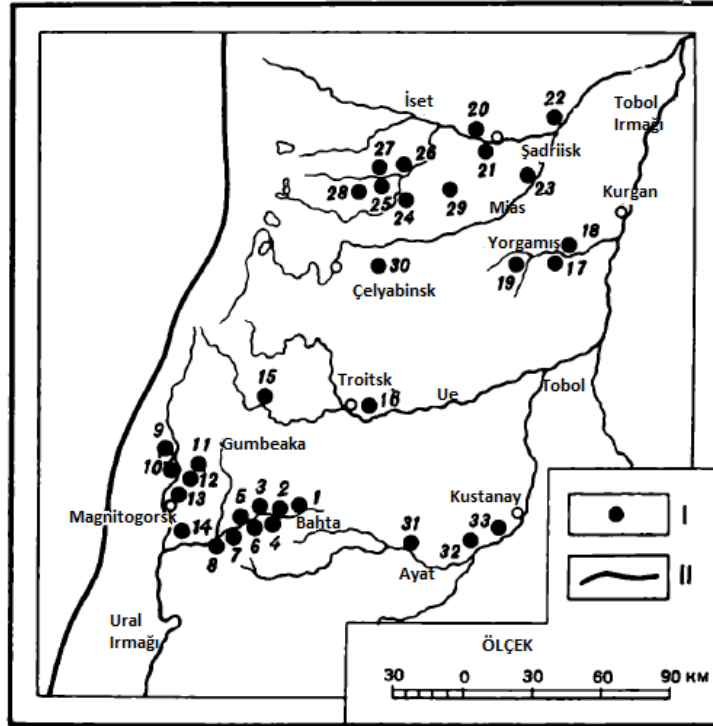
Andronovo Yerleşimlerinin Ölçümleri				Tablo 1
Yerleşim Adı	Yerleşim Boyutları			Çukur miktarı
	Uzunluk, m	Genişlik, m	Alan, m2	
1. Bahta	190	80	15 000	7
2. Çernigovsk	360	45—50	18 000	17
3. Belovo Kamniya	200	50—80	15 000	19
4. Sol Bahta	140	120	16 000	9
5. Obriv	120	70	8 000	9
6. Tribiyaks	120	100	12 000	13
7. Aşağı Bahta	130	80	11 000	10
8. Ust Bahta	150	80	12 000	8
9. Aşağı Spasskoy	210	170	36 000	10
10. Spasskoy Köprüsü	190	110	21 000	2
				(Açılan)
11. Ust Alekseyevsk	100	50	5 000	4
12. Talovsk	300	120	36 000	20
13. Zamareyev	250	90	22 500	10
14. Barmin	300	60	18 000	15
15. Baklanov		Bilinmiyor		6
16. Aşağı Alekseyevsk	190	50—100	13 000	—
17. Kipel	350	50—90	22 000	—
18. Novo Burin	350	40	14 000	—

Tablo 2.1: Zaural bölgesinde tespit edilen yerleşimlerin boyutları ve meskenleri yapmak için açılan çukur sayıları²⁴¹

²⁴⁰ Salnikov, *Drevneyşie Pamyatniki İstoriyi Urala*, s. 39.

²⁴¹ Salnikov, "Andronovskie Poseleniye Zauralya", s. 245.

Bu yerleşim alanlarında metalürji işlerinin yapıldığı yerler tespit edilmiş ve buralarda cüruf parçaları, oksitlenmiş bakır cevheri parçaları ve döküm işlerinde kullanılan kilden döküm kalıpları bulunmuştur. Ural sahasında evlerde kerpiç kullanımı ilk kez Kurgan bölgesindeki Yorgamış'ın Kipel köyünde tespit edilmiştir ve meskenin duvarlarındaki sıvalarda tespit edilen parmak izleri evlerin çocuklar ve kadınlar tarafından yapıldığını göstermiştir. Kipel yerleşiminden elde edilen keramik parçaları K. V. Salnikov tarafından Alakul dönemine tarihlendirilse de V. S. Skotolos keramiklerin Federovo safhası tipinde olduğunu iddia etmektedir²⁴².

Harita 2.5: Zaural'da Andronovo Kültürü yerleşimleri. I- Mesken, II- Ural Dağları Yönü. Yerleşimler: 1-Çernigovsk, 2-Belovo Kamniya, 3-Bahtinsk, 4-Bahtinskin sol kıyısı, 5-Obriv, 6-Tribiyaks, 7-Aşağı Bahtinsk, 8-Ust Bahtinsk, 9-Aşağı Spasskoy, 10-Spasskoy Köprüsü, 11-Yukarı Alekseyev, 12-Aşağı Alekseyev, 13-Mohnatay Dağı, 14-Agapovka, 15-Biryukovsk, 16-Bobrov, 17-Kipel, 18-Üçüncü

²⁴² V. S. Skotolos, "O Stratigrafii Poseleniye Kipel", SA, No: 3, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 196.

Kipel, 19-Talovsk, 20-Zamareyev, 21-Barminsk, 22-Kubasovsk, 23-Baklanov, 24-Novo Burin, 25-Klyuç, 26-Paşnya Mıs, 27-Paşnya, 28-Çesnekovskaya Paşnya, 29-Burinsk, 30-Starikovsk, 31-Asenkritovsk, 32-Alekseyevskoe, 33-Sadçikov²⁴³

Çelyabinsk ve Kurgan bölgelerinde Andronovo toplumundan kalan abidelerin çoğunluğu kurganlardan oluşmaktadır. Buradaki kurganların erken temsilleri arasında cenaze yakma işleminin yapıldığı tespit edilmiştir. M.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısına tarihlendirilen kurganlardaki yakım işlemi uygulamasının M.Ö. XI. ve IX. yüzyıllarda tamamen bırakıldığı tespit edilmiştir.

Çelyabinsk bölgesindeki Federov'a bağlı Miyassa köyünde Andronovo Kültürü dönemine ait 148 kurgan tespit edilmiştir. Burada 12-20 m arasında çapı olan höyük yüksekliği 40-50 cm arasında değişen üzeri taşlarla kapatılmış kurganlarda kazı çalışması yapılmış ve kurganlardan birinde çömlek içerisinde öteki hayatta kullanması için at etinden yapılmış yiyecekler bırakılmıştır.

Çelyabinsk'de tespit edilen cenaze yakımı görülen kurganlar ise Smolin, Suhomesov, İsakov köylerinde ve Smolin Gölü, İsakov ve Miyas Irmakları kıyısında ve de Bura bölgesindeki Karabolke Irmağı kıyılarında tespit edilen kurganlarda görülmüştür.

Çelyabinsk bölgesinde açılan mezarlardaki iskeletlerin durumu kollar dirsekten ve dizler bükük yana doğru yatık vaziyettedir ve mezar çukurlarında ayrıca inek ve koyun kemikleri de tespit edilmiştir. Bunun dışında mezarlardan çok miktarda süslenmiş ve yanık durumda kaburga kemikleri de çıkarılmıştır. Kadın ve çocuk mezarlarından bronzdan ve beyaz hamurdan yapılmış boncuklar (yuvarlak, eşkenar, üçken vb.) ve plaklar, bronzdan yapılmış oluklu halka bilezikler ve spiral bilezikler çıkarılmıştır. Ayrıca boncukların yanı sıra elbise ve ayakkabı süslemede ve kolye yapımında kullanılan hayvan dişleri ve su kabukları da bulunmuştur.

²⁴³ Salnikov, "Andronovskie Poseleniye Zauralya", s. 214.

Bölgede kazılar günümüzde hâlâ sürmekte ve Andronovo Kültürü dönemine ait abideler gün yüzüne çıkarılmaya devam etmektedir. Bu bakımdan Zaural sahasında çalışmalarda bulunan E. V. Kupriyanova ve D. G. Zdanoviç'in çalışmaları oldukça önemlidir. 1999-2005 yılları arasında Stepnoe şehri Uy Irmağı çevresinde yapılan kazılarda Bronz Devri'ne ait mezarlar ve yerleşim tabakaları tespit edilmiştir ve elde edilen maddi kültür unsurları Çerkaskul²⁴⁴-Federovo-Alakul Kültürü'ne atfedilmiştir ve Sintaşta-Petrovka abidelerine yakın görülmüşlerdir²⁴⁵. Bu mezarlıkta yapılan kazı çalışmalarında yüzlerce çömlek ve keramik fragmanları, bronzdan yapılmış ürünler, kadın ve çocuklara ait giysi ve aksesuarlara ait parçalar ve mezarlarda at iskeletleri bulunmuştur.

Bu sahada elde edilen malzemeler için bir diğer sorun da bölgede yapılan kazı çalışmaları ve elde edilen malzemelerin sınıflandırılması konusunda olmuştur. Zaural sahasında tespit edilen abideler ve kazılar sonucu elde edilen keramikler uzmanlarca farklı kültür dönemlerine (Gorbunov²⁴⁶ veya Şigir Kültürleri) atfedilmişlerdir. Zaural sahasında tespit edilen 4 farklı keramik tipi aslen Andronovo Kültürü dönemi abideleri arasında gösterilmektedir. Bu keramik tipleri Koptyakov, Çerkaskul, Mejovka ve Bezorov keramikleridir ve bulundukları yerleşimlerin adlarına göre tasnif edilmişlerdir ve keramik üzerinde süslemeler Federovo safhasına oldukça yakın oldukları belirtilmiştir. Söz konusu abidelerin Andronovo Kültürü için oldukça erken döneme ait oldukları günümüzde yapılan radyokarbon analizleri ile teyit

²⁴⁴ M. F. Kosarev, Zaural ve Batı Sibiryayaygasında yayılan Andronovo Kültürü'nün Zaural bölgesinde en iyi bilinen örneklerinin Zaural'da Çerkaskul, İrtiş'te Suzgun, Tom ve Ob Narım'ında Elovsk kültürlerinde görüldüğünü ifade etmektedir ve bu kültürleri Andronovo Kültürü'nün yerel varyantları olduğunu belirtmektedir. bkz. M. F. Kosarev, "Androindnie Kulturi Zauralya i Zapadnoy Sibiri", **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya. Merpert-G. B. Zdanoviç, s. 3. Çlenov'da Çerkaskul Kültürü'nün Andronovo Kültürü'nün yerel bir varyantı olduğu konusunda Kosarev ile hemfikirdir. bkz. N. L. Çlenova, "Osnovi Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskogo Tipa", **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya. Merpert-G. B. Zdanoviç, s. 28.

²⁴⁵ Kazı çalışmalarının elde edilen Alakul ve Federovo dönemi envanterleri için Bkz. E. V. Kupriyanova -D.G. Zdanoviç, **Drevnosti Lesostepnogo Zauralya: Mogilnik Stepnoe VII**, s. 132.

²⁴⁶ Bronz Devri sonu Demir Devri başına ait olan Gorbunov Kültürü'ne ait abidelerde çok fazla olmasa da Andronovo Kültürü dönemine ait keramik fragmaları elde edildiği tüm uzmanlarca kabul edilmektedir. Bu konuda ise farklı yorumlar yapılmıştır. V. M. Rayşenbah bu keramiklerin varlığını bu dönemde exogamie (dış evlenme) türü evlenmenin yapılmasına bağlarken, O. N. Bader ise Tayga'dan Tagila bölgesine kadar Andronovo varlığının daha derinlemesine olduğu yönünde yorumlanmaktadır. bkz. K. V. Salnikov, "Nikotorie Voprosi İstorii Lesnovo Zauralya v Epohu Bronzi", **Voprosi Arheologii Urala**, Sa: 6, s. 5.

edilmiştir²⁴⁷. Bu abidelerden Koptyakov keramikleri İset Gölü kenarında keşfedilen Koptyakov 5 yerleşimde oldukça fazla miktarda elde edilmiş (1386 keramik) ve Sverdlovsk Müzesi envanterine kaydedilmişlerdir. Andronovo Kültürü'nden daha erken döneme tarihlenen bu keramik ürünlere aynı zamanda Koptyakov 2, Koptyakov 9, Makuşa, Çerkaskul II yerleşimlerinde de tesadüf edilmiştir²⁴⁸.

2.2.1. Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan Bölgelerindeki Andronovo Kültürü Abideleri

Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan sahası Andronovo Kültürü abideleri bakımından çok zengin bir bölgedir. Bölge, ırmakların beslediği verimli topraklar olması bakımından yerleşim için oldukça müsait bir sahadır. Bu topraklarda onlarca mezarlık ve yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Bazı mezarlıklar yerleşim yeri civarında iken bazıları ise yerleşim yerlerinden uzak sahalarda bulunmuşlardır.

2.2.1.1. Mezarlıklar

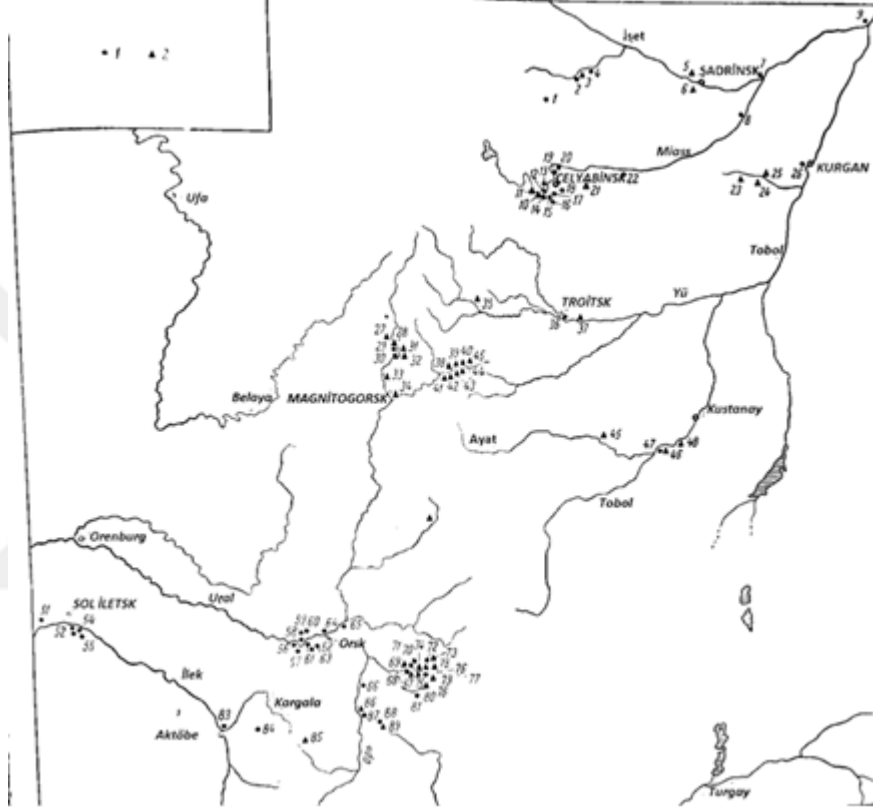
Bölgede 15 mezarlık ve bu mezarlıklarda yüzlerce kurgan tespit edilmiştir. En önemli mezarlıklar Nurbakovo, Novo Burino, Büyük Karabolka, Baklanskoy, Tomilov, Çerniyaki 1-2, Sosnovski, Smolina, Sineglazov, İsakovski, Suhomesov, Çurilov, Federovka, Alakulski ve Kurgan mezarlıklarıdır. Bölgedeki kazı çalışmaları ilk olarak Tümen Oblastı'nda Tobol Irmağı kıyılarında Tomilov kurganlarının tespit edilmesiyle 1893 yılında Heikel tarafından başlamıştır²⁴⁹. İlerleyen yıllarda yapılan yeni kazılarda bölgede yeni kurganlar tespit edilmiş ve tarihlendirmeleri de yapılmıştır.

²⁴⁷ Son yapılan radyokarbon çalışması sonucunca Andronovo Kültürü Koptyakov malzemeler, en erken ürünler olarak Zaural Ormanbozkır-Orman sahası için M.Ö. 2150-1250 arasına tarihlendirilmişlerdir. bkz. V. İ. Molodin-A. V. Epimohov-J. V. Marçenko, “Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodi, Dostijeniya i Problemi”, **Vestnik Novosibirsk Gosuderstvenna Universiteta. Seriya İstoriya, Filologiya**, s. 145.

²⁴⁸ K. V. Salnikov, “Nikotorie Voprosi İstorii Lesnovo Zauralya v Epohu Bronzi”, **Voprosi Arheologii Urala**, s. 5-23.

²⁴⁹ **Andronovskaya Kultura**, Edit. B. A. Rıbakova, s. 20.

Bölgede envantere kaydedilen bazı mezarlıklarda 3 veya 5 kurgan mevcut iken diğerlerinde 25 ile 100 arasında değişen kurganlar mevcuttur. Bölgede en fazla kurgana sahip mezarlıklar ise Suhamesov (50 veya 60 kurgan), Çurilov (50 kurgan) ve Alakulski (66 kurgan) mezarlıklarıdır.

Harita 2.6: Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan, Magnitogorsk-Troitsk-Kustanay, Sol İletsk-Aktöbe-Orsk bölgelerindeki kurgan ve yerleşimler.

1908 yılında M. P. Çernoskutov tarafından yürütülen Çelyabinsk'e bağlı Suhomesov kasabası mezarlığındaki kazı çalışmalarında açılan mezarlardan at kemikleri ve Andronovo Kültürü Federovo tipinde çömlek parçaları elde edilmiştir. Suhomesov mezarlığında kazı çalışması yapan bir diğer arkeolog ise N. K. Minko'dur (1909)²⁵⁰. Minko ve Çernoskutov tarafından 1908-1909 kazı sezonunda 5 Andronovo kurganında kazı çalışması yapılmıştır. 1924 yılında da S. N. Durilin iki

²⁵⁰ Andronovskaya Kultura, s. 32.

kurganda kazı çalışması yapmıştır. Üç arkeoloğun da yaptığı incelemelere göre açılan kurganların höyük kısmı en fazla 1 m ve mezar çukuru ise 50-55 cm derinlikte bulunmaktadır. Kurganların halka çapları ise farklılık göstermektedir. Mezarlardan orman sahasına yakın oldukları için ağaç parçaları çıkarılmıştır. Açılan bütün kurganlardan tipik çömlek fragmanları, at kemikleri, bakır veya bronzdan ürünler elde edilmiştir. Durilin tarafından kazılan 7 no'lu kurgandan Canis Palutris ailesinden bir köpeğe ait kemikler çıkarılmıştır²⁵¹.

50 adet kurganın bulunduğu Çurilov mezarlığında 1909 yılında Minko'nun başkanlığında kazı çalışmaları yapılmış ve 3 kurgan kazılmıştır. Buradaki kurganların yükseklikleri de 35-53 cm arasında değişmektedir. Açılan kurganlardan 1 no'lu kurgandan Andronovo Kültürü döneminde ait üçgen, meander ve çizgilerden oluşan çömlekler ve 2 bakır ok ucu elde edilmiştir.

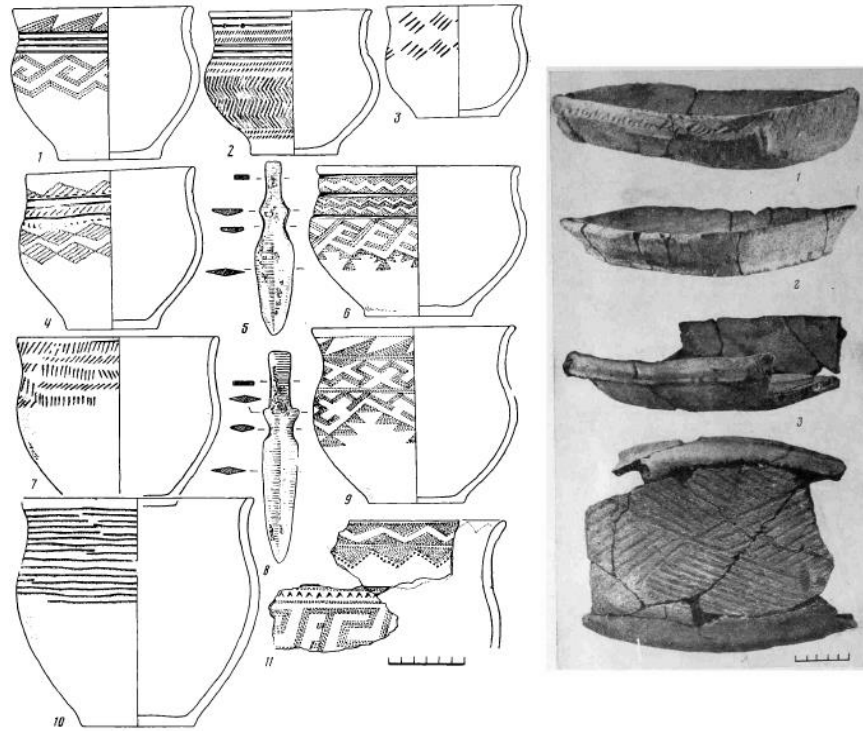
Alakul mezarlığı ise Kurgan Oblastı'nda, Şuçanskii Rayonu'ndaki Alakul Gölü'nün 200 m kuzeyinde bulunmuştur. 66 kurganın bulunduğu mezarlıkta 1938 yılında K. V. Salnikov incelemelerde bulunmuştur. Kurganların çapları 13-40 metre arasında, höyüğün yüksekliği ise 15 cm'den 1.5 metreye ulaşmaktadır. Bu sahada 8 ve 13 no'lu kurganlarda kazı çalışması yapılmıştır.

Ataerkil aile yapısının tespit edildiği Andronovo Kültürü kurganlarında çoklu mezarlar bulunmaktadır ve sayıları yüzlere ulaşabilir. Alakul mezarlığında 8 ve 13 no'lu kurganlarda yapılan kazı çalışmalarında da kurganlarda çoklu mezarlar tespit edilmiştir. 8 no'lu kurganda 9 mezar çukuru mevcut iken 13 no'lu kurganda ise 41 mezar tespit edilmiştir. Mezar çukurlarının on yedisi tabanı kütük olan dikdörtgen oda şeklindedir ve genellikle cesetler yakma işlemi yapılmadan defnedilmişlerdir. İncelenen 16 cesedin sol yanına kollar ve dirsekler bükük durumda yatırıldığı 3 cesedin ise sağ tarafına yatırıldığı tespit edilmiştir²⁵².

²⁵¹ Andronovskaya Kultura, s. 33.

²⁵² A.g.k, s. 35.

Çelyabinsk bölgesindeki Andronovo Kültürü mezarları üç safhayı da içermektedir ve mezarlar ait oldukları döneme göre Federov (erken), Alakul (orta) ve Zamareyev (geç) kültürleri olarak arkeologlar tarafından ayrı ayrı incelenmekte, Andronovo Kültürü genel başlığı altında toplanmamaktadır. Bu bakımdan çalışmamızı yaparken aynı zamanda tek tek mezar ve kültür dönemini de tespit etmek zorundayız. Bu kurgan yapılarından biri de yine Çelyabinsk bölgesinde erken döneme ait Federovo kurganıdır. Çelyabinsk'e 12 km uzaklıktaki Ureftı Gölü yakınındaki aynı adla anılan kurganlardan Federovo dönemine ait çömlekler, tabaklar ve bronz bıçaklar elde edilmiştir²⁵³. Benzer ürünler yine aynı döneme ait olan, bölgedeki Shomesov, Smolin ve Federov mezarlıklarında da elde edilmiştir.

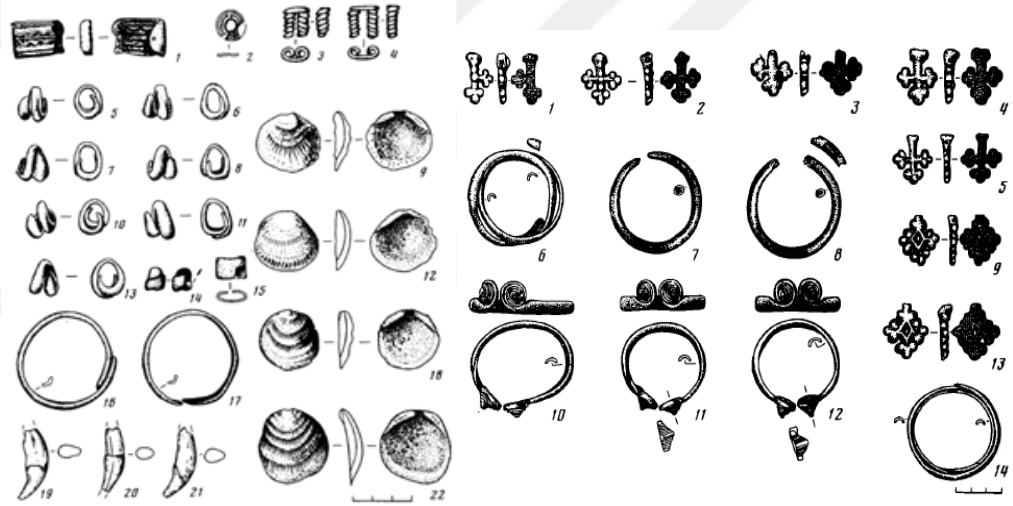

Resim 2.11: Ureftı I mezarlığından elde edilen kilden yapılmış ürünler

Çelyabinsk'de Andronovo Kültürü dönemine ait bir diğer mezarlık da 1979-1980 yılları arasında kazılan Kulevçi mezarlığı ve yerleşimleridir. Kulevçi köyünden

²⁵³ V. İ Stefanov-S. A. Dnyeperov-O. N. Koroçkova, “Kurganı Federovskogo Tipa Mogilnika Ureftı I”, SA, No:1, Edit. B. A. Rıbakov, s. 155.

6 km uzaklıkta Karataldı Ayat Irmağı'nın sol akımında ve o dönemki ırmak yatağından 250 m içerde ve sudan 8-10 m yükseklikte bulunan mezarlığın 900 m güneydoğusunda da Kulevçi arkeoloji sitesi bulunmaktadır²⁵⁴. Halka formlu, çapları 16-24 m arasında değişen kurganların yüksekliği ise 0,25-0,40 m arasındadır. Kulevçi VI mezarlığında yapılan kazı çalışmalarında 78 çömlek, 1900 (Bunların 924'i bronz boncuk, 300'ü bronz klips, 27'si bozulmamış, 125'i parça halinde bilezikten oluşmaktadır) bronz ürün elde edilmiştir. İncelemeler sonucunda bronz ürünlerin ve keramiklerin Alakul dönemine ait oldukları ve Petrovka keramiklerine benzedikleri tespit edilmiştir.

Çizim 2.17: Çelyabinsk Bölgesi Kulevçi VI kazısında elde edilen süs eşyaları

Mezarların durumu da Alakul safhasına ait diğer bölgelerdeki mezarlar ile uyumludur. Mezarlar doğu-batı yönünde konumlandırılmışlardır. Kemiklerin durumundan definin cenin pozisyonunda sol yanına, baş doğuya dönük olarak yerleştirildiği görülmüştür. Mezar tabanının doğu kısmında Alakul tipli çömlek konulmuştur. Diğer mezarlarda ise aynı şekilde yerleştirilen definlerin başları güney-batı istikametine dönüktür.

²⁵⁴ N. B. Vinogradov, "Kulevçi VI- Noviy Alakulskii Mogilnik v Lesostepyah Yujnogo Zauralya", SA, No:3, Edit. B. A. Ribakov, s. 136.

2.2.1.2. Yerleşimler

Bölgede ırmak kenarlarında tespit edilen 10 yerleşim yeri mevcuttur. Bu yerleşim yerlerinin en önemlileri Novo Burino, Zamarayevo, Barmino, Kubasov, Çerniyaki 1-2, Starikovskoye, Kipel 1-2-3 yerleşimleridir. Yerleşim alanları ve meskenlere ait kalıntılar Karabolki, İset, Miass, Talovka, Yorgamış Irmakları ve kolları yakınlarında bulunmakta iken yerleşimlerden Starikovskoye ise Çelyabinsk Oblastı'ndaki Sıkandık Gölü kıyısında tespit edilmiştir²⁵⁵.

Bölgenin en önemli yerleşimlerinden biri Salnikov tarafından kazı çalışmaları yapılan ve 8000 hayvan kemiği ile 7500 çömlek keramiğin incelendiği Zamarayevo yerleşimidir. Salnikov tarafından çömlekler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda çömleklerin % 80'i Andronovo Kültürü Alakul safhasına ait iken % 20'si yeni bir tip olan ve Salnikov tarafından daha geç döneme tarihlendirilerek, Zamarayevo olarak adlandırılan Zamareyevo safhasına aittir²⁵⁶.

Zamareyevo yerleşiminde yapılan kazılarda 7500 keramik fragmanı, 8000 hayvan kemiği, 284 tuğla parçası ve pişmiş kil parçaları ve 70 adet farklı el sanatları ürünleri elde edilmiştir. Bunlar arasında bronzdan yapılmış bıçak parçası, spiral bilezik, şist plakadan bıçak ve cilalanmış alet parçaları, kemik mızraklar, deliciler, kilden bocuklar elde edilmiştir.

Son dönemlerde Miass Irmağı yakınlarında tespit edilen bir yerleşim yerinde de Andronovo Kültürü Alakul-Federovo Çerkaskul dönemini yansıtan keramikler elde edilmiştir. Söz konusu yerleşim Çelyabinsk Oblastı Sosnovk bölgesindeki Miass Irmağı'nın yarım kilometre kuzeybatısında bulunan Trubny yerleşimidir. Yerleşim alanında mesken izleri tespit edilememiştir fakat en az 20 çömleğe ait olduğu düşünülen keramikler, taş ve metalden ürünler elde edilmiştir. Yapılan çalışmalarla

²⁵⁵ Andronovskaya Kultura, s. 35.

²⁵⁶ A.g.k, s. 19.

söz konusu ürünlerin ve keramik üzerindeki desenlerin Alakul-Federovo eğiliminde olduğu belirtilmiş ve M.Ö. XVII-XIV. yüzyıllar arasına tarihlendirilmişlerdir²⁵⁷.

2.2.2. Magnitogorsk-Troitsk-Kustanay Bölgelerindeki Andronovo Kültürü Abideleri

Andronovo Kültürü dönemi arkeoloji çalışmalarının büyük çoğunluğu Sovyetler döneminde yapılmıştır. Kronolojik ve coğrafi açıdan Andronovo Kültürü abidelerinin günümüz coğrafi sınırları içerisinde değerlendirdiğimiz zaman büyük sıkıntılar ortaya çıkmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bu yüzden arkeoloji çalışmalarının sınırları açısından Batı bölgeleri içerisinde değerlendirilen Ural sahası ve doğuya doğru yayılan bozkır-orman sahasındaki abidelerin bugün Türk cumhuriyetleri içerisinde kaldığı görülmektedir. Buna göre Sovyet döneminde Andronovo Kültürü abidelerinin bulunduğu Magnitogorsk-Troitsk-Kustanay üçgenindeki abidelerden Kustanay abideleri günümüz Kazakistan Cumhuriyeti toprakları içerisinde yer almaktadır. Bu bakımdan coğrafi yakınlıkları ve bu serinin bozulmaması adına Kustanay abideleri Kazakistan Andronovo Kültürü abideleri içerisinde değil, Urallar'da ve Batı Orman-Bozkır Sahasında Andronovo Kültürü başlığı altında incelenecektir. Kustanay bölgesinde son yıllarda yapılan kazılarda Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlıklar tespit edilmiş olup yapılan kazı çalışmalarında pek çok maddi kültür unsuru elde edilmiştir. Bu mezarlıklardan biri de Urkaş mezarlığıdır. Kustanay Oblastı Kamıstin bölgesindeki Karasu Irmağı sol akımında bulunan mezarlık alanında Neolitik ve Bronz Devre ait abideler bulunmaktadır. Bölgedeki çalışmalara 1987 yılında başlanmış olup 432 m²'lik bir alandaki mezarlar açılmıştır²⁵⁸.

²⁵⁷ A. V. Epimahov-A. D. Tairov, "Andronovskie Drevnosti Bronzovogo Veka Priçelyabinskogo Regiona. Novie Materialy i Stariye Problemy", **Vestnik Yujno-Uralskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, s. 29-34.

²⁵⁸ S. S. Kalieva-V. N. Logvin, "Raskopki Mogilnika Urkaş 7", **Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe**, s. 145.

2.2.2.1. Mezarlıklar

Spasskoy 1 mezarlığı Çelyabinsk Oblastı'nda Ural Irmağı'nın sağ kıyısında Spasskoy yerleşiminde tespit edilmiştir ve 1961 yılında V. S. Skotolos tarafından 4 kurganda kazı çalışmaları yürütülmüştür. Mezarların bazılarında yalnızca yetişkin bulunurken, bazılarında ise sadece çocuk, bazısında kadın-erkek çifti, veya anne-çocuk çifti şeklinde gömü işlemi uygulandığı görülmüştür. İncelenen mezarlardan 35'inde yalnızca gömme usulü uygulanırken birinde ölü yakma usulünün uygulandığı tespit edilmiştir. Mezarlara bırakılan kil çömlek sayısının en fazla 6 olduğu görülmüş, toplamda ise 60 adet çömlek elde edilmiştir. 10 iskelette içbükey bronz bilezik bulunmuştur. Bununla birlikte mezarlardan çok miktarda şahin dişi, at-koyun aşık kemikleri elde edilmiştir. Ayrıca bir mezardan da at kemikleri elde edilmiştir. Yine Skotolos tarafından Spasskoy 1 mezarlığının 1 km güneyindeki Spasskoy 2 mezarlığında 3 kurganda kazı çalışmaları yürütülmüştür ve 1 no'lu kurganda yanmış kemiklerle birlikte Federovo safhasına, 3 no'lu kurgandan ise Alakul safhasına ait çömlek fragmanları elde edilmiştir²⁵⁹.

Çelyabinsk Oblastı'nda Troitska şehrinin güneyinde tespit edilen 4 kurganda yapılan çalışmalarda elde edilen malzemeler ve yapılan analizler bu kurganların da Andronovo Kültürü'ne ait olduğunu göstermiştir. Açılan 3 no'lu kurgan doğu-batı yönünde olup 27 m çapında ve 40 cm yüksekliğindedir. Mezar çukuru ağaçlarla kaplanmış olup mezarın ortasında insana ait kafatası parçası ve deve kemikleri ile mezarın doğu kısmında at kemikleri olduğu tespit edilmiştir. Kafatasının batı kısmında düztabanlı, üzerinde üçgen motifler olan bir çömlek bulunmuştur. Açılan 4 no'lu kurganda da yine Andronovo Kültürü'nü işaret eden motiflere sahip bir çömlek daha elde edilmiştir²⁶⁰.

Alekseyev yerleşiminin de bulunduğu Alekseyevski mezarlığındaki Andronovo mezar kazı çalışmaları 1930-1939 yıllarında O. A. Kritsov-Grakov tarafından yürütülmüştür. Tobol Irmağı'nın eski yatağındaki kumluk arazide 15

²⁵⁹ Andronovskaya Kultura, s. 39.

²⁶⁰ A.g.k, s. 40.

mezardan 7'si kazılmış olup, mezarlar kare, oval ve dikdörtgen formlardadır. Genel olarak mezarların konumu doğu-batı istikametindedir. Uzunlukları 85-170 cm, derinliği 50-125 cm arasında değişen mezarlardaki iskeletler genel olarak sol tarafına yatırılmışlardır. Cenin pozisyonunda bulunan iskeletlerin başları batıya dönüktür. Mezarlarda 2 adet baş kısmında duran çömlek elde edilmiştir. Çömlek dışında elde edilen ürünler ise kadın süs eşyalarıdır. 13 no'lu mezardan gümüş ve bronz küpeler, bronz boncuklar, yarı küre ve küre plaklar, halkalar, boyun halkası, spiral bilezik, tığ, hançer, yaprak formu kolye elde edilmiştir²⁶¹.

Kustanay bölgesi Urkaş 7 mezarlığında yapılan kazı çalışmalarında da 432 m²'lik alanda 12 mezarda kazı çalışması yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda tekli ve çiftli defin uygulanan mezarlarda cesetler cenin durumunda, başlar batıya dönük, eller yüze yakın dizler ve dirsekler kırık durumunda görülmüştür. Mezarlar klasik Andronovo tipinde olup mezar çukurları derine kazılmamıştır. Kadın iskeletlerden birinde bronz bilezik ve çevresinde bronz boncuklar tespit edilmiştir. Elde edilen çömlekler Alakul ve Federovo safhalarına aittir²⁶².

2.2.2.2. Yerleşimler

Magnitogorsk'un 2,5-3 km kuzeyinde Ural Irmağı'nın sağ akımında tespit edilen ve yaklaşık 36.000 m² alana yayıldığı düşünülen Aşağı Spasskoy Andronovo Kültürü yerleşim yerindeki kazı çalışması K. V. Salnikov tarafından 1950 yılında yapılmış ve yerleşim yerindeki meskenlerin çift odalı ve içinde küllük bulunan meskenler olduğu tespit edilmiştir. Yerleşim yerinden 16 adet çömlek parçaları ve hayvan kemikleri toplanmıştır. Magnitogorsk'dan 15 km kuzeydeki Aşağı Spasskoy yakınlarında da Spasskoy Köprüsü yerleşimi mevcuttur. Bu yerleşim yerindeki kazı çalışması da aynı yıl Salnikov tarafından yürütülmüş ve yerleşim alanının 21.000 m²'lik bir alanı kapladığı ve çömlek tiplerinin Alakul safhasına ait oldukları tespit edilmiştir²⁶³.

²⁶¹ Andronovskaya Kultura, s. 42.

²⁶² Kalieva-Logvin, "Raskopki Mogilnitsa Urkaş 7", s. 145-154.

²⁶³ Andronovskaya Kultura, s. 38.

Yukarı ve Aşağı Alekseyev yerleşimleri de Salnikov'un 1954 yılında Ural Irmağı akımlarında yürüttüğü kazı çalışmaları arasındadır ve yukarı Alekseyev yerleşiminden Alakul safhasına ait keramik fragmaları elde edilmiştir. Birbirine oldukça yakın yerlerde bulunan bu yerleşim yerleri ve etrafındaki kurgan ve kurban ritüellerinin yapıldığı yerlerdeki kazı çalışmalarının büyük çoğunluğu Salnikov tarafından yapılmıştır. Bu yerleşim yerlerinden Alekseyevskoe, Sadçikovskoe hariç Mohnatoy, Agapovka, Biryukov, Bobrovskoy, Obriv, Belovo Kamniya, Ust ve Alt Bahtinskoy, Tribiyakskoy, Bahta sol bankı, Çernigovskoy, Asentritovskoe çalışmaları da Salnikov tarafından 1954 yılında idare edilmiş olup Alekseyevskoe ve Sadçikovskoe yerleşimlerinin kazı çalışmaları Kritsov-Grakov tarafından gerçekleştirilmiştir²⁶⁴.

2.2.3. Sol İletsk-Orsk Bölgelerindeki Andronovo Kültürü Abideleri

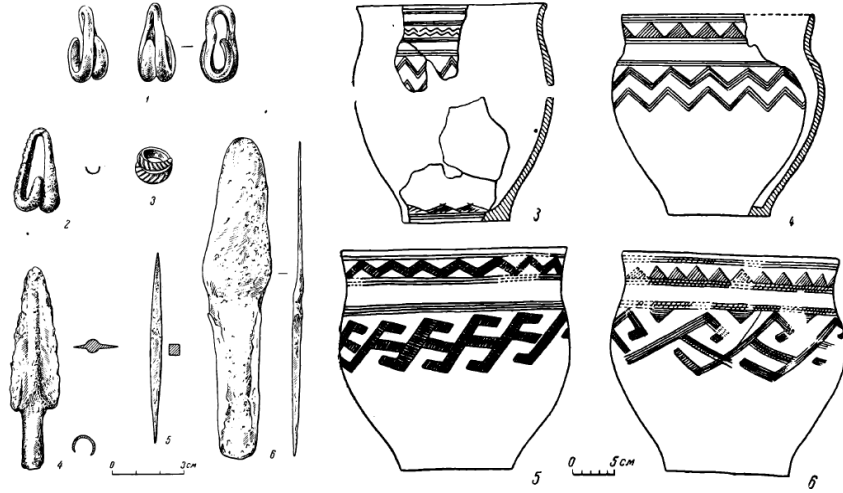
Sol İletsk Orsk ve Batı Kazakistan Aktöbe bölgesine doğru uzanan hattaki Andronovo Kültürü dönemine ait abideler kurgan-mezarlık ve kurban ritüel alanları pek çok arkeoloğun araştırma sahası olup, 1927'de Gryaznov ile başlayan kazı çalışmaları 1962'de Kuzmina'nın yürüttüğü çalışmalar ile devam etmiştir. Aktöbe havalisinde bulunan başta Tastı Butak abideleri olmak üzere Batı Kazakistan Andronovo Kültürü'nde abidelerin özelliklerine değinilmiştir. Bu bölümde ise genel olarak Orenburg Oblastı'nda bulunan diğer Andronovo Kültürü abidelerine değinilecektir.

2.2.3.1. Mezarlıklar

İlek Irmağı'nın sağ akımında bulunan Vetliyanka mezarlığındaki kazı çalışmaları 1961 yılında Smirnov tarafından yürütülmüştür ve bir çoban vasıtasıyla keşfedilen 7 adet mezarda elde edilen çömleklerin Alakul safhasına ait oldukları tespit edilmiştir. Smirnov tarafından yürütülen bir diğer mezarlık kazı çalışması ise

²⁶⁴ Andronovskaya Kultura, s. 38-44.

1957 yılında Kumak mezarlığında gerçekleşmiştir. Bölgede 9 kurgan mevcut olup yapılan 6 kurgan kazı çalışmasından iki mezarın (1 ve 5 no'lu kurganlar) Andronovo Kültürü dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Doğu-batı istikametinde konumlandırılan bu iki kurgandan bronz ve kilden ürünler çıkarılmıştır. İçinde cesede ait kalıntı bulunmayan 1 no'lu kurganın anıt mezar olabileceği düşünülmüştür. Diğer kurgan ise yağmalanmış olsa da içinde hayvan ve insan kemikleri bulunmuş ve keramik özelliklerinden dolayı Alakul safhasına ait olduğu tespit edilmiştir²⁶⁵. 1961-1962 yılı Novo-Kumak mezarlığında da 6 adet Andronovo Kültürü mezarı kazılmıştır. Cenin pozisyonunda batı ve güneybatı yönlerinde genelde sol tarafa yatık, başları da aynı istikamete bakan iskeletlerin hepsi yetişkin erkek ve kadınlara ait olup mezarlardan Andronovo Kültürü dönemine ait çömlekler ve bronz süs eşyalarından oluşan oldukça zengin malzemeler elde edilmiştir²⁶⁶.

Çizim 2.18: Novo Kumak mezarlarından elde edilen ürünler

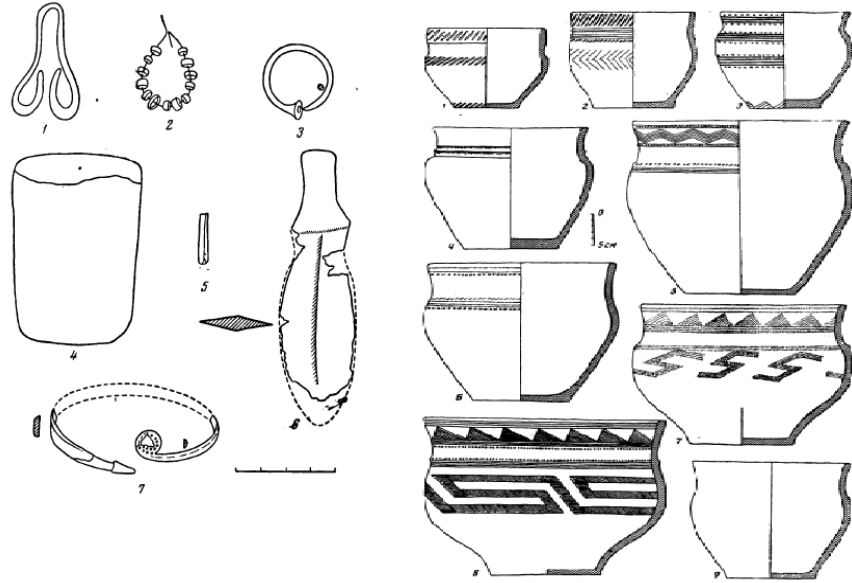
Bölgedeki diğer mezarlıklar Meçet Say, Uvak, Piyatımar 1-2, Ural Say, Kunakbay Say, Habarnoe 1-2, Novo Akkermönovka, Tulaykin Aulu, Kirgılda 1-2, Orsk, Kojumberdin Mezarlığı, Kupuhta, Baytu 1-2, Şandaşa 1, Elenovka, Ataksey

²⁶⁵ Andronovskaya Kultura, s. 44.

²⁶⁶ M. G. Moşkova-Y. A. Federova-Davidova, "Pogrebeniya Epohi Bronzı Novo-Kumakskogo Mogilnika", **KS 101**, Edit. T. S. Passek, s. 135.

mezarlıkları olup bu mezarlıklardaki kazı çalışmaları Federova-Davıdova, Gryaznov, Smirnov, E. E. Kuzmina ve Grakov tarafından yürütülmüştür.

Bu sahadaki mezarlardan E. E. Kuzmina tarafından yürütülen Kupuhta mezarlığı oldukça ilgi çekicidir. 1961 yılında kazı çalışması başlayan Kupuhta mezarlığı Kiimbay Irmağı'nın sol kıyısında, 600 metre ilerisindeki Kupuhta kolunun ise sağ akımında bulunmakta olup mezarlığın kuzey batısında Andronovo yerleşimi mevcuttur²⁶⁷. Çapları 14-16 m arasında değişen 11 görkemli kurganın bulunduğu mezarlıktan oldukça zengin maddi kültür unsuru çıkarılmış olup özellikle 7 no'lu mezardan bakır bıçak, altın kaplama halka küpe, sarkan küpe, spiral halka bilezik, iki çömlek, 100'den fazla inek ve koyun astragal kemiği, zengin bakır süsler, altın kaplama bir folyo, ayak kısmında bakır boncuklar ve halka elde edilmiştir²⁶⁸.

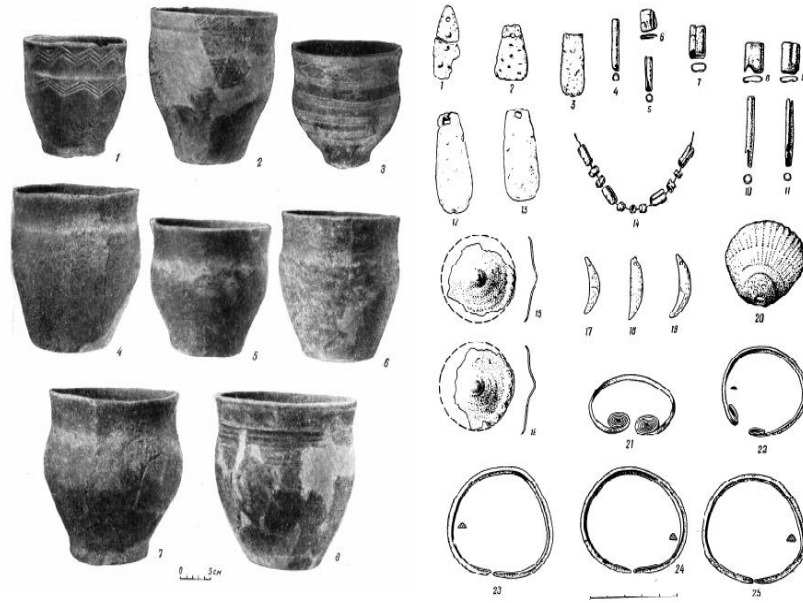
Çizim 2.19: Kupuhta mezarlığından elde edilen Andronovo Kültürü ürünleri

Kupuhta kurganlarının 1961 yılında kazı çalışmalarının sürdüğü sırada Elenov bölgesinde Or Irmağı kollarından Baytu Irmağı'nın sol kıyısında iki yeni Andronovo kurganı keşfedilmiştir. Yapılan incelemede ise üzeri sürülmüş 20

²⁶⁷ E. E. Kuzmina, "Kupuhta-Mogilnik Andronovskoy Znati", **KS 93**, Edit. T. S. Passek, s. 96.

²⁶⁸ **A.g.m.**, s. 97.

civarında çapları 4,5-6 bazen de 9 m'yi bulan Baytu II mezarlığı, 800 m doğusunda ise 7 mezar yapısından oluşan Baytu I mezarlığı tespit edilmiştir. Baytu II mezarlığında 8-9-12 no'lu mezarlarda, Baytu I'de ise 4-7 no'lu mezarlarda kazı çalışması yapılmıştır. Andronovo Kültürü Alakul safhasına ait bu mezarlardan oldukça zengin malzeme elde edilmiştir. Elde edilen 19 çömleğin 8'i süslemeli olup süslemeler de iki tiptedir. İlk tip süslemeler Uşkattı ve Kojumberdi öğeleri ile benzerken diğer tip ise Ataken-Say ve Şandaşa özelliğini taşımaktadır. Aktöbe varyantında olan bu çömlekler Alakul safhasına tarihlendirilmişlerdir. Kadın mezarlarından da oldukça fazla miktarda süs eşyası çıkarılmış olup 9 no'lu mezardan 2 bronz klips, 2 boncuk, 2 halka plaka, sağ bilekte bir sol bilekte 2 bilezik ve sol el parmağında bakırdan halka yüzük, ayak bileği etrafında boncuklar elde edilmiştir. 4 no'lu kadın mezarından da çok fazla olmamak üzere bronz bilezik ve su kabukları elde edilmiştir²⁶⁹.

Resim 2.12: Baytu I ve Baytu II mezarlarından elde edilen Andronovo Kültürü dönemine ait ürünler

²⁶⁹ E. E. Kuzmina, “Andronovskie Mogilniki, na p. Baytu (o nikotornih detelyah andronovskogo pogrebnogo obryada)”, **KS 97**, Edit. T. S. Passek, s. 39.

Kuzmina tarafından 1961-1962 yılında yapılan bir diğer kazı çalışması da Şandaşa I ve II mezarlığı ve yerleşiminde yapılmıştır. Şandaşa mezarlığı ve yerleşimi Or Irmak sistemindeki Şandaşa Irmağı kıyısından içerde olup bu sahada 46 mezar yapısı bulunmuştur ve Orta Kazakistan'daki erken göçer mezarlarına benzer oldukları tespit edilmiştir. Elde edilen çömleklerde yapılan tarihlendirme çalışmasında Elenov bölgesi ve Aktöbe varyantları ile karşılaştırıldığında benzer oldukları tespit edilen Şandaşa keramiklerinin Andronovo Kültürü'nün üçüncü safhasına (Zamarayev) ait oldukları tespit edilmiştir²⁷⁰. Şandaşa I mezarlığının 400 m kuzey doğusunda da Şandaşa II mezarlığı keşfedilmiştir.

2.2.3.2. Yerleşimler

Şandaşa I mezarlığının kuzeydoğusunda bulunan Şandaşa yerleşimine ait duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Yerleşim duvarları dikdörtgen biçimindedir. Kuzeybatı-güneybatı istikametinde genişletilen kısım bir sokağa benzemektedir²⁷¹.

Orenburg bölgesi Andronovo yerleşimi bakımından oldukça zengin bir bölge olup sadece Elenovka bölgesinde Kuzmina tarafından 26 yerleşim yeri tespit edilmiştir: Kara Butak, Kupuhta, Baytu, Şandaşa, Elenovka 1-2, Kuduk Say, Kiimbay, Tursumbay, Uşkattı. Orenburg Oblastı'nda Andronovo kazı çalışmalarını da yürütmüş olan E. E. Kuzmina, bölgedeki abideler ve mezarlar ile yakın bölgelerde edilen diğer keramik varyantları üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde Elenovka II, Kupuhta, Şandaşa, Kuduk-say, Uşkattı VIII'den elde edilen malzemelerin standart ve bir köke ait olduklarını tespit etmiştir²⁷².

2.3. Güney Sibirya'da Andronovo Kültürü

Ural Dağları'ndan Büyük Okyanus'a kadar uzanan topraklara Sibirya denmektedir ve bu geniş coğrafya içerisine günümüz Türk cumhuriyetlerine ait

²⁷⁰ E. E. Kuzmina, "Andronovskoe Poselenie i Mogilnik Şandaşa", **KS 98**, Edit. T. S. Passek, s. 100.

²⁷¹ Kuzmina, "Andronovskoe Poselenie i Mogilnik Şandaşa", s. 101.

²⁷² E. E. Kuzmina, "Otnositelnaya Hronologiya Andronovskih Poselenii Elenovskogo Mikrorayona", **SA**, No:4, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 40.

topraklar da girmektedir. Sibirya fiziki olarak Ural Dağları'ndan İrtiş ve Ob Irmağı'na kadar olan geniş düzlükler Batı Sibirya, Yakutistan, Krasnodar ve İrkutsk bölgesi toprakları içine alan Yenisey, Ob ve İrtiş Irmakları'nın beslediği, Altay Sayan Dağları'nın Moğolistan ile doğal sınır vazifesi gördüğü saha Orta Sibirya, Uzak Doğu Rusya'nın Lena ve Amur Irmakları'nın aktığı ve Büyük Okyanus'a kadar ulaşan saha Doğu Sibirya olarak üçe ayrılmaktadır²⁷³.

Söz konusu Güney Sibirya Andronovo Kültürü abidelerine günümüz Orta Sibirya dairesi içerisine giren Omsk, Dağlık Altay Cumhuriyeti, Hakasya Cumhuriyeti ve Novosibirsk bölgesinde ulaşılmıştır. Altay Sayan düzlüklerinden kuzeyde Ob orman bozkır sahasına doğru Andronovo Kültürü dönemine ait kurganlar bulunmuştur. Andronovo Kültürü toplumunun Güney Sibirya dairesine Kazakistan'dan geldiği düşünülmektedir. Çünkü Sibirya'da elde edilen malzemeler Kazakistan'da daha çok bilinen Federovo safhası ve Alakul safhasına ait özellikler barındırmaktaydı. Bu bakımdan Andronovo toplumunun bu sahaya M.Ö. XVI-XIV. yüzyıllar arasında, Federovo safhasının sonunda, Alakul safhasının başında geldikleri düşünülmektedir²⁷⁴.

Altay sahası orman-bozkır ve bozkır sahasında 61 mezar anıtı tespit edilmiştir. Firsov XIV'de 200'den fazla, Çekanov Log'da 154, Rublevo VIII'de 103, Kıtmanov'da ise 80 olmak üzere diğer kazı alanları ile birlikte 700 mezarda kazı çalışması yapılmıştır²⁷⁵.

Omsk bölgesinde İrtiş Irmağı'nın sol akımında 1945 yılı Orta Baraba ekspedisyona çalışmasında bir sitede keramik fragmanları tespit edilmiştir. Elde edilen çömlek fragmanları arasında Karasuk Kültürü'ne ait numuneler olsa da çömlek desenlerinin Andronovo Kültürü özelliğinde olduğu tespit edilmiştir fakat bu

²⁷³ İlyas Topsakal-Leysen Şahin-Kürşat Yıldırım-Mustafa Tanrıverdi-Elvin Yıldırım, **Rusya'daki Türkler**, s. 348.

²⁷⁴ **İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, C. I, Edit. A. P. Okladnikov, s. 179.

²⁷⁵ Yu. F. Kuryuşin-D. V. Papin, "Osnovne Problemy i Perspektivy İzuçeniya Andronovskoy Kultury Altaya", **Mejdistsiplinarnoe İzuçeniya Arheologii Zapadnoy Sibiri i Altaya**, Edit. A. P. Derevyanko, s. 22-24.

numuneleri erken Andronovo Kültürü değil de geç Andronovo dönemi ve Karasuk Kültürü'ne geçiş örnekleri oldukları ifade edilmiştir²⁷⁶.

Altaylar hayvan çeşitliliği, zengin mineral kaynakları bakımından tarım ve hayvan kültürü toplulukları için binlerce yıllık bir yurt vazifesi görmüştür. Diğer taraftan Altay Dağları pek çok maden cevheri bakımından da bölge hâkimiyeti için bir çekişme merkezi olmuştur.

Yapılan çalışmalar sonucunda farklı kültür dönemlerine ait Altaylar'ın farklı noktalarında zengin maddi kültür unsurları elde edilmiştir ve elde edilen malzemelerin Sibirya'nın diğer bölgelerinde özellikle Yenisey bölgesinde de bulunduğu tespit edilmiştir.

Bölgedeki kazılarda V. V. Radlov, A. V. Adriyanov, V. İ. Kamensk (Ust Kamenogorsk bölgesindeki Andronovo Kültürü abideleri çalışmaları), İ. G. Giryena, S. İ. Rudenko gibi araştırmacılar çalışmalar yapmışlardır.

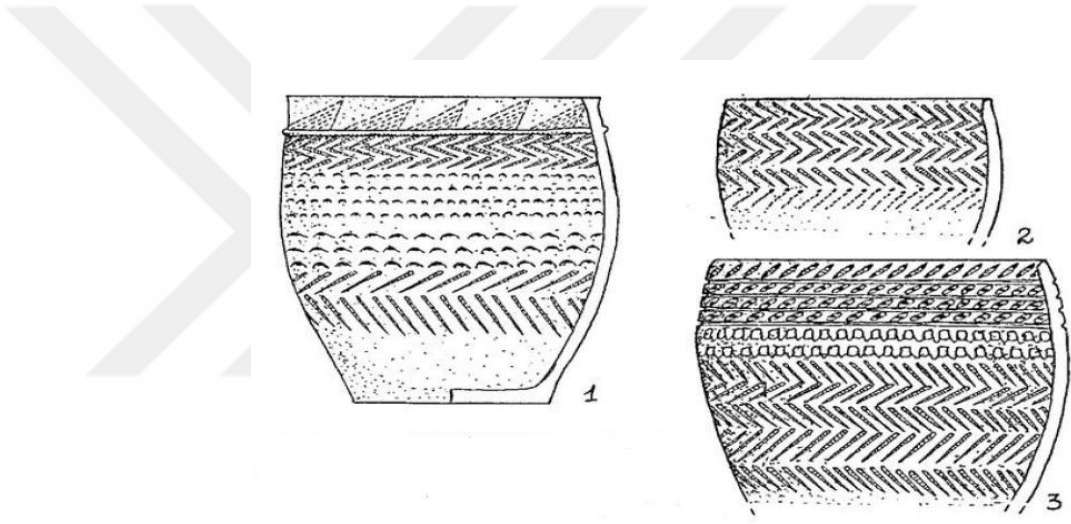
S. İ. Rudenko 1924 yılında Ob, Biy, Katun ırmaklarında sistematik araştırmalarda bulunmuştur. 1927 yılında da Gryaznov, Barnaul'un 42 km kuzey batısında Çudatska Dağı'nda kazı çalışması yürütmüştür.

Ob ve Bi ırmakları çevresinde yapılan kazılarda Afanasyevo Kültürü'ne ait keramikler tespit edilmiştir. Bunlar Yenisey havalisinde elde edilen keramiklerle karakter bakımından örtüşmektedir. Afanasyevo tipi abidelerine Üst Kuyum'da, Ursul Irmağı'nda (Onguday, Tuekta), Kurot'un²⁷⁷ sol kısmında, Ulagan'da (Aragol ve Balıktı Yol sisteminde) ve Katun Irmağı'nda (Köksu'da) ulaşılmıştır. Ob'un üst

²⁷⁶ V. N. Çernetsov, "Rezultatı Arheologičeskoj Razvedki v Omskoj Oblastı", **KS XVII**, Edit. A. D. Udatsov, s. 81.

²⁷⁷ Bahaeddin Ögel, Kurot kurganlarından elde edilen keramiklerin hem Afanasyevo hem de Andronovo Kültürü özellikleri taşıdığını ifade etmiştir. bkz. Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 17. Kurot kurganının üzeri taşlardan bir halka ile çevrilmişti ve mezarın kuzeyinde bir at kalıntısı vardı. Bakırdan yapılmış bir küpe ve altın kaplama süsler mevcuttu. Süslerden biri Sibirya'daki Tagar Kültürü'ne diğeri ise Hun çağına ait Şibe buluntularını andırıyordu. bkz Ögel, **a.g.k.**, s. 38.

akımlarındaki (Kızıl Yar ve Bıstriy İstok'daki) İkonikov, Kipelikovoy ve de İrtiş'in sol kıyısında (Kazakistan Semi Palatin'deki Kızıl Su Irmağı) Andronovo mezarları bulunmaktadır ve üst kısmı genelde taş levha ile kapalıdır²⁷⁸. Ob Irmağı'nın güneyinde Altay Kray'a bağlı Elbanka'da da Andronovo Kültürü dönemine ait çömlekler elde edilmiştir. Elde edilen 16 çömlek Andronovo Kültürü Federovo safhası özellikleri taşımaktadır²⁷⁹. Üst Ob bölgesindeki Firsov XV yerleşiminde de Andronovo Kültürü dönemine ait keramikler elde edilmiştir. Bölgede elde edilen Andronovo Kültürü keramikleri erken (M.Ö. XV-XIV. yy.) ve geç dönem (M.Ö. XIII-XII. yy.) olmak üzere iki tarihlendirmeye tabi tutulmuştur²⁸⁰.

Çizim 2.20: Altay Kray Elbanka bölgesinde elde edilen Federovo safhası çömlek çizimleri²⁸¹

Altaylarda keramiklerinden tanınan diğer Andronovo mezarları ise Sarı Bulak ve Üç Pristan'da bulunan Klepik kurganıdır²⁸². Bölgedeki en önemli arkeolojik buluntulardan biri de Alei Irmağı çevresinde bulunan Andronovo Kültürü kurgan mezarlıkları ve yerleşimleridir. Altayların kuzeybatısında Altay Kray dairesindeki

²⁷⁸ L. P. Potapov, *Oçerki po İstoriyi Altaysev*, s. 14.

²⁷⁹ M. T. Abdulganeyev, "Kulturno-Hronologičeski Kompleks Gorodişa Elbanka", *Drevnosti Altaya*, Edit. V. İ. Soynov, s. 74.

²⁸⁰ S. P. Gruşin-D. S. Leontiev, "Andronovskii Keramičeski Kompleks s Poseleniya Firsova XV. v Verhнем PriOb'e", *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No:4, s. 74-81.

²⁸¹ Abdulganeyev, "Kulturno-Hronologičeski Kompleks Gorodişa Elbanka", s. 78.

²⁸² Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 23.

Korboliha Tretyakov bölgesinde 1972 yılında tespit edilen 5 kurgan mezardan oluşan Korboliha I mezarlığındaki tüm kurganlar açılmıştır. Çapları 7-12 m arasında değişen daire formu taşı kuşatmaları bulunan kurganlarda Andronovo Kültürü dönemine ait ve Kazakistan numunelerine yakın çömlek ve keramikler elde edilmiş ve mezarlardan ölü için kurban edilen başta at olmak üzere büyükbaş ve küçükbaş hayvan kemikleri elde edilmiştir²⁸³. Aley Irmağı etrafındaki Andronovo Kültürü mezarları Korboliha I ile sınırlı değildir. 1962 yılında jeolog O. M. Adamenko Aley Irmağı'nın sol akımında Novo-Aleksandrovka eski mezarlığında Andronovo mezarları tespit etmiştir. 1965 yılında yine 4 yeraltı mezarından oluşan Andronovo kurganı daha tespit etmiştir. Elde edilen keramikler üzerinde yapılan incelemelerde keramiklerin Ob bölgesinde bulunanlarla uyumlu oldukları tespit edilmiştir²⁸⁴. Korboliha'nın 1,5-1,7 km güneydoğusundaki Çekanov Log 10 kurganlarında da Andronovo Kültürü dönemine ait altın kaplama süs eşyaları elde edilmiş ve Federovo dönemi M.Ö. XIV-XIII. yüzyıla ait oldukları tespit edilmiştir²⁸⁵.

Novosibirsk'e 70 km mesafede Ob Irmağının üst akımlarında tespit edilen farklı dönemlere ait kurganlar arasında Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlar da keşfedilmiştir. İrmen civarında keşfedilen bir yerleşimde kesinlik olmamakla birlikte keşfedilen keramiklerin Ob, Tom ve Biy güzergâhında yoğun olması bakımından Andronovo Kültürü'ne ait olabileceği düşünülmüştür. Bölgedeki bir diğer Andronovo yerleşimi ise İrmen Irmağı kıyısındaki Şlyapov köyünde tespit edilmiştir. Bu yerleşim yerinde yapılan çalışmalarda %2'si vahşi, kalanı evcil hayvanlara ait kemikler, kil çömlek parçaları, kemik, taş, kil ve bronzdan yapılmış ürünler elde edilmiş ve Andronovo formundaki çömlek süslemelerinin Federov safhasına ait oldukları tespit edilmiştir²⁸⁶. Bir diğer kazı sahası olan İrmen I'de de kültür katmanında elde edilen çömlek parçalarının Andronovo ve Karasuk dönemine ait

²⁸³ V. A. Mogilnikov, "Kurganı Korboliha I- Pamyatnik Andronovskoy Kulturi v Predgoryah Altaya", **Drevnosti Altaya**, No:3, Edit. V. İ. Soenov, s. 29-43.

²⁸⁴ A. L. Umansky, "Nikotorie Materiali iz Andronovskoy Mogilnika na Aleye", **İzvestiya Laboratorii Arheologii**, No:1, Edit. V. İ. Soenov, s. 14-20.

²⁸⁵ A. S. Oveçkin, "Ukraşeniya Andronovskoy Kulturi Mogilnika Çekanovskii Log-10", **İstoriko-Kulturnoe Nasledie Severnoy Azii**, s. 249-251.

²⁸⁶ M. P. Gryaznov, "K Voprosu o Kulturnah Epohi Pozdney Bronzi v Sibiri", **KS 64**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 29.

oldukları ve buradaki erken Andronovo yerleşimi üzerine daha sonra Karasuk yerleşiminin kurulduğu tespit edilmiştir²⁸⁷. Altay Kray dairesinde yukarı Ob havalisinde Biy Irmağı'nın sağ akımında bulunan Borovoe III yerleşiminde de Erken Bronz Devri'nden Demir Çağı'na kadar farklı kültür dönemlerine ait keramik fragmanları tespit edilmiş olup erken dönem keramikler daha çok Andronovo Kültürü ve İrmen Kültürü dönemine aittir²⁸⁸.

Tom Irmağı çevresinde yapılan kazılarda da oldukça fazla miktarda Andronovo Kültürü dönemine ait kurganlar tespit edilmiştir. A. V. Adriyanov, M. N. Komarov ve N. L. Çlenov tarafından bu bölgede bulunan mezarlar Andronovo dönemine tarihlendirilmişlerdir²⁸⁹.

Altayların diğer bölgelerinde bulunan küçük ebatlı kurganlardaki yan tarafına yatık, bacakları bükülmüş cesetler Afanasyevo, Andronovo ve Karasuk Kültürü mezarları için karakterize edilmiştir²⁹⁰.

Bununla birlikte Ust Kamenogorsk ve Biy'de Andronovo Kültürü mezarlarına ve bronz-bakırdan yapılan ürünlere ulaşılmıştır. Bu mezarlar sığ çukurlu olup, mezar duvarları kütükten yapılmıştır ve taş levhalar ile kapatılmışlardır. Mezar odalarında yatan cesetler cenin pozisyonunda ve başları batı-güneybatı yönüne dönük durumdadır. Cesetlerin yanında süslemeli çömlekler bulunmuştur. Kavanoz formlu bu çömleklerin üzerinde geometrik süslemeler mevcuttur. Süs eşyaları (plakalar, küpeler, halkalar, çubuklar, şahin dişi ve taştan yapılmış kolyeler) bronz ve altından yapılmıştır. Bunların yanı sıra buluntular arasında geometrik desenli balta, kelt ve bıçak-hançerler elde edilmiştir²⁹¹.

²⁸⁷ Gryaznov, "K Voprosu o Kulturah Epohi Pozdney Bronzy v Sibiri", s. 32.

²⁸⁸ S. P. Gruşin, "Keramičeskiy Kompleks Epohi Ranney Bronzy s Poseleniya Borovoe III, **Drevniye Poseleniya Altay**, İzdatelstvo Altayskogo Gosuderstvenno Universitete, s. 61-70.

²⁸⁹ V. İ. Matyuşenko, "K Voprosu o Bronzovom Veke v Nizovyah p. Tomi", **SA**, No:4, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 154.

²⁹⁰ Potapov, **Oçerki po İstoriyi Altaysev**, s. 16.

²⁹¹ M. P. Gryaznov, **Drevniye Kulturi Altaya**, s. 5.

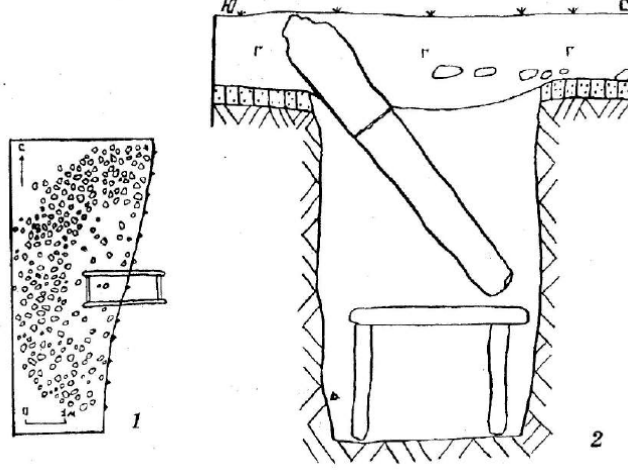
Çizim 2.21: Altay Sahasında bulunan Andronovo Kültürü dönemi kurganlardan elde edilen malzemeler²⁹².

Bu dönemde Altay'ın eteklerinde yaşayan Andronovo insanı avcılıkla uğraşmaktaydılar. Bununla birlikte hayvanları da (at, köpek, inek ve koyun) evcilleştirmişler ve dokuma tekniğini geliştirmişlerdi. Altay sahasında Andronovo Kültürü döneminden sonra ise Ob Irmağı'nın kumluk alanlarında Karasuk Kültürü dönemine ait envanterlere ulaşılmıştır.

Altay Dağları eteklerinde 1990'lı yıllarda yapılan çalışmalarda Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlar keşfedilmiştir. Bunlardan en önemlisi Kazakistan sınırına yakın olan Altay Kray sınırlarında bulunan Kuybişevo Krasnosekov'daki Çarış Irmağı'nın sağ akımından Çeskov I mezarlığında bulunan mezardır. Yaşanan bir çığ olayı sonucu mezarın lahit kısmı ortaya çıkmış ve içi moloz dolu olmadığı için bölgenin yerel sakinleri tarafından soyulmuştur. 1996 yılı yazında konu hakkında bir yazarın yazdığı yazı sonrası bu mezara ait iki ürün geri getirilmiştir. Bunlardan biri Andronovo Kültürü dönemine ait bir çömlek ve üzerinde at tasviri bulunan altın bir küpedir. Mezar yapı itibarıyla klasik Andronovo mezarlarından farklı özellikler taşımaktadır ve bu tip taş lahitli mezar Altay için oldukça nadir bulunmaktadır. Yine bu tipte bir mezar olan Signal Andronovo mezarı V. A. Mogilnikom tarafından Tretyakov bölgesinde kazılmıştır ve hem dörtgen hem de halka formlu taş kuşatmalı bu mezarların Orta ve Doğu Kazakistan tiplerine yakın olduğu ifade edilmiştir. Çarış mezarı oldukça derine kazılmıştır. Mezar konum

²⁹² Gryaznov, **Drevniye Kulturi Altaya**, s. 10.

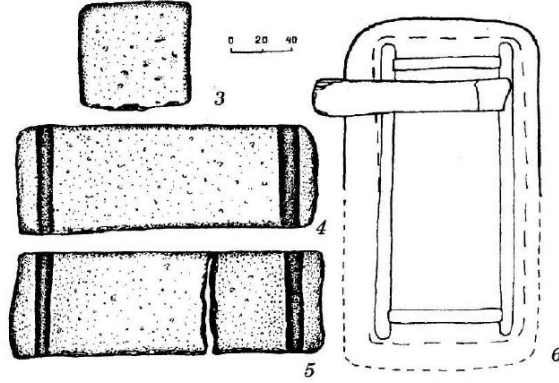
itibarıyla doğu-batı eksenindedir. Taş lahitin eni 70 cm ve sütunlarla birlikte mezar çukuru 200-210 cm arasındadır²⁹³.

Çizim 2.22: Altay Kray Çeskov I Mezarlığındaki Çarış Andronovo mezar çizimi

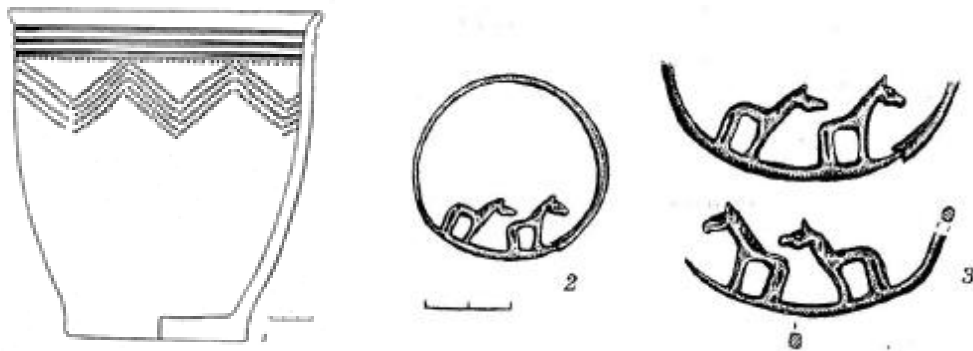
Mezarı ilginç kılan özelliklerden biri de bu mezar tipinin İskit kurganlarında sıklıkla görülmesidir. Dağlık Altay Senteleka ve Booçi İskit Çar kurganlarında 3 metreye varan derinlik, yine Altay bölgesi Lokot 4a Saka kurganlarındaki 4 m'ye varan derinlik oldukça dikkat çekicidir. "Çarış mezarı artık İskit dönemine geçişin bir işareti olabilir mi?" sorusuna verilecek net bir cevap olmasa da Çarış mezarından elde edilen üzerinde iki at tasviri olan altın küpe de İskit hayvan üslubu için karakterize görülebilir.

²⁹³ Yu. F. Kuryuşin-P. İ. Şulga, "Andronovskoe Pogrebeniye na reke Çarış", *İzvestiya Altayskogo Gosniverstita*, s. 33-38.

Çizim 2.23: Çarış mezarındaki taş lahit ve lahtin kapağının çizimi

Çarış mezarından elde edilen iki Andronovo ürünü ise oldukça dikkat çekicidir. Klasik Andronovo öğelerinin bulunduğu çömlek 22 cm çapında ve 23,5 cm yüksekliğindedir. Çömleğin boyun kısmında 3 sıra oluklar, gövde kısmında ise 5 sıra balıksırtı motifler mevcuttur. Halka formu altın küpenin çapı ise 4,5 cm ve kalınlığı ise 0,2 cm'dir. Atlardan biri diğerinin sırtına bakmaktadır. Bu tasvirlerin seyminturbin tipinde oldukları iddia edilmiştir. Benzer bir küpe Jungar Alatağ'da K. A. Akişev tarafından tespit edilmiştir ve önce M.Ö. X-VIII. yüzyıllara tarihlendirmiş daha sonra M.Ö. XII-X. yüzyıllarda Güney Sibirya Karasuk Kültürü numuneleri olduğunu belirtmiştir²⁹⁴.

Çizim 2.24: Çarış Andronovo mezarından elde edilen çömlek çizimi

²⁹⁴ Kuryuşin-Şulga, "Andronovskoe Pogrebeniye na reke Çarış", s. 34.

Altay Kray'da Andronovo Kültürü dönemine ait keramiklerin elde edildiği bir diğer yerleşim alanı ise Loktev rayonunda bulunan Sovetskiy Put I'dir. Aley Irmağı'nın aşağı sol akımlarında Zolotuşki kolu civarında P. İ. Şulga ve S. M. Sitnikov tarafından kazı çalışması yapılan sitede Bronz Devri'ne ait %33 oranında Andronovo Kültürü Fedorovo safhasına ait keramik parçaları elde edilmiştir ve M.Ö. XV-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir²⁹⁵.

Bununla birlikte Altaylarda Üst Çumışe'deki Vasiha 2'de de Andronovo Kültürü dönemine ait (M.Ö. XVI-XIII. yy.) keramikler elde edilmiştir. Aynı tipteki keramikler Çesnokovol, Log Solonovka, Çumış bozkırı, Kuyuk I ve II, Kovrijko II, Sosnoviy Log I, Gornie Ozero, Monjiha II'de de elde edilmiştir²⁹⁶.

Minusinsk havzasında bulunan Andronovo Kültürü abideleri Yenisey Irmağı'nın sağ ve sol kıyısında ve sadece su kenarlarında değil, Sayan Dağları'na doğru bozkır içlerine doğru yayılmakta ve Ob bozkır sahasına kadar bir koridorda devam etmektedir²⁹⁷. Bozkır orman kuşağı içerisindeki Andronovo abidelerine daha çok Sagay ve Amil Irmağı arasında ve güney hududu olarak Battırgan Dağı eteğinde Kal civarında ve Abakan'da ve Krasnoyar'da bulunan İzih Sıradağı Erbe Irmağı yakınlarındaki Znameki ve Hakasya sınırlarındaki Uybat Ulusu civarında tesadüf edilmiştir. Andronovo buluntularına Hakasya sınırları dışında Krasnoyar'da bulunan Açinsk havalisindeki geniş düzlüklerde ve Beloçar ve Çulım Irmağı'nda ayrıca Svetlolob ve Serej Irmağı'nda da tesadüf edilmiştir²⁹⁸.

1964 yılında Yenisey'in kollarından Sıde Irmağı üzerinde ve Beloyar yakınlarında Andronovo Kültürü dönemine ait kurgan mezarlar ve yerleşim kalıntılarına tesadüf edilmiştir. Mezarlarda yapılan kazı çalışmasında Andronovo Kültürü'nün temel özelliğini taşıyan geometrik desenli, düztabanlı 81 çömlek elde edilmiştir. Yine aynı bölgede Karasuk Irmağı'nın 500 m güneybatısında Sıde

²⁹⁵ S. M. Simnikov, "Nikotorie Rezultati Issledovaniya Poseleniya Sovetskiy Put I", **Drevnye Poseleniya Altay**, Edit. A. L. Kungurov, s. 71-84.

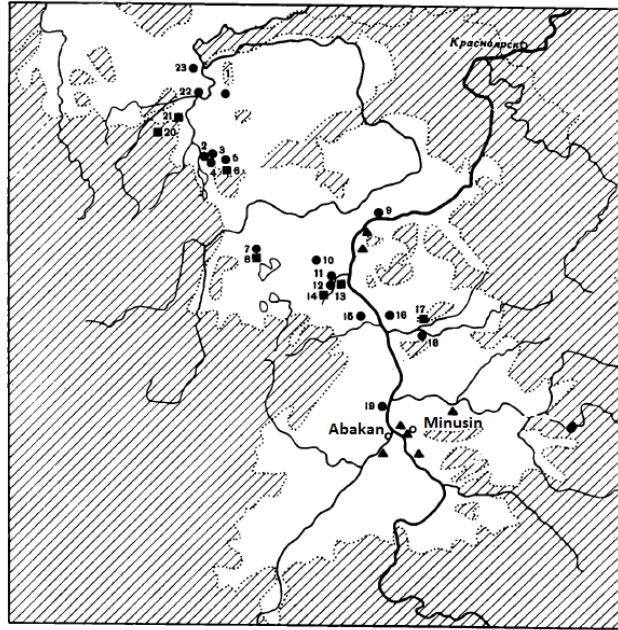
²⁹⁶ A. L. Kungurov, "Mnogosloynoe Poseleniya Ust-Vasiha 2 na Verhnem Çumışe", **Drevnye Poseleniya Altay**, Edit. A. L. Kungurov, s. 40.

²⁹⁷ **İstoriya Sibiri**, C.5, Edit. G. A. Albova, s. 772.

²⁹⁸ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 67.

Irmağı'na kavuşan alanda da 18 kurgan tespit edilmiştir ve mezarlardan yine aynı karakterde çömlekler elde edilmiştir. Lanii-Log olarak anılan bu mezarlık alanının en mühim özelliği ise Andronovo Kültürü'nün yayıldığı doğudaki son nokta olmasıdır²⁹⁹.

Ob-Çulım arasındaki Andronovo Kültürü dönemi abideleri mezarlar ve yerleşimlerden ibaret olup bu dönemden sadece kültür katmanı kalmıştır ve bu abideler Kuznetskoy havzası ile Açinsk-Mariinsk orman-bozkır bölgesi ile sınırlıdır³⁰⁰. Herhangi bir mesken kalıntısına ulaşılamayan bu tabakadan sadece keramik parçaları elde edilmiştir.

Harita 2.7: Andronovo Kültürü'nün Yenisey etrafındaki yayılımını gösteren harita³⁰¹: 1-Andronovo Köyü, 2-4 Orak Ulus, 5-6 Ujur, 7-8 Solonoozersk, 9-Pristan I, 10-Suhoe Ozero, 11-12 Yarki I-II, 13-Batenev, 14-Karasuk V, 15-Ust-Erbı, 16-

²⁹⁹ S. A. Rahimov, “Andronovskaya Stoyonka i Mogilnik na r. Side”, **KS 114**, Edit. T. S. Passek, s. 75.

³⁰⁰ V. V. Bobrov, Yu. İ. Mihaylov, **Pamyatniki Andronovskoy Kulturi Ob-Çulımskogo Mejdureçya**, s. 10.

³⁰¹ Rahimov, “Andronovskaya Stoyonka i Mogilnik na r. Side”, s. 71.

Kamsika II, 17-Beloyarsk, 18-Lanii-Log, 19-Podkunin Ulus, 20-Obyol, 21-İngolski Klyuç, 22-Bolşepiçugina, 23-Mihaylovski.

Batı Sibirya'da Baraba orman-bozkır sahasındaki ilk Andronovo Kültürü araştırmaları V. İ. Molodin, Üst Ob bölgesinde yapılan çalışmalar V. İ. Matyuşenka ve Orta Yenisey bölgesinde yapılan çalışmalar G. A. Maksimenkov tarafından yayınlanmıştır. Açinsk-Mariinsk orman-bozkır alanındaki Andronovo Kültürü Federov safhasına ait kurganlar ise A. İ. Martinov ve N. L. Çlenov tarafından 1956-1957 yılları arasında kazılmışlardır. Kuznetskoy havzasındaki çalışmalar ise M. G. Elkina ve F. Aleksandrov tarafından 1961 yılında yapılmıştır³⁰². A. İ. Martinov tarafından 1967 yılında yapılan çalışmada yürütülen tez ise Andronovo toplumunun Urallardan Aral bölgesi ve Kazakistan'a, Altaylara ve Kuzbass bölgesine göç ettikleri, Ob-Çulım topraklarındaki Andronovo yerleşiklerinin daha sonra Açinsk-Mariinsk bölgesine ve Hakasya'ya geçtikleri ve İskit Çağı olan Tagar Kültürü'nün Andronovo Kültürü içerisinde geliştikleri doğrultusundadır³⁰³.

Yapılan çalışmalar sonucunda Kuznetsk havzasında Titovo köyü civarında 8 kurgan tespit edilmiş ve açılmıştır. Bu kurganlar tekli veya çok mezarlı yapılardır. Kurganlar diğer bölgelerdeki Andronovo Kültürü kurganları gibi halka veya oval formlu olup kurgan içindeki mezar çukurları dikdörtgen yapılıdır. Mezar çukurları doğu-batı ekseninde uzanmaktadır ve kurgan içinde genel malzeme olarak ağaç kullanılmıştır. Bu da Andronovo toplumunun doğa şartlarına ne derecede uyumlu olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Ağacın olmadığı bozkır sahasında mezar çukurlarındaki genel malzeme olarak başta granit olmak üzere bölgelerdeki büyük ebatlı taşlar kullanılırken orman-bozkır sahasında ise ağaç kullanılmıştır. Mezarlarda yapılan incelemelerde cesetlerin sol yanına, başlar güneybatı istikametinde cenin pozisyonunda yatırıldıkları tespit edilmiştir. Cesetler arasında ölü yakımının olduğunu gösteren yanık kemik parçaları da bulunmuştur. Bununla birlikte cesetler genel olarak bütüncül formda normal defin usulüyle, başuçlarında tipik Andronovo çömlekleri ve et parçaları ile birlikte gömülmüşlerdir. Titov köyü

³⁰² Bobrov- Mihaylov, *Pamyatniki Andronovskoy Kulturi Ob-Çulımskogo Mejdureçya*, s. 3.

³⁰³ A.g.k, s. 8.

yakınlarında 5 no'lu kurganda olduğu gibi ataerkil aile yapısının bir emaresi olarak çoklu mezar kurganları da bulunmaktadır ki 5 no'lu kurgandaki mezar çukuru sayısı altıdır³⁰⁴.

Kuznetsk bölgesinde bulunan, Kuznetsk havzasının güneybatısında Tanay Gölü'nün kuzeyinde bulunan Tanay I mezarlığında, Baskov köyünün doğusundaki Baskov mezarlığında, Ure Irmağı mezarlığında ve Novosibirsk'de bulunan Toguçin bölgesindeki Zareçnoe I mezarlığında Andronovo Kültürü dönemine ait kurganlar bulunmaktadır. Novosibirsk Oblastı Zareçnyy Toguchinsky bölgesinin 1.5 km kuzey doğusunda İni Irmağının sol terasındaki kurganların bulunduğu sahada ayrıca İrmen Kültürü, Geç İrmen Kültürü ve Samus Kültürü'ne ait kurganlar da mevcuttur. Aynı sahada V. A. Zahom tarafından kazılan 7 ve 8 no'lu kurganlar (20 çocuk mezarı tespit edilmiştir) Zahom tarafından Andronovo Kültürü Federovo safhasına tarihlendirilmişlerdir. Burada önemli olan diğer bir mesele de İrmen Kültürü'nün Andronovo Kültürü'nden doğmasıdır. Sahada Zahom tarafından kazılan 2 no'lu kurgan Andronovo Kültürü'nden İrmen Kültürü'ne geçiş olarak değerlendirilmiştir³⁰⁵.

Mezarlıkların dışında Kuznetsk bölgesinde Andronovo Kültürü dönemine ait Kudelka I, Kudelka II ve Gurevsk yerleşimleri tespit edilmiştir. Kudelka I yerleşimi Novosibirsk bölgesindeki Toguçin kasabasının 2 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır ve yerleşimin bulunduğu alan 6000 m² civarındadır. Kudelka II yerleşimi ise ilk yerleşim yerinden 400-500 m batıdadır. Gurevsk Andronovo yerleşimi ise Merkez ve Gurevsk çiftliği toprakları içerisinde Kaçat Irmağı terasındadır. Bu yerleşim alanlarında yapılan çalışmalar sonrasında mesken kalıntıları ve özellikle çok miktarda Andronovo çömleği elde edilmiştir³⁰⁶.

Açınsk-Mariinsk orman-bozkır sahasında Uryupa Irmağı'nın sağ kıyısında, Kii ve Kadat ırmakları çevresinde Andronovo dönemine ait mezarlar ve yerleşim kalıntıları tespit edilmiştir. Bu sahadaki mezarlar Tagar dönemi mezarları ile iç

³⁰⁴ Bobrov- Mihaylov, **Pamyatniki Andronovskoy Kultury Ob-Çulmskogo Mejdureçya**, s. 16.

³⁰⁵ L. N. Milnikova-İ. A. Durakov-L. S. Kobeleva, "İsledovanie Kurgana No: 25 Mogilnika Zareçnoe-1", **Andronovskiy Mir**, Edit. N. P. Matveeva, s. 98.

³⁰⁶ Bobrov, Mihaylov, **Pamyatniki Andronovskoy Kultury Ob-Çulmskogo Mejdureçya**, s. 38.

içedir. Kemerovo bölgesi içerisinde bulunan Mihaylov kurgan mezarlığında, Boşepuçin mezarlığında, Büyük Kadat IX mezarlığında ve Aşpıl'da Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlar geleneksel çömlek desenli çömlekler içermektedir. Pesçanoy I, Pesçanoy III, Berozov, Obyul, Kadat III, Aşpıl ve Tambar Irmağı'nın çevresindeki farklı dönemlere ev sahipliği yapmış yerleşim alanlarında da Andronovo Kültürü dönemine ait kültür tabakası ve maddi kültür unsurları tespit edilmiştir³⁰⁷.

Kemerovo bölgesi Tisul rayonunda 1983-1985 yılları arasında Kemerovo Devlet Üniversitesi tarafından Tambar Irmağı kıyısındaki yerleşim yerinde yürütülen arkeoloji çalışmaları sonucunda 3000 metrekairelik bir yerleşim alanı tespit edilmiş ve kuzey kısmında Andronovo Kültürü dönemine ait parçalar elde edilmiştir. Tambar yerleşiminde Andronovo Kültürü dönemine ait 430 çömlek parçası elde edilmiş ve 23 çömleğin geometrik ve meander desenli olduğu görülmüştür³⁰⁸.

Hakasya'da tespit edilen en erken Andronovo Kültürü mezarları M. N. Komarov'un çalışmalarından istifade edilerek Abakan Uprav'daki, Yarkah ve Abakan Kilisesi'nin önündeki kurgan grubu olarak görülmektedir³⁰⁹.

Bu seriye ad olan ilk abideler Andronovo köyü yakınlarında 1914 yılındaki Açinsk-Minusinsk demir yolu yapım çalışmalarında keşfedilmişlerdir. Bu sahadaki bozulmadan kalmış olan üç Andronovo mezarı A.Ya. Tugarinov tarafından incelenmiştir. Yüzeyde daire şeklinde taşlar ve onların altında 3 m derinlikte dörtgen formlu mezar çukuru tespit edilmiştir. Mezarda bulunan iskeletler cenin pozisyonunda sol yanına doğru yatık vaziyette ve başlar güneybatı istikametine dönük durumdaydılar. Her iskeletin başında da düztabanlı ve süslemeli çömlekler durmaktaydı. Buradaki mezarlardan ayrıca koyun kemikleri, konik tipte başlıklar,

³⁰⁷ Bobrov- Mihaylov, **Pamyatniki Andronovskoy Kulturi Ob-Çulmskogo Mejdureçya**, s. 42.

³⁰⁸ V. V. Bobrov, Y. İ Mihaylov, "Kompleks Andronovskoy Kulturi Poseleniya na Beregu Tambarskovo Vodohranilişa", **Problemi Arheologičeskih Kultur Stepey Evrazii**, s. 17-27.

³⁰⁹ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 73.

yünden dokunmuş ve örülmüş dokumalar, kaşık parçaları, kırmızı cam boncuklar ve kırılmış bronz plaka keşfedilmiştir³¹⁰.

Bozulmadan kalmış 44 adet Andronovo mezarı G. P. Sosnov tarafından Hakas Cumhuriyeti Orak Ulusu civarında kazılmıştır. Sosnov'un 1925 yılında kazdığı mezarlar çok büyük olmamakla birlikte dikey levhalı ve dairesel tipteydi. Çoklu mezar odalarının bulunduğu bu kurgan mezarlarının üstü birbirine dikey olarak çatılmış kütüklerle kapatılmıştı. Dörtgen şist görünümündeki mezarların ikincisinde bir yetişkin iskeleti üçüncüsünde ise iki çocuk iskeleti mevcuttu. Yetişkin mezarından 3 çömlek, bakır bilezik, sol ayağında tahrip olmamış ayakkabı ve giysi görünümünde bakır plakalı deri parçası çıkarılmıştır. Sosnov'un 1927 yılındaki kazısındaki kurganlar ise daha büyük oval kurganlardır fakat aralarında dikdörtgen formda kurganlar da mevcuttur³¹¹. Sosnov'un açtığı mezarlar genel itibarı ile çoklu mezar çukurlarına sahip idi. Bu bize Yenisey bölgesine gelen Andronovo toplumunun hâlâ Kazakistan'daki örneklerinde olduğu gibi ataerkil aile yapısını koruduklarını göstermeleri bakımından mühimdir.

Bu sahada kazılan ilk kurgan 4 mezar çukurludur. Yağma edilmiş bu mezarlardaki iskeletler cenin pozisyonunda, başları güneybatıya dönük olarak sol yanlarına yatık vaziyette bulunmuşlardır. 1 ve 3 no'lu mezarlar tekli, 2 ve 4 no'lu mezarlar karı-koca çiftli idi ve dördüncü mezarda bir de bebek iskeleti mevcuttu³¹².

Hakas Cumhuriyeti Ust Erbi yakınlarındaki Erbi Irmağı'nın sağ kıyısındaki üç kurgan S. V. Kiselev tarafından açılmıştır. Bu kurganların durumu da diğerlerinden farksızdır ve çoklu mezar çukurludurlar. Kenarları taş levhalarla çevrili olup

³¹⁰ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 68.

³¹¹ Kiselev, *a.g.k.*, s. 70. Ayrıca M. N. Komarov, Orak Ulusundaki Andronovo Kültürü abideleri üzerine yazdığı makalesinde G. P. Sosnovsk'u bu sahada yeterince çalışma yapmadığı ve açtığı mezarlarla ilgili çok kısa arkeoloji raporu sunması bakımından şiddetle eleştirmekte ve Andronovo karakteristiği taşıyan höyüksüz Andronovo mezarlarının daha geniş alana yayıldığını ifade etmektedir. Bununla birlikte Sosnovsk'un kazı çalışmalarında bulunduğu Orak Ulusu civarındaki Kızıl Dağ bölgesinde bulunan 32 düz kurganın Andronovo ve Karasuk kültürlerine ait olduğu ve kazılan 30 kurgandaki 41 mezarın Andronovo Kültürü'ne, 5 tanesinin ise Karasuk dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. M. N. Komarov, "Pamyatniki Andronovskoy Kultury Bliz Ulusa Orak", *Epoha Bronzi i Rannego Jeleza Sibiri i Sredney Azii, Arheologičeskii Sbornik*, C. 3, Edit. M. İ. Artamanov, s. 33.

³¹² Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, 71.

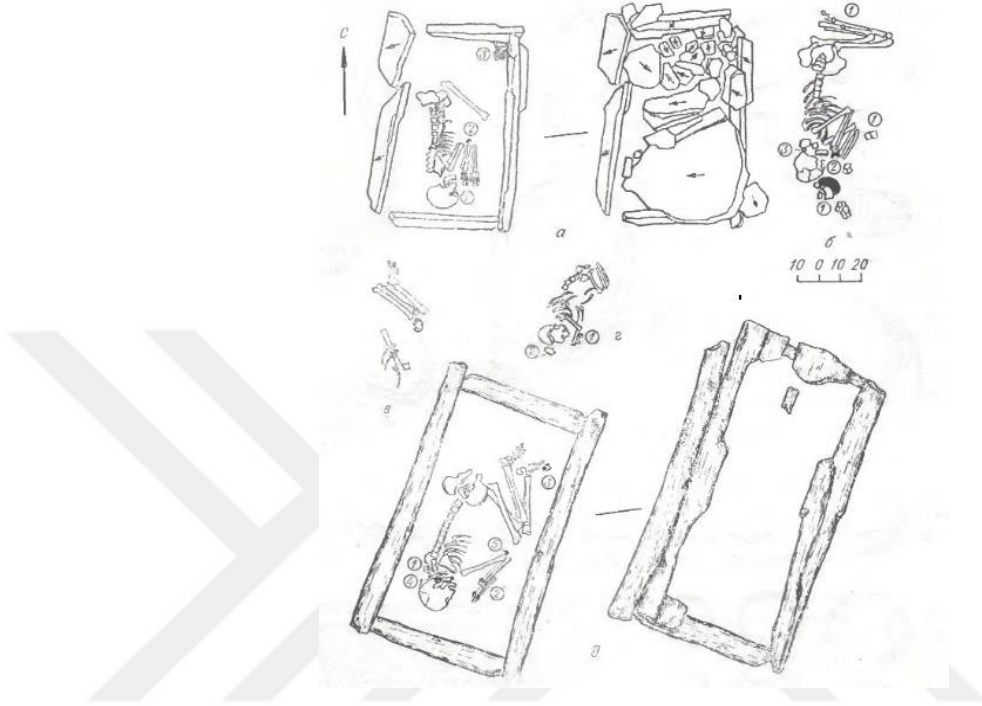
iskeletlerin bir tanesi istisna olmak üzere batıya dönük ve yine bir mezar istisna olmak üzere ölü yakım kalıntıları tespit edilmiştir. Her mezar çukurunda geleneksel çömlek kaplar bulunmuştur. Bunların yanı sıra çıkarılan diğer envanterler arasında bir adet kemik ok ucu, 45 adet boncuk, yün parçası, iğnelik ve kemikten oyulmuş minyatür parçalar mevcuttu³¹³. Bu alanda bulunan kurganların durumu açıkça Andronovo Kültürü'nden Karasuk Kültürü'ne geçişi işaret etmektedir.

Yenisey havalisindeki diğer Andronovo Kültürü abidelerinin bulunduğu sahalar ve kurganlar şu şekildedir: V. P. Levaşova tarafından kazılan Padkunin Ulus kurganı, S. A. Teplouhov tarafından kazılan Uybat Irmağı yakınlarındaki kurgan, 1945 yılında Hakas Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü ve Altay Sayan Arkeoloji araştırmaları tarafından yürütülen Abakan kilisesi önündeki kurgan, A. V. Adriyanov tarafından çalışılan Abakan Uprav'daki kurgan ve Tiyo Irmağı kenarındaki Uşçul köyündeki kurgan. Bu bölgede toplamda 10 adet Andronovo Kültürü kurganı tespit edilmiş ve kazılmıştır. Bu kültürün doğudaki yayılımının son örnekleridir ve artık Karasuk Kültürü dönemine geçiş başlamıştır.

Andronovo Kültürü'nden sonra yaygın görülen Karasuk Kültürü'ne geçiş elbette bir anda olmamıştır. Bu geçiş döneminde buluntu yerlerine binaen Andronovo Kültürü temelli abidelere rastlanılmıştır. İrmen bölgesinde bulunan abidelerde elde edilen malzemeler (mezar yapıları, maddi kültür unsurları üzerindeki süslemeler ve yapım üslupları göz önünde bulundurularak) de beraberinde yeni tartışmalara yol açmıştır. M. P. Gryaznov, bu bölgede yaptığı incelemeler sonucu elde edilen malzemelerin Karasuk Kültürü'ne ait olduğunu, Andronovo Kültürü varyantı olduklarını savunmuştur ve G. A. Maksimenkov, A. İ. Martinov ve T. H. Troitskaya da onunla aynı görüşte olduklarını belirtmişlerdir. N. L. Çlenov ise bunun İrmen

³¹³ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 73.

Kültürü olduğunu iddia etmiştir³¹⁴. Gryaznov, bölgede bulunan abidelerin M.Ö. X-VIII. yüzyıllarda, Çlenov ise VIII-VII. yüzyıllara ait olduklarını iddia etmişlerdir³¹⁵.

Çizim 2.25: Titov Kurganları mezarlarının planı ve iskeletlerin yatış pozisyonları³¹⁶

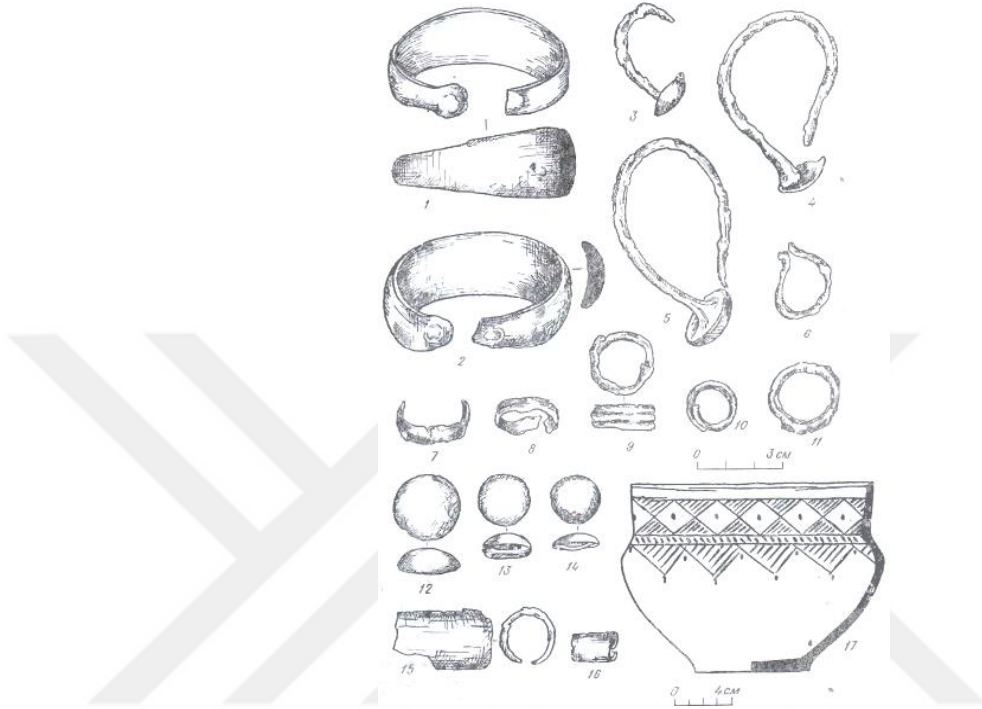
Güneybatı Sibirya’da geç bronz çağı Andronovo Kültürü’nün etkileri Kemerovo’da 1975 yılında Titov kurganlarının bulunmasıyla Andronovo Kültürü ile Karasuk Kültürü arasındaki geçiş dönemi olan İrmen Kültürü mezarlarında görülmüştür ve aynı yıl 4 kurgan kazılmıştır. Titov kurganları M.Ö. 1. yılın başı ile IX-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirilmişler ve İrmen Kültürü’nde Andronovo Kültürü temelli mezar yapısı, mezarlarda yön olarak güneybatının tercih edilmesi, süslemelerdeki üçgen ve zikzak detaylar ve bronz eşyaların şekil ve yapıları İrmen

³¹⁴ D. G. Savinov, V. V. Bobrov, “Titovskii Mogilnik (kı voprosu o pamyatnikah epohi pozdney bronzı na yuge zapadnoy sibiri)”, **Drevnye Kulturi Altaya i Zapadnoy Sibiri**, Ed. V. İ Molodin, s. 47.

³¹⁵ **A.g.m.**, s. 49. Ob, Tomsk, Biy boyunca ve İrmen havalisinde tespit edilen Andronovo Kültürü yerleşim yerleri, mezarlar ve mezarlardan elde edilen malzemeler hakkında tafsilatlı bilgi için Bkz. M. P. Gryaznov, “K Voprosu o Kulturah Epohi Pozdney Bronzi v Sibiri”, **KS 64**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 27.

³¹⁶ Savinov-Bobrov, “Titovskii Mogilnik (kı voprosu o pamyatnikah epohi pozdney bronzı na yuge zapadnoy sibiri)”, s. 51.

Kültürü ve Andronovo Kültürü'nün aynı atalar tarafından ortaya konulduklarını göstermiştir³¹⁷.

Çizim 2.26: Titov kurganlarından 1 no'lu kurgandan elde edilen bronz ürünler ve çömlek çizimi³¹⁸

2.4. Kırgızistan Sahasında Andronovo Kültürü

Kırgızistan coğrafyası Taş Çağı'ndan itibaren pek çok topluma ev sahipliği yapmıştır. Bu bakımdan bölge arkeolojik malzeme bakımından oldukça zengindir. Bunun en temel sebebi ise bölgenin hayvancılıkla uğraşan toplumların hayvanları için otlak ve su kaynakları bakımından zengin olmasıdır. Oldukça yüksek dağlarla (Tanrı Dağları'ndaki en yüksek zirve 7439 m) çevrili Kırgızistan topraklarında dağlar arasında vadiler ve havzalar mevcuttur. Tanrı Dağları'nın kuzey kesiminde Çuy Vadisi (Ala-too Dağları ile çevrili) ve bu vadinin batısında Talas Vadisi

³¹⁷ Savinov-Bobrov, "Titovskii Mogilnik (kı voprosu o pamyatnikah epohi pozdney bronzı na yuge zapadnoy sibiri)", s. 61.

³¹⁸ A.g.m, s. 52.

bulunmaktadır. Terskey Ala Too sahasına kadar aralıklı yüksek dağlar mevcuttur. Bölgenin en doğusundaki yüksek dağlar ise Muz Tag ve Han Tengri dağlarıdır. Bu dağların aralıklı sırtlarında da Atbaşı, Koçkor, Susamır, Aksay, Arpa, Harın, Toguz Toroo havza ve vadileri mevcuttur ve hayvanlar için oldukça zengin çayır ve meralar içermektedir. Tanrı Dağları'nın buzullarının suladığı bu topraklar su kaynağı bakımından da oldukça zengin olup Narın, Sir Derya, Çu, Talas, Sarı Cas, Aksay (kaynağı Muz Tag buzullarıdır) gibi ırmaklar Tarım havzasına doğru akmaktadır. Ayrıca Tanrı Dağları'nın havzaları arasında irili ufaklı göller de mevcut olup bu göllerin en büyüğü ise Isık Göl'dür³¹⁹. Yazları sıcak ve kışları sert geçen ve sert karasal iklimin hâkim olduğu bu topraklar hayvancılıkla uğraşan topluluklar için oldukça elverişlidir.

Bölgedeki sistemli arkeolojik çalışmalar Sovyetler Birliği döneminde 1917 yılında başlamıştır. 1938 yılında hız kazanan arkeoloji çalışmaları 1991 yılına kadar sürmüştür. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Kırgızistan'daki ekonomik vaziyetten ötürü arkeoloji çalışmaları durma noktasına gelmiş ve 1995 yılında tekrar canlanmıştır³²⁰.

Kırgızistan'da 1917 sonrası Batken, Celalabat, Çu, Isık Göl, Narın, Oş ve Talas vilayetlerinde arkeoloji kazıları yapılmıştır. Yapılan kazılarda Taş Devri'nden Bronz Çağı'na ait pek çok malzeme ele geçmiştir. Bölgede meskûn olan Hunlara, Wu-sunlara, Gök-Türklere ait abideler keşfedilmiştir.

Kırgızistan topraklarında ilkel yaşama dair ilk buluntular çok fazla olmasa da elde edilen malzemeler Alt Paleolitik Dönem'e tekabül etmektedir. Bu döneme ait ilk bulgulara Tanrı Dağları'nın orta bölümünde, 1953 yılında On-Arça Irmağı'nın sol kıyısında A. P. Okladnikov ulaşmıştır ve yapılan incelemeler sonucunda elde edilen taş aletler 300 bin yıl öncesine tarihlendirilmişlerdir. Benzer ürünlere Hoca Bakırgan Say'da da tesadüf edilmiştir. Erken Paleolitik Dönem'e ait aletler yine Tanrı

³¹⁹ Oçerki Po İstorii Kırgızskoy SSP, İ. A. Batmanov, s. 4.

³²⁰ Alpaslan Aşık, Kırgızistan'daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 2.

Dağları'nda Salamat Bulak, Boz Barmak, Ak Olen ve Isık Göl'ün batı ucunda elde edilmişlerdir. Saymalı Taş'da bulunan kaya resimleri istisna olmak üzere Kırgızistan topraklarında Kalkolitik Çağ'a ait envantere tesadüf edilmemiştir.

Bronz Çağı abidelerine (M.Ö. 2. bin yıl ve 1. bin yılın başı) ise Kırgızistan topraklarında Talas Vadisi'nde ve Fergana sırtlarında ulaşılmıştır³²¹. Geç Bronz Çağı'na ait malzemeler ise Ketmen Tuyube'de elde edilmiştir. Kırgızistan topraklarında Andronovo Kültürü olarak bilinen tarım kültürü toplumu abideleri ise M.Ö. 2. bin yılın ortalarından M.Ö. IX-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir³²². Kırgızistan sahasındaki Andronovo Kültürü dönemi iki döneme ayrılmıştır: Federovo safhası (M.Ö. XVI-XIII. yy.) ve Geç Bronz Dönemi (XII-IX/VIII. yy.)³²³. Kırgızistan'ın kuzeyinde tespit edilen üç abide (Arpa Mezarlığı, Suburban definleri, Isık-Göl'deki çömlek buluntuları) Federovo safhasına tarihlendirilmiştir.

Kırgızistan topraklarındaki Andronovo Kültürü dönemine ait yerleşimler, mezarlar ve bronz ürünler diğer bölgelerdeki Andronovo varlığına göre çok yaygın değildir. Çu Vadisi'nde bilinen yerleşim yerleri Kaindu, Dzhaulma, Belovodskoye, Aleksandrov, Alamedin ve Ketmen Tuyube'deki Cal-Aruk yerleşimidir. Bunlardan en eski tarihlenen yerleşim yeri ise (M.Ö. XV-XIII. yy.) Belovodskoye yerleşimidir.

1933-1944 yılları arasında Bernştam tarafından Yedisu, Tanrı Dağları ve Alay'da yapılan ekspedisyon çalışmalarında antik döneme ait mezarlar tespit edilmiştir. Turgart'da Arpa havzasında, denizden 2800-3000 m yükseklikte tarım kültürü olduğu tespit edilmiş, Arpa'dan Burmaçat'a kadar olan sahada Djalğız Uy olarak bilinen yerde Bronz Çağı'na ait bir kurgan tespit edilmiştir ve yapılan kazı çalışması sonucunda Andronovo Kültürü dönemine ait iki çömlek elde edilmiştir. Bernştam dikdörtgen formlu mezar çukuru olan ve fazla yüksek höyüğü olmayan bu özelliklere sahip kurganların Narın'ın yarım kilometre uzaklıktaki Çırgail'de, Boguşti bölgesinde (Atbaşı havzası), Sufi Kurgan bölgesinde (Pamir yolu üzerinde)

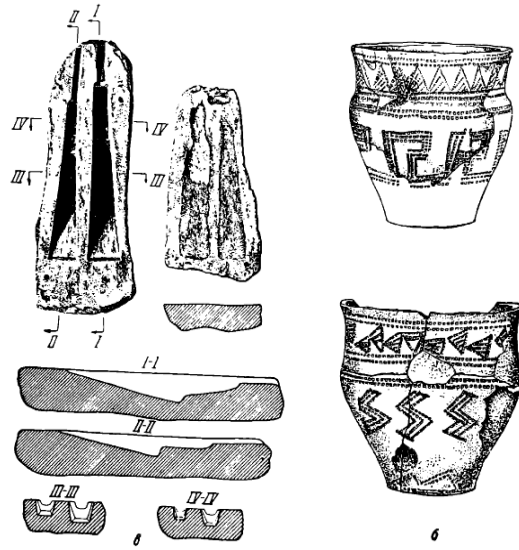
³²¹ A. S. Begaliyeva, B. E. Keneşbekova, **İstoriya Kırgızistana Uçebno-Metodiçeskiy Kompleks**, s. 90.

³²² **İstoriya Kırgızskoy SSR**, C. I, Edit. V. M. Ploskih, M. B. Djamgerçinov, O.K. Karaev, s. 106.

³²³ **A.g.k.**, s. 108.

de bulunduğunu belirtmektedir³²⁴. Böylelikle Burmaçap'ta elde edilen keramiklerin Kazakistan ve Minusinsk havzasındakilerle benzer olduğu ve bozkır Andronovo Kültürü'nün 1000 km güneye ve denizden 2800 m yüksekliğe kadar yayıldığı ortaya çıkarılmıştır³²⁵.

1944-1945 yılı kazı sezonunda Andronovo abideleri Tanrı Dağı, Arpa Irmağı civarında (Burmaçap) Bernştam tarafından kazılmıştır³²⁶. Bu sahada höyük, kare ve dikdörtgen formlarda 8 adet kurgan kazılmıştır. Defin usulünde ölü yakımı gözlenmiştir. Elde edilen keramikler ise düztabanlı, meander, üçgen ve zikzak desenleri ile açıkça Andronovo Kültürü dönemine aittir. Ayrıca kazılar sırasında bakır boncuklar ve bronz bilezik de elde edilmiştir.

Çizim 2.27: Bernştam tarafından Kırgızistan Tanrı Dağları Arpa boyunda elde edilen Andronovo Kültürü çömlekleri ve döküm kalıpları çizimi³²⁷

³²⁴ A. N. Bernştam, "Arheologičeskie Kontury Tiyan-Şanya i Alaya, **İzbrannıe Trudy po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızistana**, C. I, Der. K. Taşbayeva, L. Bedutov, s. 177.

³²⁵ Bernştam, "Arheologičeskie Kontury Tiyan-Şanya i Alaya, s. 178.

³²⁶ A. N. Bernştam, "Osnovniye Etapy İstorii Kultury Semireçye i Tiyan-Şanya", **SA XI**, Edit. M. İ. Artamanov, s. 341.

³²⁷ **A.g.m.**, s. 341.

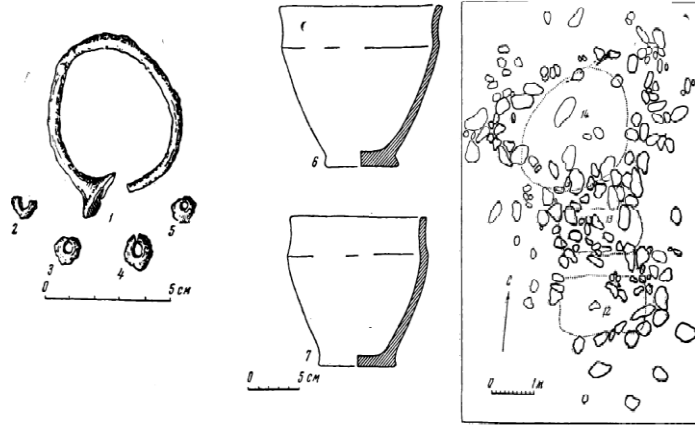
Aynı tipteki Andronovo çömleklerine Çu havzasındaki Kainda bölgesinde bulunan Karasu mevkiindeki sazlık alanda da ulaşılmıştır. Burada elde edilen çömleklerin yanında balta, orak, bıçak ve balık kancaları da bulunmuştur ve daha geç döneme ait olup Karasuk dönemini işaret etmektedir. Bernştam Arpa'da bulunan Andronovo ve Karasuk çömleklerinin çok ortak yöne sahip olduğunu belirtmekte ve Kargalı 1'de bulunan Saka-Wu-sun keramiklerinin temelini attığını ifade etmektedir³²⁸. Saka Andronovo ilişkisi sadece keramiklerde değil, mezar yapı unsurları ve gömme uygulamalarında da görülmüştür³²⁹.

Çu Vadisi'nde 1961 yılında ilk Andronovo mezarı keşfedildikten sonra Frunze'nin 25 km güneybatısında Cilamış Kanyonu'nda, Cilamış Irmağı'nın sol akımında ana mezarlığa yakın konumda farklı dönemlere ait kurganlar tespit edilmiştir. Tegirmen Say'da 12-13 ve 14 no'lu mezarlarda yapılan çalışmalarda, 14 no'lu mezar tamamen tahrip edilmiş olsa da diğer iki mezardan bronz küpe, boncuklar ve süslemesiz çömlek elde edilmiş olup, küpelerin Güney Sibirya ve Talas vadisinde bulunan diğer numunelerle uyuştukları ve çömlek üzerinde yapılan incelemede de Kazakistan'daki Küçük-Koytas'da elde edilenlerle benzer olduğu ve Tegirmen Say mezarlarının Alakul safhasına ait oldukları tespit edilmiştir³³⁰.

³²⁸ Berştam, "Osnovniye Etapy İstorii Kultury Semireçye i Tiyan-Şanya", s. 343. Abel Remusat ve Klaproth gibi oryantalist âlimler Wu-sunların Ari ırkına mensup olduklarını iddia ederken, V. V. Radloff ve N. A. Aristov tarafından Türk ırkına mensup oldukları iddia edilmektedir. bkz. V. V. Bartold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Ahsen Batur, s. 88. Aristov, Wu-sunların Türk boylarının oluşturduğu ittifakın bir kolu ve Yenisey Kırgızlarının torunları olduklarını iddia etmektedir. Bkz. N. A. Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, Çev. Ahsen Batur, s. 34. Wu-sunların ilk yurtlarının Çin'in kuzeybatısındaki Kansu bölgesi olduğu iddia edilse de erken dönem yurtlarının İli Irmağı-Tanrı Dağları bölgesinde oldukları tespit edilmiştir. Hunlarla birlikte Orta Asya'da varlığını sürdüren en önemli boylardandır ve Wu'sunların ortaya çıkışlarıyla ilgili Çin kaynaklarında efsanevi bir hikâye de bulunmaktadır. Wu-sunlarla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, s. 17.

³²⁹ L. T. Yablonskii, "Problema Formirovaniya Kultury Sakov Yujnogo Priaralya", **SA**, No: 1, Edit. S. A. Pletneva, s. 86.

³³⁰ A. Abetekov, "Pogrebeniya Epohi Bronzy Mogilnika Tegirmen-Say", **KS 93**, Edit. T. S. Passek, s. 93.

Çizim 2.28: Tegirmen-Say mezarlığı ve 12 ve 13 no’lu mezarlardan elde edilen Andronovo Kültürü bronz ürünleri ve çömleklerin çizimi

Ketmen Tuyube kazıları 1968-1970 kazı sezonunda Kojomberdiyev ve Galoçkin tarafından yapılmıştır. Ketmen Tuyube’deki Cal Aruk yerleşimi Togtogul bölgesindeki Çuykan Irmağı’nın sol kıyısında bulunmaktadır³³¹. Burada çalışma yapılan çukurlardan birinde kömür parçaları, kül, süslemeli çömlek parçaları (15 çömleğe ait) ve taş rende elde edilmiştir. düztabanlı, kesik çizgilerden (eloçnıy) oluşan çömlekler karakter olarak Cazı-Keçu, Fergana, Talas, Kuzey Kırgızistan, Orta ve Kuzey Kazakistan’da elde edilen çömleklerin form ve süslemeleri ile oldukça benzerdir.

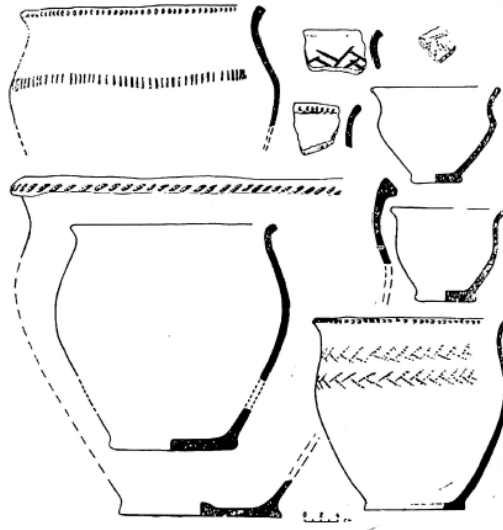
Cazı-Keçu yerleşimi de Kök-Bel’den 4.5 km uzaklıkta Narın Irmağı’nın sol kıyısında bulunmaktadır ve iki sezon boyunca burada 52 mezar kazılmıştır. Mezarlar kuzeydoğu, güneybatı istikametinde konumlandırılmışlardır. Mezarlar 1.4-1.7 m uzunluğunda ve 70-100 cm genişliğindedir. Mezarlardan antropolojik tahlil yapacak kalıntılar elde edilememiştir ve mezarların dördünde yakılmış kemikler tespit edilmiştir. 12 mezardaki ceset kalıntıları ise onların cenin pozisyonunda gömüldüklerini ortaya koymuştur. Mezarlar soyguna uğradığından envanter bakımından zayıftır. Burada sadece bronz iğne ve küpe ve altmışa yakın çömlek

³³¹ İ. Kojumberdiyev, N. G. Galoçkin, “Pamyatniki Epohı Bronzı v Doline Ketmen Tuyube”, **Uspehi Sredneaziatskoy Arheologiyi**, C.I, Edit. A. Abitekov, s. 39.

fragmanı çıkarılmıştır. Çömlekler düztabanlı ve kavanoz formu olup 12 tanesi Eloçny tarzı süslemelidir³³².

Cazı-Keçü ve Cal-Aruk'da elde edilen malzemeler, mezar tipleri bunların Tanrı Dağları'nda yaşayan Andronovo Kültürü toplumunun yerel bir varyantı olduğunu göstermektedir.

Yerleşim yerinde tespit edilen ve kazı çalışması yapılan dikdörtgen formlu konut 70 m² olup duvarları dallardan yapılmış ve kille sıvanmıştır. Konutun bir köşesinde ocak ve yanında da çömlek bulunmuştur³³³.

Çizim 2.29: Kırgızistan'da Tanrı Dağları'nda elde edilen Andronovo Kültürü çömleklerin çizimi³³⁴

Kırgızistan'da 1975 yılında Şamşı'de Koçkar Irmağı çevresinde tarım arazisi açma sırasında tesadüfen bulunan ve bulunduğu yere binaen "Şamşı Hazinesi" diye adlandırılan ve 27 bronz üründen oluşan malzemeler Geç Bronz Çağı, Geç

³³² Kojumberdiyev-Galoçkin, "Pamyatniki Epohı Bronzı v Doline Ketmen Tuyube", s. 41.

³³³ Begaliyeva- Keneşbekova, **İstoriya Kırgızistana Uçebno-Metodiçeskiy Kompleks**, s. 99.

³³⁴ Kojumberdiyev-Galoçkin, "Pamyatniki Epohı Bronzı v Doline Ketmen Tuyube", **Uspehi Sredneaziatskoy Arheologiyi**, C.I, Edit. A. Abitekov, s. 82.

Andronovo Kültürü dönemine tarihlendirilmiş ve N. A. Avasenov ürünlerin tipik birer Andronovo örneği olduklarını ifade etmiştir. Şamşı hazinesinde elde edilen ürünlerin büyük kısmı tip olarak Yedisu, Fergana, Doğu-Orta ve Kuzey Kazakistan ve Altay metalürji sınırlarını birleştirmekte, erken Sakalara ait bronz alet ve ürün özelliklerini de Geç Bronz Çağı Andronovo Kültürü dönemine kadar getirmekte ve genetik bağlarında şüpheyi yer bırakmamaktadır³³⁵.

Son zamanlarda yapılan kazı çalışmalarında Isık Göl Karakol bölgesinde iki adet ve Çuy havzasında yapılan çalışmalarda Andronovo Kültürü Visloobuşnı tipte baltalar elde edilmiştir. Baltaların üzerindeki süsleme öğeleri Andronovo Kültürü için karakterizedir ve M.Ö. XII-X. yüzyıllara ait oldukları düşünülmektedir. Aynı şekil ve benzer süsleme öğeleri içeren baltalar Yedisu, Doğu Türkistan, ve Altaylar, Isık Göl ve Çuy havzasının başka kazı alanlarında da elde edilmiştir³³⁶.

2.5 Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan Sahasında Andronovo Kültürü

Tunç Devri'nde insanların tarım üretimine M.Ö. VI-V. binyıllarda geçtikleri iddia edilmektedir. Orta Asya sahasında tarım kültürünün ilk kez Türkmenistan'ın güneyinde Kopetdağ havalisinde gerçekleştiği ve buradan Orta Asya'ya yayıldığı iddia edilmektedir.

Buzul Çağı'nın ardından ilk olarak sıcaklık bakımından hayatını sürdürmeye elverişli olan bu sahada avcılıkla hayatını idame eden toplulukların artık yavaş yavaş mağaralardan çıktıkları, Özbekistan sahasındaki ırmak çevrelerinde, özellikle Amu Derya kıyılarında yerleştikleri ve avcılığın yanı sıra, balıkçılık, tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları tespit edilmiştir. Arkeoloji çalışmalarından elde edilen verilere göre Özbekistan toprakları üzerinde binlerce yıllık süreç içerisinde Orta

³³⁵ İ. Kojomberdiyev-E. E. Kuzmina, “Şamşinskii Klad Epohi Pozdney Bronzı v Kırgızii”, SA, No:4, Edit. B. A. Rıbakov, s. 140. Ayrıca Şamşın buluntularının kimyevi ve teknik özellikleri için bkz. N. V. Rındıva-A. D. Degtyareva-V. D. Ruzanov, “Rezultati Himiko-Tehnologičeskogo İsledovaniya Nahodok iz Şamşinskogo Klado” SA, No:4, Edit. B. A. Rıbakov, s. 154.

³³⁶ S. S. İvanov, “Noviy Nahodki Ornamentirovannih Visloobuşnih Toporov Epohi Bronzı iz Kırgızistana”, Teoriya i Praktika Arheologičeskikh İssledovaniya, Edit. V. V. Gorbunov, s. 91-100.

Paleolitik Dönem'de, yerleşik vaziyette ve tarımla uğraşan ilkel toplulukların bulundukları tespit edilmiştir.

Bölge topraklarına ilk yerleşimlerin oldukça eski dönemde yapıldığı görülmektedir. Mandelştam, Orta Asya'nın güneyinde hayvancı toplumun ortaya çıkışını M.Ö. 3. bin yılın sonu ve M.Ö. 2. bin yılın başı olarak tarihlendirmektedir³³⁷.

Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar tez konumuz olan Andronovo Kültürü için müstakil olarak yeterince yapılmamıştır, lakin elde edilen malzemeler açıkça bölgede Andronovo Kültürü insanın yerleştiğini göstermektedir.

Özbekistan'ın kuzeybatı kısmında 1937-1947 yılları arasında Karakalpak sahası içerisinde çöl kısmında S. P. Tolstov ve Ya. G. Gulyamov bir dizi çalışmalar yürütmüş ve elde edilen maddi kültür unsurlarını neolitik ve Bronz Çağ'a ilişkilendirmişlerdir. Elde edilen malzemelerin tipleri, Güneydoğu Avrupa ve Batı Sibirya'da elde edilenler ile aynı tipte ve özelliklere sahiptirler. Tolstov 1938 yılında Harezm bölgesinde yaptığı kazı çalışmasında elde ettikleri keramiklerin Bronz Çağı (M.Ö. 2-1. bin yıllar) Srubna-Hvalin ve Andronovo Kültürü tiplerine yakın olduklarını fakat Berkut-Kala'da elde edilenlerin Tazabagyab Kültürü'ne de yakın olduklarını belirtmiştir³³⁸. 1938'de Tolstov ve Terenojkin'in bulduğu keramikler bölgedeki Andronovo varlığı için ilk soru işareti idi. İki yıl sonra N. P. Tolstov'un Angka-Kala'nın 1,5-2 km kuzeyinde keşfettiği çömlekler de S. P. Tolstov'un keşfettikleri ile benzer yapıda ve süslemeliydi³³⁹.

1945-1946 yılı arasında Gulyamov Geç Bronz Dönemi'ne ait Canbas Kala sitesinde çadır tipinde direkler üzerinde bir mesken tipi keşfetmiştir. Burada aynı zamanda taş havan, bakır ürünler, çömlekler ve kızıl keramikler elde edilmiştir. Tazabagyab Kültürü'nün bir alt kültürü olarak ifade edilse de bölgede bulunan

³³⁷ A. M. Mandelştam, *İstoriya Skotovodçeskih Plemen i Rannih Kočevnikov na Yuge Sredney Azi*, Avtoreferat, s. 47.

³³⁸ S. P. Tolstov, "Horezmskaya Ekspedisiya 1939 g.", *KS VI*, Edit. S. N. Bibikov, s. 70.

³³⁹ M. A. İtina, "Pervobitnaya Keramika Horezma", *Keramika Horezma*, Edit. S. P. Tolstov-M. G. Borobevoy, s. 7.

malzemeler aslında hem Anav Kültürü'nü (kızılboyalı keramikler vasıtasıyla) hem de Kazakistan sahasında elde edilen Andronovo Kültürü'nü işaret etmektedir³⁴⁰. Aşkabad ve Anav III'de elde edilen keramikler de Andronovo tipini göstermektedir³⁴¹. İtina'ya göre, Canbas Kala yerleşimi ve bölgedeki Kokça 15, Kokça 19 ve Toçke 1601 yerleşimlerinden elde edilen keramikler açıkça Tazabagyab Kültürü'nü değil Andronovo Kültürü'nü işaret etmektedir. Kokça 3 mezarlığından elde edilen keramikler de Alekseyev mezarlığındaki (No:310-31-32-39) elde edilen keramiklerle oldukça uyumludur³⁴². Bölgedeki Tazabagyab yerleşimlerinden Andronovo keramiklerinin, Andronovo yerleşimlerinden Tazabagyab keramiklerinin çıkmasını ise oldukça ilginç bulmakta ve farklı yorumlar getirilebileceğini ifade etmekte ve Tazabagyab yerleşimlerinden elde edilen Andronovo keramiklerinin ise karıştırılabileceğini, Andronovo ve Tazabagyab insanın M.Ö. 2. bin yılın yarısı boyunca temas kurduklarını ifade etmektedir³⁴³. Tazabagyab keramiklerinin de form ve desen olarak en yakın kültür döneminin Batı Kazakistan ve Ural bölgesindeki Andronovo Kültürü olduğu İtina tarafından belirtilmiştir³⁴⁴.

Özbekistan sahasındaki en dikkat çekici keşiflerden biri hiç kuşkusuz 1964 yılında Semerkant yakınlarında oldukça zengin malzemelerin bulunduğu mezar keşfidir. Muminabad yakınlarındaki bir kadına ait bu mezarda kil çömlek ve bronzdan yapılmış süs eşyaları çıkarılmıştır. Kazı çalışmasını yürüten M. Taşev mezardaki kadın iskeletinin cenin durumunda kuzeybatı istikametine sol tarafına yatık olarak rapor geçmiş, sol kolunun baş yanında sağ kolunun vücudu boyunca durduğunu ve sol kolu yanında kil çömlek bulunduğunu belirtmiştir³⁴⁵. Boyun bölgesinde çok miktarda bronz boncuk, iki küpe, her iki bilekte iki bronz halka bilezik, sağ el de ise bronz ayna tespit edilmiştir.

³⁴⁰ **İstoriya Naradov Uzbekistana**, Edit. S. P. Tolstova, s. 32.

³⁴¹ A. A. Formazov, "K Voprosu a Puroishojdeniyi Andronovskoy Kulturi", **KS XXXIX**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 5.

³⁴² İtina, "Pervobitnaya Keramika Horezma", s. 44.

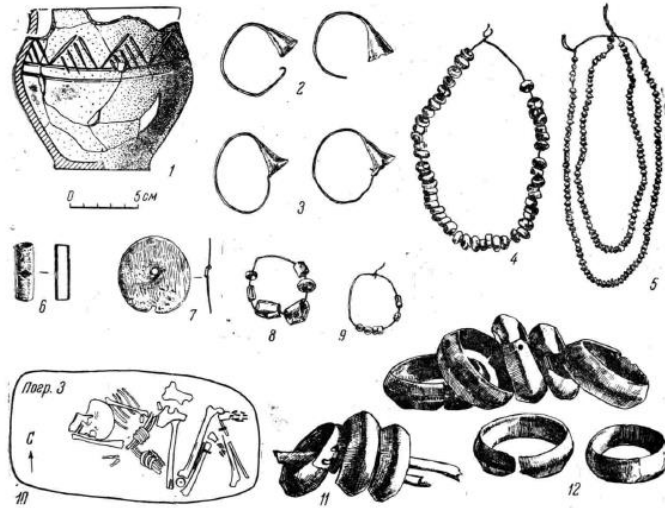
³⁴³ M. A. İtina, **İstoriya Stepnih Plemen Yujnogo PriAralya**, İzdatelstva Nauka, s. 109.

³⁴⁴ İtina, "Pervobitnaya Keramika Horezma", s. 39.

³⁴⁵ D. N. Lev, "Pogrebeniye Bronzovoy Epohi bliz Samarkanda", **KS 108**, Edit. T. S. Passek, s. 101. Muminabad Mezarlığındaki Andronovo Kültürü maddi kültür unsuru özellikleri için bkz. A. Askarov, "Mogilnik Epohi Bronzi v Muminabad", **KS 122**, Edit. İ. T. Kuriglikova, s. 64.

Resim 2.13: Semerkant yakınlarında keşfedilen Andronovo Kültürü mezarı envanteri

Çizim 2.30: Müminabad'daki 3 no'lu mezardan elde edilen Andronovo Kültürü maddi kültür öğeleri çizimi (A. Askarov)

Henan eyaletinin Yingche ilçesindeki Yang-shao köyünde 1921 yılında keşfedilen ve söz konusu yerin adıyla anılan Yang-shao Kültürü'nde J. G. Anderson tarafından renkli çanak çömlekler elde edilmiştir³⁴⁶. Bu kültür keşfedildiği zaman Ön Asya'daki boyalı çanak çömleklerle mukayese edilmiş ve benzerlikler üzerine bölgeye Hint Avrupalılar tarafından taşındığı iddia edilmiş fakat birkaç yıl sonra bu iddia çürütülmüştür; çünkü bu kültüre ait çömlekler ile Aşağı Tuna ve Anav'da elde edilenler arasında benzerlikler ortaya konulmuştur. Bu benzerlik Yang-shao Kültürü'nün geç tabakasında değil yeni tabakasında ortaya çıkmaktadır. Bu kültür Kansu'da M.Ö. 700'lere kadar yaşamıştır ve bu kültür tabakasındaki çanak çömleğin Anav ile benzerliklerin M.Ö. 1400'den daha eski olmayacağı -ki bu dönem de Altay Sayan Dağları ve Tanrı Dağları'nda Andronovo Kültürü yayılmıştır- ve bu boyalı çanak çömleğin eski tabakalarının Orta Çin'de, yenilerinin ise Batı Çin'de bulunduğu göz önünde bulundurularak bu kültürün Ön Asya'dan gelme ihtimali çürütülmüştür³⁴⁷.

Anav Kültürü'nün bir iddiaya göre M.Ö. 9000 ve diğer iddiaya göre M.Ö. 4000'lerde ortaya çıktığı düşünülecek olursa aradaki bu uçurum oldukça fazladır. Bu kültür etkileşimini Anav Kültürü'ne akraba olan ve Orta Asya'nın tamamına yayılan diğer kültürler aracılığı ile olduğunu düşünmemize sevk etmektedir. Çin'in en eski kültür merkezlerinden biri sayılan Yang-shao Kültürü Henan bölgesinde yayılmıştır. Kuzeyden ve batıdan gelen yolların üzerinde bulunan kültür çevresinde Orta Asyalı ve Tibetli kavimler mevcuttu ve bu kültürde tarımın yanısıra hayvancılıkta mevcuttu ve Orta Asya ve Avrupa ile de pek çok yakınlığa sahipti³⁴⁸. Eberhard, Yang-shao kültürünün Orta Kuzey Çin'de, Kuzey Çin'de ve Batı Çin'de tüm bu bölgelerde

³⁴⁶ Cevat Türkeli, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 4.

³⁴⁷ W. Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 20. Yerleşik tarım kültürüne sahip Anav Kültürü toplumunun ürettiği kil çömlekleri (Anav III) ile Andronovo Kültürü çömleklerinin yapım tekniği ve süslemeler bakımından çok yakın olduğunu iddia eden bir diğer ilim adamı da L. P. Kızlasov'dur. Kızlasov aynı zamanda Andronovo Kültürü öğelerinin ve formunun Harezm'de elde edilen Tazabagyab Kültürü çömleklerinin de benzer olduğunu belirtmektedir. bkz L. P. Kızlasov, "Andronovskie Antropomorfne Figurki iz Sredney Azii", **KS 63**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 16. Andronovo Kültürü ve Tazabagyab Kültürü arasındaki benzerlik sadece keramiklerle sınırlı değildir. Bu benzerlik antropolojik verilerle de desteklenmektedir. O. İsmagulov Andronovo ve Tazabagyab antropolojisi üzerine yaptığı çalışmada her iki kültürün de ortak bir kökten dolayı yakın benzerliği olduğunu ifade etmektedir. Bkz. O. İsmagulov, **Naseleniya Kazahstana ot Epohi Bronzi do Sovremennosti**, s. 20.

³⁴⁸ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi 1**, s. 5.

yaşayan Tibet kabileleri ve Türklerin karışmış olarak yaşamalarına ve boyalı çanak çömleklerin Doğu Türkistan'da bulunmasının sebebinin ise Türk kavimleri tarafından yapıldığını ileri sürmektedir³⁴⁹.

O halde Orta Asya'nın güneyinde Amu-Derya sahasında bulunan ve Anav Kültürü ile oldukça benzer envantere sahip diğer kültürlerin Hint-Avrupa ürünü değil Türk ürünü olduğunu söylemek de bir beis görmüyoruz.

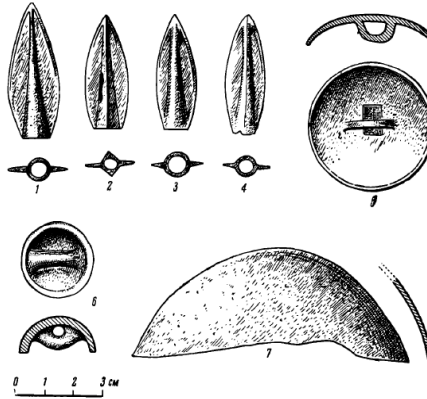
Andronovo Kültürü'nün Kazakistan ve Güneydoğu Avrupa için tipik sayılabilecek örnekleri arasında bronzdan yaprak formu bıçaklar, biz, baltalar bulunmaktadır ve o baltalardan bir tanesi güney Kazakistan'da Çimbaylık şehrinde Çirçik Irmağı'nın üst akımlarında içinde bronz ürünlerin bulunduğu bir hazinede bulunmuştur³⁵⁰. Taşkent Müzesi'nde bulunan bu balta Doğu Avrupa Vısluobuşni balta tipinde olup, özellikle Andronovo Kültürü için tipiktir³⁵¹. Taşkent'te Bastandıkska bölgesindeki Briçmulla yakınlarında 1954-1955 yılı kazı döneminde içinde bronz eşyalar bulunan bir hazine keşfedilmiştir. Elde edilen bronz ürünlerden ok uçları, mızrak uçları, bronz plakalar açıkça Andronovo tipini işaret etmektedir ve bu ürünlerle birlikte Taşkent-Fergana bölgesindeki Andronovo varyantı ürünler oldukça zenginleşmektedir³⁵².

³⁴⁹ Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 21. Lung-shan ve Yang-shao kültürlerinin oluşumu ve bu kültürlerin oluşumunda Türklerin etkisi için bkz. W. Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **Türkler**, C. I, Çev. İkbâl Berk, Edit. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, s. 536.

³⁵⁰ **İstoriya Naradov Uzbekistana**, Edit. S. P. Tolstova, s. 33.

³⁵¹ A. İ. Terenojkin, "Arheologičeskiye Nahodki v Tadjikistane", **KS XX**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 75. Terenojkin, Taşkent Çimbaylık'da elde edilen Andronovo tipli baltanın Tacikistan'da bulunmadığını da aynı yerde ifade etmektedir. Ayrıca Taşkent Çirçik Irmağı Yengi-Yol havalisinde bulunan Bronz Çağı Andronovo Kültürü abideleri üzerine yapılan kazı çalışmaları için bkz. T. G. Oboldueva, "Pogrebeniya Epohu Bronzi v Taşkentskoy Oblasti", **KS 59**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 145.

³⁵² A. İ. Terenojkin, "Klad Andronovskih Bronzovih Predmetov iz c. Briçmulla Bliz Taşkenta", **SA**, No:3, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 281.

Çizim 2.31: Taşkent'te bulunan Briçmulla Andronovo Kültürü bronz ürünleri. K. F. Smirnov at dizginleri üzerine yaptığı çalışmasında mezarlardan elde edilen bu ve benzeri bronz plakaların at dizginlerine ait parçalar olduklarını ifade etmektedir³⁵³

Özbekistan sahasında elde edilen keramikler de Andronovo Kültürü'nün bu coğrafyada varlığını göstermektedir. Dış bükey, düztabanlı, çömlekçi çarkında yapıldığı belli olan kavanoz formlu çömleklerin üzerinde genellikle boyun kısmında zikzak ve paralel çizgiler bulunmaktadır.

Tolstov tarafından kazılan Canbas-Kala no: 4 yerleşiminde elde edilen keramikler iki tipte olup ilk tipte üst kısmı balıksırtı desenli ve gövde kısmı paralel ve dalgalı çizgilere sahiptir³⁵⁴.

Cenin pozisyonunda gömme usulü Taşkent'te Yengi Yol civarındaki kurganlarda görülmüş ve gömü ritüellerindeki çömlek kullanımı bu kurganlarda da tespit edilmiştir. Buna benzer uygulamalar Karakalpak sınırında Amu Derya'nın sağ kıyısında, Taşkent ve Fergana bölgesinde tespit edilmiş ve M.Ö. 2. bin yıl ile 1. bin yıl arasına tarihlendirilmişlerdir³⁵⁵.

³⁵³ K. F. Smirnov, "Arheologičeskie Dannie o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", SA, No:1, Edit. A. V. Aritsihovskii, s. 46.

³⁵⁴ Formazov, "K Voprosu a Proishojdeniyi Andronovskoy Kulturi", s. 6.

³⁵⁵ İstoriya Naradov Uzbekistana, Edit. S. P. Tolstova, s. 34.

Fergana Vadisi'nin Özbekistan toprakları sınırları içinde kalan sahada da 1954 yılında yapılan kazı çalışmasında Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlar tespit edilmiştir. Pamir Alay sırtlarına doğru yüzlerce kurgan tespit edilmiş, mezar tipleri ve mezarlardan elde edilen çömlek fragmanları Kazakistan ve Güney Sibirya ile Tanrı Dağları Arpa (bir mevki) boylarında elde edilen örneklerle uyuştuğunu ve Andronovo toplumunun bu sahaya indiğini göstermektedir³⁵⁶.

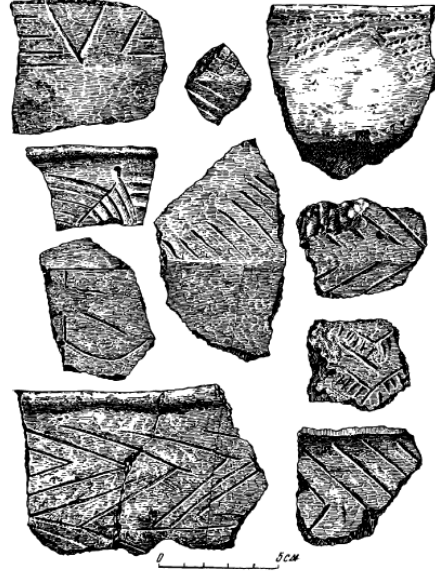
Mendelştam bölgeye gelen yerleşiklerin kuzeyden Güney Ural bölgesinden geldiklerini ve Srubna ve Andronovo Kültürü temasının gerçekleşerek bu karışım toplumun bölgeye geldiklerini ve bölgedeki Hint temelli olduğunu iddia ettiği Bıskent Kültürü ile temasları olduğunu belirtmektedir.³⁵⁷. Bölgedeki Andronovo Kültürü etkisinin ise bu toplumun Orta Asya topraklarından bir göçünün sonucu değil kültürün geniş topraklara yayılmasına bağlamaktadır.

Günümüz Türkmenistan-İran sınırı olan Kopet Dağ civarına Andronovo toplumu büyük ihtimalle Güney Ural-Harezm koridorundan geçiş yapmışlardır. O halde Andronovo toplumunun Ural sahasında ilk ortaya çıktıkları ve Keltaminar Kültürü'nün bir devamı var sayılırsa bu toplumun küçük bir kolunun güneye, büyük kısmının ise doğuya geniş Kazakistan bozkırlarına ve Güney Sibirya'ya yayıldıklarını düşünebiliriz. Bölgede çok az sayıda bulunan Andronovo Kültürü'nün bakiyeleri artık bu sahada onların yerel kültürler arasında kaybolduklarını göstermekte, doğuya ilerleyen daha büyük kütlenin ise bu periyot içerisinde Orta Asya'da sonraki kültür dönemlerinin vücuda getirilmesinde rol oynadıkları ortaya çıkmaktadır.

³⁵⁶ Fergana havzasındaki Bronz Çağı mezarları ve mezar envanterlerine dair tafsilatlı bilgi için bkz. B. Z. Gamburg-N. G. Gorbunova, "Mogilnik Epohi Bronzi v Ferganskoy Doline", **KS 63**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 85.

³⁵⁷ Mandelştam, **İstoriya Sıkotovodçeskih Pilemen i Rannih Koçevnikov na Yuge Sredney Azi**, s. 46.

Türkmenistan'da Murgap Deltası'nda yapılan çalışmalarda Auçin Depe ve Tahrbay'daki yerleşimlerde Andronovo-Tazabagyap Kültürü'ne ait çömlek parçaları elde edilmiştir³⁵⁸.

Çizim 2.32: Murgab Deltası'nda Tahrbay'daki kazı çalışmalarında elde edilen Andronovo-Tazabagyap Kültürü keramik parçaları

Ya. G. Gulyamov'un Zaman-Baba mezarlığını keşfinin ardından bölgede yapılan site ekspedisyon ve kazı çalışmalarında Zaman-Baba yerleşimi ve yerleşimdeki mesken kalıntıları üzerinde incelemelerde bulunan A. Askarov, Karakul bölge merkezinin 15 km kuzeybatısında, Zaman-Baba Gölü'nün 700 m doğusunda ırmak kıyısından oldukça içerideki alüvyon tabakasını kaldırdıktan sonra 6 farklı çukur keşfetmiş; bu çukurlardan 3 no'lu çukurda yapılan kazı çalışılmasında Andronovo tipinde 3 çömlek parçası elde edilmiştir³⁵⁹.

Fergana havzasının Tacikistan toprakları sınırları içerisinde kalan Sovyet dönemi adı Leninabad, günümüzde ise Hucent adını taşıyan bölgede Kayrak-Kum

³⁵⁸ V. M. Masson, "İzuçeniye Drevnezemledelçeskih Poselenii v Delte Murgaba", **KS 69**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 61.

³⁵⁹ A. Askarov, "Poseleniye Zaman-Baba", **KS 93**, Edit. T. S. Passek, s. 90.

yerleşiminin 35 km kuzeyinde Dahanin mezarlığı keşfedilmiştir. 1956 yılında Tacikistan arkeoloji ekspedisyon ve kazı çalışmasında Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlar keşfedilmiştir. Mezarlar çok sayıda olmasa da elde edilen envanterlerden bronz ürünler ve tipik Andronovo çömlekleri açıkça görülmüş ve Sibirya ve Kazakistan tipinde oldukları belirtilmiştir³⁶⁰. Güney Tacikistan sahasında Vakhsh vadisinin kuzeyinde, Kurgan Tuyube'den 12 km doğuda, Vakhsh Irmağı kıyısında Bronz Devri'ne ait kalıntılar tespit edilmiştir. 1965 yılında başlayan kazılar 1970 yılında tamamlanmış ve burada tespit edilen evler ve çevrelerinde kazı çalışmaları yapılmıştır³⁶¹. Bölgede yapılan kazılarda oldukça fazla miktarda çömleğe ulaşılmış ve yapılan incelemeler sonucunda çömlekler üzerindeki desenlerden bunların Andronovo Kültürü Federovo safhasına ait oldukları ortaya çıkarılmıştır³⁶². Yine bölgedeki bir başka alanda, Vakhsh Irmağı'nın sol kıyısındaki Kara-Bur'da da Andronovo Kültürü keramikleri elde edilmiştir³⁶³.

Resim 2.14: Tursunzadin bölgesindeki Kumsay mezarından elde edilen, M.Ö. XI-X. yüzyıllara tarihlendirilen Andronovo Kültürü çömleği (**Tacikistan Milli Müzesi, Elvin Yıldırım Arşivi**).

³⁶⁰ B. A. Litvinskii, “Dahaninskiy Mogilnik Epohi Bronzi v Zapadnoy Fergana”, **KS 80**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 51.

³⁶¹ B. A. Litvinsky-V. S. Solov'ev, “Stoyonka Stepnoy Bronzi v YujnomTadjikistane”, **Usp'hi Sredneaziatskoy Arheologiyi**, C. I, Edit. V. M. Masson, s. 41.

³⁶² **A.g.m**, s. 45.

³⁶³ **A.g.m**, s. 46.

Güney Tacikistan'da bulunan Tulhar kurganları da mezarlardan elde edilen çömlekler tezyinatsız olsa da kurgan tipi, defin şekli bakımından da Andronovo dönemi kurganları ile benzerlikler taşımaktadır. Tulhar kurganlarının kökeni hakkındaki mesele henüz çözümlenemese de Tulhar kurganlarının Andronovo kurganları gibi sığ, oval ve dörtgen formda oldukları tespit edilmiştir. Mezarlarda Kazakistan bozkırlarında rastlandığı gibi yanmış kemikler ve közler bulunmuştur. Kurganların yüzeyinde dikey olarak yerleştirilmiş 7 adet taş levha mevcuttur ve mezarlardan süslemesiz çömlek keramikleri elde edilmiştir. İskeletler cenin pozisyonunda yan taraflarına (erkekler sağ, kadınlar sol tarafına) yatırılmışlardır ve bacakları dizlerden, kolları ise dirseklerden kırık vaziyettedir. Süslemesiz çömlekler bu mezarların aidiyeti konusunda fikir vermese de bronzdan yapılmış ürünler özellikle bıçaklar Kazakistan tipindedir. Çift taraflı keskiler de Kazakistan tipindedir ve Harezmi bölgesinde Yakke Parsan'da da örnekleri bulunmuştur. Tüm mezarlardan koyun kemikleri ve yemek kalıntıları çıkarılmıştır³⁶⁴.

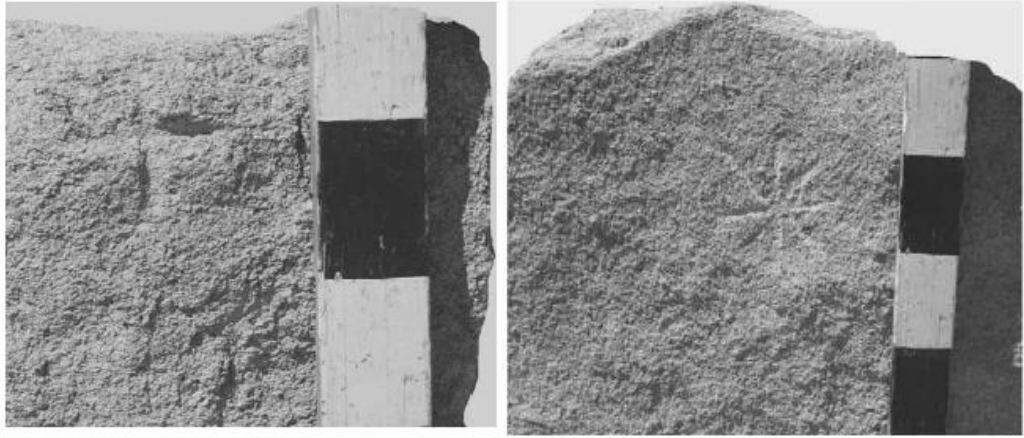
Amu Derya sahasının bir başka bölümünde Tulhar kurganlarına benzer Aruk Tağ mezarları keşfedilmiştir. Çok büyük olmayan halka formu, bazen tekli bazen çiftli mezar odaları bulunan kurganlar tipik Andronovo kurganlarıdır. Tulhar kurganlarında olduğu gibi mezar defin şekilleri aynıdır fakat bu mezarlardan elde edilen keramiklerde de herhangi bir tezyinat tespit edilememiştir. Bahşa ve Kızıl Su civarındaki mezarlar da açıkça Andronovo kurganları tipindedir ve buradaki mezarlardan çömlekçi çarkından çıktığı kesin olan geometrik desenli, gölgeli eşkenar dörtgen zikzak desenli çömlekler çıkarılmıştır. O halde Andronovo toplumunun Kazakistan sahasından mı yoksa Ural sahasından mı yayıldıkları meselesini bir kenara bırakırsak, Andronovo toplumun çok geniş bir sahaya yayıldıkları ve sınırlarının Kuzey İran sınırlarında bulunan Kopet Dağ'a kadar dayandığı görülecektir.

Andronovo Kültürü etkisi sonucuna sadece keramikleri değerlendirerek ulaşan Mandelştam, kurgan yapılarını ve defin özelliklerini açıkça yok saymış ve

³⁶⁴ Geç Bronz Devri mezarları tafsilatlı veriler için bkz. T. P. Kiyatkina, **Material k Paleantropologii Tadjikistana**, s. 12.

mezarlarda görülen gamalı haç, ateş izleri ve kızılboyalı taşları Rig Veda'dan yola çıkarak Hint-Avrupa kültürüne atfetmiştir³⁶⁵.

Son yıllarda yapılan keşiflerden biri de 2015 yılında İ. A. Kukişkin tarafından Besoba kurgan kazı çalışmasında ortaya çıkarılan kurgan duvarındaki gamalı haç ve sekiz köşeli yıldız tasviridir³⁶⁶. Bu tasvirler Doğu Kazakistan, Kırgızistan, Tuva, Kuzeybatı Moğolistan ve Kuzey Pakistan'da da mevcuttur.

Resim 2.15: Kukişkin tarafından Besoba kurgan çalışmasında tespit edilen gamalı haç ve sekiz köşeli yıldız figürü

Oysaki gamalı haçın Orta Asya'da çok geniş olarak Çin, Hint ve Türk kültüründe var olduğu bilinmektedir. İndus Kültürü'nde M.Ö. 2500-1500 yılları arasında görülen gamalı haç iyi bir şans simgesi iken Çin'de ölümsüzlük simgesi olarak kullanılmaktaydı³⁶⁷. Gamalı haç, eşit kollu haç Hangay kayalarında Kök Türk harfleri arasında da yer almaktadır³⁶⁸.

³⁶⁵ Mandelştam, *İstoriya Sıkotvodçeskih Pilemen i Rannih Koçevnikov na Yuge Sredney Azi*, s. 10.

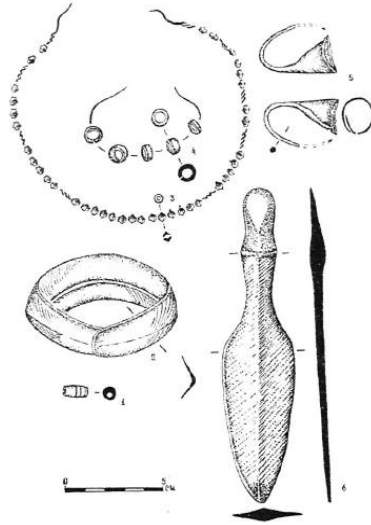
³⁶⁶ M. V. Bedelbayeva-V. A. Novoženov-N. V. Novoženova, "İzobratelnye Pamyatniki Kazahskogo Melkosopocnika", Edit. V. V. Evdokimov, s. 87.

³⁶⁷ Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, s. 121.

³⁶⁸ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, s. 243.

Son zamanlarda Zarefşan Vadisi'nde yapılan çalışmalarda da Andronovo Kültürü dönemine ait maddi kültür unsurları elde edilmiştir. Zarefşan Nehri Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan topraklarından geçerek bölgede adeta can damarı vazifesi görmektedir. Vadinin iklimi, bitki örtüsü ve su kaynağı bakımından zenginliği uzun vadede insanlar için yaşamlarını sürdürmede cazibe merkezi olmuştur. Buna göre yapılan son arkeoloji çalışmalarında Sazagan, Gus ve Zarefşan Nehri'nin sağ kıyısında kültür tabakası tespit edilmiştir.

Sazagan'da 1995 yılında açılan bir mezardan koçbaşı süslemeli bir iğne ile Andronovo Kültürü dönemi özelliği taşıyan bir bıçak ve disk biçiminde gem elde edilmiştir. 1996 yılında S. Şemsutdinov başkanlığındaki arkeoloji ekibi bronz ürünler ve çömlek parçaları keşfetmişlerdir ki bu ürünler Andronovo Kültürü dönemine aittir³⁶⁹.

Çizim 2.33: Zarefşan Vadisi'ndeki kazılarda elde edilen Andronovo Kültürü dönemi bronz ürünler

³⁶⁹ N. A. Avanesov, “Novyy Material Epokhi Bronzy Zarafshanskoy Dolini”, **Arheologicheskie Issledovaniya v Uzbekistana 2001 g**, Edit. T. Ş. Şirinov, s. 21.

Tacikistan Zarefşan sahasında 1983 yılında yapılan çalışmalarda Pencikent'in 50 km doğusunda keşfedilen Daşti-Koz mezarlığında yapılan kazılarda tipik Andronovo maddi kültür unsurları elde edilmiştir. Bölgedeki bozkır kültürünü yansıtan en büyük ataerkil aile mezarlığı vasfını taşıyan mezarlardan Andronovo Kültürü geç Alakul ve Federovo safhasına ait çömlekler ve bronz eşyalar elde edilmiş olup, mezarlıklar hem Alakul-Federovo sentezini yansıtmakta hem de antropolojik verilere göre erkeklerin Andronovo tipli ve kadınların Akdeniz tipli olması sebebiyle kuzey-güney etnogenizinin bu sahada oluştuğu fikirlerinin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Keramik ürünler ve bronz ürünlerdeki incelemeler sonucunda Daşti-Koz mezarlığının bozkır kültürü yelpazesi Bronz Çağı'nın artık son dönemlerini temsil ettiği, genel olarak Andronovo karakterinde olsa da Tazabagyap Kültürü özellikleri de taşıdığı ifade edilmiştir³⁷⁰.

³⁷⁰ A. İ İsakov- T. M. Potemkina, “Mogilnik Plemen Epohi Bronzi v Tadjikistane”, SA, No:1, Edit. S. A. Pletneva, s. 145.

Üçüncü Bölüm

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN ETNİK KÖKENİ VE ERKEN GÖÇERLERLE İLİŞKİSİ

3.1. Andronovo Kültürü'nün Etnik Kökeni Hakkındaki Meseleler

Andronovo Kültürü toplumunun antropolojik kökleri, akrabalıkları ve bu akrabalık ilişkilerinin hangi millette antropolojik olarak devamının izlendiği meseleleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlar birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Pek çok tarihçi, etnograf ve antropolog Afanasyevo, Andronovo, Karasuk ve Tagar Kültürü hamillerinin İskitler olduğuna dair hemfikirdir, fakat bu konudaki tartışmalar uzun yıllar sürmüş ve bazı ilim adamları tarafından da Andronovo Kültürü taşıyıcılarının Hint-Avrupalılar oldukları yorumları yapılmıştır. Bu görüşler, antropoloji çalışmaları sonucundaki “Avrupalı tip” yorumlarından ve herhangi bir dil verisi olmamasına rağmen Hinduizmin kutsal metinleri olan Veda’dan yola çıkılarak öne sürülen tezlerden kaynaklanmaktadır.

Andronovo Kültürünün yayıldığı çok geniş coğrafyada tarih sahnesine ilk çıkışları ve ilk görüldükleri yer konusunda arkeologlar arasında uzun süreler tartışma konusu olmuştur. Özellikle etnografya malzemeleri Andronovo Kültürü'nün diğer kültürlerden Srubna, Keltaminar ve Afanasyevo kültürleri ile karşılaştırmalı olarak yapıldığından araştırmacıları oldukça zora sokmuştur. Erken dönemlerde yapılan kazı sonucu elde edilen buluntuların analiz sonuçlarına göre Andronovo Kültürü'nün erken ve geç dönem ürünlerinin tespit edilmesiyle bu kültürün nerede ortaya çıktığı üzerine fikirler ortaya koyulmuştur. Her yeni buluntu ise bu tarihlendirmede ve Andronovo Kültürü'nün ön atalarının kim oldukları sonucunu değiştirmiştir. K. V. Salnikov, Ural sahasında yaptığı kazılarda Andronovo Kültürü'nün erken öğelerinin bu sahada ortaya çıktığını ve Srubna Kültürü ile yakın ilişkileri olduğunu iddia ederken³⁷¹, İdil çevresinde bulunan Srubna Kültürü mezar özelliklerinin

³⁷¹ K. V. Salnikov, “K Voprosu o stadiyah v Pamyatnikah Andronovskoy Kultury Zauralya”, **Pervoe Uralskoe arheologicheskoe soveshaniye**, s. 21-26.

Türkmenistan sahasında bulunanlarla benzer özellikler taşıdıkları da iddia edilmektedir³⁷². A. A. Formozov, Kazakistan'ın kuzeyinde elde edilen malzemeler ışığında Andronovo Kültürü'nü Keltamınar Kültürü ile ilişkilendirmiştir. Formozov, Andronovo Kültürü'nün kökeni isimli çalışmasında bu topluma ait bakiyelerin Keltamınar Kültürü'ndeki benzerlikleri üzerinde durarak Andronovo Kültürü'nü Keltamınar Kültürü'ne yani M.Ö. 3. bin yıla yaklaştırmakta, tüm benzerliklere rağmen Andronovo Kültürü'nün kökeni meselesinin sadece yeni arkeolojik verilerle tespit edebileceğini ifade etmektedir³⁷³.

Kiselev ise Güney Sibirya'da bulunan Andronovo Kültürü abideleri ve onların Altaylar üzerinden Ob havalisine yayılmasını göz önünde bulundurarak Afanasyevo Kültürü ile akraba oldukları sonucuna varmıştır. Okladnikov, Andronovo insanı tipini Afanasyevo kökenli ve Avrupalı tipte olduğunu fakat ondan farklı olarak yüksek sephalic değerde, alın ve yüz yüksek olarak ifade etmiştir³⁷⁴. Bernştam da Kiselev ile aynı fikirde olup Andronovo Kültürünün Afanasyevo Kültürü'nün ardından spontane biçimde ataerkil aile yapısı gösteren ve hayvancılık ekonomisini ortaya çıkararak bu kültürün Yenisey ve Ural sahasında yayıldığını ortaya koymuştur³⁷⁵.

Andronovo ahalisinin karakteristik özellikleri bu kültürün hangi millete ait olduğunu ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Yapılan çalışmalardan en dikkat çekici olanı Sibirya paleoantropolojisi üzerine çalışan G. F. Debets'in tespitleri olmuştur. Debets öncelikle yaptığı çalışmalarla Andronovo Kültürü taşıyıcılarının atalarının Afanasyevo Kültürü milletinin olduğunu belirtmiş ve bu iki akraba topluluğun ilerleyen dönemlerde Karasuk ve Tagar kültürlerine kadar dayandığını

³⁷² V. M. Masson-V. I. Sarianidi, **Central Asia, Turkmenia Before the Achaemenids**, Edit. Glyn Daniel, İng. Çev. Ruth Tringham, s. 147.

³⁷³ Formozov, "K Voprosu a Proishojdeniyi Andronovskoy Kulturi", s. 7.

³⁷⁴ A. P. Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, s. 24. Okladnikov aynı zamanda Afanasyevo insanın kökenini maddi kültür unsurları arasında yer alan Corbicula Fluminalis su kabuğunun Aral gölü menşeli olması, çanak çömlek geleneğindeki Keltamınar Kültürü izleri, katakomb mezar geleneğinin korunması bakımından İdil-Ural hattına yerleştirmektedir. Bkz. Okladnikov, **a.g.k.**, s. 23.

³⁷⁵ A. N. Bernştam, "İstoriya Kırgız i Kırgızistana sı Drevneyşih Vremen do Mongolskovo Zavoevaniya", **İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızistana**, Edit. K. Taşbaeva-L. Bedutova, Aybek, s. 155-318. Erişim tarihi 14.02.2017. <http://siteistok.host.net.kg/bibliotek.htm>

ifade etmiştir. Debets çalışmasında şu yargıya varmaktadır: “Afanasyevo yerleşikleri, en azından bilinen kısmı Minusinsk bölgesi ve yine batıdan (Baraba, Altay?) göçle yayılanlar esasında Andronovo Kültürü'nün taşıyıcılarıdır”. Bunlar Debest'in "SSCB Paleoantropolojisi" adlı doktora tezinde ileri sürdükleri fikirlerdir³⁷⁶. Yine Debets, Andronovo tipi hakkında “Özellikle kafatasında Afanesyevo karakteristik özellikler mevcuttur. Fakat yüz daha geniş, göz evi daha düşük ve kafatası kısa-geniş ve işaretler daha çok mezosefaldır. Bu özellikler Andronovo kafatası tipini daha karakteristik yapmakta ve üst paleolit ırklarıyla ilgili olarak Avrupa ve Asya kronolojik tipinden kolayca ayırt ediliyor” tespitinde bulunmaktadır³⁷⁷. Kafesoğlu bu tipi genel olarak Rus arkeologların verdiği bilgilere dayanarak “koyu renkli saç, hafif esmere çalan (buğday) beyaz ten, brakisefal kafa, orta boy (ortalama 1,67), uzunca-beyzî yüz (oval), hafif çekik fakat mongoloid olmayan badem göz şeklindedir” diye tasvir etmektedir³⁷⁸.

Türk tarihi üzerine tutarlı tespitleri ile tanınan László Rásonyi Türklerin üç büyük ırk ailesi (Europid, Mongolid ve Negrid) içinde Europid ırkına bağlı olduğunu ve bu grubun da coğrafyaya göre kendi içerisinde dağılımı olduğunu, Orta Asya içlerine kadar uzanan bölümde esmer alpin, dinarid ve turanid ırkların, güney bölümde ise siyah saçlı, koyu esmer tenli ve kara gözlü mediterranean, taurid ve indid ırkların bulunduğunu ifade etmektedir³⁷⁹. Turanid ırk tipinin özelliklerini ve diğer ırklarla farklı yönlerini geniş olarak tasvir eden Rásonyi; eski Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uygurlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve Tatarların turanid ırk mensubu olduğunu ve bu ırka dâhil toplulukların Sibiryâ'nın güney bölümünde Türkistan'da, Kazak bozkırlarında, Altay'da, Pamir yaylasında, Güney Rusya'da,

³⁷⁶ G. F. Debets, “Rasovye Tip ı Naseleniya Minusinskovo Kraya vı Epohu Rodovogo Stroy (kı voprosu a migratsiyah v doklassovom obşestve)”, **Antropoliçeskiy Jurnal**, s. 26-48.

³⁷⁷ Debets, “Rasovye Tip ı Naseleniya Minusinskovo Kraya vı Epohu Rodovogo Stroy (kı voprosu a migratsiyah v doklassovom obşestve)”, s. 28.

³⁷⁸ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 47, dpt.: 24.

³⁷⁹ László Rásonyi, **Tarihte Türklük**, s. 7. Hint Avrupa tezi ve Ari Irk teoremine karşı olarak Abduhalık Aytbayev de, Aslen Orta Asya'da ikamet eden Türklerin ırkını “Turan Irkı”, “Amuderya-Sirderya aralık ırkı” ve “Asya Irkı” olarak adlandırılan Avrupa ırkına menzup olduklarını ve mezkur ırk alametleri ile de Avrupa ırkından ayrıldıklarını ve Hint Avrupa tezini savunanların burada yanlış olduklarını ifade etmektedir. Bkz. Abduhalık Aytbayev, “İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri”, **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, s. 668.

Dobruca’da, Anadolu’da³⁸⁰, Bulgaristan’da hatta Avusturya’da yaşadıklarını ifade etmektedir³⁸¹.

Bahaeddin Ögel Andronovo insanın M.Ö. 1700’den itibaren Altaylar ve Tanrı Dağları’nda görüldüğü ve Hun devri ile Gök-Türklere kadar varlıklarını devam ettirerek Türk ırkının bir prototipi olduğu görüşündedir³⁸².

Orta Asya’da milattan önceki yüzyıllarda Türk anayurdu tespiti üzerine yapılan çalışmalar Türklerin M.Ö. 2000’lerden önceki durumlarına ait kesin neticeler vermekle birlikte, başta Kiselev ve Çernikov’un yaptığı arkeolojik araştırmalar Afanesyev ve Andronovo Kültürü temsilcilerinin dolikosefal mongoloidlerden ve dolikosefal “Akdeniz Tip”lerden farklı olarak “brakisefal savaşçı beyaz ırk” Türk soyu proto tipi olduğunu göstermiştir³⁸³.

Çernikov; Kazakistan sahasındaki Üst Narım ve Kanay’daki mezarlıklardaki definler üzerinde yapılan antropolojik çalışmalara göre Andronovo insan tipini günümüz Güney Sibirya Kazak, Kırgız ve Altay insanı tipinde olduğunu ifade etmektedir fakat saf hallerinin kaybolduklarını belirtmekte, hatta 10. yüzyıla ait

³⁸⁰ Afet İnan, Türkiye’de tasnifi yapılan 10 bölgedeki 64.000 kişi üzerinde yapılan tetkiler sonucunda umumiyetle brakisefal tipin görüldüğünü, aralarında dinarik tipler bulunsa da Türkiye’deki Türk milletinin Homo-Alpinus adıyla anılan beyaz ırka mensup olduğunu ifade etmektedir. bkz, Afet İnan, “Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri”, **BELLETERN**, C. IV, Sa:13, s. 51.

³⁸¹ Rásonyi, **Tarihte Türklük**, s. 9. Ginzburg, Güney Kazakistan’da farklı bölgeler ve farklı dönemlere ait mezarlarda antropolojik malzemelerde yaptığı analizlerde Arısı yakınlarındaki Şignak-Say’daki VI-VII. yy. erken Türk (Kengeres) mezarlarındaki yetişkin erkeğin Avrupai Andronovo tipinde, kadının ise Andronovoya yakın brakisefal tipte olduğunu ifade etmiştir. bkz. V. V. Ginzburg, “Material k Antropologii Drevnevo Naseleniya Yujnovo Kazahstana”, **SA XXI**, Edit. A. Ya. Bryusov, s. 384. Bahaeddin Ögel’in "Oğuz Tipi" olarak adlandırdığı bu tip örneklerine Uygur Fresklerinin bulunduğu Sarıg’da, M.S. XII-XIII yy’a ait Çu ve Talas boylarındaki mezarlarda ve Karahanlılara ait mezarlarda da tesadüf edilmiştir. bkz. Bahaeddin Ögel, **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 129. O. İsmagulov da Kazakistan ahalisi üzerine yaptığı antropoloji çalışmasında VI-XI. yy. Türk mezarlarından elde ettiği verilere göre Türklerin Avrupai tipte olduğunu fakat mongoloid karışımın olduğunu ifade etmiş, Türk mezarlarından alınan 16 kafatasının Andronovo tipinde, 6 kafatasının ise Mongoloid özellikte olduğunu belirtmiştir. bkz O. İsmagulov, **Naseleniya Kazahstana ot Epohi Bronzi do Sovremennosti**, s. 65.

³⁸² Bahaeddin Ögel, **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 7.

³⁸³ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 49.

Kimek mezarlarındaki insanların da Andronovo insanı tipine sahip olduklarını ifade etmektedir³⁸⁴.

V. V. Ginzburg ve N. G. Zalkind de Kazak ve Kırgızlar üzerinde yaptığı antropoloji çalışmalarında tespit ettikleri kafatası ölçümleri ve çıkardıkları tipoloji sonucunda Kazak ve Kırgızların Ural Altay grubuyla ilişkileri de orta konulmuş (ki Güney Sibirya tipinin Avrupalı özelliklerinin zayıfladığını savunur) ve "eski Avrupalı tiplerini korumuşlardır" sonucuna ulaşmışlardır³⁸⁵.

Hakasya Kırgızları üzerine çalışmalar yapan D. G. Savinov da Güney Sibirya bölgesindeki Avrupalı tipli Afanesyevo halklarının ardından (saf veya karışık) Bronz Çağı ve akabinde Demir Çağı boyunca Tagar Kültürü ve hatta Hun devrine kadar yarı göçer ve göçer kültürün karakterize olduğu ve yazılı kaynaklarda geçen "kıızıl saçlı ve mavi gözlü" Ting-lingler olmasını mümkün gördüğü Yenisey Kırgızlarının Andronovo insanının uzak torunları olduklarını ifade etmektedir³⁸⁶.

Ting-lingler Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya, Yenisey havzasına kadar olan sahaya, onların batı grubu ise İrtiş Irmağı'na ve güney grubu

³⁸⁴ Çernikov, **Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzu**, s. 112.

³⁸⁵ V. V. Ginzburg-N. G. Zalkind, "Materialy k Kranologii Kazakov (v svyazi s voprosami etnogeneza)" **Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii**, C. IV, Edit. L. L. Viktorova, s. 438. Bununla birlikte, Kazak ve Kırgızların Avrupalı özelliklerini taşıdıkları belirtilirken Gök-Türklerin yayıldığı dönemde Avrupalı tip ile Mongoloid unsurların karıştığını fakat Orta Asya coğrafyasında doğu batı arasında bu karışımın tutarsızlık olduğunu ifade etmektedir. V. V. Ginzburg-T. A. Trafimova, **Paleoantropologiya Sredney Azii**, s. 234. Aynı zamanda Ginzburg ve Trafimova'nın çalışmasında Kazakistan topraklarındaki Andronovo Kültürü dönemine ait mezardan elde edilen bulgulara göre bu ırkın Minusinsk havzasındaki ve Altay'daki Afanesyevo Kültürü, Aşağı İdil'deki Yamna ve Srubna Kültürü ile yakın bağlantılara sahip olduğu ortaya koyulmuştur. Bkz. **Paleoantropologiya Sredney Azii**, s. 93. Aynı şekilde çağdaş Kazakların Andronovo ırk tipi temelinde oldukları Akişev- Baypakov tarafından da iddia edilmektedir. Bkz. Akişev- Baypakov, **Voprosu Arheologii Kazahstana**, s. 19.

³⁸⁶ D. G. Savinov, "Naselenie Srednevo Yeniseye v Epohu Slojleniya Skotovodçeskih Obşestv", **Journal of Turkic Civilization Studies**, N1, s. 108. V. Minorsky, Hududul al-Alam üzerine yaptığı şerhlerde M.Ö. 201 yılında ilk kez bahsi geçen mavi gözlü, kıızıl saçlı ve beyaz tenli Kırgızların Türk ırkına mensup olmadığı, bunların muhtemelen Sayan Dağları'nın kuzeyinde Üst Yenisey bölgesinde Türkleşmiş olabilecek Ostyaklar olabileceğini ifade etmiştir. Bkz. **Hudūd al-Âlam 'The Regions Of The World**, Çeviri ve Açıklamalar: V. Minorsky, s. 282.

Gobi ölü'nden Çin'e doğru yayılmışlardır ve bu Türk boyunu Kao-ch'e ve Töles boyları devam ettirmişlerdir³⁸⁷.

Han Hanedanlığı Hsiung-nu Monografisinde Ting-lingler, “Daha sonra kuzeydeki Hun-yü, Ch'ü-she, Ting-ling, Ke-k'un ve Hsin-li ülkeleri (Motun'a) tâbi olmuşlardı. Bu şekilde, Hsiung-nu soyluları ve devlet büyüklerinin hepsi Motun'a itaat etmişler, onu akıllı ve değerli (bir kişi) olarak kabul etmişlerdir” şeklinde geçmektedir³⁸⁸.

Güney Sibirya Baykal Gölü çevresinde M.Ö. 203-200 aralığında Hunlar tarafından itaat altına alınan ve tarihi kaynaklarda daima Hunlarla birlikte zikredilen Ting-lingler M.Ö. 50'lerde Şanyü Chih-ch'i yönetimindeki Hun idaresi altındaydılar. Otto Maenchen Helfen, Ting-lingleri etkili bir yağmacı göçer boy olarak tasvir etmekte ve hangi dili konuşturlarsa konuşsunlar, kime benzerse benzesinler, Hunlarla aynı hayat tarzına sahip oldukları, onlar gibi ışık hızında atlı saldırılarda bulundukları ve "hayat şekillerinin onları Türk-Moğol milleti arasına koymaktadır" ifadelerinde bulunmaktadır³⁸⁹.

Butaneyev-Hudyakov da benzer şekilde Bernştam tarafından Kırgızistan sahasında bulunan Andronovo Kültürü malzemeleri ışığında Kırgızlarla kültürel anlamda en büyük benzerliğin Andronovo Kültürü ile olduğunu ve yerel

³⁸⁷ Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, TTK, s. 7. Otto Maenchen Helfen de Güney Sibirya havâlisindeki Ting-Linglerin tarihte her zaman Hunlarla (Hsiung-nu) birlikte görüldüklerini ve Mao-tun'un M.Ö. 203-200 sıralarında itaat altına aldığını, M.Ö. 100 sıralarında Baykal Gölü bölgesinde bulunduklarını ifade etmektedir. Bkz. Otto Maenchen Helfen, “The Ting-Ling”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Sa:4, No.1, s. 77-86.

³⁸⁸ Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu Monografisi**, s. 9. Pulleyblank da Türkçe konuşan milletin atalarının Han döneminde Hun İmparatorluğu'nun kurucusu Mo-tun tarafından kuzey ve batıya doğru genişlemesi sırasında Güney Sibirya'da itaat altına alınan Ke-k'un veya Chien-k'un (Kırgız adının erken formu), Ting-Ling ve Orhun Yazıtlarında *Sir* olarak geçen Hsüeh olduğunu ileri sürmektedir. Pulleyblank satırlarının devamında ise Ting-Linglerin Han döneminde Çin'e geçtiklerini ve Hun ordusu ile işbirliği yaptıklarını, 4. ve 5. yy.'da Hunlarla birlikte anıldıklarını, daha sonra Tabgaç hanı T'o-pa ile mücadele ettiklerini, ardından Juan-Juan birlikleri ile savaştıklarını ve Ting-Ling adının daha sonra kaynaklarda Kao-che (Yüksek Arabalılar), Ti-li, Te-le, Ch'ih-le, Chih-le ve T'ieh-le adlarıyla anılmaya devam ettiklerini belirtmiştir. Bkz. Edwin G. Pulleyblank, “The “High Carts”: A Turkish-Speaking People Before the Turks”, **Asia Major**, s. 21.

³⁸⁹ Helfen, “The Ting-Ling”, s. 79.

farklılıkların İskit Çağı'nda yaşandığını, Ting-lingler döneminde ayrı bir ırk olarak karakterize olduğunu ve bu birliğin Hunların bölgeye akınları sonucu bozulduğunu ve Kırgızların önce Yenisey Kırgızları ve Tanrı Dağı Kırgızları olarak ikiye ayrıldıklarını ve ardından Şiyenbiler, Toba ve Cücenler olarak ayrıldıklarını ifade etmektedir³⁹⁰. Çin kaynaklarında Kırgızlardan ise ilk defa Büyük Hun İmparatorluğunun Shan-yü'sü Mo-tun zamanında bahsedilmiştir. Buna göre Kırgızlar Hunların kuzeyinde Ting-ling, Ch'ü-she, Hun-yü, Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlar ve Ke-k'un ismiyle anılıyorlardı³⁹¹.

L. N. Gumilev de arkeolojik verilerin tarihi süreçleri izahta tıkanıdığı yerlerde artık yazılı kaynakların devreye girdiğini M.Ö. I. yüzyılda Si-ma Ch'ien zamanı Çin hiyerogliflerinin okunuş şeklinin halk isimlerini ortaya çıkardığını buna göre artık Pazırıklılar yerine Yüeciler denilmesi gerektiğini, Tagarların ise Ting-lingler olduğunu ifade etmektedir³⁹². Andronovların ise Minusinsk de değil de Kazakistan merkezli olmaları ve burada daha fazla varlıklarını sürdürmelerinden dolayı Ting-lingler'in batı varyantı Kıpçaklar olduğunu ve Avrupalılardan ve Asyalı Arilerden farklı olduklarına kesin gözüyle bakmaktadır³⁹³.

Andronovo Kültürü toplumunun kökeni meselesinde arkeologlar ve antropologlar dışında dilciler de teoriler üretmişlerdir. Buna göre pek çok Rus bilim adamı da Ari ırk veya Hint-Aryanlar tezi üzerinde durmuşlardır. Çernikov dil teorileri üzerine Andronovo Kültürü toplumunun dilinin bilinmediğini ve güneyde sadece Türkmenistan sahasında bulunan Andronovo bakiyelerinin ve bu yayılımın Hindistan'a doğru olmamasından dolayı bu sonuca varılamayacağını ifade

³⁹⁰ V. Y. Butaneyev-Y. S. Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, s. 139.

³⁹¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 75.

³⁹² L. N. Gumilev, *Avrasyadan Makaleler 1*, Çev. Ahsen Batur, s. 22. Afanasyevo Kültürü'nün hamillerinin Tagar dönemi Ting-lingler olduğunu ifade eden Gumilev, Andronovo Kültürü döneminin sonunda Kuzey Çin'in güneyinden gelen halklarla Karasuk Kültürünün meydana geldiğini ve bu yeni kültürle birlikte mezarlarda yeni bir ırk tipiyle (Mongoloid-Avrupai karışımı) karşılaşıldığını ve bunun Yang-shao döneminde meydana geldiğini fakat Güney Sibiry'a da böyle bir karışımın daha önce gerçekleştiğini ifade etmekte, Yenisey Kırgızlarının Ting-Linglerle sıkı sıkıya bağlı olduklarını ve onların Sayan Dağları'ndan güneye göç eden güney kolunun Hunlarla kaynaştıklarını belirtmektedir. Bkz. L. N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, s. 41. D. G. Savinov ise Tagar Kültürü içerisinde gördüğü Ting-linglerin eski Türklerin etnik ve sosyal tarihinde belirleyici bir rolünün olduğunu ifade etmektedir. Bkz. D. G. Savinov, *Narodni Ujnoj Sibiri v Drevnetyurskuyu Epohu*, s. 10.

³⁹³ Gumilev, *Avrasyadan Makaleler 1*, s. 163.

etmektedir³⁹⁴. A. A. Askarov da Andronovo toplumunun bir kısmının Türk dilli karma bir halka ait olduğunu iddia eden bilim adamlarındandır. Askarov, Andronovo Kültürü'nün yayıldığı bu geniş sahada Aryan dilli toplulukların yanısıra Türk dilli toplulukların sadece Altay sahasıyla sınırlı oldukları fikrine karşı çıkarak Türk dilli milletin Minusinsk'den Ural bozkır sahasına kadar Bronz Çağı'nda ortaya çıktıklarını ve bu sahaya Deşt-i Kıpçak adı verildiğini ifade etmektedir³⁹⁵. Çin kaynaklarında geçen *Di* veya *Ti*'lerin Andronovo toplumunun devamı olduğu fikrini savunan bir diğer ilim adamı ise K. M. Baypakov'dur³⁹⁶.

Eberhard'ın *Çin'in Şimal Komşuları* adlı eserinde de "Ting-lingler Proto-Türk boylar arasında sayılmakta ve Tölesler gibi Türklerdir" şeklinde ifade edilmektedirler³⁹⁷.

Andronovo Kültürü'nün Asya'nın doğusunda ortaya çıkan diğer kültürlerle olan bağlantılarını göz önünde bulundurmadan Hint-Aryan tezine körü körüne bağlı olanlar kendilerine dayanak olarak Asya'nın güneyinde Tacikistan sahasında çok da yayılmayan ama örneklerine rastlanan abideleri temel alarak Andronovo Kültürü'nü bu ırka atfetme çabasındadırlar. Kuzmina da bu eğilimi göstererek geleneksel Andronovo çömlekçiliğinin Erken Demir Çağı'nda Kazakistan sahasında Wu-sunlar tarafından devam ettirildiğini aynı zamanda Altay Sakalarının ve Sarmatların da aynı tekniği kullandığını ve Aryan kavimleri içerisinde olduklarını ifade etmekte³⁹⁸, Tacikistan ve Afganistan sahasında bu tekniğin yayılmasını ise Andronovolar tarafından kullanan çömlek çarkının Veda metinlerinde yer almasından dolayı Hint-

³⁹⁴ Çernikov, *Vostochniy Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 112.

³⁹⁵ A. Askarov, "Ariyskaya Problema: Noviy Podhod i Vzgladyadi" *İstoriya Uzbekistana v Arheologičeskih Pismennih Istočnikah*, Edit. A. A. Anarbayev, s. 84.

³⁹⁶ K. M. Baypakov, "İmperia Drevnih Tyurok. Tuyurskiy Mir", *Etnopolitičeskiy i Literaturno-Hudojestvenniy Jurnal*, s. 10-12.

³⁹⁷ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, s. 71. Bahaeddin Ögel de Tinglingler ve Kırgızların aynı boylar olmadıklarını, Tinglinglerin Balkaş Gölü'nün kuzeyinde oturduklarını ve Tinglinglerin Töles boylarından olduklarını ifade etmektedir. Bkz. Baheddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, s. 811. Pei-shih'in 99. kısmında "Tölesler, Hsiung-nu'ların torunlarıdır. Kao-ch'e'ler eski Kızıl Ti'lerdendir. Başlangıçta ünvanları Ti-li idi. Onların dili Hsiung-nu'larınkine benziyordu. Wei-shu'da Kao-ch'e'ler eski Kızıl Ti'lerden gelir. İlk başlarda isimleri Ti-li idi. Kuzey bölgesinde Ti'e'le, çeşitli Çin prensliklerinde Kao-ch'e, Ting-ling adıyla bilinirdi. Bunların dili Hsiung-nu'larla aynı olmakla birlikte küçük farklılıklar da vardı" şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Cevat Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, s. 9.

³⁹⁸ Kuzmina, "Gončarnoye Prizvestvo u Pilemen Andronovskoy Kulturnoy Obşnosti", s. 172.

Aryanlara dayandırmaktadır³⁹⁹. Andronovo toplumunu etnisite olarak gören V. S. Stokolos da Andronovo toplumunun İran dilli Sarmatların bileşimi olduğunu iddia etmektedir⁴⁰⁰.

Genel itibarı ile erken göçebe dönemi Saka/İskit, Wu-sun boyları Aryan teorisi içerisinde İran dilli milletler içerisine sokulmaya çalışılmıştır; fakat bu boylara dair arkeoloji unsurları ve Grek kaynaklarının ifadelerine göre ortaya çıktıkları saha Orta Asya'nın merkezini göstermektedir. Kemal Akişev de erken göçebe toplulukları olan Saka ve Wu-sunların atalarının Andronovo toplumu olduğunu iddia etmektedir⁴⁰¹. Andronovo Kültürü ve devamı olan, K. Akişev ve G. A. Kuşaev tarafından erken göçer sınıfına sokulan Begaz Dandıbay Kültürü metal aletleri ve Saka/Wu-sun abidelerini Andronovo Kültürü'ne bağlayan Akişev, Wu-sunları Herodot'un Aristeas'dan verdiği bilgilere göre İssedonlarla ilişkilendirmektedir ve Kazakistan topraklarında, Yedisu bozkırlarında erken göçer milletin İssedonlardan önce Andronovolar olarak ortaya çıktığını ve İssedonların da Saka Tigrakhauda grubuna dâhil olduğunu ifade etmektedir⁴⁰². Yedisu bölgesindeki Sakalara ait

³⁹⁹ Kuzmina, "Gonçarnoye Pruiizvostva u Pilemen Andronovskoy Kulturnoy Obşnosti", s. 179.

⁴⁰⁰ V. S. Skotolos, **Kultura Naseleniya Bronzovogo Veka Yujnogo Zauralya**, Edit. M. .Ya Merpert, s. 20-86.

⁴⁰¹ K. A. Akişev-G. A. Kuşaev, **Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli**, s. 16. Aynı şekilde A. S. Ganieva da Sakaların , Karasuk, Mayemir, Tagar, Geç Pazırık, Begaz Dandıbay ve Zamareyev kültürlerinin Andronovo Kültürü'nün devamı olduğu görüşündedir. bkz. A. S. Ganiyeva, "Problemi Proishojdeniya Sakskey Arheologičeskey Kulturn", **İzvestiya Nan RK**, s. 61-66.

⁴⁰² Akişev-Kuşaev, **Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli**, s. 18. İskit milleti arasında sayılan ve Herodot'un Aristeas'tan aktardığına ve Aristeas'ın da memleketlerine gitmemesine rağmen sadece İssedonlardan işittiklerine göre İssedonlar Aras Irmağı'nın öbür tarafında yaşamaktadırlar. bkz. Herodotos, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, s. 84. Akişev ve Kuşaev tarafından İssedonlar Usun/Wu-sunlar ile ilişkilendirilmiş olup Çin kaynaklarında Wu-sunlar hakkında verilen bilgiler ise şu şekildedir: Fergana'nın kuzeydoğusundadırlar. Çobandırlar, kültür bakımından H'yung-nulara benzerler, pek çok atları vardır, şehirleri yoktur, göçer çobandırlar, adetleri H'yung-nulara benzer yalnız hanlarının ünvanı Kun-mi'dir. Bkz. W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, s. 104. L. Ligeti ise Wu-sunları İranlıların komşusu olan, ne İranlı ne de Türk olmayan bir kavim olarak nitelendirmektedir. Bkz. L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, s. 55. Ayrıca Wu-sunlar da tıpkı Yenisey Kırgızları gibi yeşil gözlü ve kırmızı saçlı olarak tasvir edilmişlerdir. Bkz. Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, s. 27. Ayrıca Wu-sunların kimlik meseleleri için Bkz. İlhami Durmuş, "Vusunlar", **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, 786. Zeki Velidi Togan üç Saka grubundan Saka Tigrakhauda'nın Türk olduğunu ve Göktürkler ile kendilerini bugün dahi Saka tesmiye eden Yakutların ve Sagayların bunlardan neşet ettiklerini ifade etmiştir. Bkz. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Yy'a kadar)**, s. 23. Grakov, Yedisu'da hüküm süren Sakaraukların (Parlak Sakalar) M.Ö. V-II yy'da yaşadıklarını ve Andronovo Kültürü'ne mensup Arilerin, Turların, Dahelerin ve Avesta Danlarının doğrudan torunları olduklarını, Saka döneminden itibaren Kazakistan

abidelerde yapılan incelemelerde elde edilen maddi kültür unsurlarının Bronz Çağı'nda da mevcut olduğu bu benzerliğin aynı zamanda Saka antropolojik tipinde de görüldüğü ve Sakaların Andronovo toplumunun karakteristik özelliklerini maddi kültürde çok iyi muhafaza ettikleri ifade edilmiştir. Misal olarak Yedisu Saka mezarlarında elde edilen soketli bronz ok uçları Begaz Dandıbay Kültürü için karakteristiktir. Ataerkil aile yapısı olan çoklu aile mezarları defin âdeti Saka döneminde de katlı mezarlarda Kızılauz I mezarında olduğu gibi devam ettirilmiştir. Andronovo Kültürü Federovo safhasında başlayan bu ölü gömme âdeti Alakul ve Dandıbay döneminde de devam etmiş, Sakalar tarafından uygulanmış ve Wu-sunlar zamanında da bu evre tamamlanmış ve onlar Andronovo Kültürü döneminden gelen bu defin adetlerini terk etmişlerdir⁴⁰³. Akişev ve Kuşaev'in çalışmasının bir önemli noktası ise Andronovo Kültürü toplumunun yayılması ve bölünmesi üzerinedir. Bu yayılma sonucunda M.Ö. X-VIII. yüzyılda ekonomik sistemlerinin tamamen değişmesi sonucunda yeni bir maddi kültürün doğduğu tespit edilmiştir. Yerleşik hayattan çoban hayatı, yaylacılık ve göçer hayvancılığa geçen toplumla birlikte yeni bir maddi kültür doğmuş, bu maddi kültürler Sibiryaya merkez olmak üzere VIII-VII. yüzyılda Karasuk, Mayemir, Tagar ve Pazırık Kültürü, Kazakistan merkezli olmak üzere Begaz Dandıbay, erken göçerler (İssedonlar) ve Ural merkezli olmak üzere Zamerayev, Savramatlar ve Sarmat Kültürü olarak ortaya çıkmıştır⁴⁰⁴. Bu kültürlerin hepsinin temelinde ise Andronovo Kültürü bulunmaktadır. Tuva'da Andronovo Kültürü dönemine ait hiçbir abideye tesadüf edilmemiştir. Lakin M. P. Gryaznov ve öğrencisi M. N. Mannoy-ool tarafından 1971-1974 yılında kazı çalışmaları yapılan Arjan kurganı keşfi tüm dünyanın ilgisini çekmiştir. Pek çok arkeolog Arjan kurganı ile alakalı çalışmalar yapmış ve kökeni konusunda da fikir beyan etmişlerdir.

sakinlerinin yüz hatlarında merkezi Asya orjinli Mongoloid izlerin ortaya çıkmaya başladığını ifade etmektedir. Bkz. B. N. Grakov, (2002), **İskitler**, Çev. Ahsen Batur, s. 302.

⁴⁰³ Akişev-Kuşaev, **Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli**, s. 105. Kazakistan topraklarındaki Sakalar dönemini iki gruba ayıran (Saka dönemi M.Ö. VII-IV, Wu-sun dönemi III-IV) O. İsmagulov, Saka antropolojisi üzerine yaptığı çalışmada Sakaların Kazakistan topraklarında kendilerinden önceki Avrupalı tipli Andronovların özelliklerini taşıdıklarını fakat elde edilen verilerde Mongoloid karışımın gözlemlendiğini ve Mongoloid kabilelerin bu dönemde sızma yaptıklarını ve bazı araştırmacıların bu karışımın Hunların nüfusu ile gerçekleştiği iddiasının aksine daha erken dönemde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Wu-sun döneminde ise antropolojik tipin eski Kazakistan Avrupalı, Andronovo tipine isnat edilemeyeceğini, Wu-sunlar da Avrupalı özellikler olsa da bunun Sakalar'da daha baskın özellik olduğunu belirtmektedir. Bkz. O. İsmagulov, **Naseleniya Kazahstana ot Epohi Bronzi do Sovremennosti**, s. 38-56.

⁴⁰⁴ Akişev-Kuşaev, **Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli**, s. 138.

Bunlardan bize göre en dikkat çekenlerden biri ise L. P. Kızlasov'un Arjan kurganı ve bölgedeki diğer abideler üzerine yaptığı çalışmadır. Kızlasov'a göre Tuva'da Uyük havzasında keşfedilen ve bölgenin en büyük kurganı olan Arjan Kurganı buradaki yerel halk tarafından değil batıdan bölgeye gelen ve selefleri Begaz-Dandıbay olan Sakalar tarafından yapılmış olmalıydı. Kızlasov Saka insanının atasının doğrudan Begaz-Dandıbay ahalisi olduğunu ve Yedisu Besşatır ve Ön Aral Tegisken abidelerinin de Begaz-Dandıbay varyantı olduğunu ve tıpkı Begaz abideleri gibi kare planlı ve dromoslu (girişli) mimari yapısına sahip olduğunu ifade etmektedir. Abidelerden elde edilen bronz ürünleri tipik olarak Begaz Dandıbay dönemi ile karakter olarak uyumluluğu ve kilden yapılmış çömleklerin yokluğu sebebiyle de Tuva bölgesinde Arjan gibi benzer abidelerin Saka-İskit dönemine ait olduğunu, Tuva'da görülen, Orta Kazakistan'da hatta Balkanlar (Bulgaristan ve Romanya) ve Moğolistan'da da bulunan geyikli taşların da bu yayılımın bir sonucu olduğunu ifade etmektedir⁴⁰⁵.

Bernştam ise Andronovo birliğinin dağılmasının ardından doğuda Karasuk Kültürü ile birlikte İskitlerin ve birkaç yüzyıl sonra da Hunların ortaya çıktıklarını iddia etmektedir⁴⁰⁶. Bernştam bir diğer çalışmasında ise Kırgızistan Tanrı Dağları'nda yapılan kazı çalışmaları sonucu tespit edilen Andronovo Kültürü mezarları-malzemeleri ve Karasuk dönemi öğelerinin Andronovo Kültürü ile ortak olduğu sonucuna varmakta, Loulan'da bulunan Karasuk tipli çömlekler, Yunnan'da bulunan kelt tipli bıçakların Andronovo Kültürü'nün sadece Tanrı Dağları sırtlarındaki grupların oluşmasında ve yayılımında değil aynı zamanda Pamir sistemindeki Alay ve Doğu Türkistan'ın batısındaki Hindikuş sistemindeki grupların

⁴⁰⁵ L. P. Kızlasov, "Uyukskiy Kurgan Arjan i Vopros o Proishojdenii Sakskey Kultury", **SA**, No: 2, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 69.

⁴⁰⁶ Bernştam, "İstoriya Kırgız i Kırgızistana s Drevneyshih Vremen do Mongolskogo Zavoevaniya", s. 10. Erişim tarihi 14.02.2017. <http://siteistok.host.net.kg/bibliotek.htm>. Karasuk kültürünün ProtoTürkler açısından önemli bir yeri vardı. Bu kültür döneminde aşağı yukarı 1400-1200 tarihleri Çin kaynaklarına göre Hsiung-nuların ataları olabilecek Kuei-fangların görüldüğü tarihtir. M.Ö. 1000'lerde Junglarda bir kısım Hun kabilelerinin ataları idi. Tiler (Diler) ve bunlardan çıkan Ting-lingler, Kagnılar Türklerin ataları idiler. Bkz. Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 101. Çin kaynaklarından Chin-Shu'da Hunların atalarına kuzey Ti denildiğini, bunlara Hsia döneminde Hsün-yü, Yin döneminde Kuei-fang, Chou zamanında Yen-yün, Han zamanında ise Hsiung-nu denildiği ifade edilmektedir. Bkz. Cevat Türkeli, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, s. 11.

oluşmasında da etkili olduklarını ve bu sürecin M.Ö. 1. bin yıl öncesindeki erken göçerler Saka ve Wu-sunların ortaya çıkışlarına kadar devam ettiklerini ve bu genesisin Güney Sibirya ve Yedisu bölgesinde yükseldiğini ifade etmektedir⁴⁰⁷.

Abdijapar Abdokimov da erken demir dönemi Saka toplumunu, Tuva'da tespit edilen Arjan Kurganlarını, Tasmolin Kültürü abidelerini, Altay Pazırık Kültürü kurganlarını, Yedisu Isık kurganlarından Bessatır, Tarbagatay Çilinkinsk abidelerini, Uygaran ve Tegisken mozolesini Andronovo antropolojik tipine yerleştirmekte, bunların mongoloid daire içlerine girmeye başladığını ifade etmekte, İsmagulov'un antropoloji çalışmalarına göre de Kazakların da bu daire içerisinde yer aldığını söylemektedir⁴⁰⁸.

Bu durumda arkeolog ve tarihçilerin Andronovo Kültürü toplumunun kökeni ve onların devamı olan milletler konusunda farklı görüşleri bulunmaktadır. İran dilli veya Hint-Avrupa kökenli oldukları üzerine teoriler üretilen bu toplumun ilerleyen dönemlerde tarih sahnesine çıkan torunları erken göçer milletleridir. Bu bakımdan üretilen teorilere göre Andronovo toplumunun devamı olarak İskit-Sakalar, Sarmatlar, Wu-sunlar, Ting-lingler, Kıpçaklar ve Kırgızlar en yaygın görülen hayvancılık ekonomisine dayanan savaşçı göçerler olarak görülmektedirler.

Ting-lingler hakkında Çin kaynaklarındaki bilgilere göre Türklerin atalarından olduğu belirtilmiştir. İskit-Saka kavimleri üzerine tartışmalar ise oldukça karmaşıktır. İskitlerle ilgili bilgilere ise çok geniş bir sahada bıraktıkları arkeolojik kaynaklar dışında çok yeterli olmasada Asur kaynaklarından, İskitlerden Saka Tigrakhauda, Saka Haumavarga ve Saka Tiay olarak üç grupta bahsedilen Pers

⁴⁰⁷ Bernştam, "Osnovniye Etapy İstorii Kultury Semireçye i Tiyan-Şanya", **SA XI**, Edit. M. İ. Artamanov, s. 344. Karasuk Kültürü sadece Kazakistan ve Sibirya bölgelerinde yaygın görülen bir kültür dönemi değildir. Karasuk abide ve mezarlarına Moğolistan'da ve Çin'in kuzey ve kuzey batısında da tesadüf edilmiştir. Çin'in Dubey bölgesinde bronz dönemine ait abidelerde yapılan kazı çalışmalarında elde edilen malzemeler de Ordos, Moğolistan, Sibirya ve Kazakistan etkisi görülmüştür. Bu etki elde edilen sarkan küpelerde Andronovo etkisini, boncuk, bıçak ve düğmelerde açıkça Karasuk etkisini göstermektedir. Elde edilen küresel çömlekler Karasuk çömleklerine yakındır hatta uzak bile olsa Kazakistan Dandıbay tipine de benzemektedir. Abidelerin tarihlendirilmesinde ise Dunbey bölgesinde bu dönemde Tunguzların olabileceği iddia edilmiştir. bkz. V. E. Lariçev, "Bronzoviy Vek Severa Vostochnogo Kitaya", **SA**, No:1, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 24.

⁴⁰⁸ Abdijapar Abdokimov, **İstoriya Kazahstana (S Drevneyshih Vremen do Naşih Dney)**, s. 22.

Kaynaklarından, Grek Kaynaklarından ve de Çince transkripsiyonlarından ulaşmaktayız. Çin kaynaklarında Gök-Türklerin ataları *Suo* kavmi olarak gösterilmektedir ki bu adın Saka adının bir başka Çince yazımı olabileceği kabul edilmektedir⁴⁰⁹. İskitler'in tarihi, kültürel, sosyal ve dini hayatları hakkındaki en önemli bilgilere ise hiç şüphesiz Heredotos'un *Historia* adlı eserinden elde etmekteyiz⁴¹⁰.

László Rásonyi, İskitlerin Türklüğü meselesinde İskitlerdeki bazı adların İran vasfı taşıdığını ancak kültür unsurlarının İskitleri doğuya taşıdığını ve yapılan kafatası ölçümleri ve Hipokrat'ın tasvirlerine göre İskitlerin turanid unsurlara sahip olduğunu belirtmektedir⁴¹¹.

Son dönemlerde Kazaklar ve Kırgızların kökeni üzerine yapılan çalışmalar da hız kazanmıştır. Buna göre Kazaklar üzerinde yapılan antropolojik ve genetik çalışmalar da dikkat çekicidir. Kazak etnik yapısının tabanı İskit-Saka, Wu-sun gruplarına ve sonraki dönemlerde bu coğrafyada hâkimiyeti ele geçiren kavimlere dayanmaktadır⁴¹². Daha eski dönemlere gidildiğinde ise Andronovo tipinde bozkır tipinin baskın özellikler taşıdığı görülmüştür. Çernikov 1950 yılı Doğu Kazakistan ekspedisyon raporunun sonuç kısmında iki meseleye değinmiştir. Çernikov, ilk olarak bu sahada insan yerleşiminin üst Paleolitik dönemde gerçekleştiği ve daha sonra göçer hayata geçildiği, bunun doğrudan değil de, Andronovo toplumunun torunlarının vasıtasıyla gerçekleştiği, Pazırık toplumunun her ne kadar Altay'ın derinliklerinde olsalarda İrtiş akımlarında da bulundukları ve yerel halkla karıştığı, elde edilen malzemelerle Wu-sunlarla ilişkili olduklarının tespit edildiğini belirtmiştir. Üzerinde durduğu ikinci mesele de daha sonraki çağdaş Kazak etnogenezinin antropolojik tip olarak Güney Sibirya tipinde, Andronovo tipi

⁴⁰⁹ Kürşat Yıldırım, "Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, s. 469-478.

⁴¹⁰ Heredot'un Tarhin'de İskitler Skyth adı ile anılmaktadır ve bu adın Yunanlılar tarafından verildiği ifade edilmektedir. İskitlerin yurtları, ortaya çıkışları, gelenek ve görenekleri, savaş sanatları, ölü gömme usulleri ve mezarları, falcılık ile ilgili uygulamaları ve geleneklerine bağlılıkları ve komşuları ile olan ilişkileri için Bkz. Heredotos, **Heredot Tarihi**, IV. Bölüm, s. 201-224.

⁴¹¹ László Rásonyi, **Tarihte Türklük**, s. 13.

⁴¹² Mustafa Kalkan, **Kırgızlar ve Kazaklar**, s. 83.

özelliğinde olduğu, bununla birlikte Pazırık Kültürü maddi kültür unsurlarındaki dekorasyon öğelerinin şaşırtıcı biçimde çağdaş Kazak motiflerinde de bulunduğu ve bu mesele hakkında yeterli çalışmanın yapılmadığıdır⁴¹³.

Antropologların verdiği bilgiler ışığında erken Türk mezarlarında tespit edilen Andronovo tipinin varlığı, Andronovo halkının Türklerin erken ataları oldukları fikrini güçlendirmektedir.

3.2. Andronovo Kültürü'nde Yerleşik Hayattan Bozkır Kültürüne Geçiş

Pek çok ilim adamı hatta ilk tarih yazıcısı olarak görülen Herodot bile göçerleri medeniyet sınırları dışında vahşi insanlar olarak tanımlamışlardır. İbn Haldun, bozkırda yaşayan kavimler için medeniyete ulaşmanın mümkün olmayacağı görüşündedir. Bu varsayım uzun yıllar devam etmiş ve Orta Asya içlerinde yaşayan Moğol veya Türk kabileleri yıllarca “barbar” olarak nitelendirilmişlerdir⁴¹⁴. Bu fikre temel olarak da kendilerince pek çok sebep üretmişlerdir.

Arnold Toynbee göçerleri (nomad) herhangi bir inanç sisteminden yoksun sayılan, sürü, başıboş insan yığını olarak vasıflandırarak onlara tek meziyet olarak hayvan yetiştirmek ve iradeli bir kuvvete sahip olmayı yüklemiştir⁴¹⁵. Tabi ki burada göçer kavimleri medeniyetsiz sınıfına sokan Toynbee ve benzeri ilim adamlarının medeni kavramına da bakmak gerekecektir. Medeniyet su kenarlarında yaşayıp tarımla uğraşan, hayvan besleyen yerleşik kavimlere ait bir kavram idiyse, Orta Asya bozkırlarında Andronovo Kültürü dönemi ve öncesinde yaşayan topluluklar bu yerleşik medeni hayatlarını sürdürmeyi neden bıraktılar? Bu bakımdan toplumların yaşadıkları coğrafi şartlardaki türlü değişiklikler (iklim değişikliği, kuraklık, otlak eksikliği, sel veya otlak yangınları vb.) göz önünde bulundurulmalıdır.

⁴¹³ S. S. Çernikov, “Vostočno Kazahstanskaya Ekspeditsiya 1950 g.”, **KS XLVIII**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 92.

⁴¹⁴ Kürşat Yıldırım, “Barbarlık Mefhumu ve Eski Türkler”, **Bir Fikir Hareketinin Yüz Yılı: Türk Ocakları Uluslar Arası Sempozyumu Bildiriler (7-9 Mayıs 2012)**, s. 244-265.

⁴¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 34.

İbrahim Kafesoğlu bozkır kültürünün menşei hakkındaki nazariyelere göre, ona aşağı yukarı bir mazi tayin etmenin mümkün olduğunu ve Viyana ekolüne⁴¹⁶ göre bu tarihin M.Ö. 2. bin yılın başları olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Binicilik temel olmak üzere siyaset, iktisat, din, sanat vb. cepheleri ile kültür gelişinceye kadar belli bir zaman gerektiğini ve Andronovo Kültürünü ortaya koyan savaşçı-atlı kavmin bozkır kültürünün söylenen tarihte oldukça belirgin bir vasıf kazanmış olduğunu belirtmektedir⁴¹⁷.

Orta Asya'nın geniş topraklarında en geniş yayılım sahasına sahip insan topluluğu Andronovo Kültürü döneminde yaşamıştır. Elbette bu yayılım atın ehlileştirilmesi ve arabaların at ve öküzlere koşulması ile birlikte gerçekleşmiştir. Tüm arkeolojik deliller bu toplumun yerleşik hayat şekline sahip olduğunu gösterirken hangi sebeplerle konar-göçer hayat sürmeye başladıklarının sebepleri üzerinde durmaya ve Türk bozkır kültürü ile karşılaştırmaya çalışacağız; çünkü Türklerin en eski zamanlardan beri yerleşim yeri için su kenarlarını tercih ettikleri ve yaylak-kışlak hayatı üzerine kurulu bir sistemleri olduğu bilinen bir gerçektir⁴¹⁸.

Resim 3.1: Kazakistan. Öküzlerin araba çekme sahnesi⁴¹⁹.

⁴¹⁶ Viyana ekolüne göre topluluklardaki kültür ve tarih ortaklığı esas alınmakta ve aralarında siyasi bağlantı ile dil birliği bulunan yerleşik kütlelerin, aynı zamanda medeniyet kavramını ifade eden yüksek kültürler ortaya koydukları ileri sürülmektedir. Bkz. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 21.

⁴¹⁷ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 226.

⁴¹⁸ Taşağıl, **Kök Tenriginin Çocukları**, s. 36.

⁴¹⁹ K. M. Baypakov-G. A. Kapekova-D. A. Boyakin-A. N. Maryaşev, **Sokravişa Drevnevo i Srednevekovogo Taraza i Jambilskey Oblasti**, Edit. K. A. Bozumbayev, s. 71. V. İ. Kumyukov da

Andronovo Kültürü toplumunun bozkır hayatına geçmeden evvel yerleşik yaşamın bir parçaları oldukları yapılan kazılarla gün yüzüne çıkarılmıştır. Yapılan kazılarla pek çok yerleşim yeri, bunların etrafında ise kurganlar, kurban merasim alanları ve kaya resimleri bulunmuştur. Bu yerleşim yerleri özellikle büyük ırmaklardan ayrılan kolların kenarlarına kurulmuştur. Bunun da en temel sebebi her nevi su ihtiyaçlarını gidermektir. Tarımla uğraştıkları bilinen bu toplum su kenarlarında ekme ve biçme ile uğraşırken, aynı zamanda hayvanları için de su ihtiyacını gidermekteydi. Hayvanlarını hem kıştan hem de diğer tehlikelerden korumak için de evlerine bitişik vaziyette ağıllar yapmışlardı.

Elde edilen malzemeler arasında büyük boynuzlu hayvanların kemiklerinden yapılmış oraklar ve kazmalar, yine ilerleyen dönemlerde bronzdan yapılmış tarım aletleri, işlenebilecek kayalardan yapılmış tahıl öğütücüleri, elde edilecek ürünleri saklamak için kilden yapılmış çömlekler elde edilmiştir.

Bronz Devri'ne ait kaya resimlerindeki büyük boynuzlu öküzler Andronovo Kültürü dönemine tarihlendirilmişlerdir. Söz konusu kaya resimlerinde öküzlere koşulmuş pulluklarla çift süren insan tasvirleri bulunmaktadır. O halde tarımda insan gücü yanısıra hayvan gücünün de kullanıldığını söylemekte herhangi bir beis yoktur.

Çizim 3.1: Boğa ve öküzler tarafından tarımda pulluk çekimi tasviri⁴²⁰

Kaya resimlerindeki araba tasvirlerinin Andronovo Kültürü dönemi ürünleri oldukları konusunda hemfikirdir. Bkz. V. İ. Kumyukov, “İzobrajenia Kolesnits v Petroglifah Andronovskih Plemen Kazahstana”, **Orazbayevskie Çtenia**, s. 90.

⁴²⁰ Baypakov-Kapekova-Boyakin-Maryaşev, **Sokravişa Drevnego i Srednevekovogo Taraza i Jambılskoy Oblasti**, s. 74.

Büyük baş hayvan besleyen ve tarım ile uğraşan bu toplumda zamanla büyükbaş hayvancılıkta zorluklar ortaya çıkmıştır. Özellikle kış mevsiminin çetin şartlarında hayvanlara su ve ot bulmak günümüzde bile oldukça zordur. Koyun besiciliği ise büyükbaş hayvan besiciliğine göre daha kolaydır, çünkü koyun kışın karın altından bile otunu temin edebilmekte ve yılda iki kez her seferinde bir ile üç arasında yavru doğurmaktadırlar. Koyun besiciliği ekonomik olarak daha pratik görünse de hayvanların hızla çoğalması peşinde otlak sorununu getirmiştir. Bu sebeple hayvanları otlatmak amacıyla başlarda yerleşim yerlerinden kısa göçler yapılmış ve dönülmüştür. Bu kısa göçler kadınlar ve çocuklar evde bırakılarak önce kısa mesafelere ardından daha uzun mesafelere yapılmıştır. Dağlık alanlarda bulunanlar havaların ısınmasını takip eden nisan aylarında dağların yüksek yamaçlarına doğru hareket etmişlerdir. Bu durum zamanla yaylacılık faaliyetlerinin gelişmesine sebep olmuş ve muhtemelen sıcaklıkların azaldığı ekim ayında ise geri dönmüşlerdir. Göçer hayat formu sonucunda ev tipleri değişmiş ve yurt tipi evlere geçiş yapılmıştır⁴²¹.

Atın evcilleştirilmiş olması ilkel formlardaki hayvan kemiklerinden yapılmış gem parçalarının varlığı bu toplumun hem atlı birer süvari olduklarını hem de at biniciliği sayesinde Urallar'dan Hakasya'ya, Tanrı Dağları'nı aşarak da Doğu Türkistan sahasına geldiklerini göstermektedir.

Andronovo toplumu M.Ö. 2. bin yıldan M.Ö. VIII. yüzyıla kadar bir taraftan yerleşik hayatlarını devam ettirirlerken diğer taraftan bozkır kültürünün ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Zaman içerisinde bu hayat şekli konar-göçer bir şekil almış, Bronz Çağı'nın sonunda hayat şekli tamamen göçer formunu kazanmış, böylece tarihteki ilk erken göçerler ortaya çıkmıştır. Yarı toprak evler yapımı tamamen terk edilerek daha pratik olan keçelerden yurt tipi sökülebilir ve tekrar kurulabilir çadır evler yapılmıştır. Erken göçerler M.Ö. 1. bin yılın başlarında demiri keşfetmişlerdi. Böylece madencilikte ileri bir toplum olan Andronovo toplumunun

⁴²¹ **İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney İzdanie 1943 g.)** 3. Baskı, Edit. İ. Dimitrova, s. 72.

torunları olan İskit, Sarmat, Saka, Massaget, Wu-sun, Kanglı⁴²², Yüechih, Töles boyları demire hükmeden bozkırın atlı-savaşçı süvarileri haline gelmişlerdir.

Sovyet arkeologlarının Orta Asya'nın erken göçerleri olarak adlandırdıkları sakinlerinin geride bıraktıkları maddi kültür unsurlarında aynılık mevcuttur. Saka/İskit, Wu-sun, Kangchü ve doğrudan Türk olarak adlandırılan insanların yayıldığı bu dev topraklarda Asya'nın en doğusundan en batısına kadar hem kültür malzemelerinde hemde antropolojik verilerde birlik görülmektedir.

Türk milletinin kültürüne bir ruh katan ve aslen ikliminin ve bitki örtüsünün adı olan bozkırın sınırları da ayrı bir meseledir ve çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Batıda Avusturya'dan başlayıp Romanya ve Macaristan ovaları, Karadeniz'in kuzeyinde Ukrayna'yı da içine alacak şekilde İdil Havzası'na ve Azak-Hazar arasındaki düzlüğe kadar uzanan bir bozkır kuşağı söz konusudur. Bu kuşakta esas olan ağaçsızlık, yağış azlığı ve yazların sıcak geçmesi olsa da coğrafi mevkiye göre çeşitli bozkır tipleri de mevcuttur. Bilhassa Hazar çevresinde kuraklığın şiddetlenmesiyle çöl bozkırı baş gösterir. Karadeniz ile Karpatlar arasındaki sahada ise ağaçlı bozkır da vardır; bilhassa Karpatlar'a yaklaştıkça meşe ormanları görülür. Hazar Denizi'nden doğuda "Turan Çukuru" denen çukur bir saha başlar. Ortasında Aral Gölü olan bu çukur güneyde ve doğuda yüksek dağlarla çevrilidir. Kuzeyinde Ural Dağları'nın ilk tepeleri ve ortasında Kazakistan düzlükleri olan Turan Çukuru, doğuya doğru biraz yükselip Balkaş Gölü çukurunu da içine alarak Altay Dağları'na doğru uzanır. Turan Çukuru esasında çöl sahasıdır, yıllık yağış 200 mm'den azdır, yazları çok sıcak, kışlar çok soğuk, sıcaklık farkları çok fazladır. Turan Çukuru'nda gerçek bozkır sahası kenarda kalmaktadır. Kuzeyde Ukrayna bozkırlarının Altaylar'a kadar uzanan kuşağı bozkırdır. Bu sahanın güneyinde Kopet Dağı ile Ceyhun arasında Karakum Çölü, bunun doğusunda Seyhun'a kadar Kızilkum Çölü ve daha doğusunda Moyunkum Çölü vardır. Turan Çukuru'nun diğer kısımları çöl bozkırı ve yarı çöldür. Doğu Türkistan'dan Mançurya'ya kadar uzanan Moğolistan bozkırı da geniş çöl, yarı çöl ve çöl bozkırı sahasıdır. Sibiry ile Moğolistan bozkırı arasında

⁴²² Kanglıların menşei meseleleri için Bkz. Osman Yorulmaz, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, s. 27-49.

yükselen Altay Dağları ve bunun doğuya doğru uzantısı olan Sayan Dağları ise 1350 metreye kadar çıkan orman örtüsüyle kaplıdır⁴²³.

Görüldüğü üzere bozkır kuşağı kendi coğrafi sınırları içerisinde hem ormanlarla hem de çöllerle çevrilidir. Bu durum bozkır kuşağında yaşayan toplulukların ve Türklerin hayat şartlarında ve maddi kültür unsurlarında çeşitliliğe sebep olmuştur. Bu coğrafyanın çetin şartları bozkır insanını muharip hale getirmiş ve şartlara uyum sağlayarak bozkır kültürü adını verdiğimiz sistemin ortaya çıkmasını sağlamışlar bu şartlara uygun hayat şekli, sanat, din, devlet teşkilatı ve harp sanatı vücuda getirmişlerdir.

3.3. Andronovo Kültürü'nden İlk Türk Devletlerinin Tarih Sahnesine Çıkış Süreci

Asya coğrafyasının yazılı tarih öncesindeki dönemi incelemeleri arkeoloji malzemeleri ışığında yapılmaktadır. Elde edilen malzemelerden arkeolog, antropolog ve etnografların görüşleri ve laboratuvar ortamında yapılan testlerin verileri sonucunda dönemlendirmeler yapılmaktadır. Türk topluluklarının halen meskûn oldukları Orta Asya'nın çeşitli yerlerindeki antik dönem malzemelerin toplanılması işine Çarlık Rusya döneminde başlanmış ve arkeoloji çalışmaları Sovyetler Birliği döneminde hız kazanmıştır, fakat yapılan bu çalışmaların politik ideoloji çevresinde olduğu dikkatleri çekmektedir. Bu yüzden çalışmalara ihtiyatla yaklaşılmalı, bunlar objektif bir şekilde tekrar gözden geçirilmeli, yorumlanmalıdır.

Andronovo Kültürü çalışmaları ilk kez Hakasya Açinsk'de bulunan kurgan abidelerinin keşfi ile başlamıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda bu kültür dönemi topluluğun çok geniş bir sahaya yayıldığı, bunun asıl sebebinin de temel geçim kaynaklarının hayvancılık olması hasebiyle otlak ihtiyacına bağlanmıştır. İlim adamları arasındaki ihtilaflar Andronovo Kültürü'nün çıkış noktası üzerine olmuştur. Kimileri Andronovo Kültürü'nün çıkış sahasını Minusinsk havzası ile başlatıp öncü

⁴²³ Kürşat Yıldırım, "Eski Türk Tarihinin Mekânı Üzerine Bozkır", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, s. 23.

kültür dönemini Afanasyevo Kültürü olarak kabul ederken, kimileri ise batıdan, Ural sahasından doğdukları ve Srubna Kültürü'nün taşıyıcıları olduğunu iddia etmektedirler. Buna göre Komarov, Andronovo Kültürü'nün Afanasyevo Kültürü'nün devamı ve Okuneva Kültürü'nün Andronovo Kültürüne geçişte bir ara kültür olduğunu ifade etmektedir ve Orak Ulusundaki⁴²⁴ Andronovo Kültürü kurganlarında kazı çalışmalarını yapan G. P. Sosnovsk'u da eleştirmektedir⁴²⁵. Komarov, Açinsk-Minusinsk bozkırındaki Teuplahov tarafından keşfedilen Okuneva Ulusu abidelerinin Afanasyevo ve Andronovo Kültürü ile benzerlikleri ve farklılıkları üzerine yaptığı çalışmada bu bölgedeki ve Padkunin, Orak Ulusu ve Yarki'deki sınırlarındaki Andronovo mezar tiplerinin Okuneva mezar tipleri ile uygunluğunu ifade etmekte ve Okuneva Ulusunun Abakan Uprav ve Yarki'deki mezarları bu bölge için Andronovo Kültürü erken dönemi ile ilişkili olduğunu hatta bu ilişkinin geç dönemde de korunduğunu söylemektedir⁴²⁶.

Yapılan çalışmalarla keşfedilen sitelerde yerleşik hayatın izleri bulunmuştur. Meskenlere birleşik ağıllarda bu toplumun ilk ortaya çıktığı dönemlerde yerleşik, tarım ve hayvancılıkla uğraşan, çiflik hayatı süren bir toplum olduğu ve hayvanların artmasıyla yaylacı ve göçer hayat biçimine geçtikleri tespit edilmiştir.

Hayvancılıkla uğraşan ve bozkır kültürünün ortaya çıkmasına sebep olan bu toplumun kökeni ve hangi milletin ataları oldukları konusundaki görüşleri ve büyük oranda Türklerin ataları oldukları üzerine olan görüşleri yukarıda sıraladık.

Elbetteki Andronovo Kültürü'nün ortaya çıkışı, tarihten silinişi ve Türklerin ortaya çıkışları bir anda olmamıştır. Yüzlerce yıllık süreçte Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş sürecinde Orta Asya sahasında Altay-Sayan, Kazakistan ve Kırgızistan, Yenisey havaisi ve Ural sahasında yaşayan toplumlarda hızla gelişmeler gözlenmiştir.

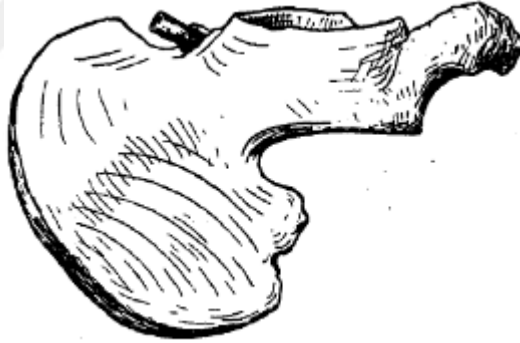
⁴²⁴ Hakasya'da bulunan bir yerdir.

⁴²⁵ M. N. Komarov, "Pamyatniki Andronovskoy Kulturi Bliz Ulusa Orak", **Epoha Bronzi i Rannego Jeleza Sibiri i Sredney Azii, Arheologičeskii Sbornik**, C. 3, Edit. M. İ. Artamanov, 32. Okladnikov da Komarov ile ayno fikirdedir. Bkz. Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, s. 23.

⁴²⁶ M. N. Komarov, "Pogrebeniya Okuneva Ulusa", **SA IX**, Edit. B. D. Grekov, s. 58.

Erken Andronovo Kültürü döneminde at, et ve süt ürünleri kaynağı durumunda bir hayvan olarak kullanılırken daha sonra üretilen at koşum takımı parçaları olduğu düşünülen malzemeler ve Bronz Çağı'nın son dönemlerinde yapıldığı düşünülen kaya resimlerindeki tekerlekli arabalar, atın binek ve araba hayvanı olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Hayvancı olan bu toplum, böylece bu kadar geniş sahalara yayılabilmişlerdir.

Elde edilen malzemeler ışığında çok miktarda ok ucu, (taş, kemik ve bronzdan yapılmış) mızrak ve balta, bu toplumun aynı zamanda muharip bir toplum olduğunu göstermiştir. Kazılan mezarlardaki insan kemiğine saplanmış oklar ve mesken kalıntılarına saplanmış durumda kalmış ok uçları da toplum için hayatta kalma mücadelesinin göstergeleri arasındadır.

Çizim 3.2: Begaz Dandıbay dönemi Balakuldu II kazı alanında 10 no'lu mezarda insan kemiğine saplanıp kalmış bronz ok ucu⁴²⁷

M.Ö. 2. bin yıl sonrasında görülen Andronovo Kültürü, elde edilen malzemeler ışığında M.Ö. 1700-1200 arasında tarihlendirilmiş, kimi araştırmacılar ise Andronovo Kültürü'nün son aşamasını M.Ö. 1000'lere getirmiştir. Fakat son yapılan karbon çalışmaları Andronovo Kültürü'nü M.Ö. 2150'lere kadar geriye götürmüştür. Bulundukları saha ve malzemeler ışığında Andronovo Kültürü öncülleri Afanasyevo Kültürü⁴²⁸, Keltamınar Kültürü ve Srubna Kültürü ile ilişkilendirilmiştir.

⁴²⁷ A. H. Margulan, **Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnom Kazahstana**, s. 54.

⁴²⁸ M.Ö. 3. bin yılda Hakasya ve Altay sahasında maden işlemeyi bilen, özellikle kurşun, altın ve gümüşten ürünler ortaya koyan bölgede yaşayan yerlilerdir. Afanasyevo mezarlarından kurşundan

Andronovo Kültürü'nün sona ermesinden sonra ise Karasuk Kültürü dönemi başlamıştır. Karasuk Kültürü, Andronovo Kültürü'nün yaygın olarak görüldüğü Kazakistan topraklarında da görülmüştür. Gryaznov, Kazakistan'da bulunan Begaz ve Dandıbay kurganlarının erken göçer dönemine geçiş kurganları olduğunu ve kurganların yapı itibarıyla hem Andronovo Kültürü hem de maddi kültür unsurları bakımından Karasuk Kültürü özellikleri taşıdıklarını ve M.Ö. 1000 yıllarına ait olduklarını belirtmektedir⁴²⁹.

Karasuk Kültürü'nün bu adla anılmasının sebebi ise bu kültür dönemine ait abidelerin ilk olarak Hakasya'nın Bateyn bölgesindeki Kara-suk Irmağı civarında bulunmalarından dolayıdır⁴³⁰. Karasuk Kültürü dönemine ait kurganlar Askiz, Krivin, Mohov, Beiski, Nininski, Bıstrinski, Podkuninski, Ust Tesinski, İlin Dağı, Sıdinski, Ust Sıdinski ve Ust Erbinde bulunmaktadır. Minusinsk havzasında Karasuk Kültürü abidelerinin Bateyn ve Orak havalisinde yayıldığı bu sahada Afanasyevo, Andronovo ve Karasuk Kültürü toplumunun karşılıklı ilişkiler içerisinde bulunduğu Kiselev tarafından ifade edilmiştir⁴³¹. Karasuk Kültürü, Yenisey Andronovo Kültürü'nün değişimi sonucunda (M.Ö. XIII-XI. yy.) ortaya çıkmış ve bu kültür dönemi genel olarak Kazakistan, Sibiry ve Moğolistan sahasına doğru yayılmıştır⁴³².

Kiselev çalışmasında Debets'in antropoloji çalışmalarına yer vermiş ve Karasuk insan tipi üzerine Debets'in "*Karasuk insanı ve Andronovo insanı birbirinden keskin özelliklerle ayrılmaktadır... Fakat Karasuk insanı Afanasyevo ve Andronovo insanın bir karışımıdır*" ifadelerini kullanmıştır⁴³³. Karasuk çağı insanı

küpe ve iğnelik, altın ve gümüşten süs eşyaları, meteoritten bilezikler, elde edilmiştir, fakat ürünlerde kullanılan ana malzeme bakır olmuştur. M.Ö. 3. bin yılın sonu ve 2. bin yılın başına tarihlendirilen Afanasyevo Kültürü ve Andronovo Kültürü arasında ilişkiler olduğu düşünülmektedir. Afanasyevo Kültürü hakkında daha fazla bilgi için Bkz. L. P. Kızlasov, "Afanevskaya Epoha v İstorii Hakasii", **Vestnik Moskovskogo Universitete**, s. 76.

⁴²⁹ M. P. Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", **SA**, C. XVI, Edit. M. İ. Artamanov, s. 144.

⁴³⁰ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 106.

⁴³¹ **A.g.k.**, s. 110.

⁴³² **İstoriya Sibiri s Drevneyshih Vremen do Naşih Dney**, C. I, Edit. A. P. Okladnikov, s. 180.

⁴³³ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 113.

ile Andronovo insanın ilişkileri sadece antropolojik değil aynı zamanda bıraktıkları maddi kültür unsurlarında da açıkça görülmektedir.

Yapılan incelemelerde Karasuk Kültürü dönemi eserleri ve İskit abidelerinin elde edilen malzemeler ışığında bire bir uyumlu olduğu da görülmektedir. Altaylar'da Pazırık Kurganları ve Karasuk dönemi sonunda ortaya çıkan Mayemir Kültürü abideleri arasında da kısmen yakınlık ve farklılıklar da tespit edilmiştir. Bu bakımdan Mayemir dönemi insanının Altay yerlileri olabilecekleri ve İskitlerle komşu veya akraba olabilecekleri düşünülmüştür.

Andronovo Kültürü döneminde Çin'in özellikle kuzey bölgelerinde Yang-shao Kültürü yaşanıyordu. Andronovo Kültürü ve Karasuk Kültürü dönemi başında ise Shang dönemi yaşanmaktaydı⁴³⁴. Bu dönemde Kuzey Çin'den Yenisey havasisine doğru göçler yaşandığı arkeolojik kazılar sonucu ortaya konulmuştur. Karasuk dönemi eşyalarında Çin üslubu mevcuttur. Yine mezarlardan Mongoloid tipte insanlara tesadüf edilmiştir.

Karasuk Kültürü insanın Andronovo insanın Mongoloid tipli insanlarla karışması sonucu meydana geldiği ve bu kültür dönemi boylarının Türklerden olduğu ve Kırgız ve Kök-Türklerin ataları arasında bulunduğu da ileri sürülen görüşler arasında bulunmaktadır⁴³⁵; fakat bu karışım tam manası ile gerçekleşmemiştir. Mezarlardan mongoloid tipte insan kalıntıları elde edilmiş olsa da hâlâ baskın tipin Avrupalı tipte olduğu gözlemlenmiştir.

Minusinsk bölgesinde yapılan kazılar sonucunda Karasuk Kültürü özellikleri taşıyan yeni mezarlar keşfedilmiştir. Bu bölgedeki kurganlardan elde edilen malzemeler üzerinde yapılan çalışmalar Tagar Çağı'nı işaret etmekteydi. Minusinsk

⁴³⁴ Çin kaynaklarından aldığımız bilgiye göre Çin'in kuzey bölgesinde M.Ö. 1450-1050 yılları arasında Shang imparatorluğu dönemi yaşanmıştır. Cevat Türkeli, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 28.

⁴³⁵ Emel Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı basım)**, s. 3. Ayrıca bkz. Emel Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, s. 494.

yakınlarındaki Tagar Gölü çevresindeki buluntulara binaen bu kültür dönemi Tagar Kültürü adıyla anılmıştır. Mezar yapı özellikleri ve mezardan elde edilen aletler hâlâ Karasuk Kültürü özellikleri taşımaktadır. Burada aslında bir geçiş değil fiziksel olarak aynı tipe sahip bir toplumun, keramiklerde, silah ve aletlerdeki süslemelerde ve mezar yapılarında aynı geleneği sürdüren ve bir ileri aşamadaki topluma ait kültürden bahsetmekteyiz.

Tagar Kültürü insanı üzerinde yapılan antropoloji çalışmalarına göre Tagarlar hâlâ Avrupai tiptedirler. Aslında bir proto-Türk kültürü olan bu kültürün mezarlarında Afanasyevo tipli dolikosefaller ve Andronovo tipli brakisefallere yeteri oranda tesadüf edilmiştir⁴³⁶. Antropolog A. G. Kozintseva'ya göre, Tagar toplumu Yenisey Havzası ve Altay'da Afanasyevo, Kazakistan'da Andronovo ve tipik Karasuk ve Alay bölgesi Sakaları tipolojisini taşımaktadır⁴³⁷.

Özellikle Tagar döneminde yapılan yırtıcı hayvan işlemelerinin teknik açıdan Karasuk süslemeleri ile genetik olarak ilişkili olduğu görülmüştür⁴³⁸. Okladnikov Tagar ve Karasuk Kültürü ilişkileri için *“tüm genel özelliklere bakıldığında Tagar Kültürü, Karasuk Kültürü'nün devamı ve gelişmiş halidir. Bu çanak çömlek, metal ürünler, sanat, mezar gömü usulleri ve ekonomik ve günlük hayat karakteri ve toplum düzeninde görülmektedir”* şeklinde ifade etmektedir⁴³⁹. Güney Sibirya orman-bozkır sahasında yayılan bu kültür M.Ö. VI-I. yüzyıl arasına tarihlendirilmiş⁴⁴⁰ olsa da son zamanlarda yapılan çalışmalar Tagar Kültürü abidelerinin yapılan laboratuvar analizleri ile birlikte M.Ö. IX-VIII. yüzyıllara kadar dayanmaktadır⁴⁴¹. Hun Ting-lingler dönemi (M.Ö. 201) tarihi verilere göre Tagar Çağı'nın sonu ile

⁴³⁶ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 360.

⁴³⁷ D. G. Savinov, “Naseleniye Srednego Yeniseya v Epohu Slojeniya Skotovodçeskih Obşest v (III. tıs. do. n.e-seredina I. tıs. n.e.)”, **Journal Of Turkic Civilization Studies**, s. 107-134.

⁴³⁸ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, 240. Ayrıca Karasuk-Tagar Kültürü geçişi hakkında Bkz. N. L. Çlenova, “Pamyatniki Perekhodnovo Karasuk-Tagarskovo Vremeni v Minusinskoy Kotlovine”, **SA**, No:3, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 48.

⁴³⁹ Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, s. 34.

⁴⁴⁰ A. İ. Martinov, **Lesostepnaya Tagarskaya Kultura**, s. 5.

⁴⁴¹ Nikolay Bokovenko, “Tagar Kültürü”, **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Çev. Alesker Aleskerov, s. 519.

çakışmaktadır⁴⁴². Batı Altaylar'da Ursul Irmağı civarında Gök-Türk Çağı'na ait kurganlara tesadüf edilmiştir. Burada bulunan eserler Şibe, Katanda, Berel gibi Hun çağı eserleri ile büyük benzerliklere sahipti ve aynı kurganlardan Tagar Çağı keramiklerine benzer kaplar da elde edilmişti⁴⁴³.

Antropolojik olarak Tagar Çağı tipinin Afanasyevo ve Andronovo tipinde olduğu, fakat Altay'daki V-IV. yüzyıla tarihlenen Tuyehta 6 no'lu kurgandaki erkek tipinin Mongoloid olduğu ifade edilmiştir⁴⁴⁴. Görüldüğü üzere mezarlardan elde edilen verilere göre Tagar Çağı'nda da hâlâ baskın olarak Avrupalı tip görülmektedir.

Tagar Kültürü dönemi incelemeleri sonucunda açılan mezarlarda daha sonraları farklı üslupta malzemeler de elde edilmeye başlanmıştır. Taştık Kültürü dönemi denilen bu dönem Tagar-Taştık Kültürü dönemi olarak da anılmaktadır⁴⁴⁵. Minusinsk havzasında yayılan bu kültür dönemine ait Taş baba heykeller ve maskeler oldukça karakteristiktir. M.Ö. 300 yıllarından sonra yaşanan bu kültür dönemi insanı otağ şeklinde ağaçtan, çatısında duman deliği bulunan etrafı ağaç

⁴⁴² Martinov, **Lesostepnaya Tagarskaya Kultura**, s. 152. Çlenova Andronovo Kültürü Federovo safhası ve Tagar Kültürü ile bağlantısını Tagar Kültürü açmalarında elde edilen Federovo abideleri ile açıklamıştır. Krasnoyar'da Çulım sisteminde bulunan Obyul yerleşimindeki Tagar ve Federovo abidelerinin, Altay Kray'da Klepikov yerleşimindeki Andronovo tabakasının, yine Çulım sistemindeki Uryupe Irmağı'ndaki Puçgın numunelerin, Orak Ulusu'ndaki Tagar ve Federovo abidelerinin birlikteliği, yine Orak Ulusu'ndaki Andronovo-Karasuk mezarlarının birlikteliği ve eş zamanlılığı ve Tagar ve Karasuk çömleklerindeki öğelerin benzerliğini ve bronz boncuk ve diğer süs eşyalarındaki benzerliği Andronovo Kültürü'nden miras kaldığı şeklinde açıklamaktadır. Bkz. N. L. Çlenova, "Osnovi Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskogo Tipa", **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskovo Mejdureçya**, Edit. N. Ya. Merpert-G. B. Zdanoviç, s. 23-28.

⁴⁴³ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 70.

⁴⁴⁴ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 301. Kiselev'in bu konudaki fikirleri dikkate değerdir. O kültür çağlarının gelişim teorisini Afanasyevo Kültürü üzerine bina etmekte, Andronovo Kültürü ile geniş bir coğrafyaya yaymakta, Srubna Kültürü ile etkileşime sokmaktadır. Maddi kültür unsurlarındaki ayırt edilemeyecek benzerlik, kil çömlek ve metalürjideki ilerlemelerin hayvan üslubuyla birlikte farklı bölgelere yayıldığını bunun yerel bazı farklılıklar olsa da bu birliği bozamayacağı kanaatinde. Bu birlik Ordos bozkırından, Baykal Gölü'ne ve Yenisey'e, Altay'a, Ural, İdil ve Ok'a kadar uzanmaktadır. Batıda İskitler, İdil ve Güney Ural'da Sarmatlar, Orta Asya'da Masagetler, Sayan-Altay'da Mayemir ve Tagar Kültürü toplumu Ting-lingler, Baykal, Moğolistan ve Ordos milleti alet yapımında, at koşumlarında hayvan üslubunda ve sanatta birlik göstermişlerdir. Bkz. Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 303.

⁴⁴⁵ Tagar-Taştık dönemi etkileşimi ve çömlek tiplerinde Tagar'dan Taştık dönemine geçiş analizi için Bkz. M. A. Devlet, "K Voprosu o Tagaro-Taştıkskih Vzaimootnoşeniyah", **SA**, No: 4, Edit. A. V. Artsihovskii, s. 78.

kütüğü ve dallarla örülen çitlerle çevrili evler yapmışlardır⁴⁴⁶. Bu döneme ait heykeller ve Gök-Türk Kağanlığı (VI-VIII. yy.) döneminde yapılan insan suretli heykeller L. P. Kızlasov tarafından Taştık Kültürü menşeli olarak kabul edilmektedir⁴⁴⁷. Taştık Kültürü ve Yenisey Kırgızları kültürünün sürekliliği de pek çok özellik bakımından kanıtlanmıştır. Bunun en önemli kanıtı ise mezarlardan çıkan envanterlerin büyük ölçüde benzer olmasıdır⁴⁴⁸. Özellikle Taştık dönemi mezarlarından elde edilen keramikler ile erken Yenisey Kırgızları mezarlarından elde edilenler ile uyumlu ve iç içedir⁴⁴⁹. Taştık stellerinin arasında Türk tipi heykellerin olması da oldukça dikkat çekicidir⁴⁵⁰. Ayrıca Hun dönemi eşyalarında da Taştık dönemi izleri mevcuttur⁴⁵¹.

S. A. Teplouhov, Yenisey bölgesinde tespit edilen Afanasyevo, Andronovo ve Karasuk mezarlarındaki iskeletlere ait kafataslarında farklılıklar olsa da cenaze uygulamalarında ve kültürel öğelerdeki sürekliliğin korunduğunu ifade etmekte ve M.Ö. 1. bin yıl etrafında Andronovo Kültürü'nün devamında Çin'deki çağdaşlarının bölgeye sızdığını ve etkileşimin Karasuk Kültürü döneminde gerçekleştiğini ifade etmektedir⁴⁵². Teuplouhov, miladın başlarındaki Çin yazılı kaynaklarında Yenisey'in üst bölgelerinde yaşayan milletlerden bahsedildiğini fakat Kırgızların yerinin tam olarak tespit edilemeyeceğini, onların sadece Ting-linglerin güneyinde yaşadıklarını, daha sonraki Tang Shu kroniklerinde ise (VII-X. yy.) görünüşe göre tüm Yenisey Havzasının güney kesimindeki topraklarda egemen konumda, Ting-lingler ile karışık Türk dili konuşan Kırgız (Hakas) milleti olduğuna dair göstergeler olduğunu belirtmekte, Taştık dönemine ait maskelerdeki insan tipinin ise Çin kroniklerinde geçen kızıl saçlı, mavi gözlü Ting-linglerin tipini yansıttığını, taştan höyük

⁴⁴⁶ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, s. 653.

⁴⁴⁷ L. P. Kızlasov, **Taştıkskaya Epoha**, s. 161.

⁴⁴⁸ L. A. Evtyuhova, "Arheologičeskiye Pamyatniki Yeniseyskih Kırgızov", **KS XVII**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 158.

⁴⁴⁹ S. V. Pankova, "O Sootneşeni Taştıkskoy i Kırgızskoy Keramičeskih Traditsii", **Piyatie istoričeskie čteniya pamyati Mihaila Petroviča Gryaznova**, s. 96-97.

⁴⁵⁰ Savinov, "Naseleniye Srednego Yeniseya v Epohu Slojeniya Skotovodčeskih Obşestv (III. tıs. do. n.e-seredina I. tıs. n.e.)", s. 134.

⁴⁵¹ P. P. Azbelev, "Hunnskie Elementı v Taştıkskom Dekore", **İzučeniya İstoriko-Kulturnogo Naslediya Naradov Yujnoy Sibiri**, s. 66-75.

⁴⁵² S. A. Teplouhov, "Opit Klassifikatsii Drevnih Metalličeskih Kultur Minusinskogo Kraya (v kratkom izloženii)", **Materialı Po Etnografii**, IV, 2. Baskı, s. 44.

mezarların, cenaze yakımının ve maskelerin Ting-linglere ait olduklarının muhtemel olduğunu belirtmektedir⁴⁵³.

Yaşar Çoruhlu, Hunlardaki kurgan kültürü ve ölü gömme usullerinin proto-Türkler döneminde oluştuğunu ve durumun Andronovo Kültürü döneminde başladığını ifade etmektedir. Hun ve Türk mezarlarının sosyal statüye farklılık göstermesi, daha zengin veya liderlik vasfı bulunan veya ruhani bir lider olduğuna inanılan kişilerin mezar envanterlerinin daha zengin olduğu, daha aşağı seviyedekilerin ise değer bakımından daha düşük mezar buluntularına sahip olduklarını ve bu geleneğin izlerinin Andronovo Kültürü döneminde atıldığını ifade etmektedir⁴⁵⁴.

Andronovo Kültürü döneminde çok sık rastlanan eş ile birlikte gömülme uygulamasının Hun mezarlarında hâlâ uygulandığı da görülmüştür. Kazakistan Altayları'nda keşfedilen Berel 11 no'lu kurganda birbirine sarılmış halde gömülmüş bir çift tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda kadının erkeğe göre daha yaşlı olduğu tespit edilmiş ve bu evliliğin leviratüs sistemi sonucunda gerçekleşmiş olabileceği düşünülmüştür⁴⁵⁵.

Altaylarda tespit edilen Andronovo Kültürü dönemine ait olduğu keramikler üzerinden tespit edilen Kurot kurganından elde edilen süs eşyaları arasında altın kaplama süsler de bulunmaktadır. Bu süslerden biri Tagar dönemi öğeleri taşıırken diğeri ise Hun dönemi Şibe buluntularını andırmaktadır. Aynı şekilde Altaylar'da bulunan Karakol kurganından elde edilen çömleklerden Tagar dönemine ait olduğu düşünülen mezardan Hun sanatını gösteren altın süs işlemler elde edilmiştir⁴⁵⁶.

⁴⁵³ A.g.m, s. 54.

⁴⁵⁴ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 361.

⁴⁵⁵ Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 365.

⁴⁵⁶ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 38.

3.4. Türk Tamgaları ve Andronovo Kültürü İlişkisi

Bronz Çağı Andronovo Kültürü dönemini ifade eden maddi kültür unsurları kurganlar ve antik yerleşimlerle sınırlı değildir. Kültür çalışmaları yapılırken topluma ait her tür veri, çalışmaları aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Küçük bir çizgi veya bir iğne bile, tarihin seyrini değiştirecek güçtedir. Andronovo Kültürü dönemine ait kaya resimleri ve özellikle çömlekler üzerindeki süslemeler de bu bakımdan bizim için önem arz etmektedir. Çömlekler üzerindeki stilize geometrik desenler Türk dünyasında hâlâ kullanılmaya devam eden bir genetik imza mahiyeti taşımaktadır. Bu döneme ait damgaların Türk tamgaları ile ilişkili olduklarını düşünmekteyiz.

Peki damga/tamga nedir ve damgalar ne amaçlarla kullanılmakta idi ve nasıl ortaya çıkmışlardı? Tamga veya damga en eski Türkçe kelimelerden biri olup günümüz Türkiye Türkçesinde bir şeyin üzerine bir nişan, bir im basmaya yarayan araç, bu araçla basılan nişan, im manasına gelmektedir⁴⁵⁷. İslam öncesi dönem yazıtlarında ve İslamiyet'in kabulundan sonra yazılan dönem kaynaklarından Divan-ı Lügat it Türk, Kutadgu Bilig ve Muhakemetül Lügatayn gibi Türk tarihinin ana kaynaklarında da tamga sözünün bu manada kullanıldığı açıktır⁴⁵⁸.

İnsanlar ilk önce anlatmak istedikleri şeyi resim ile ifade ediyorlardı ve resimden sonra piktograph'a (eski Mısırlılarınki gibi harf yerine resim kullanan yazıda tek işaret) ve daha sonra da piktogram'a (basitleştirilmiş resim) geçmiş olmalıdırlar. Türk tamgalarının da piktograph ile piktogram arasında doğmuş olduğu düşünülmektedir⁴⁵⁹. A. Amanjalov tamgaları birer ideogram veya lologram olarak ele

⁴⁵⁷ Tuncer Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, s. 11.

⁴⁵⁸ Tamga (Hakanın ve başkalarının damgası) sözcüğü açıklaması için Mahmûd el Kâşgarî, **Divân-ı Lugâti't Türk**, C.I, Çev. Besim Atalay, s. 424. Tamga sözcüğünden türemiş Tamgalık (ibrik) "Hakandan başkası kullanmasın diye üzerine damga vurulmuş" için, bkz. **Divân-ı Lugâti't Türk**, C.I, s. 524. Tamgacı bir meslek olarak Bkz. Ali Şir Nevai, **Muhakemetül Lügatayn (İki Dilin Muhakemesi)**, Haz. F. Sema Barutçu Özönder, s. 212. Tamga kelimesi üzerine etimolojik yorumlar için Bkz. Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, s. 504. Ayrıca Damga maddesi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Damga", **İA**, C. 8, s. 454.

⁴⁵⁹ Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, s. 14.

almıştır⁴⁶⁰. Eski Türk yazısı olan Orhun alfabesinin kökenleriyle ilgi yapılan çalışmalarda da tamgaların ilgisi bulunduğu düşünülmektedir. A. Schethner, Orhun alfabesinin tamgalardan türediğini öne süren ilim adamlarından biridir. A. Aristov 38 Orhun işaretinden 26 tanesinin Türk tamgaları ile benzerliğini tespit etmiştir⁴⁶¹. N. G. Malitsky de Kazak tamgaları ile 20 Orhun işareti arasındaki benzerlik tespit etmiştir⁴⁶². Söz konusu tamgalar ve Orhun alfabesindeki tamgalardaki benzerlik neredeyse bütün Türk dünyasında mevcuttur. Kuzeyev tarafından yapılan Başkurt tamgalarındaki evrim de Türk tamgaları arasındaki sürekliliği göstermesi bakımından önemlidir.

Çizim 3.3: Yukarıdan aşağıya sırasıyla Başkurt boylarından Üsergen Boyu, Üsergene bağlı Bişey ailesi, Bişey ailesine bağlı İbanay şubesi, İbanay şubesine bağlı ailelerin tamgaları⁴⁶³

N. A. Aristov Türk boy adlarının dışında göçer Türklerin etnik yapılarını tespitte boy adlarının dışında tamgaların da kullanıldığını ve tamgaların bir imza ve mühür yerine geçtiğini ifade etmektedir. Hayvanların üzerine vurulan böylece diğer boylarla karışmasını önleyen tamgalar Aristov’a göre çok daha eski zamana aittir ve “tanrılar ile koruyucu ruhları temsil eden geometrik şekillerden ibarettir” ifadesinde

⁴⁶⁰ R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, Çev. Arif Acaloğlu, s. 83.

⁴⁶¹ A.g.k, s. 82.

⁴⁶² A.g.k, s. 83.

⁴⁶³ A.g.k, s. 81.

bulunmaktadır⁴⁶⁴. Geometrik şekillerin ortaya çıkışı ise Bronz Çağı'nı göstermektedir.

Tamga âdeti, özellikle geometrik desenli tamgalar Bronz Çağında ortaya çıkmış olsalar da maddi kültür öğelerine sıkı sıkıya bağlı olan Türk milleti kendi kültürü içerisinde büyütüp geliştirdiği bu mirası günümüzde hâlâ yaşatmaktadır. Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde ve Özerk cumhuriyetlerde ve Anadolu'da günümüzde hâlâ geleneksel Türk sanatlarında bu tamgaların kullanıldığı görülmektedir. Bu bakımdan Anadolu coğrafyasında hâlâ kilim ve halılarda, keçelerde, kapılarda, kap kacakta, mezar taşlarında vb. bu öğelerin kullanıldığı görülmektedir⁴⁶⁵.

Mustafa Aksoy damgaları bir dilin alfabeleri, sosyal grupların tarihi mirası ve soyut anlatılar biçimi olarak tanımlamakta ve sosyo-kültürel araştırmalarda başvurulması gereken vesikalar olduğunu ifade etmektedir⁴⁶⁶. Aksoy, aynı zamanda damgaların önemine binaen “*Damgalar, birer sanat eseri olmaktan öte, her biri bir duygunun, bir sosyo-kültürel hayatın/hayatların, başka bir ifadeyle, sosyal yapıların dile getirildiği yazılı anlatı metinleri, yazılı tarih vesikaları kıymetindedir. Bu belgeler resmi kurumlar tarafından değil, bizzat halk tarafından meydana getirildiği için de, bu tür metinler, halkın en sade duygu ve düşüncelerini ifade ederler. Dolayısıyla, tarih yazıcılarının, sanatla ilgilenenlerin ve sosyo-kültürel kavramlar hakkında çalışanların, etnografya eserlerindeki damgaları dikkate almamaları düşünülemez*” ifadelerini kullanmaktadır⁴⁶⁷.

Tamga sözü zamanla Rusçaya da geçmiştir ve yerleşmiştir. Tamga sözü Rus etimoloji sözlüğünde XIII. yüzyılda Rusçaya geçmiş “клеймо владельца, печать” "sahibinin damgası, mührü" manasına gelen Türkçe söz olarak ifade edilmektedir⁴⁶⁸. Bronz devrinde özellikle çömlerlerde görülen tamgalara ayrıca seymen-turbin

⁴⁶⁴ N. A. Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, Çev. Ahsen Batur, s. 27.

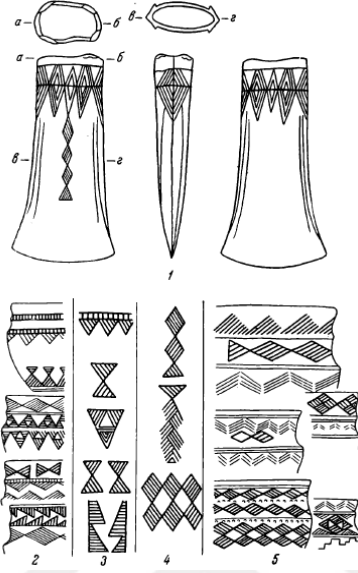
⁴⁶⁵ Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, s. 18.

⁴⁶⁶ Mustafa Aksoy, **Tarihin Sessiz Dili Tamgalar**, s. 86.

⁴⁶⁷ Mustafa Aksoy, “Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları”, **Türk Yurdu**, Sa: 288, s. 133.

⁴⁶⁸ **Başoy Etimologičeskiy Slovar Ruskogo Yazıka**, Der. M. V. Kılıмова, s. 725.

tipindeki keltlerde⁴⁶⁹ de tesadüf edilmekte ve bu keltlerdeki tamgaların Andronovo Kültürü Alakul dönemi çömlek desenleri ile uyum gösterdiği tespit edilmiştir⁴⁷⁰.

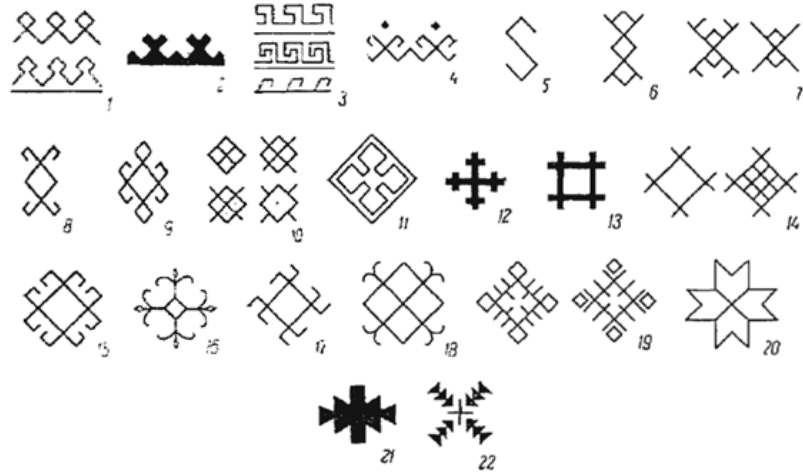
Çizim 3.4: Kemerovo müzesinde üzerinde Alakul safhası öğeler bulunan Seymin-Turbin tipte Kelt çizimi

⁴⁶⁹ Bir balta tipi.

⁴⁷⁰ S. V. Zotova, “ O Sibirskih Keltah Seyminsko-Turbinskogo Tipa”, **KS 101**, Edit. T. S. Passek, Moskva, s. 59.

tip bölge	Alakul	Kojumberdi	Federovo
a ğ ı z	1		
	2		
	3		
	4		
	5		
	6		
b o y u n	1		
	2		
	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
o m u z	1		
	2		
	3		
	4		
	5		
	6		
	7		

Tablo 3.1: Andronovo Kültürü Çömlekleri üzerinde bulunan desenler⁴⁷¹

Çizim 3.5: Türk Dünyasında hâlâ kullanılmakta olan süsleme ve motifler⁴⁷²

⁴⁷¹ Kuzmina, “Gonçarnoye Prizvostva u Pilemen Andronovskoy Kulturnoy Obşnosti”, s. 158.

⁴⁷² S. V. İvanov, **Ornament Naradov Sibiri kak İstoriçeskiy İstoçnik**, s. 108.

Tamgalar Türk-Moğol halkları tarafından kullanılıp nasıl oluştukları konusunda kesin bir hüküm olmasa da hayvan, seramik, halı gibi eşyalara boyalar tarafından yapılan özel mülkiyet işaretleridir⁴⁷³.

Kazak dekorasyon öğeleri etnografik malzemeler ışığında değerlendirilmektedir. Kimi etnograflar bu motiflerin İskit-Saka dönemleri ile ilişkili olduğunu ifade ederken Kazak motiflerindeki hayvan uslubunun “koyun boynuzu” öğelerini Bronz Çağı Andronovo ve Begaz Dandıbay Kültürü'ne ve daha sonra İskit-Sarmat Çağı'na tarihlendirmektedirler⁴⁷⁴.

Andronovo Kültürü dönemi çömlerinde var olan meander ve geometrik desenler Orta Avrupa'dan Uzak Doğu'ya çok geniş bir saha için karakterizedir. Bronz Çağı'na ait bu süsleme öğeleri sonraki çağa da geçmiştir ve bunlara Kazak halı bordürlerinde, giysilerin üzerindeki şeritlerde ve diğer ürünlerde, yurt sabitlemelerinde ve süslemelerinde, “alaşa” kilimlerde tesadüf edilmektedir⁴⁷⁵.

⁴⁷³ Aksoy, **Tarihin Sessiz Dili Tamgalar**, s. 86.

⁴⁷⁴ K. İbrayeva, **Kazahskiy Ornament: Problemi i İstoriya İzuçeniya**, s. 14.

⁴⁷⁵ **A.g.k.**, s. 51.

Resim 3.2: Kazak kilim ve halılarında bulunan geometrik desenler Andronovo Kültürü dönemine ait çömleklerin üzerindeki desenlerle ilişkilendirilmektedir⁴⁷⁶

⁴⁷⁶ İbrayeva, *Kazahskiy Ornament: Problemi i İstoriya İzuçeniya*, s. 91.

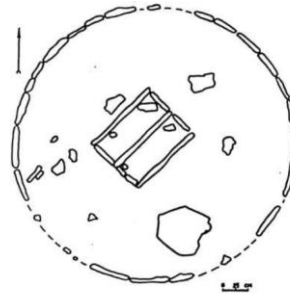
Dördüncü Bölüm

ANDRONOVO TOPLUMUNDA MEZAR DEFİN ÖZELLİKLERİ VE DİN İNANIŞLARI

4.1. Andronovo Kültürü Kurgan Yapı Özellikleri ve Ölü Gömme Uygulamaları

Andronovo Kültürü dönemine ait tüm kurganlar öncü kültür ve sonraki kültür dönemi kurganları ile benzerliklere sahiptir. Bu bakımdan akraba oldukları iddia edilen Srubna, Keltaminar, Afanasyevo ve Karasuk Kültürü dönemi kurganları ile yapı bakımından bazen de kurganlardan elde edilen malzemeler bakımından benzer unsurlar taşımaktadır.

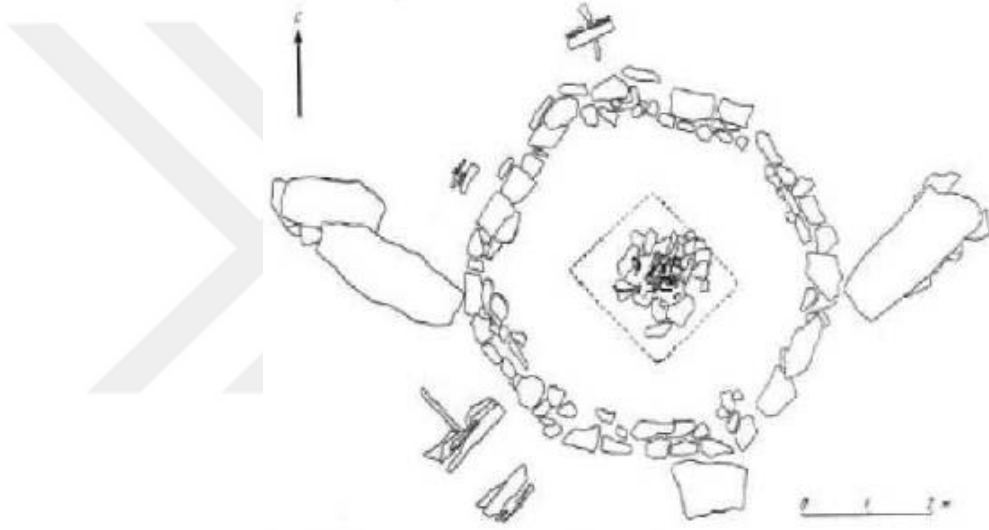
Kurgan yapıları Urallar'dan Sibirya bölgesine oradan da yine farklı bölgelere doğru yayılım göstermekte ve tüm bu coğrafyada aynılık teşkil etmektedir. Yeraltına odalar şeklinde kazılan çukurlara coğrafi şartların verdiği imkânlar doğrultusunda granit veya şist taşlar, kimi yerde ise ahşap döşenerek duvarları belirlenmekte ve üstü kütük veya taş kapaklarla kapatılmaktadır. Mezarın üstü toprak veya taş yığılarak tepe haline getirilmekte ve etrafı taşlarla halka veya dikdörtgen şeklinde çevrelenmektedir.

Çizim 4.1: Kobdık kompleksinden kurganın etrafındaki taşlardan yapılmış halka formunda çit ve kurganın içindeki taş sandıklar⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 38.

Aynı kurgan yapı tiplerine Andronovo Kültürü'nün devamı olan Karasuk ve Tagar Kültürü dönemlerinde de rastlanmaktadır. Hakasya'da bulunan Yenisey Kırğızlarına ait kurganların yerel farklılıklarla beraber Andronovo Kültürü ile benzerlik teşkil ettiği görülmektedir. Bu bölgedeki Tagar Kültürü kurganları da Andronovo kurganları gibi halka form yapısına sahiptir ve mezarlarda plaka duvarlar kullanılmaktadır.

Çizim 4.2: Hakasya Çataş Girişkin geçidinden bir kurgan planı örneği⁴⁷⁸

N. L. Çlenovo Andronovo Kültürü dönemi ve Tagar Kültürü mezar yapıları ve envanterlerinin benzerlikleri üzerine yazdığı makalesinde Krasnoyar bölgesinde bulunan Ujur mezarlığındaki iki kurganın (5 ve 6 no'lu) Andronovo kurganı özelliklerini taşıdığını fakat elde edilen keramiklerin ve bir hançerin (M.Ö. VII yy.) Tagar Kültürü dönemine ait olduğunu belirtmiş, Ujur mezarlığındaki Andronovo, Karasuk ve Tagar toplumu insanın birbirini tanımış olmasa Andronovo tipi mezarı

⁴⁷⁸ Kızlasov, **Pratuyurkskiye Jilişa**, s. 48.

yeniden inşa edemeyeceğini belirterek söz konusu dönemlerin kronolojik olarak birbirlerine yakın olduğunu ifade etmiştir⁴⁷⁹.

Mezar çukurları çok fazla derin olmamakla birlikte genellikle 50-70 cm arası derinliğe kazılmakta, mezar üstündeki tepe ise 20 cm ile 1 m arasında değişmektedir. Mezar çukurlarının yönleri de kimi yerlerde farklılık gösterse de genel itibar ile doğu-batı eksenindedir. Bu tip mezar gömme usulüne erken İskit mezarlarında da tesadüf edilmektedir⁴⁸⁰. Mezarlarda yapılan çalışmalarda mezar yönü doğu-batı istikametinde olsa da çoğu alanda güneybatı eksenine kaydığı da gözlenmiştir. Son zamanlarda yapılan çalışmalar da Andronovo toplumunun mezar ve nekropol inşaalarında astronomi bilgisine sahip olup olmadıkları üzerine yapılmıştır. Bu bakımdan Andronovo insanının astronomi bilgisine sahip oldukları muhtemel dâhilinde görülmektedir. Mezarların gök ışıklarının (ay ve güneş) yere yaptıkları açığa göre kurulduğu ihtimaller dâhilindedir⁴⁸¹.

Definler cenin (hoker) durumunda mezara yatırılmıştır. Bazıları bunu anne karnındaki pozisyon veya uyku hali olarak yorumlamıştır. Cesetlerin bu şekilde konulmasının, ölen kişileri yeniden bir doğuşa hazırlama şekli olduğu ifade edilmiştir⁴⁸². Mezarların erken dönemlerinde çoğunlukla, son aşamalarında kısmen ölü yakımı yapıldığı tespit edilmiştir. Cesedin başucuna üzerinde süslemeler olan çömlekler yerleştirilmiştir. Bu çömleklerin içersine bazen gıda (süt ürünleri ve et) konulduğu kemik artıklarından tespit edilmiştir. Hayvan kemikleri erken dönemlerde inek olsa da hayvancılığın ekonomisinin artmasıyla birlikte koyun kemiklerinde artış gözlenmiş ve pek çok mezardan at başı ve ata ait diğer kemikler elde edilmiştir.

⁴⁷⁹ N. L. Çlenova, “Osnovı Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskogo Tipa”, **Bronzovıy Vek Stepnoy Polosi Uralo- İrtişskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya. Merpert, s. 25.

⁴⁸⁰ İskit mezarları da doğu-batı ekseninde konumlandırılmış, ceset cenin durumunda sol yanına baş batıya dönük olarak yerleştirilmiştir. Bu durum onlarda bu yönlerin kutsallığı ile açıklanmakta güneşin doğuşu (doğum ve yaşam) ve batışı (ölüm ve sonraki yaşam) ile ilgili görülmektedir. Altaylarda tespit edilen M.Ö. VIII-VI. yüzyıla tarihlendirilen erken İskit mezarları da tıpkı Andronovo Kültürü karakteristiği göstermektedir. Mezar çukurları sığ dairesel taşlarla kuşatılmıştır. bkz. Çeşmeli, **İskitler, Hunlar ve Göktürkler’de Din ve Sanat**, s. 38.

⁴⁸¹ D. G. Zdanoviç-A. K. Krillov, **Kurganne Pamyatniki Jujnogo Zauralya Arheoastronomiçeskie Aspektı İssledovaniya**, s. 25.

⁴⁸² Hasan Bahar, “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, **Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağani**, s. 269.

Mezarlara çömlekler dışında günlük hayatta kullanılan bazı eşyalar da bırakılmıştır. Bu da bazı uzmanlar tarafından ölümden sonraki hayata inanış algısı olarak değerlendirilmiştir. Erkeklere ait mezarlardan daha çok bıçak, hançer ve ok uçları elde edilirken kadın mezarlarından ise süs eşyaları ve iğne gibi eşyalar elde edilmiştir.

Mezarlardan elde edilen yanmış ceset kalıntıları ateş kültü ile ilişkilendirilerek Aryan ve Hint-Avrupa Kültürü tezleri desteklenmiştir. Oysaki bu uygulamanın Türklerde de görüldüğü hem Çin kaynaklarında hem de bölgeye giden İslam coğrafyacılarının kayıtlarında geçmektedir.

Eski Türklerin açılan mezarlarından yola çıkılarak ölü gömme uygulamalarının farklı şekillerde uygulandığı görülmektedir. Bu bakımdan Türklerde görülen ölü gömme uygulamaları toprağa gömme (doğrudan toprağa gömme, bir kurganın altına gömme, taş parçalarıyla çevrilmiş bir alanın ortasına gömme, başına stel veya dikit dikip toprağa gömme, küp içinde toprağa gömme), cesedi yakma, cesedi çürümeye bırakma olarak tespit edilmiştir. Bu durumda hem arkeolojik veriler hem de yazılı kaynakların bahsettiğine göre Türklerde belli topluluklarda hem kurgan kültürü hem de ölü yakma geleneği mevcuttur. Aslında her ikisi de birbirinden ayrı gelenekler değildir. Çünkü ölü yakımında küllerin suya bırakıldığı, rüzgâra savrulduğu veya bir çömlek içerisinde gömüldüğü uygulamaları mevcut iken yakılan cesede ait kemiklerin alınarak bir höyük mezara gömülme uygulaması da mevcuttur ki, Andronovo geleneğini yansıtan bu uygulama eski Kırgız Türklerinde mevcuttur⁴⁸³.

Kurgan kültürünün Geç Neolitik (Eneolitik) bir kültür olan Samarra Kültürü (M.Ö. 5500-4800) ile ortaya çıktığı daha sonra batıda Ukrayna'daki Donetsk ve Dnyeper çevresindeki Sredni Stog (M.Ö.3500-3300) ve onun güneyinde ve

⁴⁸³ Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito*, Sa.40, s. 245.

Karadeniz'in kuzey kıyılarında Çukur Mezar (Pit Grave) kültürü olarak bilinen Yamna Kültürü'nü (M.Ö.2700-2500) etkilediği fikri hâkim görüşler arasındadır⁴⁸⁴.

Türkçe bir sözcük olan kurgan teriminin kökeni meselesi üzerine de farklı görüşler öne sürülmüş olup genel olarak korumak fiilinden geldiği düşünülmüştür. Terim, sözlük anlamı olarak hem tümülüs tipinde mezar hem de kale, hisar şehir olarak tanımlanmıştır ve Almanca hariç pek çok dile de geçmiştir⁴⁸⁵.

Eski Türkler dini inanışlarının bir sonucu olarak ölen kişiyi mezara silahları, kıymetli eşyaları, bazen tam teçhizatlı atları ile birlikte, kadınları ise mücevherleri ile birlikte gömerler ve böylece öteki yaşamda rahat yaşayacaklarını düşünürlerdi⁴⁸⁶. Türklerin atalar kültü bağlılığı sonucunda ölünün yeri belli olsun diye kurgan inşâ ettikleri bilinen bir gerçektir. Mezarların üstü tümsek haline getirilir veya daire şeklinde taş yığarlar ve bazen de çevresine taş balballar dikerlerdi⁴⁸⁷. Kurganların etrafına dikilen taş nine/babaların (balballar) hangi millete ait oldukları mevzusu da uzun süre tartışılmalıdır. Orhon Yazıtları'nın keşfi ile bu tartışmalara kesin cevaplar verilmiştir⁴⁸⁸. Orhon Yazıtları'nda *balbal* olarak geçen ve ölünün hatırası için dikilen bu insan suretli heykellerin öncelikle ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanları tasvir ettikleri ve daha sonraları başka maksatlarla da dikildiği fikrini uyandırmış ve Rubruk'un anlattıklarından yola çıkılarak XIII. yüzyılda Kıpçakların taş nineleri veya taş babaları hâlâ dikmeye devam ettikleri ortaya çıkmıştır⁴⁸⁹. Rubruk yine Kıpçaklara ait defin merasimleri ile ilgili olarak mezar üzerine yapılan tepe şeklindeki kurgandan ve yüzü doğuya dönük olan heykelden bahsetmektedir⁴⁹⁰.

Yazılı kaynakların sustuğu Türklerin antik dönemine ait en sağlam verilere kurganlardan ulaşılmaktadır. Andronovo Kültürü dönemine ait kurganlar da

⁴⁸⁴ Bahar, "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü", s. 270.

⁴⁸⁵ Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, s. 75. Kurgan, Radloff'un Codex Cumanicus tetkikinde "mezar tepesi" olarak tanımlanmıştır. Bkz. Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, I. Cilt, s. 364.

⁴⁸⁶ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 304.

⁴⁸⁷ A.g.k, s. 305.

⁴⁸⁸ Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, I. Cilt, 362.

⁴⁸⁹ A.g.k, s. 363.

⁴⁹⁰ A.g.k, s. 364.

bahsedilen kurganlardan aslında farklılık göstermemektedir. Andronovo Kültürü kurganları da oval planlı yerin altında odalardan oluşan ev tipinde üstü yığma taş veya topraklarla çok yüksek olmayan tepe haline getirilmiş vaziyettedir⁴⁹¹. Erken Türk mezarlarında antropolojik olarak Andronovo tipinin tespit edilmesi de kayda değerdir.

İncelenen mezarlarda ölü gömme ritüelleri arasında ölü yakımına ve de yakım işlemine tabi tutulmadan gömme usulleri gözlemlendiğinden daha önce bahsetmiştik. Söz konusu yakıma tabi tutulan cesetler mezar içinde değil dışarıda yakıma tabi tutularak mezar çukurunun içine konulmuştur. Ölü yakımı ile ilgili olarak yazılı kaynaklarda bu uygulamanın Türkler arasında da kullanıldığı bir gerçektir⁴⁹². Çin kaynaklarında Hun halkı arasında sayılan Kırgız boyunda da benzer şekilde ölü yakımı ve sonra gömülmesi usulünden bahsedilmektedir. Xin Tang Shu’da “sulara ve ağaçlara kurban sunan, gan adında sihirbazları olan bu boy, biri ölünce yüzlerini karartmaz, ölünün etrafında üç kez dolaşır, ağlar ve ölüyü yakar, bir yıl sonra kemiklerini toplar ve gömer, ancak o zaman tam ağlarlar” şeklinde kaydetmektedir⁴⁹³. XI. yüzyıl tarihçilerinden Gardizî Zeyn el Ahbar’da, Kırgızlara dair şu malûmatı vermiştir: “Kırgızlar, Hintliler gibi, ölülerini yakarlar ve ateş eşyanın en temizidir, ona düşen her şey temizlenir. Ateş ölüyü pislik ve günahlardan temizler”⁴⁹⁴. Bu geleneğin hâlâ devam ettirilmiş olması oldukça ilgi çekicidir. Manas Destanı Çokan Velihanov nüshasında da ölü yakımı ile ilgili pasaj mevcut olup “onyedi dostum siz ölseniz dağ otlarını toplayayım, ateş yakıp sizi temiz temiz defin

⁴⁹¹ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 68.

⁴⁹² İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 11.

⁴⁹³ W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, s. 69. “Bir adam ölürse yüksek sesle üç kere haykırırlar, yüzlerini çizmezler, cesedi yakarla, bir yıl sonra kemikleri mezara koyarlar” bkz. N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, s. 60. Çin imparatorunun Göktürk Kağanı İl-kağana yazdığı bir mektubunda Gök-Türklerin artık ölülerini yamadıklarını, atalarının yolundan ayrıldıkları için tanrının hışmına uğrayacakları yazıyordu. bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 2, s. 523.

⁴⁹⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 77. Mervezi’nin eserinin Türklerle ilgili kısmının Türkçe tercümesinde de Kırgızların adetlerinden birinin ölülerini yakmaları olduğunu, onların ateşin ölüleri temizlediği ve günahlarından arındığını sandıklarını ve bu âdetin onlarda eskiden beri var olduğu ifade edilmektedir. Aynı ifadeler “Onlar atâşe taparlar ve ölülerini yakarlar” şeklinde Hudûd al-Âlam’de de geçmektedir. Bkz. *Hudûd al-Âlam ‘The Regions Of The World’*, İngilizce Tercüme ve Açıklamalar, V. Minorsky, s. 96. Bkz. *Sharaf Al-Zamân Tâhîr Marvazî on China, The Turks and India*, Arapça’dan İngilizceye Tercüme ve Açıklamalar, V. Minorsky, s. 30. bkz. *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Önsöz ve Tercüme. Ramazan Şeşen, s. 103.

ederim" ifadesi geçmektedir⁴⁹⁵. Burada söz konusu edilen ölü yakımı mıdır? tam belli değildir ama ateşin temizleyici gücü olduğuna inanış net olarak görülmektedir.

Andronovo Kültürü mezarlarında kül tabakaların mevcudiyeti, bazen kısmen bazen tamamen yanmış kemiklerin durumu ve ocak kültürünün mevcudiyeti, döneme tarihlendirilen ve güneş tanrısı olarak tesmiye edilen güneş başlı adam kaya resimleri ateş kültü ile ilişkilendirilerek Hint-Avrupa tezini savunanlar tarafından Hint-İran toplumuna atfedilmektedir. Oysaki eski Türk mitolojisi incelendiğinde ve bunun geç dönemlerdeki pratikleri göz önünde bulundurulduğunda ateşin Türkler tarafından da mukaddes sayıldığı görülecektir. Altay mitolojisinde ateş, tanrı Ülken tarafından hayvanlar ot, insanlar hayvan yesin diye yeryüzüne gönderilmiştir. Yine Altay mitolojisinde ateşin güneş ve ayın bir parçası olduğu görüşü mevcuttur⁴⁹⁶.

Gök-Türklerin türeyiş efsanelerinde de ateşin önemi onu ilk bulan dört kardeşten birinin milletini soğuktan korumak için ateşi bulması ve diğer üç kardeşin bu olaydan sonra ona Tu-jue (Türk) adını vermesi başkan seçmesi şeklindedir⁴⁹⁷.

Ateşin eski Türk inanışında temizleyici bir özelliği de bulunmaktadır. Bölgeye giden Rubruk, Plano Carpini ve Banzarov bu ritüeller hakkında uzun uzun yazmışlardır. 568 yılında Kilikyalı Zemarkos'un başkanlığındaki Bizans elçileri Gök-Türk sınırına geldiklerinde büyücüler tarafından alevler arasından geçirilip arındırdıkları ifade edilmektedir⁴⁹⁸. Rubruk bu uygulamanın Moğollar'da da bulunduğundan bahseder ve Bazarov da bu âdetin Moğollara Türklerden geçtiğini çünkü Moğollar'da ateş kelimesinin *gal* olmasına rağmen Moğolların ateş tanrısına *ot* dediklerini belirtmektedir⁴⁹⁹. Başkurtlar ve Kazaklar'da yapılan *alaslama* uygulamasında da hastalıktan arındırma fikri mevcuttur. Buna göre bir bez parçası yağlanıp tutuşturulur ve hastanın etrafında gezdirilirdi⁵⁰⁰.

⁴⁹⁵ İnan, **Makaleler ve İncelemeler II**, s. 210.

⁴⁹⁶ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, s. 66-72.

⁴⁹⁷ Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s. 111.

⁴⁹⁸ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, s. 296.

⁴⁹⁹ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, s. 67.

⁵⁰⁰ **A.g.k.**, 68.

Arap müelliflerden öğrendiğimiz kadarıyla Türkler arasında ateşe bakıp kehanet etmek, ateşe bakıp fal açmak uygulamaları da mevcuttur. Mes'ûdî'nin Acâibu'd-Dünya'sında zamanı ve adı tâyin edilmeden Türklerde ateşle kehânette bulunulduğunu anlatan bir pasaj bulunmaktadır. Buna bakılırsa, Türklerin hükümdarlarının belli bir günü olup bugün de büyük bir ateş yakılmaktadır. Bu ateşe kurbanlar sunulur ve dualar edilir. Daha sonra, ateşin içinden bir çehre yükselir. Eğer bu çehre yeşil ise yağmura ve bolluğa, beyaz ise kuraklığa, kırmızı ise kan dökülmesine, sarı ise salgın hastalığa, siyah ise hükümdarın ölümüne veya uzak bir yolculuğa işaret sayılmaktaydı⁵⁰¹. Özbek hanı Kocugum'un da çadır çadır gezerek ateşe yağ atıp kadınların falına bakarak doğacak çocuklarının cinsiyetini bildirdiği ifade edilmektedir⁵⁰². Göçer Türk destanlarında da ateşe bakıp veya kürek kemiğini yakarak gelecek hakkında kehanette bulunan falcılar olduğu da mevcuttur. Sayın Batır Destanı'nda Manaşa adlı birinden “kürek kemiği yakıp falıma bak!” şeklinde istekte bulunulduğu görülmektedir⁵⁰³. Evlilik ile adetlerde de ateş kültü ile ilgili uygulamalar dikkat çekicidir. 19 yüzyılın ikinci yarısında terk edilmiş bir adete göre damat çadıra girdiğinde yanmakta olan ateşe bir kase yağ dökülür ve orada bulunanlar “ot ana” (ateş ana), “may ana” (yağ ana) ve “carılga” (hayır dua et çıkan ateşe doğru eğilerek) diyerek öne eğilmek suretiyle ateşi selamlamış. Bu yağı damadın döktüğü de ifade edilmiştir⁵⁰⁴.

Benzer uygulamalar Hint-İran kültür çevresinde ateş kültü ile ilişkilendirilerek ateş tanrısı olarak ifade edilmektedir. Türklerde ise bu durum ateşin kutsallığı ve onun mukaddes görülmesi ile açıklanmaktadır. Ateş ve aile ocağı birbirinden ayrı düşünülmez ve ateşin sönmesi uğursuzluk alameti olarak görülmektedir. Ruhu olduğuna inanılan ocak ve ateş ev taşınsa bile kürek ile yeni eve taşınmakta idi⁵⁰⁵.

⁵⁰¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, s. 244.

⁵⁰² İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 67.

⁵⁰³ İnan, *Makaleler ve İncelemeler I*, s. 212.

⁵⁰⁴ Kazak Türklerinde evlilik adetleri ile ilgili tafsillatlı bilgi için Bkz. Osman Yorulmaz, “Kazak Türklerinde Evlilik Âdetleri”, *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz. Mustafa Aksoy-Osman Yorulmaz, s. 199.

⁵⁰⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.2, s. 504.

Kurban törenlerinde de Tanrı için yakılan ateşin ayrı bir önemi vardır. Ulu ateş hem kurbanları hem de önemli haberleri tanrıya ileten bir aracı olarak görülmektedir⁵⁰⁶. Vilayetnâme-i Otman Baba Menakıbnâmesinde, Otman Baba ve abdallarının gittikleri her yerde kuru ağaçları ortaya yığarak *Tanrıya temaşa göstermek* üzere çok büyük cesamette ateşler yaktıkları ve etrafında sema ettikleri ifade edilmektedir⁵⁰⁷. Bu çok önemli bir husustur ve bu ifade ile tanrıya tapmak ile onun için temaşa göstermenin farkı ortaya koyulmuştur.

Eski Türklerde Gök Tanrı ve atalar için kurban kesilir ve hayvan cinsi olarak da erkekler seçilirdi ve kurban edilecek hayvanın en makbulü ise at idi. Bozkır kültürüne ait tüm mezarlarda at iskeletine rastlanılmış, bundan dolayı Asya Hun imparatorlarına ait kurganlarda ve Orta Avrupa’da Hun ve Avar Çağı mezarlarında bol miktarda at iskeletleri bulunmuştur⁵⁰⁸. Bu uygulamaların tümü Andronovo Kültürü döneminden itibaren uygulanagelen adetlerdir. Andronovo Kültürü dönemi mezarlıkların hemen hemen çok büyük bir kısmında mezarlardan ayrı yerlere yapılmış kurban adak yerleri mevcuttur. Kazılan çukurların etrafı büyük taşlarla kapatılmıştır. Bu kurban alanlarında hem keramik parçalarına hem de hayvan artıklarına rastlanmış olması burda aynı zamanda kurban edilen hayvanın pişirilerek tüketildiğini göstermektedir.

Arap kaynaklarında da Türklerle alakalı önemli malumatlar bulunmaktadır. Türklerin karakterleri ve fiziksel özellikleri, hayat şekilleri, ekonomik hayatları ve elbette dini hayatları hakkında önemli bilgiler elde etmekteyiz. Konumuz olan Andronovo Kültürü döneminden çok geç bir dönem de olsa Türk kültür geleneğinin devamlılığını göstermesi bakımından mukayeseli olarak Arap seyyah ve coğrafyacıların gözünden Türk dini hakkında malumatları vermeyi gerekli görmekteyiz. Bu bakımdan 920-921 yılları arasında İslâmı kabul etmiş olan İdil Bulgarları hükümdarı İlteber Almuş’un davetiyle bölgeye bir elçilik heyeti gelmiş ve bu heyet içerisinde bulunan bir divân kâtibi olan Ahmed b. Fazlan, *El Rihle*

⁵⁰⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.2, s. 527.

⁵⁰⁷ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, s. 243.

⁵⁰⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 307.

(Seyahatname) adını verdiği eserde Türkler hakkında muazzam bilgiler vermiştir. Seyahati sırasında Türk yurtlarında ve komşu diğer milletlerin topraklarında konaklamış, Türkler ve diğer milletlerin (Slav ve Ruslar) hem dini hayatından hem de cenaze merasimlerinden kesitler sunmuştur. İbn Fazlan, Oğuzların mezar ve gömü törenleri için “*Aralarında biri ölürse onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedini alıp hırkasını (elbisesini) giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırır. Eline içinde nebiz olan ağaçtan bir kadeh verip, önüne içinde nebiz bulunan ağaçtan bir kap koyarlar. Sonra bütün şahsi eşyasını getirip onunla birlikte bu oda gibi çukura koyarlar. Daha sonra ölüyü çukurda oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarının üzerinde çamurdan kubbe gibi tümsek yaparlar... Eğer ölen kimse sağlığında insan öldürmüş kahraman biriyse öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan suret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler*”⁵⁰⁹ şeklinde tasvir etmiştir. Diğer Arap müellifler İbn Rusteh ve Şeref el-Zamân el Mervezi de Hazar Hakanına bağlı olan Burdasların ölü gömme adetlerinden bahsetmektedirler. İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise* adlı eserinde Burdasların dinlerinin Oğuzlarınkine benzediğini ve iki gruba ayrıldıklarını, birinci grubun ölümlerini yaktıklarını diğerlerinin ise gömdüklerini ifade etmektedir⁵¹⁰. Mervezi de Türkler arasında saydığı Burdasların ölü gömme uygulamalarını tıpkı İbn Rusteh gibi anlatmıştır⁵¹¹. Arap coğrafyacıların tasvirine göre X. ve XI. yüzyılda bazı Türk boyları arasında hâlâ ölü yakımı uygulamasının devam ettiğini görmekteyiz.

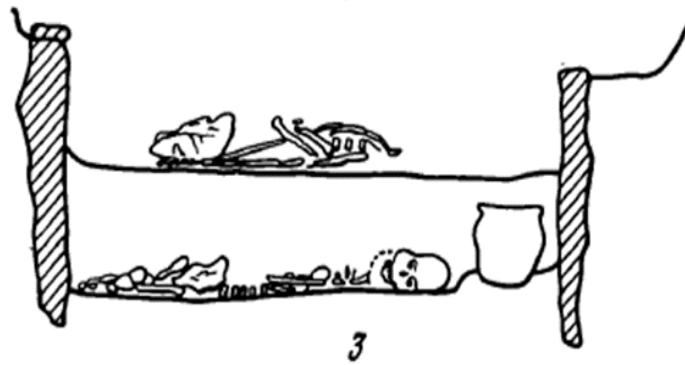
Andronovo Kültürü kurganlarındaki tüm bu benzerliklerin tesadüf olmadığı kanaatindeyiz. Kurganlardan çoğunlukla at ve koyun kemikleri elde edilmiştir. Andronovo Kültürü dönemine ait kurganlarda yapılan çalışmalarda açılan kurganlardaki definlerin genellikle sağ taraflarına (ki bu kadın veya erkek durumuna göre değişmektedir) yatırıldığı ve başlarının batı (bazen güneybatı) yönüne doğru döndürüldüğü tespit edilmiştir. Defin başının yanına Andronovo Kültürü'nün karakteristiğini yansıtan çömlekler konulmuştur.

⁵⁰⁹ İbn Fazlan *Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, s. 40.

⁵¹⁰ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 174.

⁵¹¹ Sharaf Al-Zamân Tâhîr Marvazî on China, The Turks and India, Arapça'dan İngilizceye Tercüme ve Açıklamalar, V. Minorsky, s. 33.

Kurganlar genellikle ata erkil aile yapısını yansıtacak biçimde (aile mezarları) çok odalı olarak yapılmış kimi zaman bir kurganda ondan fazla mezar olduğu tespit edilmiştir. Bazı kurganlardaki mezarların da çift katlı olarak düzenlendiği görülmüştür. Bu mezar tipi Ural ve Kazakistan'da bulunan bazı Andronovo mezarlarında tespit edilmiştir. Orta Kazakistan'daki Nura Irmağı kıyısındaki Jilandı mezarı katlı mezar tipine girmektedir. İki katlı bu mezarın üst katında yetişkin, kapakla ayrılmış alt katında ise cenin durumunda yanında süslemeli çömlek bulunan başka bir yetişkine ait iskelet tespit edilmiştir. Batı Kazakistan'da bulunan Tastă Butak I mezarlığındaki 44 no'lu mezar bir diğer çok katlı mezar yapı özelliğindedir. Kurgan halka duvarının tam merkezinde taş sandıkta değerli eşyaları ile birlikte cenin durumunda gömülmüş, sol yanına yatık, baş kuzeybatıya dönük bir yetişkin kadın iskeleti mevcuttur. Üst kısmında da 35 cm yüksekliğinde diğer bir sandıkda ikinci bir yetişkin kadın iskeleti mevcut olup aynı yatış stilinde fakat herhangi bir envanter olmadan defnedilmiştir. Güney Ural'da Uşkattı ve Ataken-Say ve Kuzey Kazakistan'daki Burluk I mezarı da çok katlı mezar tipi örnekleridir⁵¹².

Çizim 4.3: Tastă Butak I katlı mezar çizimi (M. D. Hlobistina)

Kurban merasimi de Andronovo Kültürü döneminde uygulanan dini ritüeller arasındadır. Kurbanların kesilmesi için yerleşim yerinin biraz uzağındaki yüksek tepelik alan seçilir. Kurban kesmek için çukur oluşturulurdu. Özellikle Alekseyev

⁵¹² M. D. Hlobistina, "Yarusnıe Pogrebeniya Evraziiskoy Stepi v Bronzovom Veke", **KS 169**, Edit. İ. T. Kruglikova, s. 18.

kasabasının kuzeybatı kenarındaki tepedeki kurban alanı bunun en güzel misalidir ve buradaki kurban çukurlarında kurbanlık hayvan kalıntıları tespit edilmiştir⁵¹³. Bu alanda keşfedilen çömlerle et pişirildiği hayvan kemiklerinin yanık vaziyetinden tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra kurban ayini sırasında burada aş sunumunun yapıldığı, burada sadece etin değil bunun yanı sıra buğday sapları kalıntılarında ve yanmış ekmek parçalarından⁵¹⁴ yemek ziyafeti verildiği tespit edilmiştir. Bu durum özellikle Türklerdeki yoğ merasimlerindeki aş sunumunu hatırlatması bakımından mühimdir.

Andronovo mezarlarında temelini Sintaştı uygulamalarından aldığı düşünülen kurgan kuşatma duvarlarında petroglif çizimleri de mevcuttur. Örnekleri çok fazla olmasa da tespit edilen bazı mezarlarda tamga benzeri semboller ve at tasvirleri mevcuttur. S. V. Sotnikova Andronovo Kültürü mezarları üzerine yaptığı çalışmada Orta Kazakistan bölgesinde bulunan Samara mezarlığındaki 3 no'lu Andronovo mezarının baş kısmında bulunan taş levhası üzerinde dışarı doğru hareket halinde tasvir edilmiş bir at ve yanında halka formlu tamga benzeri bir sembol bulunduğunu ifade etmekte, cesedin yatırıldığı mezar lahitin at arabası şeklinde tahayyül edildiği ve atın da bu arabayı çekerek ölüyü taşıdığı fikrinin hâkim olduğunu, bu uygulamamanın Karasuk Kültürü'nde de mevcudiyetini Andronovo Kültürü temellerine bağlamaktadır⁵¹⁵.

4.2. Andronovo Kültürü Kurganlarından Elde Edilen Arkeolojik Malzemeler ve Dini Özellikleri

Envanter bakımından Andronovo Kültürü mezarları çok zengin değildir. Dörtgen formlarda yapılmış mezar odalarının bir kısmının yapılan çalışmalarda boş olduğu veya yağmalandıkları gözlenmiştir. Malzeme bakımından zengin olan mezarlarda ise insan iskeletlerinin başucunda mutlaka dönemin karakteristiğini

⁵¹³ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 94.

⁵¹⁴ *A.g.k.*, 95.

⁵¹⁵ S. V. Sotnikova, "Formirovaniye Traditsii Vertikalnoy Napravlenosti Pogrebnogo Rituala na Territorii Evraziyskih Stepey v Epohu Bronzi", *Teoriya i Praktika Arheologicheskikh Issledovaniy*, Edit. A. A. Tişkin, s. 79-96.

ortaya koyan içerisinde et ve süt ürünlerinin bulunduğu çömlekler bulunmaktadır. İnsan kemiklerinin yanı sıra mezarlardan özellikle koyun ve at kemikleri elde edilmiştir. Kürek kemikleri ve aşık kemikleri de mezar envanterlerinin içerisinde bulunmaktadır.

Aşık kemikleri Orta Asya Türklerinde oldukça yaygın olarak kullanılan bir malzemedir. Kemiğin yapı bakımından yassı olması sebebiyle üzerinde işaretleme yapmaya da uygundur. Dünya'nın pek çok bölgesinde farklı tarihi dönemlere ait aşık kemiği örnekleri bulunmuştur. Andronovo Kültürü döneminde de aşık kemiğinin kullanıldığı bunun hem bir oyun aracı hem de dini bir vasfı olduğu düşünülmektedir. Aşık kemiği uygulaması günümüz Anadolu Türklerinde hâlâ yaşamaktadır. Aşık kemiği özellikle çocukları nazardan korumak amacıyla çocukların boynuna nazar boncuklarının arasına takılmaktadır⁵¹⁶.

İnsanın günlük yaşamında kullandıkları malzemeler de mezarlarda bulunmuştur. Bu bakımdan ok ve mızrak uçları, bıçaklar erkek mezarlarında elde edilen ürünler arasındadır. Yine mezarlardan sağlam envanter alınamamasının sebebi doğa şartları ve kemirgen hayvanların istilasıdır. Bu bakımdan cesetlere ait dokuma ipliklerden örülmüş kıyafetlere bütün haliyle ulaşılamamıştır. Yine baş bölgesinde bulunan dokumalardan bunların başlık olduğu anlaşılmıştır. Türk kurganlarında ölen kişinin eşyaları ile gömülmesi uygulaması ile oldukça benzer uygulamalardır.

Kadın mezarlarında da daha çok süs eşyaları elde edilmiştir. Bronzdan yapılmış, kimi zaman altın kaplama süs aşıları oldukça göz alıcıdır. Kadın mezarlarında baş ve ayak çevresinde yine vücudun belli kısımlarında bronzdan yapılmış plakalar ve boncuklar tespit edilmiş ve bunların elbiseleri süslemekte kullanılan ürünler oldukları tespit edilmiştir. Ayak kısmında da yine bronzdan boncuklar tespit edilmiş ve ayakkabılara ait süsler oldukları belirtilmiştir.

⁵¹⁶ Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara, 1996², s. 88.

Andronovo Kültürü döneminde toplumun din anlayışı ve dini ritüelleri hakkında araştırmacılar mezarlardan elde ettikleri malzemeler ışığında çıkarımlar yapmaktadırlar. Mezarlarda Federovo safhasında bulunan ölü yakımı uygulamalarından daha geç dönemlerde ise yakım olmadan yapılan gömme uygulamalarında mezarda bulunan küllerin mevcudiyetinden güneş tanrısına inanan bu toplumda güneşle bağlantılı ateş kültü olduğu iddia edilmiştir⁵¹⁷.

4.3. Andronovo Kültürü Heykeller, Petroglifler ve Dini Bağlantılar

Andronovo Kültürü dönemine ait insan fügürlü heykel veya plastik sanat numuneleri çok az olmakla birlikte Hakasya Minusinsk havzasında bir mezarda elde edilen kemik üzerine işlenen insan figürü örnek alınarak yapılan çalışmalarda Andronovo Kültürü'ne ait olabileceği veya ilişkili olabileceği düşünülen numunelere tesadüf edilmiştir. Buna göre Semerkant Afrasiyab'da N. İ. Velesov tarafından elde edilen ve bozulmamış haldeki heykeller L. P. Kızlasov tarafından Andronovo Kültürü ile ilişkilendirilmiştir⁵¹⁸.

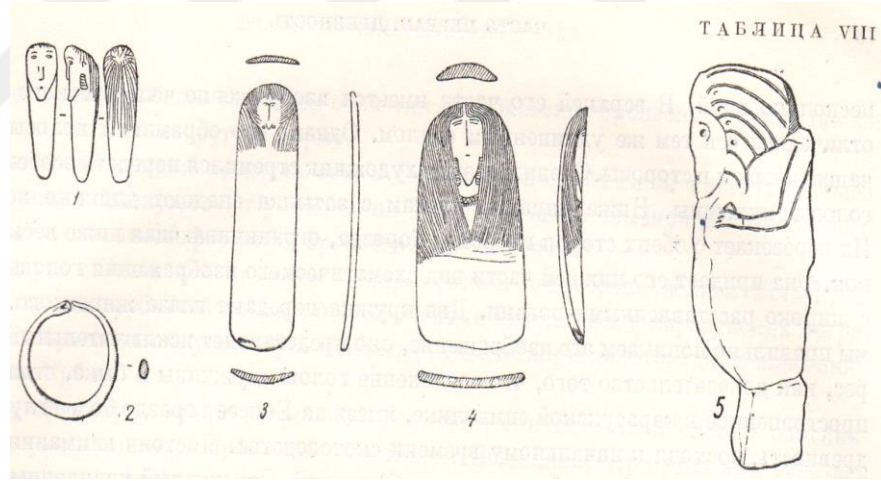

Resim 4.1: N. İ. Velesov koleksiyonundaki Kızlasov tarafından Andronovo Kültürüne atfedilen insan fügürlü heykelleri (1, 3 kilden, 2,4 taştan yapılmıştır).

⁵¹⁷ Akişev, *Epoha Bronzı Tsentralnogo Kazahstana*, s. 17.

⁵¹⁸ L. P. Kızlasov, “Andronovskie Antropomorfne Figurki iz Sredney Azii”, **KS 63**, Edit. A. D. Udaltsov, s. 14.

Kızlasov, bu figürleri Hakasya Abakan mezarlığında bulunan Andronovo mezarlarından 4 no'lu mezardan elde edilen kemikten yapılmış olan insan figürleri ile ilişkilendirmiştir. Andronovo toplumu doğrudan Özbekistan sahasına yerleşmiş olmasalar da Doğu Özbekistan'da Karatağ'ın kuzey yamacında tespit edilen Andronovo Kültürü mezarı ve elde edilen tipik Andronovo çömlekleri, onların bu sahaya hatta daha güneye yayıldıklarını varsaymayı gerektirmektedir. Aynı zamanda Çirçik Irmağının sol kıyısında Taşkent kanalında ve Çaçe'de elde edilen Andronovo Kültürü ve onun varyantlarına ait çömlek fragmanları ki bu varyantlar Güney Kırgızistan'da Arpa Vadisi'nde de elde edilmişlerdir, onların bu sahadaki varlıkları Kazakistan ile bağlantıları bu hat üzerindedir ve yukarıda Afrasiyab'da elde edilen insan figürlerinin onlara ait olduklarına şüphe bırakmamaktadır⁵¹⁹.

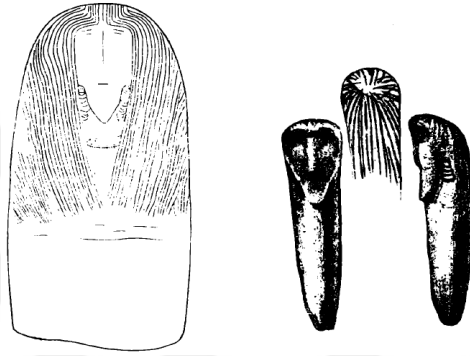
Çizim 4.4: Abakan mezarlığında Andronovo Kültürü dönemine ait 4 no'lu mezarda elde edilen kemikten yapılmış insan figürleri⁵²⁰

Gryaznov, Kiselev'in 1945 yılında Abakan'da erken Andronovo kurganı 4 no'lu mezarda keşfettiği iki kemik plaka üzerindeki Andronovo kadını tasvirinin Minusinsk havzasındaki taş baba heykellerin sınıflandırılması ve tarihlendirilmesi konusunda önemli olduğunu ifade ederek bölgede tespit ettiği heykelleri erken

⁵¹⁹ Kızlasov, "Andronovskie Antropomorfnye Figurki iz Sredney Azii", s. 17.

⁵²⁰ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 75.

dönem Andronovo Kültürü dönemi ile ilişkilendirmiştir. Buna göre Kiselev'in keşfettiği plaklardaki kadın göz, burun, saç ve çene tipini temel alarak Taştıp Taş, Beyskaya Taş, Ust Esinskaya Kıs-taş, Asaçakov Ulus taş baba, Uybat Kıs-taş, Korçin-baba, Yukarı Uzun Mayak Ulus Taş, Çarkav Ulus taş-baba heykelleri Gryaznov tarafından Minusinsk erken Andronovo Kültürü'ne tarihlendirilmişlerdir⁵²¹. Bununla beraber bu taş baba veya taş ninelerin Andronovo Kültürü ve Karasuk Kültürü'nde mezarlar üzerine dikilmediği yine Gryaznov-Şnayder tarafından belirtilmiştir⁵²².

Çizim 4.5: Gryaznov tarafından erken Andronovo plakalarına en yakın olan Taştıp taş figürünün birlikte çizimi. Taştıp figürü 1887'de Aspelin tarafından Taştıp Irmağı çevresinde keşfedilmiştir⁵²³

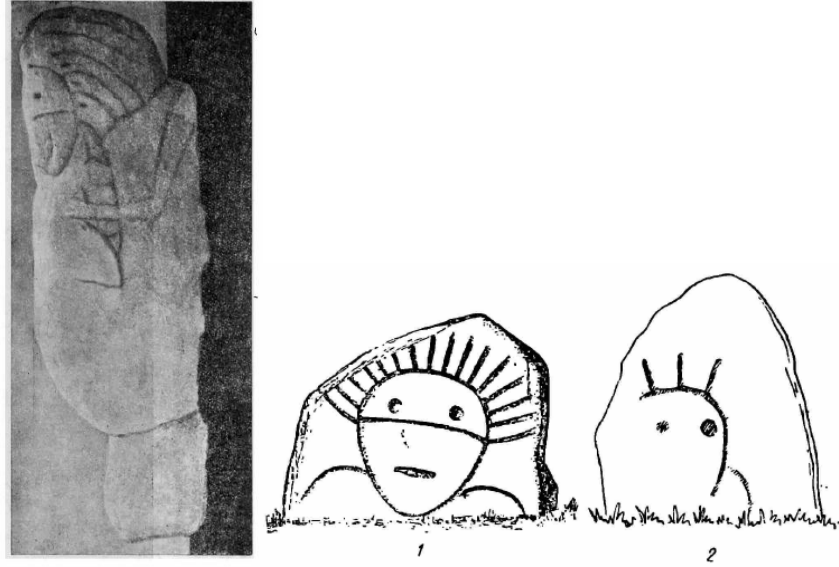

Resim 4.2: Beyskaya Taş ve Ust Esinskaya Kıs-taş figürleri

⁵²¹ M. P. Gryaznov, "Minusinskie Kamennie Babı v Svyazi c Nikotorimi Novimi Materialami", **SA XII**, Edit. M. İ. Artamanov, s. 128.

⁵²² M. P. Gryaznov-E. Şnayder, "Drevnye İzvayaniya Minusinskih Stepey" **Materialı Po Etnografii**, Tom. IV, Leningrad, 1929, s. 79.

⁵²³ Gryaznov, "Drevnye İzvayaniya Minusinskih Stepey", s. 133.

Resim 4.3: Uybat Kıs Taş ve Yukarı Uzun Mayak Ulusu Taş-Çarkov Ulus Taş.

Orta Asya'nın pek çok yerinde insan suretli veya üzerinde hayvan tasvirleri bulunan geyikli taş örneklerine rastlanmaktadır. Bu taşlar zaman içinde üzerinde bir kısım ruhlar veya inançlarla ilgili tasvirler ve sembollerin bulunduğu taşlar olarak gelişimini sürdürmüştür⁵²⁴. Bu taş heykellere İskitler, Wu-sunlar, Hunlar, Gök-Türkler ve Kıpçaklar döneminde de tesadüf edilmektedir.

Tıpkı taş heykeller, balbal veya taş baba⁵²⁵-nine adı verilen maddi kültür unsurları gibi kaya resimleri de insanlık tarihine ışık tutan en eski arkeolojik veriler arasındadır. Samaşev, insan yaratıcılığının bir parçası olarak tıpkı heykel ve plastik sanatlar, maden işlemeciliği gibi kaya resimlerinin de “ikonik anıtlar” kapsamında olduğunu belirtmektedir⁵²⁶. Demattè ise “Resimlerin fonksiyonu da, dini olayları ya da mitik, destansı, hatta tarihi tınılar taşıyan didaktik anlatıları kaydeden bir tapınma pratiği ile alakalı olabilir. İmgelerin dini bağlamda kullanımı sözde “yüksek”

⁵²⁴ Yaşar Çoruhlu, “Göktürk Sanatında Dinî Nitelikli Heykeller ve Tasvirler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten** 2000, s. 95-146.

⁵²⁵ Gryaznov-Şnayder, Minusinsk bölgesindeki Türklerin bu taşlara “Kız-taş, Kiji-taş, Karaduş-taş (Bahadır), Kurtuyak-taş vb. olarak adlandırırılar şeklinde açıklamaktadır. Bkz. Gryaznov-Şnayder, “Drevnye İzvayaniya Minusinskih Stepey”, s. 63.

⁵²⁶ Z. Samaşev, **Naskalnie İzobrejeniya Kazahstana kak İstoriçeskih İstoçnik**, C. 1, s. 4.

medeniyetlerin dini içerikli sanatı için sıradan bir durum olsa da kaya resmi çalışmalarında nadiren dikkate alınır” şeklinde ifade etmektedir⁵²⁷. Mihály Hoppál, kaya resimleri tasvirlerini büyüsel ve ayinsel dünya görüşünü açıklama ve yeniden inşa yöntemi olarak folklorla paralellikler kurulmasına karşı çıkmakta, Sibirya’nın nüfus devamlılığının bulunduğu bir yer olmasının kuvvetli bir ihtimal olduğu, ancak bu durum kesin doğru olduğunda bile, kaya tasvirlerinin üzerindeki her şeyi Şamanizm veya dinsel düşünceyle bağlantılı olmadığını ifade etmektedir⁵²⁸.

Bu kaya resimlerinin en geniş olarak yayıldığı ve dini bir merkez olarak düşünüldüğü yerler Saymalı Taş, Tamgalı ve Jungar Alatau’un güneybatısında bulunan Eşki Olmes’dir⁵²⁹. Bu kaya resimleri üzerinde incelemelerde bulunan uzmanlar kaya resimleri arasında ortak noktalar tespit ettikleri gibi farklı özellikler de tespit etmişlerdir ve Bronz Devri’nden, Saka-İskit ve Türk dönemine kadar tarihlendirmişlerdir⁵³⁰.

Bölgedeki kaya resimlerinin erken ve geç dönem olmak üzere tematik-stilistik tip, sonraki dönem eserlerle bağlantısı göz önünde bulundurularak yapılan tarihlendirme çalışmaları sonucunda M.Ö. 3000 ile 1000’lere kadar kaya resimlerinin tarihlendirmesi yapılmıştır. Saymalı Taş’taki Bronz Devri kaya resimleri arasında öküzlerin⁵³¹ çektiği iki ve dört tekerlekli arabalar, güneş adamlar, dans tasvirleri, tamgalar, vahşi-evcil hayvanlar ve avcılar ve erotik tasvirler vardır. Bu sahada 1982 yılında yapılan arkeoloji kazı çalışmalarında Andronovo yerleşimleri ve mezarları ve

⁵²⁷ Mihály Hoppál, **Şamanlar ve Semboller Kaya Resmi ve Gösterge Bilim**, Çev. Fatih Sel, s. 27.

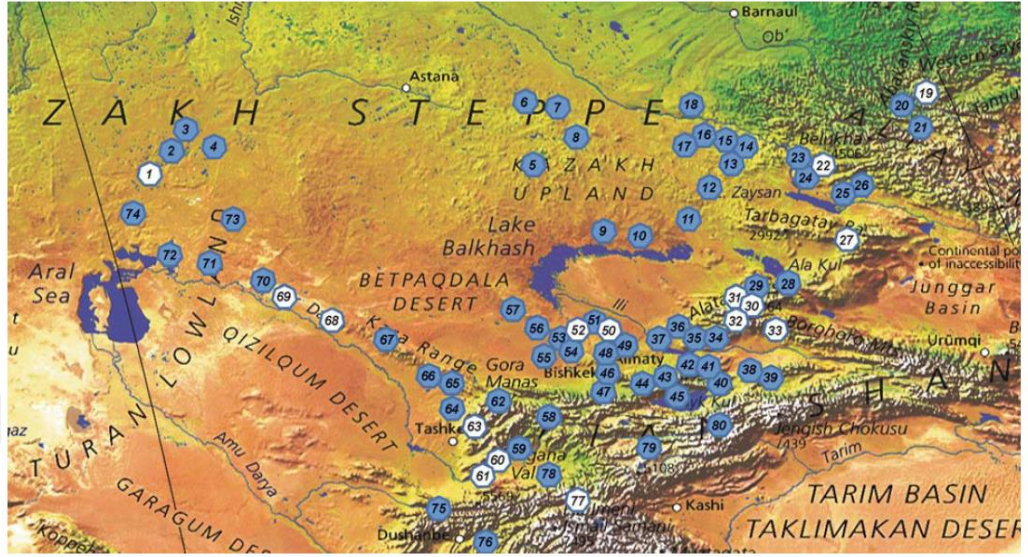
⁵²⁸ **A.g.k.**, s. 62.

⁵²⁹ A. N. Maryaşev-A. E. Rogojinskii, “Voprosı Periodizatsii i Hronologiyi Petroglifov Kazahstana”, **Skiffo-Sibirskiy Mir: (İskusstva i İdeologiy)**, s. 55-59.

⁵³⁰ Talı Kurgan bölgesinde Jungar Alatau dağ sistemi içerisinde bulunan Eşki Olmes sırtlarında Bronz Çağı’ndan Ortaçağ dönemine tarihlendirilen kaya resimleri bulunmaktadır. Aynı bölgede Andronovo Kültürü dönemine ait oldukları mezar yapı özelliklerinden ve elde edilen envanterlerden tespit edilen mezarlıklar bulunmaktadır. Bunlar Kuygan I, II, III ve Talaptı I, II, III mezarlıklarıdır. Bu mezarlıklar da yapı bakımından Yedisu bölgesinde bulunan Karakuduk ve Tamgalı mezarlıkları ile benzer özellikler taşımaktadır. Mezar yapı özellikleri ve elde edilen malzemeler için bkz. A. N. Maryaşev-A. E. Rogojinsky, **Naskalme İzobrejaniya v Gorah Eşkiolmes**, s. 12.

⁵³¹ Kaya resimlerindeki büyük boynuzlu öküz tasvirleri V. İ. Tsalkin’in Andronovo Kültürü mezarlarından elde edilen hayvan kemikleri ile de desteklenmiş ve yerden 126 cm yükseklik ile 350 kg varan hayvanlara sahip olduklarını ifade edilmiştir. bkz. V. İ. Tsalkin, “Nikotorie İtogi İzuçeniya Kostnih Ostatkov Jivotnih iz Raskopok Arheologičeskih Pamyatnikov Pozdnego Bronzovogo Veka”, **KS 101**, Edit. T. S. Passek, s. 24-30.

döneme ait çömleklerin bulunmasıyla Bronz Devri'nde bu kaya resimlerinin yapımında onların da etkisi olduğunu ortaya konulmuştur⁵³².

Harita 4.1: Orta Asyanın kuzeyinde bulunan kaya resimlerinin yayılım sahasını gösteren harita. Beyaz noktalar abidelerin bulunduğu yerde 1000’den fazla kaya resmi olduğunu, mavi noktalar ise 1000’den daha az kaya resminin olduğunu ifade etmektedir⁵³³

Haritada işaretli sahalar Andronovo toplumunun yayılım sahasını göstermektedir. Söz konusu alanlarda bulunan mezar ve yerleşimler bu sahadaki en erken yayılımın bu döneme ait olduğunu göstermektedir. Özellikle haritada işaretli olan Terekty (No:4), Kanay (No:17), Zvekino (No:18), Kurçum (No:23), Moynak (No:22), Kipel (No:28), BayanJurek (No:30), Turgen (No:42), Djambul (No:57) ve Arpauzen (No:68)’de Andronovo Kültürü dönemine ait yerleşimler ve mezarlar oldukça yaygındır. Son zamanlarda Ekşiolmes ve Tamgalı’da bulunan Andronovo

⁵³² A. Maksimov-A. Ermoleyeva-A. Maryaşev, “Naskalniye İzobrejeniya Uroçışa Tamgalı”, **Albom**, s. 17.

⁵³³ V. A. Novojenov, “Andronovskaya İzobrazitelnaya Traditsiya v Petroglifih Epohi Bronzi Tsentralnoy Azii”, **Arii Stepey Evrazii: Epoha Bronzi i Rannevo Jeleza v Stepyah Evrazii i Na Sopredelnih Territoriyah**, Edit. V.İ. Molodin-A.P. Epimahov, s. 456.

abideleri de kaya resimleri ve Andronovo toplumunun bıraktığı kaya resimleri uzantısı arasındaki bağı da ortaya koymuştur.

Kaya resimlerinin bulunduğu alanlar özellikle farklı alanlarda olsalar da aynı coğrafi özelliklere sahip dağların yüksek kesimlerinde bulunmasından ve göğe ve güneşe daha yakın mekânlar olması sebebiyle kutsal dini yerler olarak tahayyül edilmiştir. Mihály Hoppál, Kennet Lymer'in Orta Kazakistan'da bulunan Andronovo Kültürü abidelerinin bulunduğu Terekti aulundaki kaya resimlerinin bulunduğu alanı bir hac merkezi olarak betimlediğini ifade etmektedir ve onun anekdotlarına göre Müslüman hacıların günümüzde dahi bu bölgeyi ziyaret ettiğini ifade etmektedir⁵³⁴. Bu ifadeler doğru ise bölge Müslüman halkının bu ziyaretlerini atalar kültü içerisinde değerlendirmekte ve bu mekânın kutsallığını hâlâ muhafaza ettiğini belirtmekte bir beis yoktur.

Bu döneme ait kaya resimlerinin ana motifleri arasında güneş sembelleri ve çeşitli işaretler, tekerlekli arabalar, dini ritüel nesneleri ve silahlar, insan ve hayvanlar, hayali yaratıklar, hayvan ve kuş motifleri bulunmaktadır⁵³⁵. Yabani boğa, tekerlekli arabalar ve güneş tasvirleri Z. Samaşev'e göre M.Ö. 2. bin yılın ilk yarısı veya ortası olarak tarihlendirilmiştir⁵³⁶. V. A. Novojenov'da söz konusu kaya resimlerinin Ural-Kazakistan bozkırları boyunca Andronovo toplumunun yayılım sahasında görüldüklerini ve Andronovo mezar ve yerleşimleri ile birlikte izlenebildiklerini Maryaşev, Rogojinsky, Kurmankulov, Goryaşev gibi arkeologlar tarafından Eşkiolmez⁵³⁷, Oyjaylu, Tamgalı ve Baganal'da keşfedilen Andronovo mezar ve yerleşim kalıntılarının da bunu desteklediğini belirtmektedir⁵³⁸.

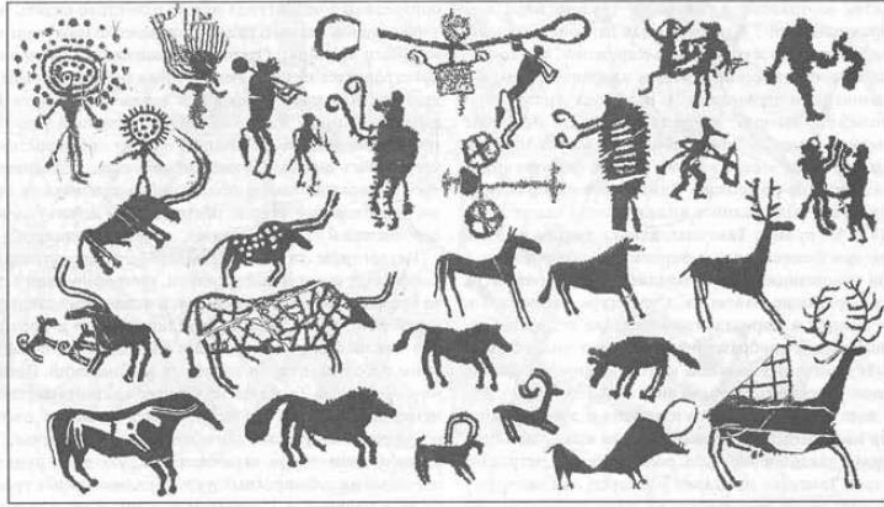
⁵³⁴ Hoppál, *Şamanlar ve Semboller Kaya Resmi ve Gösterge Bilim*, s. 37.

⁵³⁵ Saule İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 69.

⁵³⁶ Z. Samaşev, *Petroglifi Kazahstana*, s. 33.

⁵³⁷ Eşkiolmez kaya resimlerinin bulunduğu sahadaki en erken mezar abidelerinin Bronz Çağı M.Ö. XVIII-XVII yy' a ait oldukları tespit edilmiştir. bkz. K. M. Baypakov-A.N. Maryaşev-C. A. Potapov-A. A. Goryaşev, *Petroglifi v Gorah Eşkiolmes*, Edit. İ. N. Tasmagambetova, s. 61.

⁵³⁸ Novojenov, "Andronovskaya İzobrazitelnaya Traditsiya v Petroglifah Epohi Bronzı Tsentralnoy Azii", s. 462.

Çizim 4.6:Bronz Çağı Tamgalı kaya resimlerinin genel karakteristiği⁵³⁹

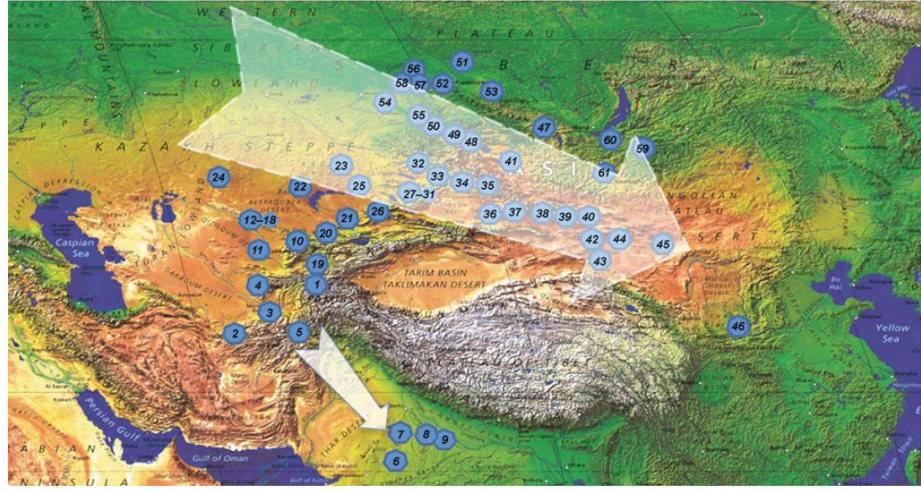
Kazakistan ve Yedisu bölgesindeki kaya resimleri hakkında ilk kez yazan A. M. Maryaşev Tamgalı kaya resimleri için Yedisu bölgesinin en eski tapınaklarından biri olduğunu ve Bronz Çağı'ndan kaldığını ifade etmiştir. Saymalı Taş'tan sonra keşfedilmesine rağmen Saymalı Taş'taki örneklerin Tamgalı'da da mevcut olduğunu, boğa, güneş-tanrılar, tapınma durumundaki insanlar, çiftler halindeki insanlar, evli çiftler, savaş arabaları ve güneş sembolleri bulunduğunu ve geniş coğrafyadaki insanların hem felsefesini hem de Orta Asya ve Kazakistan'da iyi bilinen dini temalar içerdiğini belirtmektedir⁵⁴⁰.

Andronovo Kültürü dönemine tarihlendirilen kaya resimlerindeki tekerlekli arabalar Doğu Kazakistan'da Sarı Arki, Mainkumov, Tamgalı, Karatağ, Smagul, Moynak ve Talaptı'da, Tanrı Dağları'nda Saymalı Taş, Pamir'de Kopal, Tekketaş, Akdjilga'da tespit edilmiştir⁵⁴¹.

⁵³⁹ Kazakistan Tamgalı'da bulunan bronz devri Andronovo Kültürü abideleri Orta Kazakistan Atası safhası ve Yedisu bölgesi varyantı ile uyumludur ve M.Ö. XIV-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir. Bkz. A. E. Rogojinskii-B. J. Aubekero-R. Sala, "Pamyatniki Kazahstana", **Pamyatniki Naskalnogo İsskustva Tsentralnoy Azii**, Edit. A.E. Rogojinskii, s. 51.

⁵⁴⁰ Hoppál, **Şamanlar ve Semboller Kaya Resmi ve Gösterge Bilim**, s. 37.

⁵⁴¹ V. İ. Kumyukov, "İzobrajenia Kolesnits v Petroglifakh Andronovskih Plemen Kazahstana", **Orazbayevskie Çtenia**, s. 91.

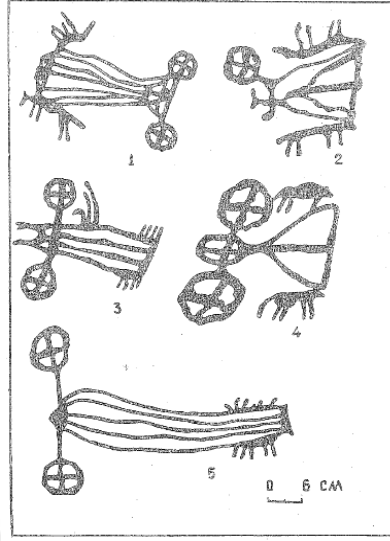
Harita 4.2: Kaya resimlerinde bulunan araba tasvirlerinin yayılım sahasını ve yönünü gösteren harita⁵⁴²

Novojenov, söz konusu kaya resimlerinde Andronovo mezarlarından elde edilen savaş aletlerinin tespit edilebildiğini ve bu kaya resimlerinde bol miktarda mızrak, savaş baltaları, bıçak-hançerler, farklı ebatlarda yaylar, değnek-topuz ve kalkanlar görülmektedir. Andronovo dönemine ait diğer tasvirlerin ise güneş başlı kahramanlar⁵⁴³, at ve büyük boynuzlu öküzler tarafından çekilen arabalar ve develer olduğunu ifade etmekte ve bütün Orta Asya’da gerçek araba kalıntılarının ve araba kullanmaya yarayan araçların sadece erken Andronovo mezarlarında Ural-Kazakistan bozkırında elde edildiğini belirtmektedir⁵⁴⁴.

⁵⁴² V. A. Novojenov, “Andronovskaya İzobrazitelnaya Traditsiya v Petroglifah Epohi Bronzi Tsentralnoy Azii”, s. 458.

⁵⁴³ Güneş başlı kaya tasvirleri Mitra ile özdeşleştirilerek Hint Avrupalılara mal edilmeye çalışılmaktadır. Özellikle de E. E. Kuzmina’nın çalışmalarında bu durum oldukça tarafsız bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

⁵⁴⁴ V. A. Novojenov, “Andronovskaya İzobrazitelnaya Traditsiya v Petroglifah Epohi Bronzi Tsentralnoy Azii”, s. 463. Ayrıca Bkz. M. B. Bedelbaeva-V. A. Novojenov-N. V. Novojenova, **İzobrazitelnye Pamyatniki Kazahskovo Melkosopoçnika**, Edit. V. V. Evdokimov, s. 86-90.

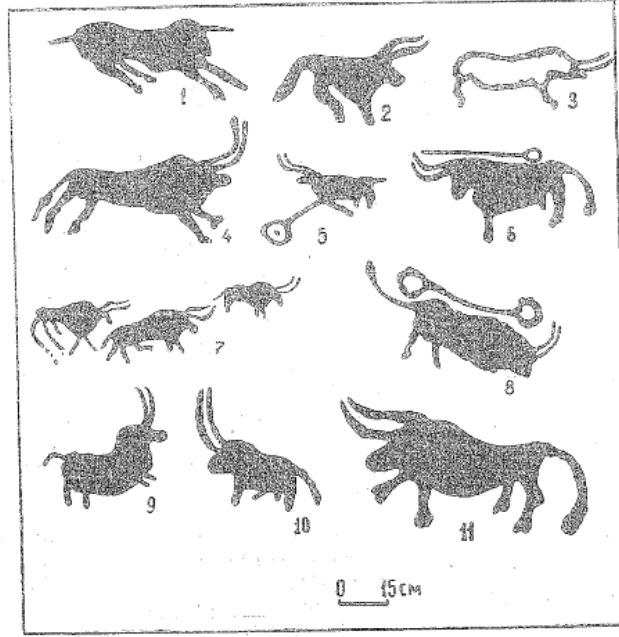

Çizim 4.7: Bronz devrinde Kazakistan'ın Koybagar ve Kokubulak kaya resimlerindeki tekerlekli araba tasvirleri⁵⁴⁵

Tarım ve hayvancılıkla uğraşan Andronovo toplumunun yetiştirdiği büyük boynuzlu öküzler özellikle Saymalı Taş'ta bulunan kaya resimlerinde tasvir edilmişlerdir⁵⁴⁶. Bu sahalarda bulunan kaya resimlerinde boğalar, koyunlar, dağ keçileri, çift hörgüçlü develer, atlar, toplu halde insanlar, av sahneleri, savaş tasvirleri, iki tekerlekli arabalar ve fantastik tipte yuvarlak kafalı insanlar resmedilmiştir.

⁵⁴⁵ M. K. Kadirbayev- A. N. Maryeşev, *Naskalnie İzobrajeniya Hrebtā Karatau*, s. 191.

⁵⁴⁶ E. E. Kuzmina, *Drevneyšije Skotovodi ot Urala do Tiyan-Şanya*, s. 32.

Çizim 4.8: Karatau'daki kayalardaki vahşi boğa tasvirleri⁵⁴⁷

Bronz Devri'ne ait Tamgalı eteklerinde bulunan Tamgalı I, II ve Karakuduk II mezarlarında, Tamgalı'nın dağlık sahasındaki Tamgalı IV-VII mezarlarında yapılan çalışmalar bu mezarların Andronovo Kültürü'nün Atası ve Yedisu tipi mezarları olduğunu ve tarihi olarak M.Ö. XIV-XIII. yüzyıl ile M.Ö. X. yüzyıl arasında olduklarını ve çevredeki kaya resimlerindeki öküz tasvirlerinin de Andronovo Kültürü insanı tarafından yapıldıkları tespit edilmiştir⁵⁴⁸.

⁵⁴⁷ Kadırbayev-Maryeşev, *Naskalnie İzobrajeniya Hrebtı Karatau*, s. 180.

⁵⁴⁸ **Rock art in Sentral Asia**, Edit. Jean Clottes, 12. Tamgalı da yapılan kaya resimleri üzerindeki incelemeler sonucunda güneş başlı adamların Bronz Çağı'nda M.Ö. 2. bin yılın son üçüncü aralığında yapıldıkları ortaya konulmuştur. Bölgedeki diğer kaya resimlerinde yapılan çalışmalarda da kaya resimlerinin M.Ö. X-VIII. yüzyıl aralığında yapıldıkları ortaya konulmuştur. Ayrıca bkz. A. E. Rogojinskiy, "Naskalnie İzobrajeniya "solntsegolovih" iz Tamgalı v Kontekste izobrazitelnih traditsii bronzovovo veka Kazahstana i Sredney Azii", **Materiali i İzledovaniya po Arheologii Kırgızistana**, Yay. Haz. V. A. Kolçenko, F. G. Rott, s. 59. Bölgede kazı çalışması yapılan mezarlar yapı bakımından ve mezarlarda elde edilen çömleklerde süslemesiz olmalarına rağmen Andronovo Kültürü dönemini işaret etmektedir. Bronz devrine ait bu abidelerin tarihlendirilmesinde de ilim adamları arasında fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. M. N. Komorov bu mezarları Karasuk dönemine tarihlendirirken A. N. Bernştam ise M.Ö 2. bin yılın ortalarına ait olduğunu belirtmiştir. bkz. A. G. Maksimova, "Mogilnik Epohu Bronzi v Uroçışe Karakuduk", **Noviy Materiali po Arheologii i Etnografii Kazahstana**, C. 12, s. 66.

Sunkar Dağı'nın kuzeydoğusunda Kozbala mezar alanında Hantau'da keşfedilen en eski sitede 150 mezar keşfedilmiştir. İncelemeler sonucunda mezarların yapısı ve kremasyon izleri ve yine mezarlardan elde edilen keramikler ile bronz takılar mezarların M.Ö. XIII. yüzyılda Andronovo Kültürü'ne ait oldukları ortaya çıkarılmıştır⁵⁴⁹.

Kazakistan'ın diğer bölgelerinde de yine mezarlar ve mezar çevrelerinde yapılan incelemelerde petrogliflerin (Arpa-Uzen IV-deve, at ve öküz tasvirleri, Baykonur kaya resimleri, Saru Aruk'un doğusundaki Terektu Aulu petroglifleri) Andronovo Kültürü döneminde çizildiklerini ortaya koymaktadır⁵⁵⁰. Saru Aruk'da doğa şartlarına rağmen korunmuş diğer kaya resimleri de (kuşlar, izole edilmiş hayvanlar, bir ok ile bir yay ve geometrik şekiller) tarihlendirilemeseler de Bronz Çağı Andronovo Kültürü ve Begaz Dandıbay safhasına ait oldukları düşünülmektedir⁵⁵¹.

Güney Kazakistan Jambıl Bölgesi'ndeki Anarhay sırtlarında ve Çuliy Dağları'nda, Tamgalı geçiti ve Çokpar merkezinde ve Oy Djaylı platosundaki Masançi yerleşiminde Bronz Devri'ne ait keşfedilen mezarlarda Andronovo Kültürü maddi kültür unsurları tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda mezarların bulunduğu sahada petroglifler de keşfedilmiştir. Kaya resimlerindeki tasvirler, boğa, hayali yaratıklar ve dağ keçilerinden oluşmaktadır. Diğer bir kaya üzerinde ise eli silahlıların savaş sahnesi canlandırılmıştır. Buradaki kaya resimleri de Kazakistan ve Kırgızistandaki diğer kaya resimleriyle karşılaştırılması ve sahadaki Oy Djaylı mezarları üzerindeki incelemeler sonucunda Bronz Dönemi Andronovo Kültürü Alakul ve Federov safhası dönemine tarihlendirilmişlerdir⁵⁵².

Paleozoolog V. İ. Stalkin'in kemik kalıntılarından yaptığı incelemelere göre Andronovo toplumun ilk etapta yetiştirmeye başladıkları büyük boynuzlu

⁵⁴⁹ **Rock art in Sentral Asia**, Edit. Jean Clottes, s. 19

⁵⁵⁰ **A.g.k.**, 27.

⁵⁵¹ **A.g.k.**, 31.

⁵⁵² A. N. Maryaşov-A. A. Goryaşev, "Arheologičeskie Pamyatniki Epohu Bronzı Uročişa Oy Djaylı (Semireçye)" **Arheologičeskie İsledovaniya v Kazahstana**, Edit. A. N. Maryaşev, s. 13.

hayvanların omuz yüksekliği 126 cm'ye ulaşan, 350 kg civarında iri yapılı hayvanlardı ve bu yapı Kazakistan ve Kırgızistan'da bulunan kaya resimleri ile de örtüşmekteydi⁵⁵³. Yine Alekseyev, Atası, Ust Narım, Petrovka II yerleşimlerinde elde edilen çift hörgüçlü deve kalıntıları da yine aynı bölgelerdeki kaya resimlerindeki tasvirlerle örtüşmektedir⁵⁵⁴.

Kazakistan sahasındaki kaya resimlerinin dışında Andronovo Kültürü'nün yayıldığı bir diğer bölgedeki taş heykel üzerindeki çizimler de dikkate değerdir. Hakasya'nın Znamenki bölgesinde tespit edilen resimlerdeki boğa ve araba unsurları ve bu taş heykelin etrafındaki mezar kazı çalışmasından en erken Andronovo Kültürü en geç ise Karasuk Kültürü'ne ait kalıntılara ulaşılması resimlerin bu iki devre arasında yapıldığını göstermektedir⁵⁵⁵.

Çizim 4.9: Hakasya Znamenki'de keşfedilen Taş-baba üzerindeki boğa-araba tasviri

⁵⁵³ Kuzmina, *Drevneyşiye Skotovodi ot Urala do Tiyan-Şanya*, s. 33.

⁵⁵⁴ **A.g.k.**, s. 36.

⁵⁵⁵ M. P. Gryaznov, "Pisanitsa Epohi Bronzi iz d. Znamenki v Hakassii", **KS 80**, Edit A. D. Udaltsov, s. 85.

Bölgede yapılan arkeoloji çalışmaları ve elde edilen malzemeler kaya resimlerinin bronz çağı Andronovo Kültürü dönemine denk geldiğini göstermektedir. Bazı araştırmacılar bu kaya resimlerinin Fergana Çust Kültürü hamilleri tarafından yapıldıklarını ileri sürmektedirler. Tanrı Dağlarının yüksek kısımlarında, Saymalı Taş havalisinde, Orta, Doğu ve Güney Kazakistan'da ayrıca Yedisu'da Bronz Çağı'nda sadece Andronovo insanının yaşadığı bir gerçektir.

Kuzmina, Saymalı Taş ve Tamgalı'nın Andronovo insanı için kutsal bir mekân olduğunu, kişinin bireysel hayatında eşlik eden dua ve adak için yüksekte bir merkez olduğunu ve bu toplumun özellikle yeni bir yılın gelişi olan Nevruz'u burada kutladıklarını ve bu âdetin Hint, Orta Asya ve İran toplumları tarafından kutlandığını, bu resimlerin de Andronovo döneminde çizildiğini iddia⁵⁵⁶ etse de İ. Kovtun bu kaya resimlerinin bronz çağında Andronovo Kültürü sonrası yapıldığını ve Kuzey-batı Orta Asya bozkırlıları tarafından yapıldığını ve Andronovo Kültürü insanının yaptığına dair yeterli argümanların bulunmadığını iddia etmektedir⁵⁵⁷.

Bu dönemde kaya resimlerinde bulunan motiflerin dini ritüellerle ilişkisi uzmanlar tarafından ortaya konulsa da kökleri hakkında tartışmalar sürmeye devam etmektedir. Boğanın Hint toplumu arasındaki saygınlığı veya kaya resimlerinde ve mezarlarda bulunan kırmızı aşı boyasının mevcudiyeti bazı araştırmacıları kaya resimlerini yapan toplum ile Hint-Aryan toplumu arasında bağlar olduğu fikrine yöneltmiştir. Oysaki Hint sanatında bazı hayvanlar öküz de dâhil olmak üzere vahana adını taşıyan ve Tanrıyı taşıyan bir simge taşıt olarak ifade edilmektedir⁵⁵⁸.

Bronz Devri kaya resimlerindeki öğeler hiç kuşkusuz Türk mitolojisinde de önemli öğeler arasındadır. Güneş, Uygurlara kadar hatta Uygurlar döneminde de Türklerin düşüncesinde her zaman ilk sırayı almıştır. Hunlar döneminde güneşe üç kez diz çökerek selam verildiği ve kurban takdim edildiği ve Yakutlar'ın güneş için

⁵⁵⁶ Kuzmina, *Drevneyşiye Skotovodi ot Urala do Tiyan-Şanya*, s. 116.

⁵⁵⁷ İ. V. Kovtun, "Nonfigürativnost Andronovskova İskustva", *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universitete*, S.4, s. 95.

⁵⁵⁸ Heinrich Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, Çev. Gül Çağalı Güven, s. 82.

saçılar yaptığı bilinmektedir⁵⁵⁹. Hunların ve Göktürlerin çadırlarının kapısını güneşin doğduğu yöne baktığı da kaynaklarda açıkça görülmektedir. Yine Türk mitolojisinde güneşten türeme efsaneleri de bulunmaktadır⁵⁶⁰. Fuzuli Bayat, güneş tasvirlerinin Tanrı düşüncesinin bir sonucu olduğu fikrini yanlış bularak, güneşin sadece Tanrının birliğini ve tekliğini ifade eden bir simge olduğu kanaatindedir⁵⁶¹. Uygur dönemi kaynaklarından Altun Yaruk ‘da güneşin Tanrı değil de onun bir ışığı olduğu şu ifadelerde açıkça görülmektedir.

Kün tengrinin yarukı
Öngsüz boltı örtmiş teg
(Gün tanrının ışığı
Sönmüş gibi renksiz oldu)⁵⁶²

Boğa ve inek tasvirine Yakutlar ve Kırgızlarda da karşılaşmaktayız. Yakutların bazı boylarına ait mitoslarda atalarının alaca bir inek olduğu hatta bazı boylarda da Boğa Ata olduğu tespit edilmiştir. Gök-Türk dönemindeki Kırgızların da inekten türemeye inandıkları tespit edilmiştir⁵⁶³. Gerdizi Kırgızların boğa cinslerine tapıldığını kaydederken Çin kaynakları da boğanın Kırgızların ana totemi olduğunu aktarmaktadır⁵⁶⁴. Eberhard Ting-lingler ile karışık olarak yaşayan kırmızı saçlı ve yeşil gözlü Kırgızların atasının menşe mağarasında bir inekle birlikte yaşadığını ve bunların Uygur ile aynı dili konuştuklarını bildirmiştir⁵⁶⁵. Gök-Türkler devrinde Tonyukuk’un kağan sülalesinin oğullarını boğaya benzeterek, aralarında Çin’e karşı gelebilecek “*semiz boğa*”yı aradığı bilinmektedir. Uygurların Budist olduğu döneme ait Doğu Türkistan’da bulunan duvar resimlerinde farklı ruhları temsil eden tasvirler olarak görülmüşlerdir⁵⁶⁶. Aynı zamanda Moğol Salnamesi Yuan Shi’ye ve

⁵⁵⁹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s. 187.

⁵⁶⁰ **A.g.k.**, 191.

⁵⁶¹ Fuzuli Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi**, s. 297.

⁵⁶² **A.g.k.**, s. 298.

⁵⁶³ Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s. 536.

⁵⁶⁴ İslam coğrafyacılarından Gerdîzî Zeyn el-ahbâr’da (nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran, 1347) Kırgızların öküze tapıldığını bahsetmektedir. Bkz. Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 77. Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s. 184.

⁵⁶⁵ Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, s. 67

⁵⁶⁶ Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s. 182.

Cüveyni'nin Uygur mitlerinden aktardığına göre Uygurların kurucu atası Buka (Boğa) Tekindir⁵⁶⁷.

Andronovo Kültürü döneminde yaygın olarak görülen boğa ve güneş tasvirinin yanısıra aynı zamanda kurganlarda kemiklerine de ulaşılan deve tasvirleri de bulunmaktadır. Deve de Türk mitolojisinde ve inanışlarında özel bir yeri olan hayvanlar arasındadır⁵⁶⁸. Orta Asya'da oldukça yaygın görülen çift hörgüçlü develerin Andronovo Kültürü dönemine ait ilk tasvirleri 1961 yılında Orenburg ekspedisyon ekibi tarafından Dombarov bölgesinde Uşkattı yerleşiminde keşfedilmiştir ve Alakul safhasına tarihlendirilmiştir⁵⁶⁹. Kurganlardan elde edilen kemiklerle Andronovo toplumunun deveyi ehlileştirildiği görülmüştür. Tobol'da Alekseyev yerleşiminde, Orta Kazakistan'da Ata-su ve Ust-Narım'da elde edilen deve kemikleri Andronovo insanın M.Ö. 2. bin yılın ortalarında deveyi ehlileştirdiğini göstermektedir⁵⁷⁰.

⁵⁶⁷ Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi**, s. 183.

⁵⁶⁸ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 539.

⁵⁶⁹ E. E. Kuzmina, "Drevneyşaya Figürka Verbluyuda iz Orenburgskoy Oblasti i Problema Domestikatsii Baktrianov", **SA**, No: 2, Edit. A.V. Artsihovskii, s. 38.

⁵⁷⁰ **A.g.m.**, s. 40.

Beşinci Bölüm

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

5.1. Andronovo Kültürü'nde Sosyal Hayat

Andronovo toplumu yayıldığı geniş saha, geride kalan abidelerin birliği ve maddi kültür unsurları tetkik edildiğinde bu kültürün birbirine akraba ve ataerkil aile yapısının görüldüğü bir topluluk tarafından inşa edildiği kaçınılmaz bir gerçektir.

Türklerde görülen Ataerkil aile yapısı Andronovo toplumunda da görülmektedir. Çernikov'un bu husustaki görüşleri ise genel olarak bu kültür döneminde ataerkil toplum yaşantısı olsa da çok az miktarda ana erkillik görüldüğü ve Andronovo Kültürü'nün hâkim olduğu bu uçsuz bucaksız toprakların antropolojik verilere göre birbiri ile akraba olan bir toplum tarafından meydana getirildiği doğrultusundadır⁵⁷¹.

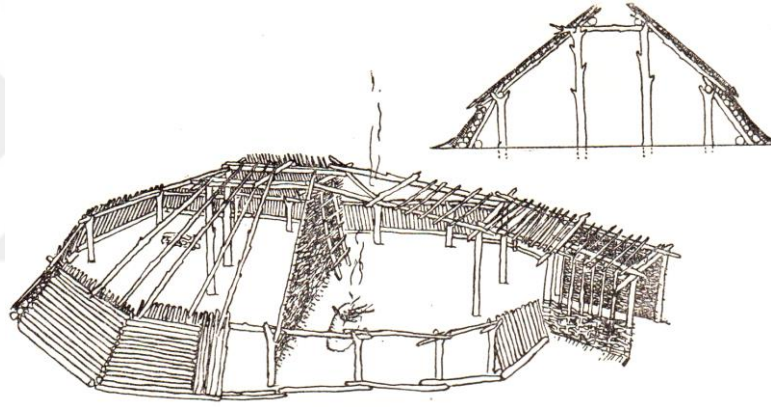
Bronz Çağına ait bu dönemdeki arkeolojik malzemeler bu döneme ait kültür ve sosyal hayat hakkında çıkarımlarda bulunmamıza olanak tanımaktadır. Altay sahasında bulunan Rublevo, Firsov, Kıtmanov mezarları üzerinde yapılan çalışmalarda mezarlardan 18'i çocuklara, 9'u çocuk dâhil olmak üzere ebeveynlere ve 11'i erkek-kadın çifte aittir. Bu çalışma aile yapısı olarak ortak gömü üzerinden sosyal olarak aile ve evlilik ilişkilerinin önemini ve çekirdek aile yapısının ilk örneklerini göstermesi bakımından önemlidir⁵⁷². Bu döneme ait yapılan kazılarda Andronovo Kültürü'nü yaşayan boyların kazılmış toprak üzerinde ağaç ve kamışlarla sağlamlaştırılmış meskenlerde yaşadıklarını ortaya çıkarmıştır. Arkeologlar elde edilen malzemeler ile bu meskenlerin nasıl inşa edildikleri, meskenlerin planları ve şekilleri üzerine rekonstrüksiyon çalışmaları yapmışlardır. Genel olarak aynı plan

⁵⁷¹ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 12.

⁵⁷² O. A. Fedoruk, "Sovmestnie Zahoreneniya v Pogrebalnom Obryade Andronovskoy Kultury Altaya", *Novyy Material i Metody Arheologicheskogo Issledovaniya*, Edit. V. E. Rodinkova, s. 66-67.

şekli üzerine yapılan konutlar kazılmış toprak üzerine yerleştirilmişlerdir ve evin ortasında da çatıyı destekleyen ve ayakta tutan kütük kolonlar dikilmiştir. Bu konudaki gerçeğine en yakın çizimler ise Salnikov ve Gryaznov'a aittir⁵⁷³.

Andronovo Kültürü dönemine ait yerleşim yerlerinden kalan bakiyelerde yapılan incelemeler sonucunda evin kurulacağı toprağa kazılmış dikdörtgen bir temel oluşturulduğu görülmüştür. Temelin etrafına ise farklı çaptaki ağaç sııklardan çukurlar açılmış ve bu çukurlara sııklar dikilmiştir. Evin orta kısmına konulan kalın kütük sütunlar tüm evin damını ayakta tutması için daha kalın ağaçlardan daha geniş ebatlı çukurlara dikilmiştir.

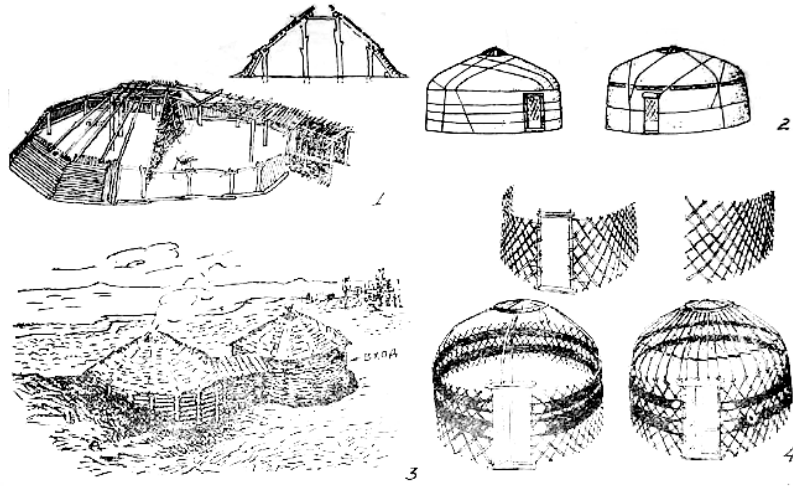
Çizim 5.1: Andronovo Kültürü'ne dönemine ait Suuk-Bulak yerleşiminin bir mesken çizimi⁵⁷⁴.

E. E. Kuzmina Andronovo meskenlerinin Sibiry'a da yaşayan toplumun ve Hunların çadırlarının prototipi olduğunu ve bunların aynı zamanda Saka, Sarmat ve İskitlerin de çadırları olduğunu iddia etmektedir⁵⁷⁵.

⁵⁷³ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 264.

⁵⁷⁴ A.g.k, s. 255.

⁵⁷⁵ Kuzmina, *Drevneyşie Skotovodi ot Urala do Tiyan-Şanya*, s. 40.

Çizim 5.2: Andronovo ev tiplerinin yurt tipi evlere dönüşünü gösteren Kuzmina'nın çalışması. 1 ve 3 no'lu çizim Andronovo Kültürü ev tiplerini, 2 ve 4 no'lu çizimler de Orta Asya Türk halkları ve Moğollar tarafından hâlâ kullanılan yurt tipi evleri göstermektedir⁵⁷⁶.

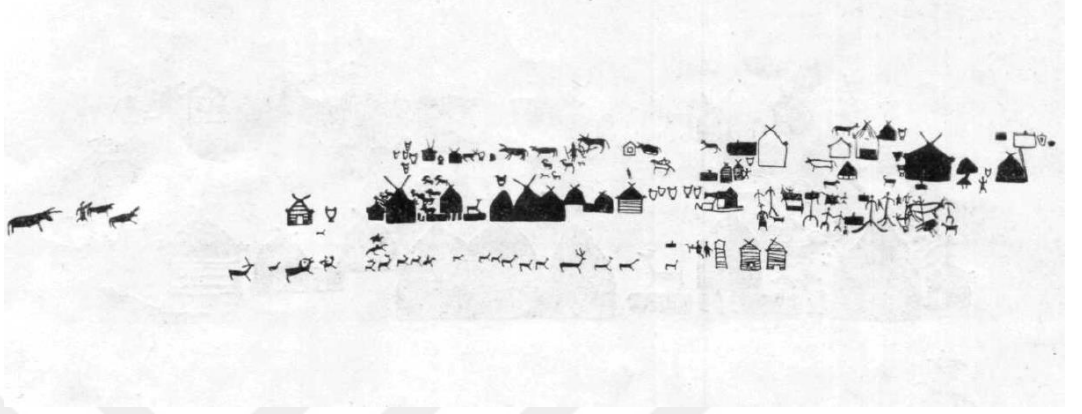
Türklerin yerleşimleri ve ev tipleri üzerine çalışmalar yapan İ. L. Kızlasov Türklerin en eski köklerinin Altay-Sayan Dağlarında yaşadıklarını, yeni arkeolojik verilerin (Yenisey'in orta kısmında Taştık Kültürü ve üst kısmında Şurmakskoy) eski Hakaslar, -Çaatas, Tuyekta, Askiz VI-XVII. yüzyıllarda ve Tuva Türkleri ile ilişkili görmekte ve bu kültürlerin Türkçe konuşan millete ait olduğu ve Runik yazıtlarla da ispatlandığını ifade etmektedir⁵⁷⁷. Kızlasov, Hakaslar arasında ev tiplerine karşılık gelen terimlerden *tura*, *alaçık* ve *ib*'den bahsetmekte ve bu ev tiplerinin Tagar ve Taştık Kültürü dönemlerinde ortaya çıktıkları hatta Bayar kaya resimlerindeki tasvirlerin de bu ev tiplerini yansıttığını ifade etmektedir.

Tagar dönemine ait Bayar Kaya resimlerinde bulunan yurt tipi evler ile ağaç evlerin eski Hakaslar tarafından 13 ve 14. Yy'da ve hatta 19 yy'a kadar kullanıldıkları M. A. Devlet tarafından ifade edilmiş ve bölgede elde edilen İskitlere

⁵⁷⁶ Kuzmina, *Drevneyşye Skotovodi ot Urala do Tiyan-Şany*, s. 52.

⁵⁷⁷ Kızlasov, *Aktualniye Problemi Arheologii Urala i Povoljya*, s. 243.

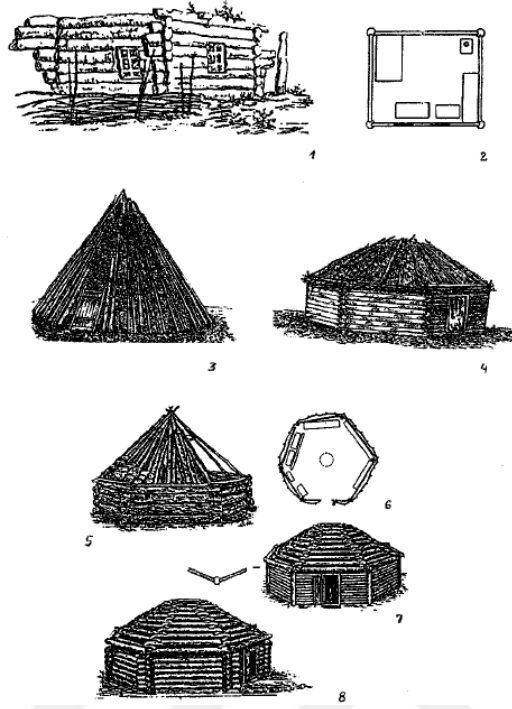
ait maddi kültür unsurlarının (Bronz kazanlar, ağaç fiçılar, koç tasvirleri, deri tulum tasvirleri) Bayar kaya resimlerinde tasvir edildiğini belirtmiştir⁵⁷⁸.

Çizim 5.3: Hakasya Abakan’da bulunan Bayar kaya resimlerindeki ağaç ve yurt ev tasvirleri.

Kızlasov’un Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olan yurt ev ve ağaç evleri bu Kültür dönemleri içerisinde ve Türk milletine ait bir özellik olmasını ifade etmesi aynı zamanda birbirleri ile akraba Afanasyevo, Andronovo ve Karasuk kültürlerinin de eski Türk toplumu tarafından ortaya konulduklarını kabul etmeleri manasına da gelmektedir. Anau Kültürü’nden itibaren Orta Asya coğrafyasında görülen ve kronolojik sırayla birbiri ardına takip eden bu kültür dönemi bakiyelerinin birbirleri ile ortak oldukları yapılan arkeolojik ve antropolojik çalışmalar sonucu ortaya konulmuştur.

⁵⁷⁸ M. A. Devlet, **Rock Engravings In The Middle Yenisei Basin**, s. 17.

Çizim 5.4: Altay-Sayan bölgesindeki ev tipleri 1-2 tura tipi ev, 3 alaçık tipi ev, 4-8 ib (ev). 3-5 no'lu evler Altay diğerleri ise Hakas evleridir⁵⁷⁹.

Planların ve inşa tekniklerinin bu geniş coğrafyada bir ve aynı oldukları aşîkârdır. Yarı toprak altındaki bu meskenler genel itibarıyla 120-150 m² arasında değişmektedir⁵⁸⁰. Yukarıdaki çizimde de görüleceği üzere evler ağaç iskeletlerin birleştirilmesiyle meydana getirilmektedir. Çatılar yuvarlak ve piramit şeklinde kademe kademe yükselmektedir. İçeride yanan ateşin dumanının çıkması için de açıklık bulunmaktadır. Meskenin çatısı ve duvarların yalıtımının sağlaması açısından toprak ile sıvanmıştır ve böylece kışın soğuktan, rüzgârdan ve sonbahar yağmurlarından korunmuşlardır. Elbette ki bu meskenlerin yapımı için doğal şartların ve yerel malzemelerin uygun olması gerekmektedir.

Evlerin çatısının farklı olması muhtemeldir. Piramit şeklinde kademe kademe yapılan bu çatı tiplerine mezar yapılarında da tesadüf edilmektedir ve tüm bölgede

⁵⁷⁹ Kızlasov, *Aktualniye Problemy Arheologii Urala i Povoljya*, s. 266.

⁵⁸⁰ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 264.

kullanılan yapı malzemelerinin eş zamanlı olduğu ise dikkatten kaçmamalıdır. Aynı şekilde evlerin duvarları için kullanılan granit levhaların mezar yapılarında sandık ve mezar duvarları yapımı için de kullanıldığı görülmektedir ve bunlar birbirlerine kilden yapılmış bir malzeme ile bağlanmışlardır.

Meskenler erken Bronz çağı dönemlerinde su kenarlarında yapılmış ve su taşkınlarından dolayı toplum olumsuz etkilenmiştir. Bu bakımdan Andronovo Kültürü dönemi yerleşimlerinin ve meskenlerinin su kenarlarından suya yakın daha iç kısımlara çekildiği görülmüştür. Su ihtiyacını gidermek amacıyla ise Andronovo Kültürü döneminde yerleşim yerlerine su kuyuları açıldığı tespit edilmiştir. Andronovo Kültürü Alakul safhası dönemine ait bu su kuyuları Güney Ural'da (Aşağı Spaskoe, Bersuat, Korkino I, Mırnıy II-III-IV⁵⁸¹ yerleşimleri), Orenburg Oblastında, Batı ve Kuzey Kazakistan'da (Tastı Butak, Pokrovskoe, Tokskoe, Rodnikovskoe, Petrovka II yerleşimleri), Orta ve Doğu Kazakistan'da (İkpen I, İkpen II, Rodionovka, Atasu, Çağlinka, Turuşnikov yerleşimleri) tespit edilmişlerdir ve bu kuyuların suyu tuzdan arındırmak için açılmış olabildikleri düşünülmüştür⁵⁸². Diğer ihtimallerden biri de söz konusu kuyuların metalürji işleri ile uğraşanların soğutma sistemi için kullanmış olabilecekleri şeklindedir⁵⁸³.

Bu yerleşim yerlerinden elde edilen malzemeler tüketim ürünleri hakkında oldukça fazla malumat vermektedir. Çıkarılan sofra takımlarının hangisinin yemek pişirmek, hangisinin servis için kullanıldığı tespit edilmiş ve insanların yiyeceklerini pişirilen kaplardan değil de farklı kaplardan tükettikleri sonucuna varılmıştır. Yemek pişirmek amacıyla üretilen çömleklerin daha çok kaba üslupla ve basit süsleme ile yapıldıkları ve diplerinin ateş yüzünden oldukça yandıkları görülürken yine içinde

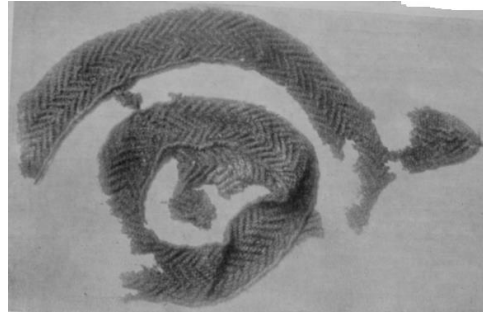
⁵⁸¹ Çelyabinsk oblastında Mırnıy yerleşim serisinin yanısıra aynı adla anılan Mırnıy I ise döneme ait mezarlıktır. 3000-3500 m²'lik Mırnıy II yerleşim yerinde 1971 yılında iki mesken kazılmış ve elde edilen malzemelerin %95 oranında Alakul dönemine (150 çömlek) ait olduğu tespit edilmiştir. Mırnıy III yerleşimi de 1970-1972 yılında T. M. Gusentsov tarafından kazılmıştır. 625 m²'lik yerleşimde iki mesken kazılmış ve Federovo ve Çerkaskul safhalarını da içeren 1091 keramik fragmanı elde edilmiştir. bkz. V. İ Stefanov, "Poseleniya Alakulskoy Kulturi Yujnogo Urala", **Materialı po Arheologii i Etnografii Yujnogo Urala**, Edit. G. B. Zdanoviç, s. 43-63.

⁵⁸² İ. P. Alayeva, "Kolodtsı Poselenii Bronzovogo Veka Urala-Kazahstanskogo Regiona", **Severnaya Evraziya v Epohu Bronzi: Prostranstvo, Vremya, Kultura**, Edit. Y. F. Kuryişin, s. 8.

⁵⁸³ A.g.m, s. 7.

gıda artıklarının bulunduğu kapların ise daha zarif oldukları ve süslemelerin daha özenli olup, dip kısımlarının ateş yüzünden yanmadıkları ortaya çıkarılmıştır.

Son keşfedilen mutfak araçları sayesinde ise bunların üç amaç için üretildikleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Yemek pişirmek, yemeği yemek ve fazla üretilen ürünleri depolamak. Alekseyev yerleşiminde keşfedilen son çömlek tipi bunların işlevinin ürünleri stok etmek ve uzun süre saklayabilme olduğunu ortaya koymuştur. Kımız ve ayran tüketimi için ise Kazakların hâlâ günümüzde kullandıkları tostoganlara benzeyen kâse ve çanaklar da dikkate değerdir. Hayvancılıkla uğraşan ve üstün bir medeniyete sahip Andronovo toplumu sığırı sadece et tüketimi için kullanmamışlardır. Bunun yanı sıra elbise ve ayakkabıları için de hammadde olarak kullanmışlardır. Yün dokumayı ve deri işlemeyi bilen bu toplum dokuma kumaşlardan elbiselerini dikiyorlar, deriden ayakkabı imal ediyorlar dokudukları yünlerle başlarını korumak için kulaklı şapkalar örüyorlar ve aynı zamanda giysilerinde hayvan kürkünü de kullanıyorlardı. Elbiselerin üst kısmının kruvaze şeklinde oluşu ve tek bir düğme ile sol tarafa iliklenmeleri dikkatten kaçmamalıdır⁵⁸⁴.

Resim 5.1: Kızıl Dağ civarındaki Andronovo Kültürü kurganlarından 37. no'lu yetişkin erkek mezarından elde edilen bir başlığın dokuma parçası kalıntısı⁵⁸⁵.

⁵⁸⁴ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 265.

⁵⁸⁵ M. N. Komarov, “Pamyatniki Andronovskoy Kultury Bliz Ulusa Orak”, **Epoha Bronzi i Rannevo Jeleza Sibiri i Sredney Azii, Arheologičeskii Sbornik**, C. 3, Edit. M. İ Artamanov, Leningrad, 1961, s. 43.

Kadınlar süse meraklıydılar. Kadınlara ait olduğu düşünülen elbiselerin yuvarlak kesilen göğüs kısımlarına camdan yapılmış boncuklar dizilmiş, yine deriden yapılmış topuksuz köseleler boncuklarla süslenmiş ve gerilerek ayak bileğine bağlanacak tarzda imal edilmişlerdi. Andronovo toplumu bitkilerden boya üretimini de çoktan gerçekleştirmişlerdir. Giysilerde ve süs eşyalarında kullandıkları kırmızı renkli boyalar bunun en büyük delilidir⁵⁸⁶.

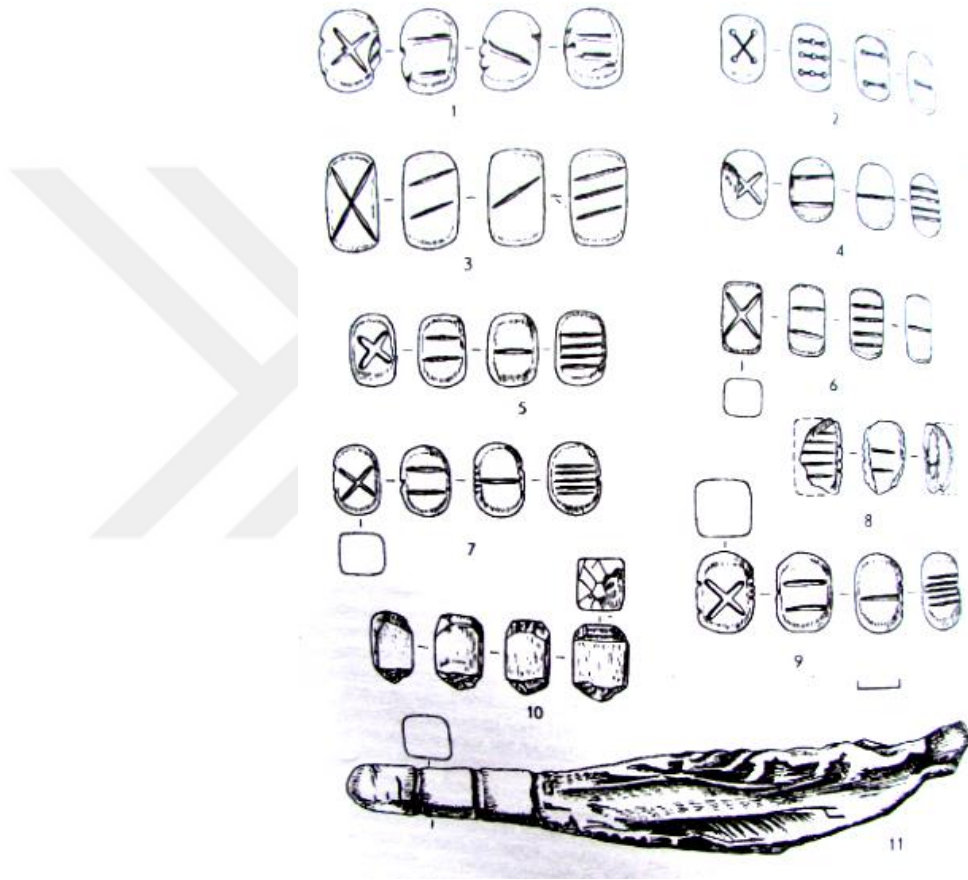
Madencilikte oldukça ileri olan topluma ait mezarlardaki bronz ürünlerin gelişmişliği ve yine bazı süs eşyaların altın kaplama oluşu mühimdir. Kullanılan aksesuarlar arasında altın kaplama kemer tokaları, kolyeler, küpeler bronz ve camdan yapılmış boncuklar bazen de kabuklar ve yırtıcı hayvan dişleri mevcut olup bazı süs eşyalarının kırmızı boya ile boyandıkları görülmektedir.

Günlük hayat içerisinde başta hayvanları beslemek-sulamak ve bakımlarını yapmak, yemek pişirip ev ahalisinin karnını doyurmak, yiyecek bulmak, temizlik işleri, meskenin bakımı, çömlek yapımı gibi işler gelse de gün içerisinde özellikle çocukların vakit geçirdikleri bir etkinlik de âşık taşları ile oynanan oyunlar gelmektedir. Aşık taşları dünyanın pek çok yerinde (Antik Mısır, Sümer, Asur, Babil, Kuzey Hindistan gibi) bir oyun aracı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Aşıktan yapılan kemik oyuncakların yanısıra kemiklerin diğer kısımlarından da üzerlerine farklı şekiller de çizgiler atılarak oyuncak vazifesi gören kemikler de bulunmuştur. Aşık kemikleri ile oynanan oyun Türkiye Türkleri de dâhil tüm Türk coğrafyasında yaygın olarak oynanmaya devam etmektedir.

Söz konusu aşık kemikleri Srubna dönemi sonuna, Andronovo Kültürü Alakul, Çerkaskul ve Federovo dönemlerine tarihlendirilmişlerdir. Aşık kemiklerinin buluntu yerleri ise Ural bölgesinden Batı Sibirya'ya doğru 9 yerleşim yeri ve bir mezardır. Söz konusu buluntu yerleri ve dönemleri ise, Çelyabinsk Lipovaya Kurya Çerkaskul dönemi (M.Ö. XIII-XI yy.), Başkurt bozkırı Yukalekulevo yerleşimi, Kurgan Oblastı Yazevo I Alakul dönemi (M.Ö. XII-IX), Çelyabinsk Drujny I

⁵⁸⁶ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 266.

yerleşimi Çerkaskul dönemi, Çelyabinsk Korkino I yerleşimi Alakul dönemi, Çelyabinsk Mırnıy II Alakul dönemi (XV-XIV. yy), Tom bölgesi Elovsko mezarı (XIV-XII yy.), Kurgan Oblastı Surhino yerleşimi Alakul, Çerkaskul, Federovo karışık ve Orenburg Gornıy I yerleşimi şeklindedir⁵⁸⁷. Kemiklerin üzerinde I-II-III ve X şeklinde işaretler mevcuttur.

Çizim 5.5: Aşık taşları çizimi⁵⁸⁸

Bu oyun araçları aynı zamanda Kuzey Kafkas bölgesindeki mezarlarda, Dinyeper, Donetsk, Don ve Kuban sahasında yapılan kazılarda da elde edilmişlerdir. Ural sahasında da Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlardan bu oyun kemikleri elde edilmiştir.

⁵⁸⁷ V. İ Stefan-İ. O. Koryakov-Yu. L. Çemyakin, “İgralnie Kocı iz Srubna-Andronovskih Pamyatnikov Urala i Zapadnoy Sibiri”, **Bronzoviy Vek Vostochnoy Evropy: Harkteristika Kultur, Hronologiya i Periodizatsiya**, Edit. Yu. İ Kolev, s. 290-298.

⁵⁸⁸ A.g.m, s. 296.

Kurgan bölgesindeki Yazevo I yerleşiminde Alakul tabakasında Çelyabinsk Oblastı'ndaki Korkino 1 yerleşimindeki Alakul envanterleri ile bağlantılı (inek veya at kemiğinden), Tümen Oblastı'nda Çeremuhov Kust yerleşiminde (vahşi hayvana ait) Andronovo Kültürü Federovo safhasına ait (M.Ö. XV-XIII), Tom Oblastı'nda Elovsko mezarlığındaki 228 no'lu Andronovo mezarından kemik veya boynuzdan Federovo dönemine ait kemiklerden yapılmış oyun aletlerine tesadüf edilmiştir⁵⁸⁹. Bu aletler üzerlerindeki farklı kesilmiş işaretleri ile bir nevi zar işlevi görmektedirler.

5.1.1. Giysiler ve Süs Eşyaları

Giyinmek insanlar için su, yiyecek ve barınma gibi en temel ihtiyaçlardan biridir. Doğa ile iç içe yaşayan insanlar doğa şartlarının verdiği zararı en aza indirmek için yine doğanın kendilerine sunduklarından istifade etmeyi öğrenmişlerdir. Bu bakımdan herhalde insanlık tarihinin en büyük keşiflerinden biri insanın giysi dikmek için kullandıkları ilkel iğneler olmuştur. İğneler sayesinde hayvan derilerinden diktikleri ilkel giysilerle kendilerini soğuktan ve doğanın çetin şartlarından korumayı öğrenmişlerdir.

Giyim kuşam ile kastedilen şey ile sadece vücudu örtmek için kullanılan giysiler değil onu tamamlayan tüm aksesuarlar da akla gelmelidir. Hayvancılıkta çok ileri bir seviyeye gelen Andronovo insanı hayvanın yününü dokumayı, iplik ve keçe üretmeyi başarmış ve ileri madencilik bilgileri ve teknikleri ile ürettikleri boncuk ve plaklarla kendine has bir üslupla giysilerini süslemiştir.

Arkeolojik buluntular Andronovo toplumunda yaşayan bireylerin kullandıkları giysiler hakkında oldukça fazla veri elde etmemize olanak tanımamaktadır. Çünkü yapılan kazılar sonucu elde edilen malzemeler doğal bir sonuç olarak aynı muhteşemliği ile ortaya çıkarılmamaktadır. Kemirgen hayvanların etkisi, mezar yağmaları, toprak altında yaşanan çürüme kıyafetlerin deri ve

⁵⁸⁹ Stefan- Koryakov-Çemyakin, “İğralnie Kosti iz Srubna-Andronovskih Pamyatnikov Urala i Zapadnoy Sibiri”, s. 291.

dokumadan yapılan kısımlarının tahrip olmasına ve sadece madenden, çeşitli su kabuklarından ve taşlardan yapılmış boncukların kalmasına sebep olmaktadır. Bu dekorasyon malzemeleri rekonstrüksiyon çalışmalarında büyük oranda çalışmalara ışık tutmaktadır. Bu bakımdan en iyi malzemelerin kadın mezarlarından çıkarıldığı görülmüştür, çünkü bronz devri kadın giysileri erkek giysilerine göre çok daha fazla ayrıntıya sahip idi⁵⁹⁰.

Andronovo insanı et tüketimi için kestikleri hayvanların derilerini işleyerek bunlardan vücutlarını korumak için elbise ve ayakkabı yapmışlardır. Bu dönemde iki cins koyun yetiştirilmekteydi. Bunlar kaba yünlü ve ince yünlü koyunlardı⁵⁹¹. Bu hayvanlardan iplik, bez, bağ gibi ürünleri yapmak için elde edilecek yünün kırılması için kullanılacak herhangi bir makas türevi alet bulunmasa da bu işlemin ağaç veya kemikten tarak veya Sangru I'de elde edilen cımbız gibi aletlerle yapılması muhtemel görülmektedir⁵⁹². Bu hayvanların yünleri dokunarak bunlardan yün iplikler üretilmiş ve yün ipliklerden de aynı örme tekniği ile elbiseler imal edilmiştir. Andronovo toplumu kendilerine has üslupta başlarını korumak için kulaklıklılı boyun altına kadar inen ve bağlanan başlıklar yapmışlar ve kendi hayatlarını doğa şartlarında en kolayla indirecek, bozkır rüzgârlarından ve ayazından koruyacak başlıklar üretmişlerdir. İşledikleri derilerden ayaklarını korumak için esnek, bilekten bağlanabilen ayakkabılar imal etmişlerdir⁵⁹³.

⁵⁹⁰ E, R. Usmanova, **Kostyüm Jenşını Epohi Bronzı Kazahstana**, Opıt rekonstrüksiyı, s. 7.

⁵⁹¹ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 81. E. R. Usmanova, Lisakovsk mezarlarında Andronovo yününün Çuntuk adı verilen kaba yünlü koyunlardan daha sonraki dönemlerde ise Merinos cinsi koyunlardan elde edildiğini ifade etmektedir. bkz. E. R. Usmanova, “Andronovskaya Predteça Tekstilnıh Koçevıh Tehnologii (Po Materialam Mogilnikov Lisakovskoy Okrugı)”, **Rol Nomadov v Formirovaniy Kulturnogo Naslediya Kazahstana**, Edit. İ V. Erofeeva, s. 322.

⁵⁹² **A.g.m.**, s. 323.

⁵⁹³ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 266.

Çizim 5.6: Andronovo Kültürü kadını. Kustanay yakınlarındaki Alekseyev yerleşimindeki mezar buluntularına göre rekonstrüksiyon çalışması M. M. Gerasimov tarafından yapılmıştır⁵⁹⁴.

A. Y. Tugarinov'un 1914 yılındaki kazısında kulaklı ve uçları saçaklı başlıklar bizim için önemli numuneler arasındadır ve bu başlıkların imalatında kalın yün ipi kullanılmıştır. Başlık ve saçak kısmı ayrı örülmüş ve şerit çizgiler halinde birbirine dikilmiş ve dokuma şeritler başlığın çevresini sararak ona konik bir şekil vermişti. Kulaklık kısmı da örülmüş ve başlığa eklenmişti. Bu başlıklar saçaklı uçları ile aşağıdan bağlanabilmekteydi. G. P. Sosnovsk da 1928 yılında Orak Ulusu civarındaki Andronovo kazılarındaki kurganlardan yün parçaları elde etmiştir. Burada bulunan yün parçalarının kızkök boyası ile boyanmış olması ve yün ipliklerin bozulmadan muhafaza edilmiş olması dikkate değerdir⁵⁹⁵. Elde edilen yün elbise parçalarının mekik yöntemiyle şerit örme usulüyle yapıldığı görülmüştür. Bu dokumalar kaba kıl yününden veya ince yapılı koyunyününden dokunmuştur. Sosnovsk aynı zamanda bu civarda yaptığı kazılarda başlık artıkları da bulmuştur. Bu başlıklar tığ işi ile zincir çekerek örülmüştü. Yün başlıkların yanı sıra deriden yapılmış olan başlıklar da envanter kayıtlarına geçmiştir. Yünlerin ve bazı süs eşyaların kızkök boyası ile boyanması oldukça dikkat çekicidir zira kızkök boyası

⁵⁹⁴ K. V. Salnikov, *Drevneyşye Pamyatniki İstoriyi Urala*, s. 57.

⁵⁹⁵ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 80. Kızılboya ile boyanmış yünden dokunmuş parçalar Lisakovsk mezarlarında da tespit edilmiştir ve bu kızkök boyanın rubia tinctorum bitkisinden elde edilmiş olduğu ve terkinde alimünyum olduğu ifade edilmiş, böylece hem botanik hem de kimyada da uzmanlaştıkları görülmüştür. bkz. Usmanova, "Andronovskaya Predteça Tekstilnıh Koçevıh Tehnologii (Po Materialam Mogilnikov Lisakovskoy Okrugı)", s. 324.

tüm Türk dünyasında bilinen ve yaygın olarak kullanılan bir boya çeşididir. Türk kırmızısı diye anılan kızılkök boyası tatbiki çok güç parlak ve has bir kırmızıdır⁵⁹⁶.

Kadın elbiseleri, üzerlerindeki süslemelerden ayırt edilmektedir. Kadınlara ait olduğu düşünülen elbiseler bronz ve camdan yapılmış boncuklar dikilerek süslenmişlerdir. Aynı şekilde kadınların ayakkabılarının da boncuklarla süslendiği görülmektedir. Hatta kullanılan aksesuarlar arasında su canlılarına ait kabuklar da mevcuttur.

E. R. Usmanovo bu konuda son zamanlarda yapılan en iyi çalışmalardan birini ortaya koymuş ve arkeoloji raporları, müzelerdeki envanterler ve kazı çalışmalarında çekilen fotoğraflarla Andronovo kadınının giysilerini tamamlayan başlıkların çizimlerini yapmıştır. Usmanovo çalışmaları neticesinde Sintaştı-Petrov Kültürü, Andronovo Kültürü Alakul ve Federov safhasına ait başlıkların aynı üslupla yapıldıklarını ortaya koymuştur⁵⁹⁷.

Elbise süslemelerinde kullanılan doğal malzemelerde kemik, diş ve su kabuklarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Orta Kazakistan bölgesinde 40 Andronovo mezarında yapılan çalışmada %50 oranında tilki dişi, % 20 oranında köpek dişi, % 20 oranında korsak dişi ve % 10 oranında kurt dişi kullanıldığı ve bu süslemelerin yaş ve cinsiyete göre değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Mezarlarda 3 yaşa kadar çocuk giysilerinde herhangi bir süslemenin kullanılmadığı, 3-5 yaş arası çocuklarda 2 tilki dişi ve 1-3 su canlısına ait kabuk, 10-14 yaş arasında kostümlerde sabit takıların bulunduğu, 15 yaş üstü kız ve kadın kostümlerinde tüm dişlerin ve su kabuklarının birlikte sabitlendiği ve çocuk mezarlarında hem erkek hem de kız giysilerinde süsleme bulunduğu fakat yetişkinlerde sadece kadın giysilerinde takı bulunduğu tespit edilmiştir⁵⁹⁸. Buna göre erkek çocuk giysilerinde süsleme bulunurken yetişkin erkeklerde bulunmadığı sonucu çıkarılabilir.

⁵⁹⁶ Sabri Atayolu, “Türk Kırmızısı” **İkinci Türk Tarih Kongresi**, İstanbul, s. 698.

⁵⁹⁷ Usmanova, **Kostyüm Jenşını Epohi Bronzi Kazahstana, Opıt Rekonstrüksiyi**, s. 8.

⁵⁹⁸ E. R. Usmanova, “Andronovskie Amuleti/ po Materialam Mogilnikov Setnralnogo Kazahstana”, **Veş v Kontekste Kulturnı Materialı Nauçnoy Konferentsii**, s. 84.

Resim 5.2: Sol tarafta Andronovo Kültürü dönemine ait bir kadın çalışması. Rekonstrüksiyon K. A. Akişev tarafından yapılmıştır⁵⁹⁹. Sağ tarafta ise arkadan görünüm ve başlık süsü⁶⁰⁰.

Mezarlardan kadın iskeletinin belli bölgelerinde dekorasyon malzemeleri elde edilmiştir. Buna göre kadın iskeletlerinin baş, boyun, yaka, el ve ayak bilekleri çevresinde başlık, elbise ve ayakkabılarda süsleme için kullanılan boncuk ve plaklar ile yüzük, kolye ve küpe gibi aksesuarlar elde edilmiştir.

⁵⁹⁹ **Balşoy Atlas İstorii i Kulturi Kazahstana**, Edit. Abdibek Şarbekoviç Bimediyev- Kanat Uskenbay, s. 9.

⁶⁰⁰ Baypakov-Kapekova-Boyakin-Maryaşev, **Sokravişa Drevnego i Srednevekovogo Taraza i Jambılskoy Oblasti**, Edit. K. A. Bozumbayev, s. 82.

Çizim 5.7: Andronovo Kültürü Alakul safhasına ait bir kadın mezarındaki başlık kolyesinin başın arka kısmında kalan dizili boncukların ve diğer aksesuarların bulundukları yeri gösteren çizim çalışması (Usmanova, **Kostyüm Jenşını Epohi Bronzı Kazahstana, Opıt Rekonstrüksiyi**)

Yapılan başlıklar tüm kafayı kulakları örtecek kadar kaplamaktaydı. Başlığın arkasında bele doğru sarkan, boncuk ve plakalar dizilerek yapılan ve günümüz Kazakların Şolpı adını verdikleri yaprak ve baklava formlu başlık kolyeleri başlığa eklenmekteydi. Bu başlık kolyeleri diyebileceğimiz aksesuarlarda kullanılan plak ve boncuklar bronzdan yapılmakta idi ve içlerinde altın kaplama olan boncuklar ve plakalarda bulunmaktaydı⁶⁰¹.

⁶⁰¹ Usmanova, **Kostyüm Jenşını Epohi Bronzı Kazahstana, Opıt Rekonstrüksiyi**, s. 16.

Çizim 5.8: 1-Sintaştı Kültürü başlık kolyesi, 2- Andronovo Kültürü Alakul Safhası Başlık Kolyesi (Usmanova, **Kostyüm Jenşını Epohi Bronzı Kazahstana, Opıt Rekonstrüksiyi**).

Resim 5.3: Deri üzerine üç parça şeklinde dikilmiş levhalar. Andronovo Kültürü dönemi başlık aksesuarı⁶⁰².

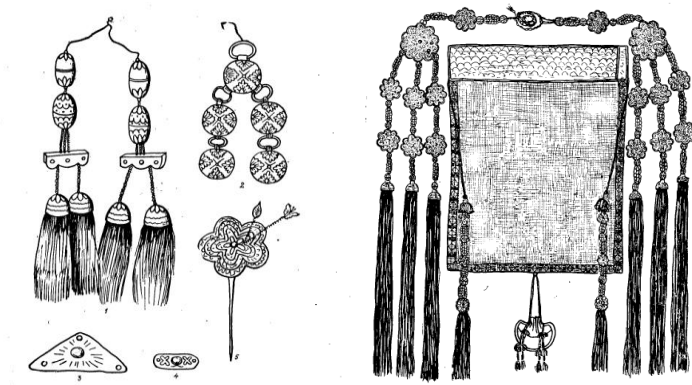
Benzer türde başlık aksesuarları Kazak, Uygur ve Türkmenler arasında da uzun süre kullanılmaya devam edilmiştir. 19. ve 20. yy'a ait Uygurlara ait kuyumculuk

⁶⁰² **Unbekanntes Kasachstan Archäologie im Herzen Asiens**, C. I, Edit. Thomas Stöllner, Zajnolla Samaşev, s. 330.

örneklerindeki büyük benzerlik aslında bunun bir tesadüf olmadığını, Orta Asya’da yaşayan tüm Türk milletinin aslında antik dönem maddi kültür unsurlarını yaşatmaya devam ettiklerinin en büyük göstergesidir. Bu tür aksesuarlara Doğu Türkistan’da Gulca, Kaşgar, Hoten ve Aksu’da sıklıkla rastlanmıştır. Başlıklara eklenen bu başlık kolyelerine *tujun* adı verilmiştir. Yine aynı tür başlık kolyeler Kazaklar’ın *Saukele* veya *Şolpy* adı verdikleri başlıklarda da mevcuttur.

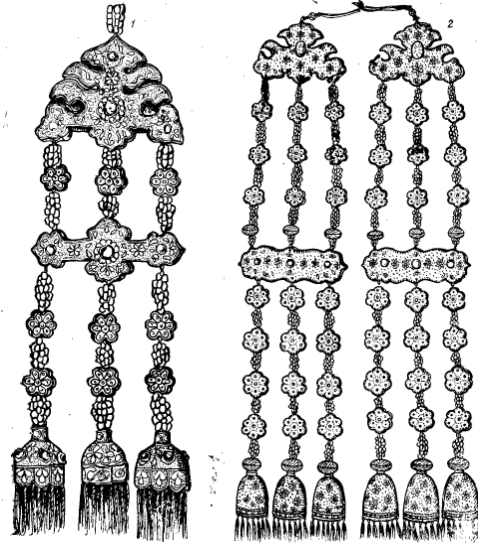

Resim 5.4: Kazakların Saukele adını verdikleri başlıkta bulunan boncuklardan yapılmış başlık kolyesi⁶⁰³.

Çizim 5.9: Soldaki başlık kolyesi 19. ve 20. Yy başlarında İli Uygurları’nın kullandıkları Başlık kolyesi, sağdaki ise Güney Uygurları’nın kullandıkları başlık kolyesi çizimi⁶⁰⁴.

⁶⁰³ A. H. Margulan, **Kazahskoye Narodnoye Pirikladnoye İskustva**, C.3, s. 164.

Çizim 5.10: Kaşgar ve Kuça Uygur ustalarının yaptıkları başlık kolyeleri (Vostochny Turkestan i Sredniyaya Aziya, s.220).

Benzer başlıkların kullanımı sadece Kazak, Kırgız ve Uygur Türklerinde değil tüm Türk dünyasında görülmektedir.

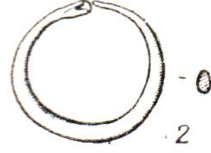
Andronovo Kültürü toplumu süse ve süs eşyalarına oldukça meraklı bir toplumdur. Günlük hayatta kullandıkları neredeyse tüm eşyalarda kaba veya zarif motifler bulunduğunu söyleyebiliriz. Giysilerinde, ayakkabılarında, sofraya takımlarında mutlaka dekorasyon öğeleri bulunmaktadır. Bu dönemde göze çarpan süs ürünlerinin başında boncuklar ve halkalar gelmektedir. Özellikle bronz ve camdan imal edilmiş boncuklar dikkate değerdir. Bütün formda dökülmeyen boncuklar daha çok bronz plakaların hafifçe bükülmesi ile yapılmışlardır. Bronz boncukların yanı sıra Andronovo köyünde yapılan bir kazıda elde edilen kırmızı macundan boncuklar da dikkate değerdir ve daha çok Bronz Çağ'ın ilk safhaları ile ilişkilendirilmektedirler⁶⁰⁵.

⁶⁰⁴ L. A. Çivir, "Sıravnitelny Oçerk Tiradissiionnih Ukraşeniy Uygurov i Sosednih Naradov Tsentralnoy i Sirednoy Azi (XIX-naçalo XX), Vostochny Turkestan i Sredniyaya Aziya, Editör, B. A, Litvinskiy, s. 214-220.

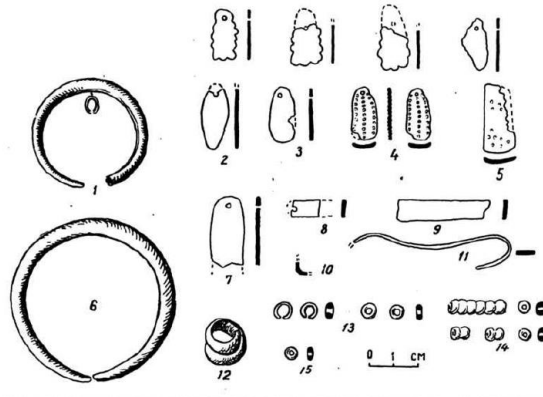
⁶⁰⁵ Kiselev, Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, s. 78.

Kurganlardan elde edilen boncukların giysilere ve deriden ayakkabılara iliştirildiği ve boncuklu olanların daha çok kadınlara ait olduğu düşünülmektedir.

Kadın mezarlarında bulunan küpelerin karakteristik şekilleri de farklı olup gümüş veya bronz çubukların inceltilip uçlarının sivrileştirilmesiyle meydana getirilmişler ve bir ucu yassı bırakılarak ağız veya göz tabir edebileceğimiz, sivri kısmın geçirileceği delik açılmıştır⁶⁰⁶.

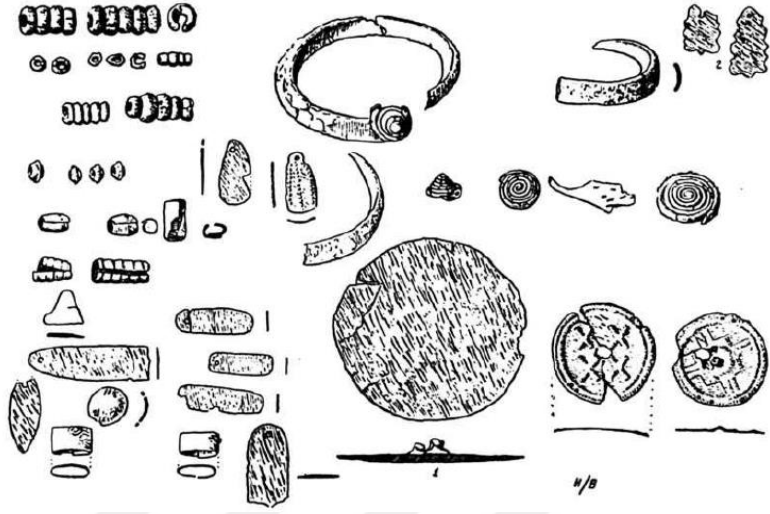
Çizim 5.11: Andronovo Kültürü dönemine ait bir halka küpe çizimi ve sivri ucun girdiği delik⁶⁰⁷.

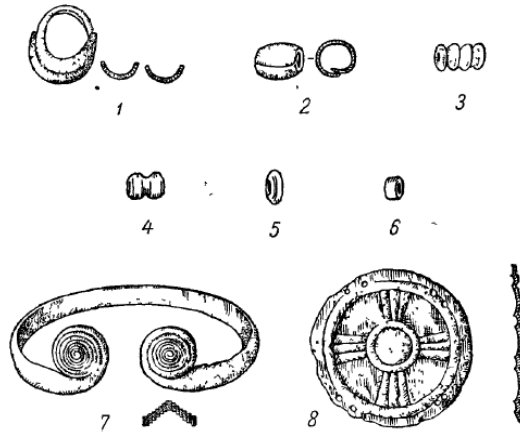
Çizim 5.12: Andronovo Kültürü Begaz Kompleksinde bulunan süs eşyaları: 1-6 Altın varak kaplı bilezikler, 2-5 bronz kolyeler, 8-11 bronz plaka parçaları ve sabitleme gemi, 12 şakak halka, 13 bronz boncuklar, 14 cam boncuklar⁶⁰⁸.

⁶⁰⁶ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 79.

⁶⁰⁷ A.g.k, s. 75.

Çizim 5.13: Andronovo Kültürü Dönemi Bugul I'den elde edilen 1- bronz aynalar, Aksu Aul'u I'den elde edilen bronz kolyeler ve Bilkıldak I'de keşfedilen farklı süs eşyalarına ait parçalar⁶⁰⁹.

Çizim 5.14: Alekseyev Kurganından çıkarılan Andronovo Kültürü bronz süs eşyaları⁶¹⁰.

⁶⁰⁸ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 138.

⁶⁰⁹ A.g.k, s. 125.

⁶¹⁰ Salnikov, *Drevneyşye Pamyatniki İstoriyi Urala*, s. 42.

Resim 5.5: Alakul'da bulunmuş olan iki ucu spiral bükülmüş Andronovo Kültürü dönemi yüzükleri⁶¹¹.

Resim 5.6: Kazakistan'ın Pavlodar bölgesindeki Kenzekol kazılarında elde edilen Andronovo Kültürü dönemine ait deri üzerine eklenmiş altın kaplama bronz sarkan küpeler⁶¹².

Resim 5.7: Andronovo Kültürü Dönemine ait Kazakistan'ın Pavlodar Eyaletinde Kenzekol I kazısında elde edilen altın kaplama bronz küpeler⁶¹³.

⁶¹¹ **Unbekanntes Kasachstan Archäologie im Herzen Asiens**, C. I, Edit. Thomas Stöllner, Zajnolla Samaşev, s. 339.

⁶¹² **A.g.k.**, s. 340.

⁶¹³ **A.g.k.**, s. 339.

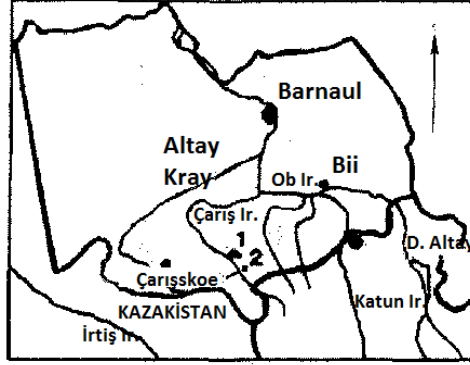

Resim 5.8: Kazakistan'ın Pavlodar Eyaleti Kenzekol I kazısında elde edilen yeşil cam macun boncuklardan ve altın kaplama bronz boncuk ve plakadan oluşan Andronovo Kültürü dönemi kolye⁶¹⁴.

Andronovo Kültürü döneminde süs eşyalarında hayvan uslubu çok fazla bulunmamaktadır. Son zamanlarda bölgede Yu. F. Kuryişin tarafından yapılan kazı çalışmalarında Altay Dağları'nın Kazakistan sınırına yakın bölgede Çariskoe köyünde Çarış Irmağı'nın sağ akımında bulunan Çernoskov I mezarlığındaki. Andronovo Kültürü dönemine ait mezardan altın kaplama ve üzerinde at tasviri bulunan bir küpe ile çömlek elde edilmiştir⁶¹⁵. Böylelikle maddi kültür unsurlarındaki hayvan uslubunun Andronovo Kültürü döneminde de görüldüğünü ifade edebiliriz.

⁶¹⁴ **Unbekanntes Kasachstan Archäologie im Herzen Asiens**, C. I, Edit. Thomas Stöllner, Zajnolla Samaşev, s. 341.

⁶¹⁵ Aynı tipteki benzer bir küpenin Minçunkur'da da K. A. Akişev tarafından elde edildiği belirtilmektedir. Bkz. Yu. F. Kuryuşin-P. İ Şulga-S. P. Gruşin, "Sluçayne Nahodki Bronzovih Predmetov v Severno-Zapadnih Pregoryah Altaya", **Altay v Sisteme Metallurgičeskih Provintsii Bronzovovo Veka**, Edit. S. P. Gruşin, s. 45-53.

Harita 5.1: Andronovo Kültürü dönemine ait Çarışkoe mezarlığının konumu.

3

Çizim 5.15: Dağlık Altay’ın batısında Çarışkoe mezarlığındaki Andronovo mezarından elde edilen at süslemesi bulunan altın kaplama küpe çizimi.

Bu aksesuarların üretiminde döküm kalıplarının kullanıldığı bilinmektedir fakat yapılan kazılarda bu döküm kalıplarına çok fazla tesadüf edilmemiştir. Son zamanlarda Ural sahasında elde edilen döküm kalıpları kuyumculuk işlerinin Bronz Çağı'nda nasıl yapıldığına dair önemli bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tespit edilen döküm kalıpları Alekseyev, Staro-Kumlykskoe ve Kamışnoe I yerleşiminde elde edilmiştir ve bu yerleşim yerlerinde elde edilen keramikler Andronovo Kültürü Alakul safhası dairesinde tarihlendirilmişlerdir. 2007 yılında Çelyabinsk Oblastı

Resim 5.10: Lisakovsk mezarlığında elde edilen bronz boncuklar ve süs plakalar⁶¹⁷.

5.1.2.Araç-gereçler ve Silahlar

Tam bir savaşçı olmadan ve bir biri ile mücadele içerisine girmeden önce insan, taş, kemik ve daha sonra madenin keşfi ile ürettikleri silahları vahşi hayata karşı ayakta kalabilmek için kullanmıştır. Öncelikle kendisini ve ailesini vahşi doğaya karşı korumalı ve karnını doyurmalıdır. Kendi kendine su kenarlarındaki fare ve kuş gibi küçük hayvanları ilkel silahları ile avlayan insan, nüfusun artması, kabileler arasındaki yetişkin erkek sayısının artması, ürettikleri silahların her geçen gün mükemmelleşmesi ve dayanışma ruhuyla birlikte yüzyıllar içerisinde daha büyük hayvanları avlamaya başlamışlardır. Et tüketiminin artmasıyla daha dirençli ve kuvvet bakımından da daha güçlü olmuşlardır. Aralarından muhtemel olarak karakteristik bir lider çıkarmışlardır.

Yerleşik vaziyette yaşayan toplumdaki erkeğin rolü ailesinin güvenliğini sağlamak ve eve yiyecek getirmek olmuştur. Hayvanların ehlileştirilmesiyle birlikte başta inek ve koyun temel gıdaları olmuştur fakat avlanmayı da bırakmamışlardır. Bu

⁶¹⁷ E. R. Usmanova, “Mogilniki Epohi Bronzi Lisakovskoy Okrugı”, **Pamyatniki Lisakovskoy Okrugı: Arheologičeskie Syujeti**, Edit. E. R. Usmanova, s. 121.

sonuca mezarlardan elde edilen vahşi hayvan kemiklerinden ulaşılmaktadır. Avcılık bu toplum erkeğini aynı zamanda iyi birer savşçı hâline getirmiştir.

Sebebi tam olarak bilinmese de veriler Andronovo Kültürü döneminde toplumlar arasında mücadeleler verildiği ve savaşlar yapıldığını ortaya çıkarmıştır. İnsan kemiklerinde ve insanların yaşadıkları meskenlere saplanıp kalmış ok uçları bunun en temel göstergesidir. Bu mücadelelerin niçin yapıldığına dair görüşler olsa da bunlar sadece yorum olarak kalmaktadır.

Andronovo Kültürü döneminde ailesiyi ve toplumu korumak adına tam teçhizatlı bir savşçı ortaya çıkmıştır. Atın ehlileştirildiği ve göçer yaşama geçildiği bu dönem insanının bu kadar nasıl yayıldığına dair bir cevabı da olmalıdır: Savaş kabiliyeti.

Resim 5.11: Andronovo Kültürü dönemi erkeğini yansıtan bir rekonstrüksiyon çalışması⁶¹⁸.

Neolitik Çağ'ın ardından Bronz Çağı toplumlarının bıraktıkları abidelerde elde edilen tüm araç ve gereçlerde ilerlemeler görülmektedir. Neolitik Çağ'da daha çok kaba olarak üretilen aletler Bronz Çağ'ın erken safhalarında hâlâ ilkel formlarını

⁶¹⁸ A. İ Solovev, “V Pili Kolec: Nikotorie Aspektı Rekonstrüksii Voennogo Dela Naseleniya Andronovskoy Kulturi”, **Andronovskoy Mir**, Edit. N. P. Matveevoy, s. 44.

korular da ilerleyen zamanla birlikte muazzam gelişmeler birbirini izlemiş ve daha estetik daha zarif ürünler ortaya konulmuştur.

Bu dönemde yapılan araç ve gereçler hem uğraş alanına göre hem de yapıldıkları malzemeye göre ayrılmışlardır: Tarımda kullanılan araçlar, ev işlerinde kullanılan araçlar, madencilikte kullanılan araçlar ve silahlar. Araç ve gereçlerin yapımında kullanılan malzemelerde de kronolojik olarak farklılıklar mevcuttur. Erken Bronz Çağı araç ve gereçlerinde yapılan ürünlerde hâlâ taş ve kemikler kullanılmaktaydı. Madencilikte ilerleme sonucu kullanılan malzemelerin bakır ve kalay alaşımından elde edilen bronz olduğu görülmektedir ve dökümü daha kaba yapılan aletlerin yerine artık daha zarif ve ince işli döküm işlemi yapıldığı tespit edilmiştir.

Andronovo Kültürü döneminde toplumun ihtiyaç duydukları araç ve gereçler ekonomileri başta avcılık ve toplayıcılık ardından tarım olan bu toplumun ürünlerini ekip biçmesine olanak tanıyan kaba üsluplu aletlerden müteşekkildi. Toprağı kazmaya yarayan sopaların ucuna eklenen keskinerle toprak kazılır ve ürün ekilirdi. Öncelikle Bronz Çağı'ndan sonraki aşamalarında toprağı ekmeye yarayan tarım aletlerinde gelişmeler gözlenmiştir. Bronz Çağı'nın son safhalarında bronzdan üretilen orak ve kazma gibi aletler dikkate değerdir ve bu döneme has bir karakter taşımaktadır.

Andronovo Kültürü dönemine ait tüm bölgede yapılan kazılarda tıpkı diğer elde edilen malzemelerde olduğu gibi o dönemde insanların kendilerini, ailelerini ve sürülerini korumak için kullandıkları silahlarda da aynılık teşkil etmektedir. Bu bakımdan elde edilen silahların başında ok bulunmaktadır. Bronz Çağı'nın ilk safhalarında elde edilen ok uçlarının kemikten imal edildiği görülse de zamanla ok uçlarında kullanılan malzemenin bronz olduğu görülmektedir. İlk yapılan arkeoloji kazılarında Ust Erbi bölgesinde kabzası ve sapı olmayan kemikten bir ok ucu bulunmuştur. Oldukça küçük olan bu ok ucu diğer örneklerinden ayrılrsa da saplı masif bronz ok tipini görmeye müsaade etmekte ve Altay-Sayan düzlüğünden elde edilen bronz ok uçlarının Andronovo Kültürü dönemine ait olduğunu ispatlaması

bakımından önem teşkil etmektedir⁶¹⁹. Batıya doğru gidildikçe bronz ok uçlarının daha da yaygın durumda olduğu görülmektedir. Bunu batıda, özellikle Kazakistan sahasındaki madenlerin daha yaygın şekilde bulunmasına bağlayabiliriz⁶²⁰.

Elde edilen pek çok bronz ürünün oksitlenerek bozulduğu görülmüştür ve bunlar arasında keltler ve saplı hançerler bulunmaktadır⁶²¹.

Andronovo Kültürü döneminde dökülen bıçakların seymin-turbin tipinde oldukları ortaya çıkmıştır. Seymin-Turbin (M.Ö. 2. bin yıl ve sonrası) tipli bu aletlerin çok geniş bir sahada yayıldığı gözlenmiştir. Yapılan kazılarda mezarların izleri takip edilerek Seymin Turbin ürünlerin batıda Finlandiya ve Moldova topraklarına kadar ulaştığı doğuda ise günümüz Çin sınırlarına kadar bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bakımdan uzmanlar seymin türbin tipli bıçakların Altay kökenli olduklarını iddia etmişlerdir⁶²².

⁶¹⁹ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 76.

⁶²⁰ Kemal Akişev, bronz ok uçlarının yapım tekniği ve gelenek olarak aynı karakterde İskit-Savromat/Sarmat ve Saka kültüründe devam ettirildiğini ve Kazakistan ve Orta Asya'nın diğer bölgelerindeki Sakalara ait savaş aletlerinin Andronovo Kültürü döneminde zuhur ettiğini ifade etmektedir. Saka toplumunda görülen ok uçlarının Orta Kazakistan Alakul dönemi mezarlarında (M.Ö. XIV-XI.) ilk kez görüldüğü, aynı şekilde Begaz Dandıbay dönemi (X-VIII.) ok uçlarının VII-VI. yy. İskit-Sarmat abidelerinde yaygın olarak görüldüğü Akişev tarafından ifade edilmektedir. bkz. K. A. Akişev, *Saki Aziatskie i Skifi Evropeiskie/ Arheologičeskie İsledovaniya v Kazahstana*, s. 48.

⁶²¹ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 77.

⁶²² A. İ. Solovev, *Orujie i Dosphehi, Sibirskoe Voorujenie: ot Kamennogo Veka do Srednevekovya*, s. 27. Andronovo Kültürü mızrak ve bıçakların özellikleri için bkz. Y. S. Hudyakov-K. B. Belinskaya, "Kope Kak Orujie, Simbol Vlasti i Voennoy Organizatsii u Drevnih Nomadov Evrazijskiy Stepey", *Andronovskiy Mir*, s. 49.

Resim 5.12: Andronovo Kültürü döneminden silahlı bir asker rekonstrüksiyonu. Bu çalışma A. İ. Solovev tarafından yapılmıştır⁶²³.

Resim 5.13: M.Ö. II. Bin yılın ortalarında Andronovo Kültürü savaş arabası ve askeri. Rekonstrüksiyon çalışması M. V. Gorolika tarafından yapılmıştır⁶²⁴.

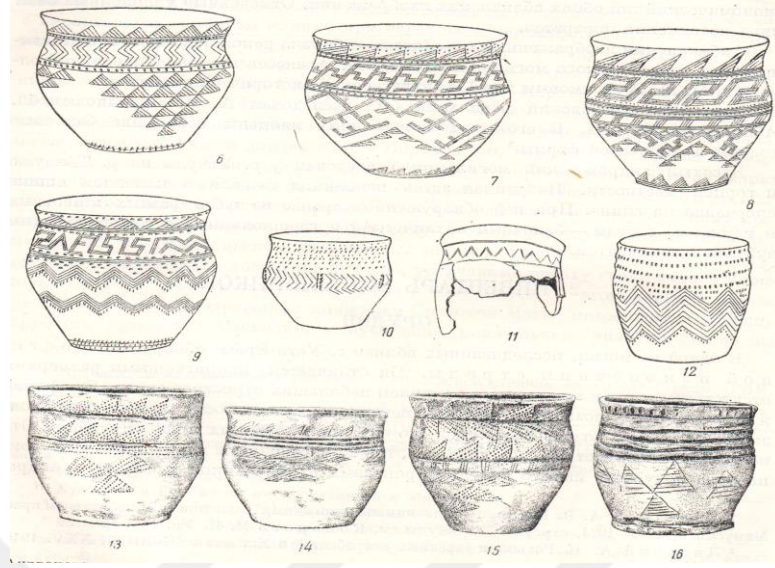
⁶²³ Balşoy Atlas İstorii i Kulturi Kazahstana, Edit. Abdibek Şarbekoviç Bimediyev- Kanat Uskenbay, s. 6.

Çömlekler kilden yapılmışlardır. Kahve renkli olan ve içeriğinde kum, saman veya lifler olan bu çömleklerin üzerleri şerit süslemelidir. Bu çömleklerin çeperleri itina ile düzeltilmiş, fırınlanmış ve cilalanmıştır⁶²⁶. Yenisey havzasında elde edilen buluntulardaki çömlek tipine göre iki grupta ele alınmıştır. Bunların %55'i tencere tipi çömlekler ve %45'i ise kavanoz tipli çömleklerdir. Andronovo karakterli bütün çömlekler Kiselev tarafından Afanasyevo Kültürü dönemi çömlekleri ile ilişkilendirilmiş, aralarındaki fark ise Andronovo tipi çömleklerin tabanlarının düz, Afanasyevo çömleklerin ise yumurta dipli olarak açıklanmıştır⁶²⁷. Kiselev, desenlerden çıkarak yaptığı bu yorumundan ilerleyen dönemlerde vazgeçmiştir. Çünkü Ural sahasından Sibirya'ya kadar tespit edilen kültürlerde bu benzeşme yakalanmıştır.

Çömlekleri karakterize eden en büyük özellikleri ise tabanlarının düz olması ve çömleğin gövdesinin geometrik desenlerle baskı usulüyle süslenmiş olmasıdır. Çömlekler arasında yerel motif farklılıkları görülse de genel olarak motifler meander desenlidir. Balıksırtı çizgiler yatay olarak çömleğin gövdesine oyulmuştur. Çömleğin üst kısmı hafifçe dışa bükülmüş ve altında yatay olarak üçgenler oyulmuş ve altları düz çizgi ile birleştirilmiştir. Altteki örnekte de görüleceği üzere balıksırtına benzeyen motifler yatay formda gövdeye oyulmuş ve çizgiler aralarında hat oluşturmuştur. Balıksırtı benzeri motifler ve üçgen desenler Andronovo Kültürü çömleklerini karakterize hâle getirmektedir. Kiselev, çömleklerin üzerinde bulunan meander süslemenin ve geometrik desenlerin güneş kültü ile alakalı olabileceği üzerinde durmakta ve bu tarımsal toplumun çömlekleri öncelikle gıda koymak için yaptığını belirtmekte ve ilerleyen dönemlerde kap ve kacakların ısıtma ve pişirme işlevi için kullanıldığını ifade etmektedir. Bu çömlekler herhangi bir alete asılı olmadan direk ateş üzerinde kullanılmaktaydı. Düz zemin üzerinde kullanmak amacıyla şekillendirilen kaplar ateş üzerinde, taş ocakta veya fırında kullanılabilmekte idi.

⁶²⁶ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 81.

⁶²⁷ A.g.k, s. 81.

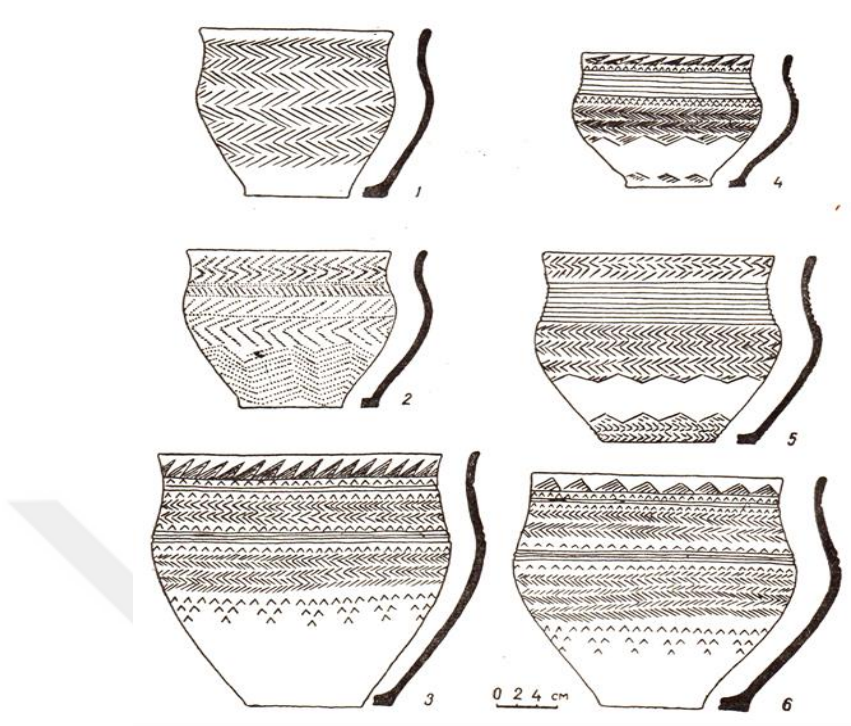
Çizim 5.16: Abakan’da Orak Ulusu civarında bulunan Andronovo Kültürü çömlekleri (Çizim 6, 10, 12), Ust Erbi civarında bulunan çömlekler (Çizim 13-16)⁶²⁸.

Tüm Güney Sibirya’da olduğu gibi Andronovo Kültürü’nün yayıldığı topraklarda kazılan kurganlardan elde edilen çömleklerin ebatları, form ve süslemeleri aynılık teşkil etmektedir. Çömleklerin üzerindeki kapalı eğri, çentikli ve balıksırtını andıran motiflerin özellikle İskitlerin bronz kazanlarında sıklıkla tesadüf edilen motifler olduğu belirtilmektedir⁶²⁹. N. L. Çlenova da Andronovo çömlekleri ile Tagar dönemi çömleklerini karşılaştırdığı çalışmasında tip ve süsleme öğeleri bakımından Tagar çömleklerinin doğrudan Andronovo Kültürü’nden miras kaldığını ifade etmektedir⁶³⁰.

⁶²⁸ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 75.

⁶²⁹ A.g.k, s. 97.

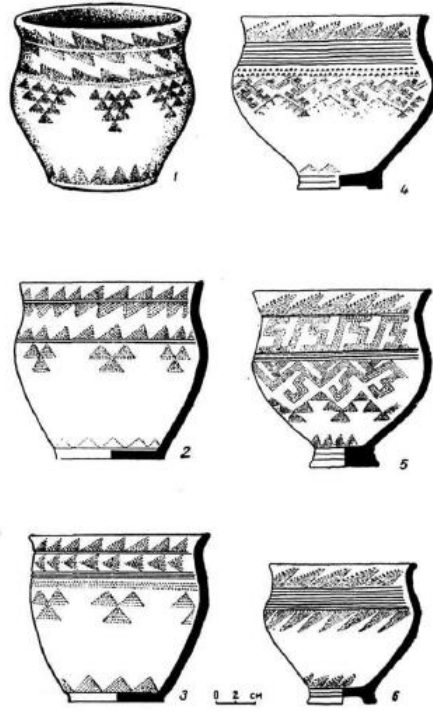
⁶³⁰ N. L. Çlenova, “Osnovı Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskogo Tipa”, *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo- İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya Merpert, s. 27.

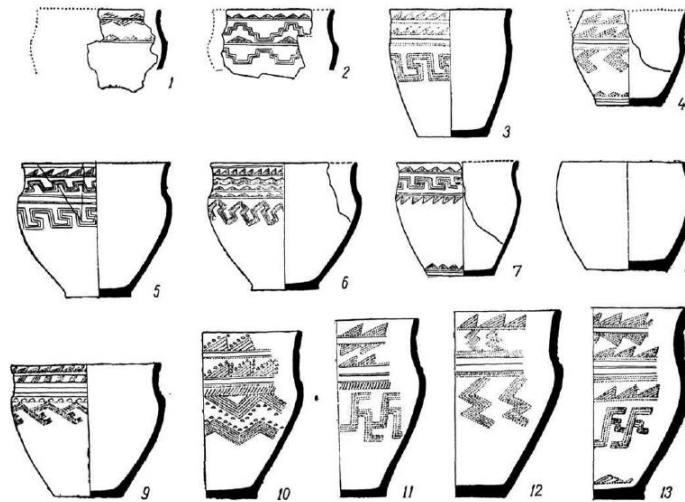
Çizim 5.17: Orta Kazakistan Andronovo Kültürü Nura safhası Akmola kurganından çıkan çömlekler⁶³¹.

Bu çömlekler Andronovo Kültürü'ne ait neredeyse tüm mezarlarda ölünün başucunda bulunmakta ve mezarında ona refakat etmekteydi. Çömlekler sadece günlük hayatta kullanılan bir mutfak ve sofraya malzemesi değil aynı zamanda dini inanışları çerçevesinde ölümden sonraki hayatta da onların hayatını kolaylaştıracak bir araç olarak tezahür edilmekteydi.

⁶³¹ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 64.

Çizim 5.18: Orta Kazakistan Andronovo Kültürü Nura safhasına ait 1-Begaz, 2-3 Kanattas, 4-6 Bugul yerleşimlerinden elde edilen keramik çizimleri⁶³².

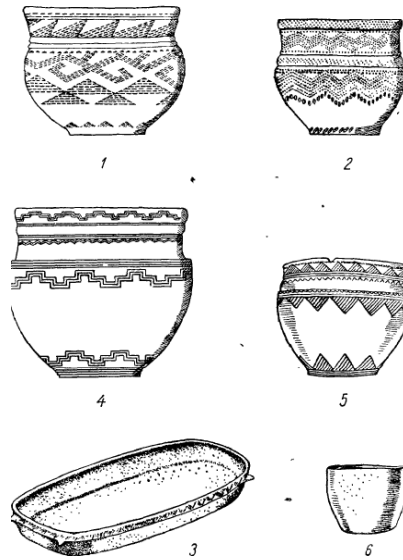

Çizim 5.19: Orta Kazakistan Andronovo Kültürü Atas safhası keramikleri Ayşrak yerleşimindeki kurganlardan elde edilmişlerdir⁶³³.

⁶³² Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 62.

Çizim 5.20: Hakasya Yenisey havâlisinde Orak Ulusu'nda ve Ust Erbı'da bulunan Andronovo Kültürü ve Erken Karasuk Kültürü dönemi çömlekler (6-10, 12 numaralı çömlekler Orak Ulusu, 13-16 numaralı çömlekler Ust Erbı, 11 numaralı çömlek erken Karasuk Kültürü)⁶³⁴.

Çizim 5.21: Ural sahasında Suhomesov, Federovka, İsakov ve Alakul Gölü civarındaki mezarlardan elde edilen Andronovo Kültürü çömlekleri⁶³⁵.

⁶³³ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 66.

⁶³⁴ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 73.

⁶³⁵ K. V. Salnikov, *Drevneyşye Pamyatniki İstoriyi Urala*, s. 47.

Andronovo dönemi kadını tarafından yapıldığına inanılan kil çömleklerin yanı sıra mutfak malzemesi olarak ağaçtan oyma olarak yapılmış malzemeler de elde edilmiştir. Novoselov köyünde tespit edilen bir Andronovo mezarından aynı tarzda desenlere sahip bir ağaç sepet ve huş ağacından yapılmış tues (kapaklı kutu) da elde edilmiştir. Bu tip ürünlere başka mezarlarda da tesadüf edilmiştir⁶³⁶. Andronovo köyü yakınlarındaki bir mezardan da ağaçtan bir kaşık ve Ust Erbi'da da ağaçtan yapılmış bir ip eğirme aleti elde edilmiştir⁶³⁷.

5.2. Andronovo Kültürü Döneminde Ekonomi (Tarım ve Hayvancılık)

Türk milletinin ekonomik sisteminin esasını, yaşadıkları bölgelerin iklim koşulları icabı ile hayvancılık yani hayvan yetiştiriciliği teşkil ediyordu. Bozkırlarda hayvan besiciliğine dayalı ekonomi sisteminin M.Ö. 2500'lerde güneyden gelen göçlerle başladığı ileri sürülse de bunu ispat edecek herhangi bir göç hareketinin kuzeye doğru gerçekleşmediği bilinmektedir⁶³⁸. Andronovo toplumunun öncelikle ağaçlarda yetiştirilen büyük baş hayvanları olduğu ve tarımla uğraşan yerleşik bir yaşam sürdürdükleri bilinmektedir. Hayvan yetiştiriciliğine dayalı ekonomik sisteme geçişle birlikte yaşam şekli de değişmiştir. Bu döneme ait kurganlardan başlarda özellikle baskın olarak sırayısla inek, at ve koyun kemikleri elde edilmiştir. Hayvancılığa dair tüm verilere Osteoloji (Kemik) bilimi sayesinde kurganlardan, kurban yerlerinden ve yerleşim yerlerinden elde edilen malzemeler sayesinde ulaşılmaktadır.

Günümüzde hâlâ Asya bozkırlarında yerel halkın şehirler dışında ekonomik geçim yolunun hayvancılık olduğu aşikârdır. Hâlâ eski kültürlerini koruyan Kazak, Kırgız, Tuva vd. Türkler yaşamlarını adet olduğu üzere hayvancılık üzerinden sağlamaktadırlar. Orta Asya bozkırlarında ve orman-bozkır sahasında hayvan

⁶³⁶ İstoriya Sibiri s Drevneysh Vremen do Naşih Dney, C. I, Edit. A. P. Okladnikov, 176.

⁶³⁷ A.g.k, s. 176.

⁶³⁸ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 317.

besiciliğine dayalı ekonomik sistemin ortaya çıkışı ise Bronz Çağı Andronovo Kültürü dönemine tekabül etmektedir.

Asya bozkırlarında hayvanların evcilleştirilme sürecinin az veya çok eş zamanlı olduğu düşünülmektedir. Hayvanların evcilleştirilmesinden önce toplum avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla hayatını devam ettirmekteydi. Toplum avcılıkla sadece karınlarını doyurmamakta vahşi hayvanları tanımakta ve onların özelliklerini keşfetmekteydi. Bu durum onların hayvanları evcilleştirme yolundaki en önemli kazanımlarıydı. Vahşi hayvanların evcilleştirilmesi ile toplum hayatının avcılığa dayalı âdeti değişmeye, tarihi gelişmelerle birlikte ekonomik sistemde yüzyıllar süren bir süreçte ise temeli hayvancılığa dayanan ekonomik sistemde sabitlik görülmeye başlanmıştır. Bronz Çağı'nda hemen hemen tüm bozkır sahasında hayvancılık üretimi kurulmuştur.

Hayvancılığa geçişin ilk safhalarında evcilleştirilen hayvan sayısı azdır. Zamanla sürülerin miktarında artış gerçekleşmiştir. Bu dönemde hayvanlar sadece et tüketimi için kullanılmaktadır ve henüz inek sağımı bilinmemektedir. İlerleyen dönemlerde kazılarda çıkarılan kil çömleklerden elde edilen buluntular damızlık hayvanların dışındakilerden süt elde edildiğini ve yünlerinden de dokuma yapıldığını göstermiştir⁶³⁹.

Bronz Çağı erken safhalarına ait kurganlardaki at kemiklerine ve büyükbaş hayvan kemiklerine tesadüf edilmektedir. Orta Kazakistan sahasında ineğin evcilleştirilmesi Nura safhasına tekabül etmektedir. Orta Kazakistan'daki Alekseyev, Liyapiçeva Çiftliği, Kipels yerleşimi ve Ob'daki Şılyapov köyündeki kazılarda elde edilen malzemeler Bronz Çağı erken safhalarında hayvancılığın ana üretiminin büyük baş hayvan olduğunu göstermektedir⁶⁴⁰. Buna göre hayvancılık ekonomisinde bölgeye ve bölgede yaşanan kültür dönemi aşamasına göre de beslenen hayvanın değiştiği görülmektedir.

⁶³⁹ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 258.

⁶⁴⁰ **A.g.k.**, s. 259.

Hayvan besiciliği oldukça ağır bir iş ve özellikle kış aylarında hayvanların bakımını güç hale getirmekteydi. Bu da hayvanların korunması için muhafazalı alanların yapılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu bölünmüş ek yapı ve mesken, hâlâ günümüzde Kazak kışlaklarında hayvanlar için barınak hizmeti görmeye devam etmektedir⁶⁴¹. Ağıl uygulaması Anadolu'nun köylerinde günümüzde hala mevcuttur. Orta Kazakistan'daki Bugul I, Bılkıldak I, II, III kurganlarında ve Atasu yerleşiminden elde edilen malzemeler Andronovo Kültürü dönemi hayvancılığının anavatanının bozkır bölgesi olduğunu kanıtlamaktadır ve hayvan sayısı da yıl yıl artış göstermektedir. Kışın kullanmak için ürünler saklanmakta ve süt veren hayvanlar ise sürüde bırakılarak yaşlı olan hayvanlar kesilmektedir. İnekler Bronz Çağı'nda kurban edilmek için kesilmemekte bunun için daha çok at ve koyun tercih edilmektedir. Kurganlarda bunların kalıntılarına (kaburga, kürek kemikleri ve kafatası) defnedilen kişinin yanında rastlanmaktadır. Bu dönemde öncelikli olarak yerleşik hayat düzeni görülmektedir. Hem su boylarında tarım yapılmakta hem de ağılarda büyük baş hayvan yetiştirilmektedir.

Bozkır sahasındaki ırmaklar civarında ekimi yapılan bitkisel ürünler ana gıdalar olmasa da et ve süte takviye vazifesi gören besinlerdi⁶⁴². Tarımla uğraşıldığını gösteren pek çok delil mevcuttur. Kazılarda Andronovo Kültürü'nün yayıldığı tüm bölgelerde öncelikle daha erken devrelerde aynı usulde yapıldığı anlaşılan ucu keskin sopalar kullanılmaktadır ve tarım ilkel usullerle uygulanmıştır.

Nura dönemindeki ilkel tarım aletlerinin Andronovo Kültürü'nün ilerleyen dönemlerinde Atasu ve Begaz Dandıbay safhalarında daha kusursuz tarım aletlerine (kazma, orak) dönüştüğü görülmektedir ve bu kazmalar büyük oranda taştan imal edilmişlerdi. Bu kazmalara Orta Kazakistan bölgesi için Atasu, Ulutağ, Bugulin, Karkaralin ve Suuk Bulak yerleşiminde tesadüf edilmiştir⁶⁴³. Güney Sibirya

⁶⁴¹ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 94.

⁶⁴² Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 259.

⁶⁴³ A.g.k, s. 260.

bölgesinde de yine taştan yapılmış kazma ve çapalara tesadüf edilmiştir⁶⁴⁴. Bu aletler ekip biçmenin yanı sıra su biriktirmek için çukur kazmak, sulama kanalı ve toprak altından su yolu açmak için de kullanılmaktaydı.

Nura döneminde tarım yapıldığının tek kanıtı elbette ki sadece bu aletler değildir. Bu döneme ait kurganların genel bir karakteristiğini oluşturan çömleklerde kalan bitkisel gıda artıkları da tarımın yapıldığının en büyük delilidir. Çömleklerden alınan numuneler lapa benzeri yapılmış olan gıdanın hammaddesinin arpa, buğday ve darıdan yapıldığını göstermiştir. Andronovo Kültürü'nün en karakteristik özelliği kurganlardan çıkarılan ve bozulmamış halde bulunan ve yapımında kullanılan teknik özellikleri bakımından aynı topluluğa ait olduğu düşünülen çömlekler ve sofrta takımlarındaki bitkisel gıda artıkları Andronovo topluluğunun hayvancılıkla birlikte tarım hayatını sürdürdükleri ve hayat biçimi olarak yarı göçer hayatı benimsediklerini göstermesi bakımından önemlidir. Andronovo Kültürü'nün yaşandığı bu dev topraklardan elde edilen arkeolojik veriler, insanların bıraktığı maddi kültür unsurlarının bir ve aynı olduğunu göstermektedir.

Kazmaların yanlarına genellikle oyuklar yapılmıştır ve bu oyuklar sap eklemek için kullanılmıştır. Orta Kazakistan sahasında bulunan yanları oyuk bu kazmalara⁶⁴⁵ Güney Sibirya'da da tesadüf edilmiştir ve oyuklara deriler bağlanarak sap vazifesi yapması sağlanmıştır⁶⁴⁶.

Kazma ve orakların yanı sıra tahıl öğütmek için faydalanılan taşlar da ele geçirilmiştir. Orta Kazakistan bölgesinde Atası yerleşimi ve Boksay kurban alanı ve Atası Irmağı üst akımında bu taşlar keşfedilmiştir.

⁶⁴⁴ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 95.

⁶⁴⁵ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, s. 260.

⁶⁴⁶ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 95.

Resim 5.14: Bronz Çağı'nda tahılları öğütmek için kullanılan rende ve havanlar (Elvin Yıldırım Arşivi, Ermitaj Müzesi 2015).

Bronz Çağı'nın son safhalarında ise bronz ve bakır aletler ele geçirilmiştir. Elde edilen bıçaklar form bakımından diğer çağdaşlarına benzememektedir. Bunlara daha çok Kuzey Kazakistan, Küçük Kızıl Yar (Doğu Kazakistan) ve Yedisu'da tesadüf edilmiştir ve döküm formdaki bu oraklara tüm Kazakistan boyunca rastlanılmıştır⁶⁴⁷.

Hayvancılığın artması tarımın geri plana atılmasına sebep olmuştur. Yıl yıl artan hayvan sayısı sürülerin çoğalmasına sebep olmuş, refahın arttığını gören diğer aileler de hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır. Fakat bu durum beraberinde otlak

⁶⁴⁷ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 260.

sıkıntısını beraberinde getirmiştir ki kalabalık hayvanlarla birlikte geniş otlaklara göç edilmesi ihtiyacını doğurmuştur.

Bozkır hayvancılığının gelişimi ev tipinden, yayla tipine ve en sonunda bronz çağın son safhasında göçer hayvancılık formuna dönüşmüştür ve ekonominin temeli haline gelmiştir. Yerleşik zamanda başlayan yarı göçer hayvancılık şeklinde evin kadını ve çocukları evde kalarak tarıma devam etmişler, erkekler ise hayvanlarla birlikte otlak aramak için çıkmışlar ve sonbaharda geri dönmüşlerdir⁶⁴⁸.

Andronovo insanı zaman içerisinde sütü işlemeyi ve süttten ürünler yapmayı göçerliğe geçmeden önce öğrenmişlerdir. Ural Kipels yerleşiminde bulunan çömlükler de pişirilen sütün kesilerek peynir üretildiği tespit edilmiştir⁶⁴⁹. Zaman içerisinde de ürettikleri gıdaları hayat biçimlerine uygun olarak bozulmayacak şekilde muhafaza etmeyi öğrenmişlerdir. Uzun yolculuklarında kurut adı verilen peynir tüketildiği ifade edilmektedir⁶⁵⁰.

Göçer hayat biçimini sürmeye başlayan Altay İskitlerine ait kurganlardan günümüzdekine yakın peynirler çıkarılmıştır⁶⁵¹. Büyük ve küçükbaş hayvanlardan çeşitli şekilde istifade etmeyi hünere haline getiren bu toplum, etin lezzetli kısımlarını ustalıklarla parçalara ayırmışlardır. Kurganlardan bilhassa at kemikleri çıkarılmıştır. Çıkarılan hayvan kemikleri arasında tay kemik miktarı azımsanacak miktarda değildir.

Kurban merasimlerinde büyükbaş hayvandan ziyade küçük baş hayvan kesildiği tespit edilmiştir. Yerleşim yerinin hâkim olduğu en yüksek nokta kurban merasimleri için kullanılır ve buraya kurban merasiminin gerçekleşeceği daire şeklinde yapılar yapıldı. Bu yapılarda elde edilen buluntularda ve yine kurganlardan

⁶⁴⁸ Baypakov- Kapekova- Boyakin- Maryaşev, **Sokravişa Drevnego i Srednevekovogo Taraza i Jambilskoy Oblasti**, Edit. K. A. Bozumbayev, s. 78.

⁶⁴⁹ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 261.

⁶⁵⁰ Baypakov-Kapekova-Boyakin-Maryaşev, **Sokravişa Drevnevo i Srednevekovogo Taraza i Jambilskoy Oblasti**, s. 79.

⁶⁵¹ A.g.k, s. 262.

elde edilen kemik kalıntılarına göre kurban edilen ana hayvan at idi ve arkasından da koyun gelmekteydi. Bazı yerleşim yerlerinde misal olarak Alekseyev yerleşiminde inek ve keçi kemikleri çoğunlukla olsa da Andronovo Kültürü'nün baskın olarak yayıldığı yerlerde baskın olarak elde edilen kemikler at ve koyuna aitti.

Andronovo Kültürü dönemi kalıntılarında domuz kemikleri yok denecek kadar azdır. Aksine küçük boynuzlu hayvan kalıntıları çoktur. Baytu yerleşiminde keçi ve koyun kalıntıları %20 bu oran diğer bölgelerde %33-53 arasında değişmektedir⁶⁵². Andronovo toplumu hayvancılığı bozkır tipindedir. Diğer topluluklarda görülmeyecek derecede onlarda küçükbaş hayvan kalıntısı %50 ye ulaşmaktadır. 14 Andronovo abidesinde yapılan incelemede 8345 hayvan kemiği elde edilmiş olup bunun %36,7'si büyükbaş, %46,2'si küçükbaş, %0,4 domuz, %16,7'si at kemiğinden oluşmaktadır. Bronz Devri diğer kültür dönemlerinde tüketilen domuz miktarı ise %36'lara kadar ulaşmaktadır. Hayvanların vahşi ve evcil olarak değerlendirilmesinde ise Andronovo Kültürü dönemine ait 14 abidedeki hayvanların %83,7 'si evcil iken %16,3 vahşi hayvanlara aittir⁶⁵³.

Orta Kazakistan Andronovo Kültürü Atası safhasında Alekseyev yerleşim yerinden elde edilen kemikler arasında bozulmamış bir deveye ait kemikler, devenin bu dönemde evcilleştirilmiş hayvanlar arasında olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Andronovo Kültürü mezarlarından elde edilen deve kemikleri çift hörgüçlü Baktria devesine aittir⁶⁵⁴. Atlardan ziyade Andronovo insanın dağ ve çöl yolları üzerindeki geçişinde devenin kullanıldığı düşünülmektedir.

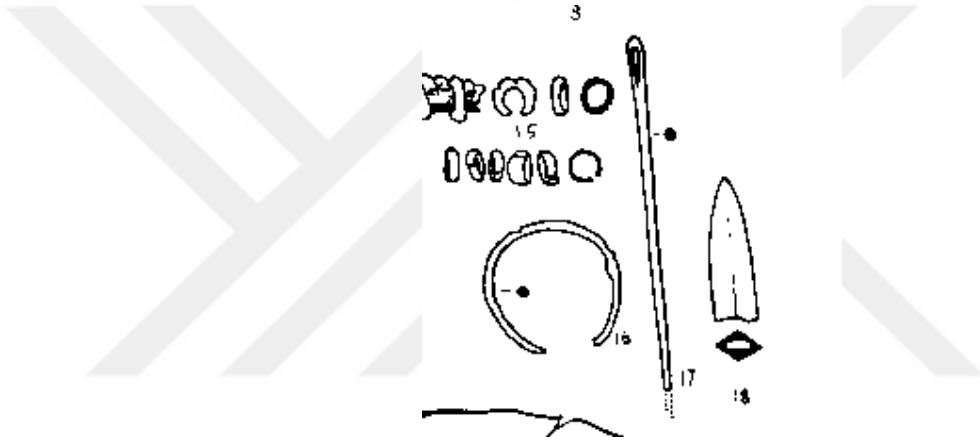
Elbette Andronovo Kültürü döneminde hayvancılıkla uğraşan toplum hayvanı sadece etinden, sütünden veya kemiklerinden istifade etmek için kullanmamıştır. İcat ettikleri iğneler, ip çıkrıkları ve dokuma araçlarıyla hayvanların kollarını dokumayı ve iplik üretmeyi de başardılar. Yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen ilkel

⁶⁵² V. İ. Tsalkin, "Nikotrie İtogi İzuçeniya Kostnih Ostatkov Jivotnih iz Raskopok Arheologičeskih Pamyatnikov Pozdnego Bronzovogo veka", **KS 101**, Edit. T. S. Passek, s. 28.

⁶⁵³ **A.g.m.**, s. 30.

⁶⁵⁴ Baypakov-Kapekova-Boyakin-Maryaşev, **Sokravişa Drevnevo i Srednevekovogo Taraza i Jambil'skoy Oblasti**, Edit. K. A. Bozumbayev, s. 77.

formdaki iğneler ve iğnelerin gözündə bozulmadan kalmış çok ince iplik bakiyeleri bunun en büyük kanıtıdır. Dokuma sanatında ilerlemelerinin sonucu olarak yünden halı, kilim ve giyecek dokudular. Kemik iğneler ve dokuma takımları, Kazak dokuma takımlarına (ormek) ve günümüz kilim ve halı dokumalarına (Baskur, Bay, Alaşa) neredeyse ayırt edilemeyecek derecede benzerdi⁶⁵⁵. Hayvancılıkla uğraşan bir toplumun deriyi işlememesi düşünülemezdi. Andronovo toplumu dericilikte de el zanaatlarını ustalıkla kullanmışlar ve derileri başta giyim ve ayakkabı imalatında kullanmışlardır. Ağaç oymacılığı da bu dönemde yapılan işlerden bir diğeridir.

Çizim 5.22: Hakasya Orak Ulusunda keşfedilen 30 nolu mezardaki iğne çizimi⁶⁵⁶.

Hayvan sayısının artışı ve beraberinde hayvancılık üzerinden üretimin artması, hayvancılığın tüm coğrafya ve iklim şartlarına göre uygunluğu Andronovo toplumu ekonomisini hayvancılık sektöründen kaçınılmaz hale getirmiş ve lokomotif bir sektör haline getirmiştir.

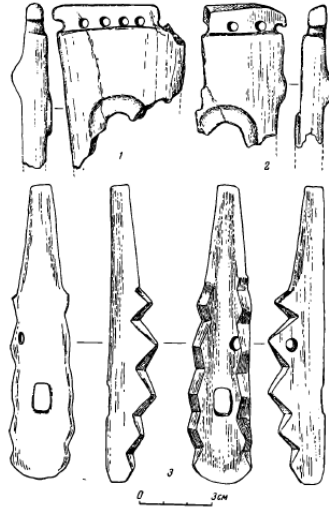
Ürünlerin artışı ile birlikte fazla ürünler depolanmış, takas edilir olmuş, elde edilen zenginlik sonucunda da özel mülkiyet kavramı doğmuştur. Yapılan kazılar sonucunda elde edilen at dizginleri bu dönemde atın binek hayvanı olarak

⁶⁵⁵ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 263.

⁶⁵⁶ Komarov, “Pamyatniki Andronovskoy Kultury Bliz Ulusa Orak, Epoha Bronzy i Rannego Jeleza Sibiri i Sredney Azii”, **Arheologičeskii Sbornik**, C. 3, Edit. M. İ Artamanov, Leningrad, s. 73.

kullanılmaya başlandığını da doğrulamaktadır. V. S. Sorokin tarafından Kazakistan Ak-töbe Tastı Butak kazı çalışmasında 1951 yılında elde edilen kemikten yapılmış iki dizgin bunun açık kanıtıdır. A. M. Orazbayev'in Kuzey Kazakistan'da Çelkar yerleşiminde keşfettiği kemik dizgin ise Andronovo Kültürü Zamarayev safhasına tarihlendirilmiştir⁶⁵⁷.

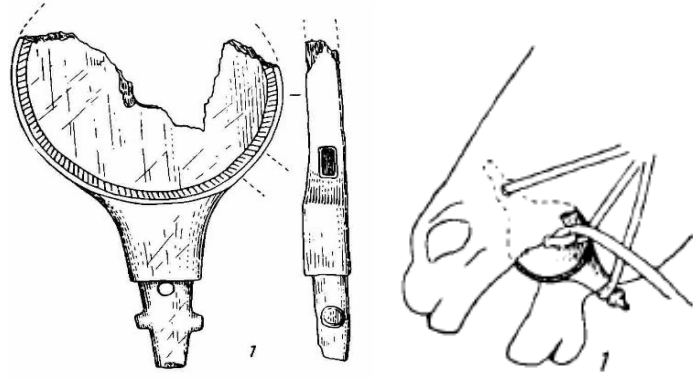
Andronovo Kültürü dönemine tarihlenen diğer dizgin parçaları ise oval formlarda üzerinde üçgen delikler bulunan plakalar şeklindedir. Bu tip dizgin parçaları ise K. V. Salnikov tarafından Kurgan Oblastı Şuçansk bölgesinde Alakul dönemine ait mezarda keşfedilmiştir. Diğer dizgin örneği ise K. Akişev tarafından Aydaş I Andronovo mezarında 1956 yılında keşfedilmiştir. Kazakistan sahasında Andronovo Kültürü dönemine ait 4 kemik dizgine Karagandin bölgesindeki Atası yerleşiminde ve Kokçetav'da Çaglinka'da (M.Ö. XIV.-XI. tarihlendirilmişlerdir) bulunan iki kemikten dizgin parçalarının eklenmesiyle bölgede bulunan dizgin sayısı altıya çıkmıştır⁶⁵⁸.

Çizim 5.23: A. M. Orazbayev tarafından Çelkar yerleşiminde keşfedilen Zamarayev safhasına tarihlendirilen kemikten at dizgin çizimleri.

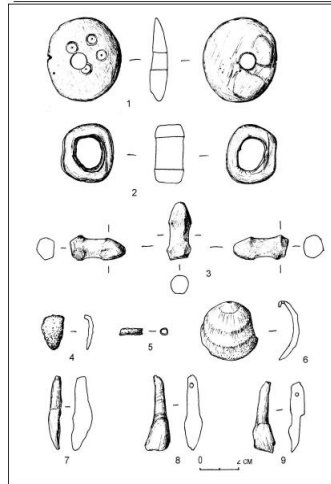
⁶⁵⁷ K. F. Smirnov, "Arheologičeskie Dannie o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", SA, No:1, Edit. A. V. Artsihovski, s. 49.

⁶⁵⁸ K. A. Akişev, Saki Aziatskie i Skifi Evropeiskie/ Arheologičeskie İsledovaniya v Kazahstana, s. 54.

Çizim 5.24: K. V. Salnikov tarafından Kurgan Oblastı'nda Alakul dönemine ait mezarda keşfedilen dizgin parçaları ve atın ağızında duruş şekline ait çizim.

Benzer şekilde kemikten yapılmış at gem ve diğer dizgin parçalarına Orta Kazakistan bölgesinde Jilandı mezarlığında 1 no'lu kurganda ulaşılmıştır. Mezardan elde edilen çömlekler hem Alakul hem de Federovo safhasına aittir ve M.Ö. 2. bin yılın ikinci çeyreğine tarihlendirilmişlerdir⁶⁵⁹. Dolayısıyla gem ve dizginlerin de bu dönemde kullanıldığı açıktır.

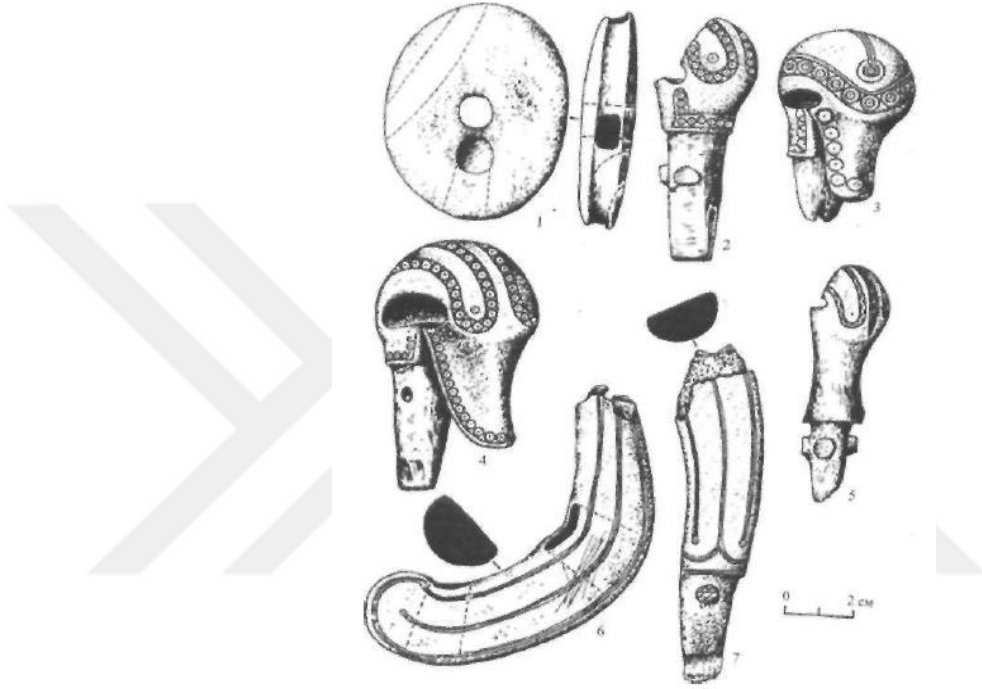

Çizim 5.25: Jilandı Kurgan 1'de elde edilen kemikten yapılmış gem ve at koşum takımı parçaları⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ K. İ. Alekseyeviç, "İsledovaniya na Mogilnike Epohu Bronzı Jilandı 4", **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii**, No: 7 (19), s. 70-84.

⁶⁶⁰ **A.g.m**, s. 79.

M.Ö. XIII.-IX. yüzyıllar arası Andronovo Kültürü'nün devamı olan Begaz Dandıbay döneminde elde edilen gem örnekleri at koşum takımlarında Andronovo insanının daha ileri bir seviyeye geldiğini açıkça göstermektedir.

Çizim 5.26: Orta Kazakistan'da Begaz Dandıbay Kültürü dönemine ait Kent yerleşiminden elde edilen kemikten yapılmış gemler⁶⁶¹

Dizginlerin keşfedilmesi ile Andronovo toplumunun bu kadar geniş sahaya nasıl yayıldıkları sorusunun cevabı ortaya çıkmıştır. Bronz Devri Andronovo Kültürü dönemine tarihlendirilen kaya resimlerindeki tekerlekli arabalarda atlı taşımacılığın bir uzantısı olmalıdır ki bu sayede Andronovo toplumu en doğuda Hakasya sınırlarına kadar ulaşabilmişlerdir.

⁶⁶¹ A. Z. Beysenov- V. V. Varfolomeev, **Mogilnik Begazi. Tsentralniy Kazahstan v Begazi-Dandıbayevskuyu Epohu**, Edit. V. V. Evdeokimov, s. 104.

5.3. Bronz Çağı'nda Andronovo Kültürü Madenciligi ve Dönemin Maden Ocakları

Orta Asya maden rezervlerinin dağılımı bakımından dünyada en zengin potansiyele sahip bölgelerden biridir. Andronovo Kültürü döneminde bakır madeni cevherinin en yaygın olarak elde edildiği saha Kazakistan topraklarıdır. Orta Asya’da bronzdan yapılmış ilk ürünlere Andronovo Kültürü döneminde tesadüf edilmiştir⁶⁶². Bununla birlikte altın işlemeciliği de ilk kez Andronovo Kültürü döneminde ortaya çıkmıştır. Bronz, doğada saf olarak bulunan bir madde değildir. Bakır ve kalayın alaşımından elde edilmektedir. M.Ö. 2. bin yılda Neolitik Çağ’ın sonunda üretim ekonomisinin değişmesiyle insanlar bakıra kalay, kurşun ve çinko katarak bronz elde etmeyi öğrenmişlerdir ve bu sert maddeyi işleyerek araç-gereç ve silahlar yapmışlardır. Bu metalin insan hayatının en önemli ögesi olduğu döneme Bronz Çağı denmiştir ve M.Ö. 1. bin yıla kadar sürmüştür⁶⁶³.

Kazakistan coğrafyası bakır ve kalay madenleri bakımından oldukça zengindir. Günümüz Doğu Kazakistan’da Ridder, Buhtarm ve Kazansunkur’da; Orta Kazakistan’da Jezkazgan, Kızıl Espe, Karkaralin ve Akşatağ’da bu madenlere ait zengin yataklar mevcuttur. 10 bin ton bakır elde edebilmek için 1 milyon tonluk cevherin işlenmesi gerektirmektedir⁶⁶⁴. Bu yüzden oldukça zahmetli olan bu iş için ciddi insan kaynağı ve zamana, madeni eritebilmek için kullanılan ateşi beslemek için de odun kaynağına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple maden işçiliği beraberinde ormancılığı da bir beceri olarak getirmek zorundadır. Ağaç bakımından fakir olan bozkır sahasında muhtemelen ağaç ihtiyacı, ağaç bakımından zengin orman-taygadan elde edilmiş olmalıdır. Tüm bu işleri kolaylaştıran ise kaya tasvirlerinde bronz devrine ait en sık görülen öküz ve atların çektiği tekerlekli arabalar olmalıdır.

⁶⁶² Akişev, *Epoha Bronzı Tsentrlnogo Kazahstana*, s. 13.

⁶⁶³ K. Kaipakar, “Eski Dönemde Kazakistan”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Rap. Mehmet Saray, s. 10.

⁶⁶⁴ Akişev, *Epoha Bronzı Tsentrlnogo Kazahstana*, s. 13.

Orta Kazakistan'da sahasında antik madencilik üzerine ilk çalışmalar XVIII.-XIX. yüzyıllar arasında İ. P. Falka, P. İ. Rıçkovo tarafından Jezkazgan, Kızıl Espe, Karkaralinsk ve Akşatağ'da yapılmıştır. Ekim Devrimi'nden sonra ise bölgede K. İ. Satpaeva, V. A. Pozuhina ve N. V. Valukinsko çalışmalar yapmıştır. Elde edilen verilere göre Jezkangan bölgesindeki antik madenlerden 1 milyon ton, Uспен madeninden 200 bin ton bakır cevheri elde edilmiştir⁶⁶⁵. Bronz elde etmek için ihtiyaç duyulan kalay cevheri ise Atasu'dan elde edilmiştir⁶⁶⁶. Jezkazgan bölgesindeki Uспен-Spasskoy bölgesi Sarı-bulak antik bakır madeni Atasu I yerleşimine 20 km uzaklıkta olup maden işlerinde kullanılan keramiklerin Atasu I yerleşimi ile uygun olduğu tespit edilmiştir ve M.Ö. 2. bin yılın dördüncü çeyreğine tarihlendirilmiştir⁶⁶⁷.

Maden kazı çalışmalarında büyük baş hayvan ve maral kemik ve boynuzları ile taştan ürünler kullanılmıştır. Orta Kazakistan'da toprağın yıkımından sonra elde edilen malzeme madene yakın sitelerde işlendikten sonra elde edilen cevherler yerleşim yerinde eritme, döküm, dövme, pres ve kesme işlemlerine alınmıştır. Bu dökümhanelerde bronz elde etmek için kullanılan kalay oranının % 8 civarında olduğu düşünülmektedir⁶⁶⁸.

Doğu Kazakistan bölgesi ve güneyindeki Altay Kray bölgesinde de antik bakır, kalay ve altın madenleri olduğu tespit edilmiştir. Bölgedeki eski madenlerle ilgili ilk rapor çalışması 1780'de P. S. Pallas tarafından yapılmıştır. Ardından 1824'de İ. P. Falka, 1819'da G. Spassko, 1857'de E. İ. Eyhvolda, 1874'de İ. Lavrova, 1903'de G. D. Romanov ve 1941'de L. P. Levitsko çalışmalarda bulunmuştur⁶⁶⁹. Bronz Çağı altın damarları Kazançunkur'da, Kalbin sırtlarında, Boko, Sentşe ve Akjale'de elde edilmiştir. Ridder, Zıryanov, Zmeynogorsk, Buhtarm, Belousev,

⁶⁶⁵ Margulan-Akişev-Kadırbayev-Orazbayev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 266.

⁶⁶⁶ A.g.k, s. 270.

⁶⁶⁷ S. U. Haumbayev, "Hronologiya Drevnih Rudnikov Tsentralnogo Kazahstana, **Voprosu Perodizatsii Arheologicheskikh Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov s. 109.

⁶⁶⁸ Akişev, **Epoha Bronzi Sentrolnogo Kazahstana**, s. 13.

⁶⁶⁹ Çernikov, **Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi**, s. 118.

Loktevsk, Moskvitinsk, Snegirevks ve Kalbin'de Kuludjuna'da, Narım'da Korçiga, Sarı-Dır, Djaltır'da antik dönemde bakır elde edildiği tespit edilmiştir. Çernikov'un 1935-1937 yılları arasında yaptığı tetkikler sonucunda Doğu Kazakistan'da kalay cevheri de bulunduğu, Ub Irmağı'nın üst akımlarından başlayan damarların Kalbin sırtlarının orta ve doğu kısmına, oradan Narım sırtlarına ve Doğu Türkistan sınırlarına ulaştığı ve yaklaşık 350 km'lik bir alana yayıldığı ifade edilmektedir⁶⁷⁰.

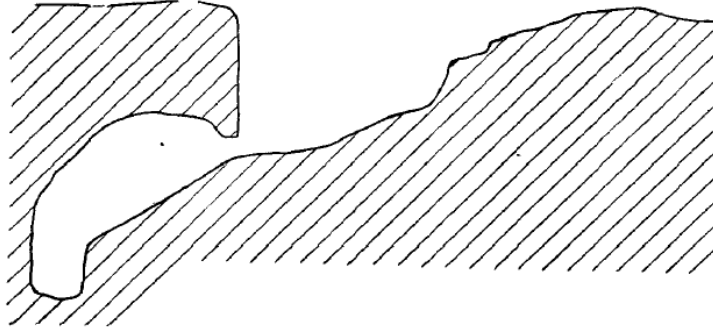
Ural bozkırlarında Andronovo Kültürü'nün yayıldığı sahada da bronzun hammaddesi olan kalay ve bakır madenleri bakımından oldukça zengin olduğu bilinmektedir. Ural sırtlarında özellikle güney doğu bölgelerinde zengin bakır rezervleri mevcut olup antik bakır madenleri Uy Irmağının üst akımlarında, Güney Ural'da, Sonarka, Uvelka ve Kançar ve Çelyabinsk'deki Troitsk Irmağı kollarında bulunmuştur. Çıkolov bölgesindeki Kargal ve Ural Irmağı'nda, Domborov bölgesindeki Uşkat ve Kiimbay Irmakları'nda ve Başkurdistan bozkırlarında da bakır madenleri keşfedilmiştir⁶⁷¹.

Bölgedeki kalay madenlerine ise Çelyabinsk'in kuzey batısında Küçük ve Büyük Kurgaş Irmakları'nda, Kurgaş Elga köyünde bulunmaktadır⁶⁷². Bu bölgedeki antik madenler uzunluğu ve derinliği birkaç metre olan çukurlardan ibaret olup yerleşim yerlerinde yapılan kazılar sonucu elde edilen malzemelerin cevher eritmek için kullanıldığını ve eriyik haldeki malzemenin kilden kepçe yardımıyla döküm kaplarına alındığını ve soğumaya bırakıldığını göstermektedir.

⁶⁷⁰ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 19-20.

⁶⁷¹ Salnikov, *Očerki Pamyatniki İstoriyi Urala*, s. 44.

⁶⁷² A.g.k, s. 45.

Çizim 5.27: Ural sahasında Çelyabinsk bölgesi Koçkar havalisinde Kamenke Irmağı yakınlarında 1950 yılında incelenen Andronovo Kültürü dönemine ait kalay madeni çizimi (Salnikov, **Oçerki Pamyatniki İstoriyi Urala**, s. 45).

Andronovo Kültürü'ne ait abidelerde daha çok Bronz Çağı'nın bir sonucu olarak bronzdan ve bakırdan üretilmiş malzemeler ele geçirilmiştir. Bu dönemde döküm çukurunda eritilen bakır soğutulmakta, tokmakla ezilmekte ve pres kalıpları ile yassılaştırılarak yeni şekiller verilmekte ve süslenmektedir⁶⁷³. Döküm ürünler arasında yaprak formu hançerler, ok uçları, halka formu aynalar ve bikonik boncuklar, dövme usulüyle yapılanlar arasında dörtüzlü biz, kil çömleklerin tamirinden kullanılan klipsler vardır. Diğer bronz ürünler olan süs eşyaları da ağırlıklı olarak dövme, presleme ve kesme işlemleri ile yapılmıştır⁶⁷⁴. Elde edilen pek çok süs eşyalarının arasında altın kaplama ürünler de mevcut olup Kenzekol buluntuları da eşsiz güzellikleri ile bilinmektedir.

Madenlerin işlenmesiyle silahlar (kabzası haç şeklinde yassı bıçaklar, zincirle örülmüş kaplı göğüs zırhı, mızrak ve ok uçları vb.), süs eşyaları (rozetler, boncuklar, bilezikler, küpeler vb.), tarım aletleri (orak, keski ve kazmalar) yapmışlardır. Alekseyev Andronovo Kültürü yerleşiminden elde edilen bronz ürünler buluntu yerinde geniş olarak yayılmıştır. Tom civarında elde edilen aletlerin yapısının İskitlerin erken dönemlerine yakın olduğu ifade edilmektedir⁶⁷⁵.

⁶⁷³ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 95.

⁶⁷⁴ Akişev, **Epoha Bronzi Sentrolnogo Kazahstana**, s. 14.

⁶⁷⁵ Kiselev, **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 96.

Madencilik işlerinde kullanılan aletlerin taş ve hayvan kemiklerinden yapıldığı elde edilen malzemlerle ortaya koyulmuştur. Bu işlerde havan, çekiç, döveç gibi malzemelerin sert kayalardan ve kemiklerden yapıldığı görülmüştür.

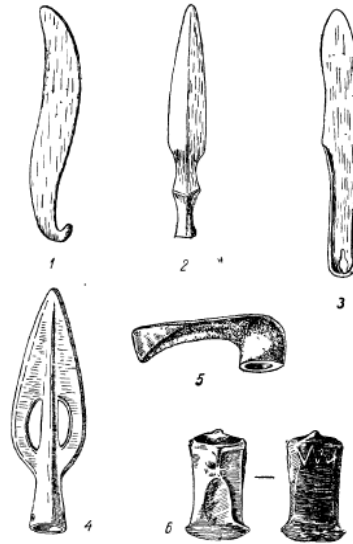
Resim 5.15: Kazakistan Altayları'nda Bronz Çağı'nda maden işlerinde kullanılan hayvan boynuzları (Ermitaj Müzesi'nden Elvin Yıldırım Arşivi 2015).

Resim 5.16: Bronz Çağı Kazakistan Altayları'nda maden işlerinde kullanılan aletler. (Ermitaj Müzesi'nden Elvin Yıldırım Arşivi 2015).

Resim 5.17: Kazakistan Altayları'nda Bronz Çağı'nda kullanılan yaprak formlu döküm taşı. Döküm kalıbının bir tarafından yaprak formlu bıçak, diğer tarafından ise çatal uçlu keski elde edilmektedir. (Ermitaj Müzesi'nden Elvin Yıldırım arşivi 2015).

Çizim 5.28: Ural sahasından Andronovo Kültürü'ne ait bronz aletler. (1-Orak, 2-Hançer, 3-Bıçak, 4-Mızrak Ucu, 5-balta, 6-balta-kelt [1-İset Irmağı Katay köyü, 2, 3-Küçük Kasargul, 4-Miass, 5, 6 –Güney Ural])

Kazakistan'ın Orta Kazakistan bölümünde tetkik edilen ve mezar gömü usulleri ve antropolojik olarak Andronovo toplumunun devamı olduğu düşünülen Erken İskit⁶⁷⁶ dönemi Tasmolo kurganlarından demir at üzengi ve gem takımları ve erken hayvan uslupek pek çok ürün elde edilmiştir⁶⁷⁷. Margulan tarafından “*bıyıklı kurgan*”⁶⁷⁸ adı verilen kurgan tipine Andronovo Kültürü döneminde Bılkıldak I mezarlarında da tesadüf edilmiştir. Tasmola kurganlarının izleri batıda da doğuda da İskit sanatında izlenmiştir.

Çizim 5.29: Tasmola kurganından elde edilen bronzdan yapılmış at dizginleri

Geleneklerini Andronovo Kültürü'nden alan madencilik işleri ve bronz üretimi M.Ö. 1. bin yılda demirin keşfi ve demircilik zanaatının gelişmesi ile yeni bir dönemin başlamasına sebep olurken, Andronovo Kültürü döneminin torunları oldukları düşünülen ve aynı geleneği sürdüren Karasuk ve Tagar-Taştık kültürleri

⁶⁷⁶ Tasmolo abideleri Yazılı kaynaklarda geçen İssedon ve Arisplar oldukları ve doğrudan Andronovo Kültürü mirasçıları oldukları ifade edilmektedir. Bkz. Margulan.-Akişev-Kadırbayev.-Orazbayev, **Drevniyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, s. 409.

⁶⁷⁷ A.g.k, s. 408.

⁶⁷⁸ A.g.k, s. 306.

döneminde madencilik ve zanaatde demir ürünlerinin yanısıra bronz ürünler de verilmeye devam edilmiş, bu zanaat Hunlar ve Gök-Türkler döneminde ileri bir safhaya gelmiş ve bir ruh kazanarak destanlarına konu olmuş ayrıca demirci toplum olarak nitelendirilmelerine sebep olmuştur.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin en eski devirleri onlara ait kemik kalıntıları ve bıraktıkları mikrolit (taşlardan yapılmış prizma şeklinde billurlar) veya keramik ürünler vasıtasıyla tanımlanmaya çalışılmaktadır. Bu bakımdan ilkel insanların yaptıkları kemik ve taş ürünler, bu ürünlerin yayılım sahaları ve birbirleri ile olan ilişkileri günümüzde genetik bilimi ve ileri radyokarbon testleri ile sonuçlandırılmaya çalışılmaktadır. Fakat her geçen gün devam eden çalışmalar yeni meseleler ortaya çıkarmakta ve yeni bulgular çözümle birlikte tartışmalar da getirmektedir. Bu bakımdan arkeoloji ve tarih bilimi dipsiz bir kuyu gibi görünmektedir. Osteoloji (kemik bilimi), antropoloji, genetik, litoloji (taş bilimi), jeoloji, arkeoloji vb. disiplinler arası çalışmalarla da meselelere açıklık getirmeye çalışılmaktadır.

İnsanın yaşadığı coğrafyaya ait tüm özellikler toplum yaşamının şekillenmesinde başrol oynamıştır. İklim, doğa şartları, hayvan ve bitki türleri ile o coğrafyanın yeryüzü şekilleri insana dair her gelişimde etkili olmuştur. Mağaraları güvenli sığınak olarak gören ilkel insan avcı ve toplayıcı hayat tarzını iklim şartlarına bağlı olarak terk etmeye başlamıştır. Bu elbette on binlerce yıllık bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Zamanla kendine ait meskenler ve günlük hayatında kullanacağı eşyaları icat etmeye başlamıştır. Bunların arasında kendilerini koruyacak aletler de vardır. Yumuşayan iklim mağarada yaşayan ve beraberinde pek çok kemik hastalığını da getiren insanı açık havaya, su kenarlarına götürmüştür. Yaptıkları ilkel meskenler ile artık bambaşka bir hayat tarzı ortaya çıkmıştır. Yontularak yapılan kemikten ve taştan aletler ile mikrolitler uzun yıllar devam etmiştir. Fakat ilerleyen dönemlerde kil, su, kum ve bitki liflerinin karışımı ile kilden çömlek, tas-tabak yapımı başlamıştır. Orta Asya için en erken keramik kültürünün Türkmenistan'da keşfedilen Anau Kültürü dönemine (M.Ö. 4. bin yıl) ait olduğu tespit edilmiştir. Yapılan kazılar sonucunda kültür tabakalarında en erken dönemden en geç döneme kadar muazzam bir yerleşik kültürün olduğu görülmüştür. Ardından yine Türkmenistan'da Namazga Tepe olarak adlandırılan ve Bronz Çağı'na değin devam eden yüksek bir yerleşik kültür sitesi keşfedilmiştir. Artık toprak içerisinde bulunan mineraller işlenmeye ve döküm işleri yapılmaya başlanmıştır. Orta Asya coğrafyası

için bu yerleşik hayat kültürü uzun yıllar devam etmiştir ve pek çok arkeolojik site keşfedilmiştir. Bulundukları yere ithafen her siteye farklı adlar verilmiştir. Ural sahasında bu ad baskın kültür olarak Srubna ve ilerleyen dönemlerde Abaşev, Çerkaskul vd., Hazar Denizi'nden Tobol havzasına değin Keltamınar, Yenisey havhalisinde Afanesyevo gibi adlarla anılmışlardır. Andronovo Kültürü ise bu geniş topraklarda en geniş yayılma alanına ulaşmış bir kültür dönemidir.

Uzmanların uzun yıllar yaptıkları araştırmalar sonucunda M.Ö. 1700-1200 yılları arasında Ural Dağları'nın doğusundaki bozkır-orman sahasından, Kazakistan bozkırları ve Hakasya topraklarına kadar ve bu sahanın kuzey ve güneyindeki topraklarda yayılım izlerinin görüldüğü Andronovo Kültürü, Orta Asya milletlerinin şekillenişinde anahtar rol oynamıştır. Son yapılan çalışmalarla ise Andronovo Kültürü'nün sanılanın aksine artı 350 yıllık bir geçmişe daha sahip olduğu tespit edilerek M.Ö. 2150 yıllarına tarihlendirilmesi yapılmış ve daha geç bir döneme kadar devam ettiği tespit edilmiştir. Bölgedeki tarım kültürüne dayalı yerleşik hayat şeklinin bırakılıp hayvancılık ekonomisine dayalı önce yaylacı, yarı göçer ve ardından göçer hayat şekli Andronovo Kültürü döneminde ortaya çıkmıştır. Bu yayılmanın en büyük kolaylaştırıcı sebebinin atın evcilleştirilmesi, dizginlerin keşfi ve atın bir besin ögesi dışında binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanması düşünülmektedir. Bu bakımdan Andronovo toplumunun yayıldığı Ural orman bozkır sahası, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan ve Güney Sibirya Altay-Sayan Dağları ve Tanrı Dağları'nda Andronovo Kültürü abideleri (yerleşimler, kurganlar, kurban yerleri ve maddi kültür unsurları) tespit edilmiştir. Çalışmamızda dağılım sahası bakımından en geniş topraklara sahip olduğu için başta Kazakistan bölgesi Andronovo Kültürü dönemine ait yerleşim yerleri, kurganlar ve kurban alanları, ardından Ural sahası Andronovo Kültürü abideleri, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan sahasındaki buluntu yerleri, Güney Sibirya Andronovo Kültürü abideleri tespit edilerek söz konusu abidelerin Andronovo Kültürü'nün kronolojik olarak hangi safhasına tekabül ettiği sunulmuştur. Söz konusu edilen abideler arkeoloji raporlarında bulunan aslına uygun çizimleri veya varsa fotoğrafları ile desteklenmeye, haritalar ile de tam olarak konumları verilmeye çalışılmıştır.

Söz konusu kültür dönemi keramik kültürüne de yeni bir boyut kazandırmıştır. Çömlekçi çarkının kullanılmaya başlanmasıyla düztabanlı olarak yapılan çömleklerle yiyecekler artık ocak üstünde Afanasyevo Kültürü döneminde olduğu gibi çengellere ateş üstünde asılarak değil doğrudan ocakta ateş üzerine bırakılarak pişirilmeye başlanmıştır. Düztabanlı çömlek kültürü sanki tek bir elden çıkmış gibi aynı dekorasyon öğelerine sahiptir ve bu bakımdan yayıldığı bu geniş coğrafyada diğer kültür dönemlerinden kolayca ayırt edilebilmiştir.

Madenciliğin gelişimi ile bakır ve kalay cevherlerini işleyen Andronovo insanı tüm bu geniş sahaya seymın türbin adı verilen silahlarını (hançer-balta vb.) bırakmışlardır. Urallardan Çin'e kadar seymın türbin ürünlerinde bir birlik söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Muharip Andronovo insanı metalürji bilgisi sayesinde Bronz Çağı'nın en ileri aletlerini yapmışlardır. Bakıra aynı oranda uyguladıkları kalay karışımı ile taştan döküm kalıplarında bronzdan ok, hançer, bıçak, mızrak gibi aletler dökmüşler. Dökümhanelerini yerleşim yerlerine yani su kenarlarına yakın kurmuşlardır. Milyonlarca ton bakır cevheri Kazakistan antik madenlerinden elde edilmiştir. Devasa ateşlerde eritilerek döküm kalıplarına alınmış presleme, kesme, bükme işlemleri ile savaş sanatının ileri teknolojik ürünlerini ortaya koymuşlardır.

Döküm işleri sadece savaş aletleri ile sınırlı kalmamıştır. Bronz döküm kalıplarında Andronovo Kültürü dönemi karakterini taşıyan süs eşyaları ve takılar imal edilmiştir. Altının bu dönemde işlenmeye başlaması ile Andronovo Kültürü mezarlarından altın kaplama takılar elde edilmeye başlanmıştır. Kuyumculuk zanaatının bu dönemde oldukça ileri olduğu elde edilen malzemelerle ortaya konulmuştur. Elde edilen malzemeler arasında kadın mezarlarından çıkarılan küpeler, kolyeler, yüzük ve bilezikler ve giysi, başlık ve ayakkabıların süslemesinde kullanılan boncuklar ve aplikler bulunmuştur. Söz konusu süs eşyalarının arasında hayvan dişleri ve su canlılarına ait kabuklar da tespit edilmiştir.

Başlarda yerleşik hayat izlerinin bulunduğu ve büyükbaş hayvan ağıllarının tespit edildiği dönemde büyükbaş hayvancılığın getirdiği zorluklar ve bozkırın çetin

kış şartlarında büyükbaş hayvan bakımının zorluğu koyunun ehlileştirilmesi ile son bolmuş ve ağırlıklı olarak küçükbaş hayvancılıkla uğraşılmaya başlanmıştır. Küçükbaş hayvanların yavrulama sayısının fazlalaşması sürülerin artmasını sağlamıştır. Kışın bile kar altında otu eşeleyerek bulan koyun Andronovo hayvan besiciliğinde daha pratik görülmüştür. Zamanla hayvan sürülerinin artmasıyla otlaklar yetersiz gelmiş ve Andronovo insanı önce yerleşimlerinden fazla uzak kalmamak ve geri dönmek şartıyla otlak peşine düşmüşlerdir. Bu kısa süreli gidiş-gelişler zamanla daha uzak mesafelere çıkmıştır. Sürüler ve insanların nüfusu artmış ve otlaklar iyice yetmez olmuştur. Bozkırda bu hareket yatay yönlü iken dağlık kesimlerde dikey yönlü gelişmiştir ve (tahminen nisan-mayıs aylarından itibaren) baharda havaların ısınmasıyla hayvanlar dağların yüksek kesimlerine götürülmüşler ve havaların soğumasıyla da geri dönmüşlerdir. Yaylacılık ve atlı göçer bozkır yaşantısının temelleri bu dönemde atılmıştır.

Bu hayat tarzı beraberinde mesken değişikliğini de getirmiştir. Andronovo toplumunun ırmak kenarlarının yüksek teraslarında kurdukları yerleşim yerlerindeki meskenler toprağın kazılarak yarı zemin şeklinde temel üzerine kurulmaktaydı. Kazılan ve düzlenen zemine açılan çukurlara sırik ve meskenin ortasına çatıyı tutması için çakılan kütüklerin üzeri ve etrafı kamışlar ve ağaç parçaları ile kapatılırdı. Kimi yerleşimlerde de meskenler kil ile sıvanarak izolasyonu sağlanırdı. Fakat göçer hayat şartları bu ev kurma işinin zahmetli olması sebebiyle terk edilmesini ve Andronovo toplumunda bu mesken tipinden yurt tipi eve geçiş yapılmasını gerektirmiştir. Kızlasov'un çalışması yurt tipi eve geçiş süreci ve Türklerin yaygın olarak kullandıklarını ev tiplerinin oluşumunu göstermesi bakımından oldukça önemli bulunmuştur.

Andronovo Kültürü döneminde hayvancılık ileri bir aşamaya gelmiştir. Hayvanların sadece et, süt ve kemikleri değil, kırılan yünleri de kullanılmaya başlanmıştır. Kaba yünlü merinos cinsi koyunların yünleri ilkel ip eğirme makineleri ile ip şekline dönüştürülmüştür. Dokunan iplerden giysiler örülmüştür. Bu döneme ait çok fazla bütün halde giysi elde edilememiş olsa da mezarlarda cesedin baş kısmından elde edilen dokuma parçalarından kulaklı ve boyun altından bağlanabilen

başlıklar ördükleri tespit edilmiştir. Kadın kıyafetleri oldukça gösterişli olup bütün kadın kıyafetlerinde bronzdan, hayvan dişlerinden ve su kabuklarından yapılmış süsler elde edilmiştir. Hayvanların derisinden elbiseler ve ayakkabılar dikilmiştir. Dikiş işlerinde kullanılan içinden ip geçirilmiş halde kemik iğneler tespit edilmiştir. Lisakovks mezarlarında tespit edilen keçe numuneleri de Andronovo toplumunun keçe yapmayı bildiklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Andronovo toplumunun yayılım sahasının en erken numunelerinin Ural bölgesi Zaural sahasında bulunduğu tespit edilmiştir. Ural sahasından yayılım doğuya doğru Batı Sibiry ve Kazakistan bozkırları, güneyde Aral Gölü çevresi, Kazakistan üzerinden Altaylar ve Kırgızistan; Kırgızistan üzerinden Yedisu ve Tanrı Dağları bölgesi ile Doğu Türkistan'a doğru gerçekleşmiştir. Söz konusu güzergâh Bronz Devrinin en mükemmel kaya resimlerinin de bulunduğu sahadır. Andronovo toplumunun ilerleyişi takip edildiğinde Bronz Çağı'nın en görkemli tasvirleri olan güneş başlı adamlar, atların ve öküzlerin çektiği arabaların tasvirleri, büyük boynuzlu öküzler ve çeşitli av ve savaş sahnelerinin de güzergâhı tespit edilmiştir. Bu bakımdan dağların yüksek kesimlerindeki kaya resimlerinin Andronovo Kültürü abideleri ile paralellik gösterdiği ve söz konusu kaya resimlerinin Andronovo Kültürü dönemine tarihlendirildiği tespit edilmiştir. Tamgalı Say, Oy-Jaylu Saymalı, Karatağ gibi kaya resimlerinin yoğunlukta olduğu merkezlerin aynı zamanda birer dini merkez oldukları tespit edilmiştir.

Andronovo Kültürü karakteristiğinin en yoğun işareti mezar gömü usulleri olmasının yanısıra mezar çukurlarında ölünün hemen yanbaşıda ölü aşı olarak bırakılan çömleklerin üzerindeki desenlerdir. Bu çömleklerdeki desenler genel olarak geometrik şekiller ihtiva etmekte olup çömleklerin üzerinde balıksırtını andıran motifler, inci tanesini andıran küçük çukurlar, boru şeklinde olan meander çizgiler ve taralı üçgenlerden oluşmaktadır. Çömlekler üzerindeki desenler üzerinde yapılan incelemeler ve desenlerin geniş analizi ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu desenlerin Türk dünyasında oldukça sık rastlanan tamgalarla uyumlu oldukları tespit edilmiştir. Günümüz Türk cumhuriyetlerindeki halı ve kilim desenlerinde ve neredeyse tüm

sanat malzemelerinde hâlâ bu tamgaların kullanıldıkları tespit edilmiştir. Hatta bu tamgalardan Türk runik alfabesinin de oluştuğu iddialar arasındadır.

Andronovo Kültürü'nün kökeni meselesi de yıllardır uzmanlar tarafından tartışılan bir meseledir. Siyasi ve ideolojik görüşlerinden sıyrılmayanlar dil teorilerine dayanarak meseleye yaklaşmakta ve bu kültürün temsilcilerinin Hint-Avrupalı oldukları tezini ileri sürmektedirler. Antropolojik, etnografik ve tarihi ilişkiler Andronovo toplumunu Türk milletinin teşekkülünde yer aldığı tezine daha fazla yaklaştırmakta ve bunu savunan ilim adamlarının sayısı her geçen gün artmaktadır. Andronovo toplumun ardında bıraktıkları maddi kültür unsurları takip edildiğinde coğrafi olarak yayılımın son bölgesi olan Yenisey havalisinde M.Ö. 1. bin yıldan itibaren Karasuk Kültürü ile eş zamanlı olarak Andronovo Kültürü yaşamaya devam etmiştir. Söz konusu döneme ait yapılan çalışmalarda hem genetik, hem arkeolojik abidelerde hem de etnografik malzemelerde Karasuk Kültürü ve Andronovo Kültürü insanının birbirinin devamı olan veya akraba olan topluluklar olduğu, aynı şekilde Karasuk dönemini takip eden Tagar ve Taştık kültürleri ve bu döneme ait İskit/Saka grupları ile olan akrabalık ilişkileri ortaya koyulmaya gayret edilmiştir.

İskit/Saka grupları ve Gök-Türk mezarlarında yapılan antropolojik çalışmalar her iki toplumun antropolojik tipinin Andronovo insanı ile olan uyumunu göstermiştir. Bu bakımdan İskit ve erken Türk mezarları antropolojik raporları üzerinde de durulmaya gayret edilmiş, İskit ve Türklerin Andronovo toplumu ile aynı antropolojik tipte yani Avrupai tipte oldukları belirlenmiştir. Karasuk Kültürü ve ardından gelen Tagar Taştık abideleri döneminde Çin kroniklerinin bölgede yaşayan milletler hakkındaki bilgilerine başvurulmuş, söz konusu dönemde Andronovo toplumunun doğrudan torunları oldukları düşünülen Ting-ling boylarının yaşadıkları tespit edilmiştir. Tinglingler Çin kroniklerinde Hunlarla birlikte anılan ve onlarla aynı dili yani Türkçeyi konuşan bir Türk topluluğudur. Bu bakımdan M.Ö. 2150 yılında Ural bölgesinde erken dönem eserleri tespit edilen Andronovo toplumunun atlı göçer bozkır hayatına geçişi ile ulaştığı son bölgeler olan Yenisey havalisinde zamanla gerçekleşen üretimdeki ilerlemeler sonucunda bölgede erken Türk

dönemine kadar gelişimini tamamladığı ve Türk dili temelli olarak karizmatik lider öncülüğünde millet egemenliği görülmüştür ve devlet kurumunun ortaya çıktığını söylemekte bir beis yoktur. Bu dönemle birlikte Orta Asya'nın geniş coğrafyasından Avrupa içlerine kadar çeşitli sebeplerle hâkimiyet altına alınan bölgelere Türk yayılımının başladığı görülmektedir.

EKLER

Fotoğraf 1: Abakan Müzesi Andronovo Kültürü Çömlek

Fotoğraf 2: Doğu Türkistan Altay Müzesi üçgen taramalı bir çömlek.

Fotoğraf 3: Kain Müzesi Andronovo Kültürü M. . 1500.

Fotoğraf 4: Om Müzesi Andronovo Kültürü   mlek.

Fotoğraf 5: Ermitaj Müzesi'nde sergilenen Yenisey bölgesinde bulunan Andronovo Kültürü ürünleri (M.Ö. 1400-1200).

Fotoğraf 6: Ermitaj Müzesi'nde sergilenen Kazakistan Altay'ında bulunan Andronovo Kültürü balta uçları.

Fotoğraf 7: Ermitaj Müzesi'nde sergilenen Andronovo Kültürü çömlekleri

Fotoğraf 8: Kazakistan Altayları'nda bulunan Andronovo Kültürü süs eşyaları.

Fotoğraf 9: Ermitaj Müzesi'nde sergilenen Andronovo Kültürü dönemi bronz küpeler.

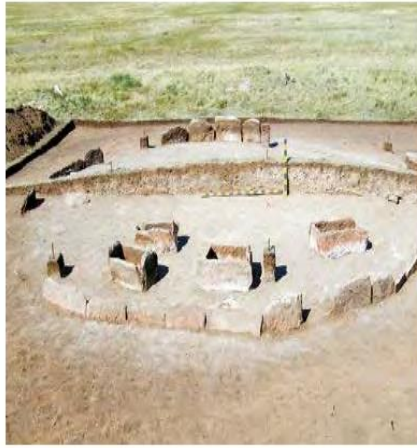

Fotoğraf 10: Soldaki ahşaptan yapılmış ve altı kırılmış vaziyetteki mutfak eşyası Yenisey havzasındaki kazı çalışmalarında A. Askarov tarafından Pristan I Andronovo mezarından elde edilmiş olup Ermitaj müzesinde sergilenmektedir⁶⁷⁹ ve sağda bulunan kil çömlek ise Doğu Türkistan Altay'larındaki çalışmalarda elde edilmişlerdir ve farklı malzemeden yapılmış iki ürün üzerindeki süslemeler ise neredeyse aynıdır.

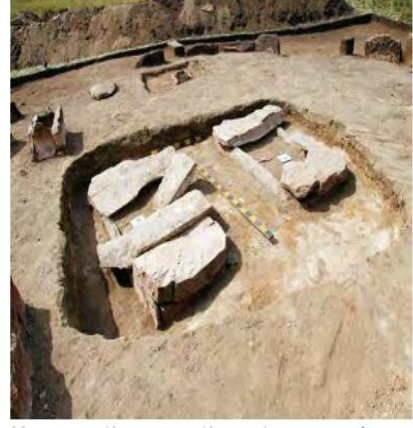
⁶⁷⁹ M. P. Gryaznov, "Raboti Krasnoyarskoy Ekspeditsii", **KS 100**, Edit. T. S. Passek, s. 67.

Fotoğraf 11: S. V. Kiselev tarafından Abakan’da erken Andronovo kurganı 4 no’lu mezarda keşfedilen kemikten insan tasviri plakalar. (**Hakasya Cumhuriyeti Abakan Tarih Müzesi Elvin Yıldırım Arşivi**).

Fotoğraf 12: Kazakistan’ın Karagandin bölgesinde keşfedilen Kızılkol Kurgan 1 güney görünümü ve mezar içi (A. İ. Kukuşkin, “Mogilnik Kızılkol. Kurgan 1”, **Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe**, Kustanay-Almatı, 2015, s. 404.)

Fotoğraf 13: Kazakistan'ın Karagandin bölgesinde keşfedilen Kızılkol Kurgan 1, 4. no'lu ve merkezi 8 ve 9 no'lu mezarların görünümü (A. İ. Kukuşkin, “Mogilnik Kızılkol. Kurgan 1”, **Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe**, Kustanay-Almatı, 2015, 404.)

KAYNAKLAR

- Abdokimov, Abdijapar (1994), **İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)**, Kabinet, Almatı.
- Abdulganeyev, M. T. (2001), “Kulturno-Hronologičeski Kompleksı Gorodişa Elbanka”, **Drevnosti Altaya**, Edit. V. İ. Soyenov, No:6, Gorno-Altay, 80-88.
- Abetekov, A. (1963), “Pogrebeniya Epohi Bronzı Mogilnika Tegirmen-Say”, **KS 93**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 93-96.
- Ageeva E. İ.-Patseviç, G. İ. (1958), **İz İstorii Osedlh Poselenii i Gorodov Yujnogo Kazahstana**, Trudı İİAE, Alma-Ata.
- Akişev, K. A. (1953), **Epoha Bronzı Sentrolnogo Kazahstana**, Avtoreferat, Leningrad.
- Akişev, K. A.-Kuşaevev, G. A. (1963), **Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli**, ANKazSSR, Alma-Ata.
- Akişev, K. A. (1973), **Saki Aziatskie i Skifi Evropeiskie/ Arheologičeskie İsledovaniya v Kazahstana**, Astana.
- Akişev K. A.-Baypakov, K. M. (1979), **Voprosu Arheologii Kazahstana**, Alma-Ata.
- Aksoy, Mustafa (2011), “Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları”, **Türk Yurdu**, Sa: 288.
- Aksoy, Mustafa (2014), **Tarihin Sessiz Dili Tamgalar**, Yeni Ufuklar Derneği Yay. İstanbul.
- Alayeva, İ. P. (2002), “Kolodtsı Poselenii Bronzovogo Veka Urala-Kazahstanskovo Regiona”, **Severnaya Evraziya v Epohu Bronzı: Prostranstvo, Vremya, Kultura**, Edit. Y. F. Kuryişin, İzdatelstva Altayskovo Universitete, Barnaul.
- Aleksandroviç, R. A. (2014), “İstoriografiçeskie Problemi Vizaymodeistvia Drevnevo Haseleniya Kulundinskoy Ravnini na Territorrii Altayskogo Kraya v Epohu Ranney Bronzı”, **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii**, No: 7 (19), Gorno-Altaysk.

- Alekseyeviç, K. İ. (2014), “İseldovaniya na Mogilnike Epohu Bronzı Jilandı 4”, **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii**, No: 7 (19), Gorno-Altaysk.
- Ali Şir Nevai, (1996), **Muhakemetül Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)**, Haz. F. Sema Barutçu Özönder, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.
- Andronovskaya Kultura**, (1966), Edit. B. A. Rıbakova, Arheologiya SSSR, C. 1, Moskva-Leningrad.
- Aristov, N. A. (2014), **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul.
- Arslanova, F. H. (1973), “Pamyatniki Andronovskoy Kulturi İz Vostočno-Kazahstanskoy Oblasti”, **SA**, No:4, Edit. A. V. Artsihovskii, Moskva, 160-169.
- Askarov, A. (1963), “Poseleniye Zaman-Baba”, **KS 93**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 86-93.
- Askarov, A. (1970), “Mogilnik Epohı Bronzı v Muminabad”, **KS 122**, Edit. İ. T. Kuriglikova, Moskva, 64-67.
- Askarov, A. (2005), “Ariyskaya Problema: Novıy Podhodı i Vzglyadı” **İstoriya Uzbekistana v Arheologičeskih Pismennıh İstočnikah**, Edit. A. A. Anarbayev, Taşkent.
- Aşık, Alpaslan (2006), **Kırgızistan’daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek.
- Avanesov, N. A. (2002), “Novıy Materialı Epohı Bronzı Zarafşanskoy Dolını”, **Arheologičeskie İsledovaniya v Uzbekistana 2001 g**, Edit. T. Ş Şirinov, Taşkent.
- Atayolu, Sabri (1943), “Türk Kırmızıısı” **İkinci Türk Tarih Kongresi**, İstanbul.
- Aytbayev, A. (2002), “İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri”, **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Ankara.
- Azbelev, P. P. (2008), “Hunnskie Elementı v Taştıkskom Dekore”, **İzuçeniya İstoriko-Kulturnovo Naslediya Naradov Yujnoy Sibiri**, Vıp:7, Edit. V. İ Soenova, Gorno-Altay, 66-75.

- Bahar, Hasan (2013), “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, **Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı**, Selçuk Üniversitesi Yay, Konya.
- Balşoy Etimologiçeskiy Slovar Ruskovo Yazıka**, (2013), Der. M. V. Kılıмова, Moskova.
- Balşoy Atlas İstorii i Kulturi Kazahstana**, (2008), Edit. Abdibek Şarbekoviç Bimediyev- Kanat Uskenbay, Abdi, Astana.
- Bartold, V. V. (2010), **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul.
- Bayat, Fuzuli (2007), **Türk Mitolojik Sistemi**, C.I, Ötüken Yay. İstanbul.
- Baypakov, K. M.-Taygambetov, J. K.-Jumaganbetov, T. (1993), **Arheologiya Kazahstana**, Respublikanskii İzdatelskii Kabinet, Almatı.
- Baypakov, K. M. (1999), “İmperia Drevnih Tyurok. Tuyurskiy Mir”, **Etnopolitiçeskiy i Literaturna-Hudojestvenniy Jurnal**, No-1-2, Moskva.
- Baypakov, K. M.-Maryaşev A. N.-Potapov, C. A.-Goryaşev, A. A. (2005), **Petroglifi v Gorah Eşkiolmes**, Edit. İ. N. Tasmağambetova, Almatı.
- Baypakov, K. M.-Taymagambetov, J. K. (2006), **Arheologiya Kazahstana**, KazNU, Almatı.
- Baypakov, K. M.-Kapekova, G. A.-Boyakin, D. A.-Maryaşev, A. N. (2011), **Sokravişa Drevnego i Srednevekovogo Taraza i Jambılskoy Oblasti**, Edit. K. A.Bozumbayev, Taraz.
- Beckwith, C. I. (2009), **İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi**, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara.
- Bedelbaeva, M. B–Novojenov, V. A–Novojenova, N. V. (2015), **İzobrazitelnie Pamyatniki Kazahskogo Melkocopoçnika**, Edit. V. V. Evdokimov, Saryarkinskii Arheologiçeskii Institut, Karagandı.
- Begaliyeva, A. S.-Keneşbekova, B. E. (2012), **İstoriya Kırgızistana Uçebno-Metodiçeskiy Kompleks**, Bişkek.
- Berezanskaya, S. S.- Gerşkoviç, Ya. A. (1983), “Andronovskie Elementı v Srubnoy Kulture na Ukraine”, **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtiışskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert, Çelyabinsk.

- Bernştam, A. N. (1949), “Osnovniye Etapı İstorii Kulturu Semireçye i Tiyan-Şanya”, **SA XI**, Edit. M. İ Artamanov, Leningrad, 337-385.
- Bernştam, A. N. (1950), **Trudı Semireçenskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii Çuyskaya Dolina**, İzd. Aka. Nauk. SSSR, Moskva-Leningrad.
- Bernştam, A. N. (1997), “**Arheologičeskie Konturu Tiyan-Şanya i Alaya, İzbrannie Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızistana**, C. I, Der, K. Taşbayeva, L. Bedutov, Bişkek.
- Bernştam, A. N. (1998), “İstoriya Kırgız i Kırgızistana sı Drevneyşih Vremen do Mongolskovo Zavoevaniya”, **İzbrannie Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızistana**, Edit. K. Taşbaeva-L. Bedutova, Aybek. Erişim tarihi 14.02.2017.
<http://siteistok.host.net.kg/bibliotek.htm>
- Beysenov A. Z.-Varfolomeev, V. V. (2008), **Mogilnik Begazı. Sentralniy Kazahstan v Begazı-Dandıbayevskuyu Epohu**, Edit. V. V. Evdeokimov, Almatı.
- Bobrov, V. V.-Mihaylov, Yu, İ. (1987), “Kompleks Andronovskoy Kulturu Poseleniya ha Beregu Tambarskogo vodohıranılışa”, **Problemi Arheologičeskih Kultur Stepey Evrazii**, Kemerovo.
- Bobrov, V. V.-Mihaylov, Yu, İ. (1989), **Pamyatniki Andronovskoy Kulturu Ob-Çulımskovo Mejdureçya**, Kemerovo.
- Bokovenko, N. (2002), “Tagar Kültürü”, **Türkler**, C. I, Edit, Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Çev, Alesker Aleskerov, Ankara.
- Butaneyev, V. Y.-Hudyakov, Y. S. (2000), **İstoriya Yeniseyskih Kırgızov**, Hakaskogo Gosuderstvennogo Universitete im N. F. Katanov, Abakan.
- Clauson, Gerard (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London.
- Çernetsov, V. N. (1947), “Rezultatı Arheologičeskoy Razvedki v Omskoy Oblastı”, **KS XVII**, Edit. A. D Udatsov, Moskva-Leningrad, 79-92.
- Çernikov, S. S. (1952), “Vostočno Kazahstanskaya Ekspeditsiya 1950 g.”, **KS XLVIII**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva-Leningrad, 81-93.

- Çernikov, S. S. (1954), "Poseleniye Epohi Bronzi v Severnom Kazahstane", **KS 53**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva, 29-50.
- Çernikov, S. S. (1957), " K İzuçeniyu Drevney İstorii Vostoçnogo Kazahstana", **KS 69**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva, 12-22.
- Çernikov, S. S. (1960a), **Vostoçny Kazahstan v Epohu Bronzi**, İzdatelstva Akademiyi Nauk SSR, Moskva.
- Çernikov, S. S. (1960b), "o termine rannıe kočevniki", **KS 80**, Edit. T. S. Passek, 17-22.
- Çeşmeli, İbrahim (2017), **İskitler, Hunlar ve Göktürkler'de Din ve Sanat**, Cinius Yay. İstanbul.
- Chavannes, E. (2013), **Çin Kaynaklarına göre Batı Türkleri**, 2. Baskı, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yay. İstanbul.
- Çıvır, L. A. (1986), "Sıravnitelnyy Oçerk Traditsionnykh Ukraşeniy Uygurov i Sosednykh Narodov Tsentralnoy i Srednoy Azi (XIX-naçalo XX)", **Vostoçnyy Turkestan i Sredniyaya Aziya**, Editör, B. A. Litvinskiy, Moskova.
- Çindin, A. Yu. (1987) "Otnositelnaya Hronologiya Mogilnikov Epohi Razvitoy Bronzi", **Voprosu Perodizatsii Arheologičeskikh Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, Izd. KarGU, Karaganda, s. 36-43.
- Çlenova, N. L. (1963), "Pamyatniki Perehodnogo Karasuk-Tagarskogo Vremeni v Minusinskoy Kotlovine", **SA**, No:3, Edit, A. V. Artsihovskii, Moskva, 48-67.
- Çlenova, N. L. (1983), "Osnovy Hronologii Andronovskikh Pamyatnikov Federovskogo Tipa", **Bronzovyy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert, Çelyabinsk.
- Çoruhlu, Yaşar (2001), "Göktürk Sanatında Dinî Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000**, Ankara.
- Çoruhlu, Yaşar (2004), "Eski Türklerde Ölüm", **Cogito**, Sa.40.
- Çoruhlu, Yaşar (2007), **Erken Devir Türk Sanatı**, Kabalcı Yay. İstanbul.
- Çoruhlu, Yaşar, (2016), **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, Ötüken Yay, İstanbul.

- Debets, G. F. (1932), "Rasovye tip i Naseleniya Minusinskogo Kraya v Epohu Rodovogo Stroy (kı voprosu a migratsiyah v doklassovom obşestve)", **Antropoliçeskiy Jurnal**, nu:2.
- Demirkan, Halim (1993), "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Yeraltı Kaynakları Potansiyeline Yaklaşım", **Türkiye XIII. Madencilik Kongresi**, TMMOB, İstanbul
- Devlet, M. A. (1961), "k Voprosu o Tagaro-Taştıkskih Vzaimootnoşeniyah", **SA**, No:4, Edit. A. V. Artsihovskii, Moskva, 78-88.
- Devlet, M. A. (1976), **Rock Engravings In The Middle Yenisei Basin**, Nauka, Moskov.
- Diyarbakirli, Nejat (1969), "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru" **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Durmuş, İlhami (2002), "Vusunlar", **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara.
- Eberhard, W. (1942), **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, İdeal Matbaası, Ankara.
- Eberhard, W. (1996), **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yay, Ankara.
- Eberhard, W. (2000), **Çin Simgeleri Sözlüğü**, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yay, İstanbul.
- Eberhard, W. (2002), "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Çev. İkbâl Berk, Ankara.
- Eberhard, W. (2007), **Çin Tarihi**, TTK, Ankara.
- Eliade, M. (2003), **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, C. I, Kabalcı Yay, İstanbul.
- Epimahov, A. V. (2012), "Materialı k İstorii Yovelirnogo Dela (Bronzoviy Vek Yujnovo Zauralya)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii**, Sa: 49.
- Epimahov A. V.-Tairov, A. D. (2014), "Andronovskie Drevnosti Bronzovogo Veka Priçelyabinskogo Regiona. Novıe Materialı i Starıe Problemi",

- Vestnik Yujno-Uralskogo Gosudarstvennogo Univeristeta**, Cilt. 14, No:4.
- Epimahov, A. V. (2016), “K Voprosu o Radiouglerodnoy Argumentatsii Ranney Datirovki Alakulskih Drevnostey”, **Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii**, No:3 (34).
- Ermolaeva, A. S. (2012), **Pamyatniki Predgornoy Zoni Kazahskogo Altaya**, Edit. Z. Samaşev, Almatı.
- Esin, Emel (1978), **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı basım)**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Esin, Emel (2002), “İç Asya’da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler”, **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Ankara.
- Esin, Emel (2006), **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, Kabalcı Yay, İstanbul.
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, (2007), Çev. Abdolvahap Kara, Selenge Yay. İstanbul.
- Evdokimov, V. V.-Varfolomeev, V. V. (2002), **Epoha Bronzı Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana**, Edit. V. G. Loman, Karaganda.
- Evtyuhova, L. A. (1947), “Arheologičeskiye Pamyatniki Yeniseyskih Kırızov”, **KS XVII**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva-Leningrad, 158-161.
- Fedoruk, O. A. (2013), “Sovmestnie Zahoreneniya v Pogrebalnom Obryade Andronovskoy Kultury Altaya”, **Novıyı Materialı i Metodi Arheologičeskogo İssledovaniya**, Materialı II Mejdunarodnoy Konferantsii Molodnih Uçenih, 19-21 Marta 2013 g. Edit. V. E. Rodinkova, Moskva, 66-67.
- Formazov, A. A. (1951), “K Voprosu a Proishojdeniyi Andronovskoy Kultury”, **KS XXXIX**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva-Leningrad, 3-19.
- Gamburg, B. Z-Gorbunova, N. G. (1956), “Mogilnik Epohi Bronzı v Ferganskoy Doline”, **KS 63**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva, 85-94.

- Ganiyeva, A. S. (2008), "Problemı Proishojdeniya Sakskey Arheologicheskoy Kultury", **İzvestiya Nan RK**, Seriya Otşestvennih Nauk, No:1, Edit. S. Toraygırova, 61-66.
- Ginzburg, V. V. (1954), "Materialı k Antropologii Drevnego Naseleniya Yujnogo Kazahstana", **SA XXI**, Edit. A. Ya Bryusov, Moskva-Leningrad, 379-397.
- Ginzburg, V. V.- Zalkind, N. G. (1955), "Materialı k Kranologii Kazakov (v svyazi c voprosami etnogeneza)" **Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii**, C. IV, Edit. L. L. Viktorova, Akademi Nauk SSR, Leningrad.
- Ginzburg, V. V.-Trafimova, T. A. (1972), **Paleoantropologiya Sredney Azii**, Akademia Nauk SSR, Moskova.
- Goryačev, A. A. (2009), "O Pogrebalnom Obryade Pozdney i Finalnoy Bronzy v Pamyatnikah Kulsayskogo Tipa Gornoy Zony Semireçye", **Sibirskii Sbornik I, Pogrebalny Obryad Naradov Sibiri i Sopredelnyh Territorii, Kniga 1**, Edit. L. P. Pavlinskaya, Sankt-Peterburg.
- Goryačev, A. A. (2011) "Arheologicheskii Kompleks Turgen. Evolutsiya Drevnih Kultur", **Kazahstana v Epohu Nizavisimosti: İtogi, Perspektivi**, C. I, Materialı Mejdunorodnoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyşennoy 20-letiyu Nizavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiyu İnstituta Arheologii im. A. H. Margulan (12-15 Dekabrya 2011 g.), Almatı.
- Grakov, B. N. (2002), **İskitler**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul.
- Gryaznov, M. P. (1927), Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane/Kazaki, **Antropologicheskii Oçerki**, Sa. 1, Leningrad.
- Gryaznov, M. P.-Şnayder, E. (1929), "Drevnye İzvayaniya Minusinskih Stepey" **Materialı Po Etnografii**, Tom. IV, Leningrad.
- Gryaznov, M. P. (1930), **Drevnye Kultury Altaya**, Novosibirsk.
- Gryaznov, M. P. (1950), "Minusinskie Kamennye Babı v Svyazi c Nikotorimi Novimi Materialami", **SA XII**, Edit. M. İ Artamanov, Moskva-Leningrad, 128-157.

- Gryaznov, M. P. (1952), "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", **SA XVI**, Edit, M. İ Artamanov. Moskova, 129-163.
- Gryaznov, M. P. (1956), "K Voprosu o Kulturah Epohi Pozdney Bronzy v Sibiri", **KS 64**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva, 27-43.
- Gryaznov, M. P. (1960), "Pisanitsa Epohi Bronzy iz d. Znamenki v Hakassii", **KS 80**, Edit A. D. Udaltsov, Moskva, 85-90.
- Gryaznov, M. P. (1965), "Raboti Krasnoyarskoy Ekspeditsii", **KS 100**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 62-72.
- Gruşin, S. P. (1998), "Keramişeskiy Kompleks Epohi Ranney Bronzy s Poseleniya Borovoe III", **Drevniye Poseleniya Altay**, Edit. A. L. Kungurov, İzdatelstvo Altayskogo Gosuderstvenno Universitete, Barnaul.
- Gruşin, S. P.-Leontiev, D. S. (2014), "Andronovskii Keramişeskii Kompleks s Poseleniya Firsova XV v Verhnem PriObe", *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No:4, Barnaul, s. 74-81.
- Gumilev, L. N. (2005), **Hunlar**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul.
- Gumilev, L. N. (2006), **Avrasyadan Makaleler 1**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul.
- Haumbayev, S. U. (1987), "Hronologiya Drevnih Rudnikov Tsentralnogo Kazahstana, **Voprosu Perodizatsii Arheologičeskikh Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnovo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, İzd. KarGU, Karaganda, 109-114.
- Helfen, O. M. (1939) "The Ting-Ling", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Sa:4, No.1.
- Heredotos, (2004), **Heredot Tarihi**, Çev, Müntekim Ökmen, İş Yay, İstanbul.
- Hlobistina, M. D. (1982), "Yarusnie Pogrebeniya Evraziiskoy Stepı v Bronzovom Veke", **KS 169**, Edit. İ. T. Kruglikova, Moskva, 13-21.
- Hoppál, M. (20162), **Şamanlar ve Semboller Kaya Resmi ve Gösterge Bilim**, Çev. Fatih Sel, YKY, İstanbul.
- Hudûd al-Âlam 'The Regions Of The World, (1937), Çev. ve Açık. V. Minorsky, London.

- Hudyakov, Y. S.-Belinskaya, K. B. (2010), “Kope Kak Orujie, Simbol Vlasti i Voennoy Organizatsii u Drevnih Nomadov Evraziiskiy Stepey”, **Andronovskiy Mir**, Edit. N. P. Matveevoy, Tumen Devlet Üniversitesi Yay. Tümen.
- İbekeyeva, Saule (2015), **Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- İbn Fazlan Seyahatnamesi**, (1995), Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yay, İstanbul.
- İbrayeva, K. (1994), **Kazahskiy Ornament: Problemi i İstoriya İzuçeniya**, Almatı.
- İnan, Abdülkadir (1976), **Eski Türk Dini Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İnan, Abdülkadir (1998), **Makaleler ve İncelemeler**, Cilt I, TTK, Ankara.
- İnan, Abdülkadir (2015), **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, TTK, Ankara.
- İnan, Afet (1994) “Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri”, **BELLE TEN**, C. IV, Sa:13, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara.
- İsakov, A. İ.-Potemkina, T. M. (1989), “Mogilnik Plemen Epohi Bronzi v Tadjikistane”, **SA**, No:1, Edit. S. A.Pletneva, Moskva.
- İsmagulov, O. (1970), **Naseleniya Kazahstana ot Epohi Bronzi do Sovremennosti**, Edit. V. P. Alekseev, Akademiya Nauk, KazSSR, Alma-Ata.
- İstoriya Naradov Uzbekistana**, (1950), Edit. S. P. Tolstova, AN UzSSR, Taşkent.
- İstoriya Sibiri s Drevneyshih Vremen do Naşih Dney**, (1968), C. I, Edit. A. P. Okladnikov, İzdatelstvo Nauka, Leningrad.
- İstoriya Sibiri s Drevneyshih Vremen do Naşih Dney**, (1968), C. 5, Edit. A. P. Okladnikov, İzdatelstva Nauka, Leningrad.
- İstoriya Kazahskoy SSR (S Drevneyshih Vremen do Naşih Dney)**, (1977), C. I, Edit. S. B Bayşev vd. Nauka KazSSR, C. I, Alma-Ata.

- İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR s Drevneyshih Vremen do Naşih Dney İzdanie 1943 g.)**, (2011), 3. Baskı, Edit. İ. Dimitrova, Fond Bolothana Tayjan, Almatı.
- İstoriya Kırgızskoy SSR**, (1984), C. I, Edit. V. M. Ploskih- M. B. Djamgerçinov- O. K. Karaev, Frunze.
- İtina, M. A. (1959), “Pervobitnaya Keramika Horezma”, **Keramika Horezma**, Edit. S. P. Tolstov-M. G. Borobevoy, Moskva.
- İtina, M. A. (1970), “İz İstorii Naseleniya Stepnoy Polosi Sredneaziatskogo Mejdureçya v Epohu Bronzı”, **KS 122**, Edit. İ. T. Kuruglikova, Moskva, 49-54.
- İtina, M. A. (1977), **İstoriya Stepnih Plemen Yujnogo PriAralya**, İzdatelstvo Nauka, Moskva.
- İtina, M. A-Yblonskii, L. T. (2001), **Mavzoley Severnogo Tagisken Pozdnii Bronzoviy vek Nijney Sırdarı**, Edit. T. M. Şvetsova, Vostochnaya Literatura, Moskva.
- İvanov, S. S. (2014), “Noviy Nahodki Ornamentirovannih Visloobuşnih Toporov Epohi Bronzı iz Kırğızıstana”, **Teoriya i Praktika Arheologičeskih İssledovaniya**, Edit. V. V. Gorbunov, Barnaul.
- İvanov, S. V. (1963), **Ornament Naradov Sibiri kak İstoričeskiy İstočnik**, İzdatelstva Akademii Nauk, Leningrad.
- Kadırbayev, M. K. (1961), “Mogilnik Sangru II”, **Noviy Materialı po Arheologii i Etnografii Kazahstana**, C. 12, İzdatelstva Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata.
- Kadırbayev, M. K.-Maryeşev, A. N. (1977), **Naskalnie İzobrajeniya Hrebtı Karatau**, AnKazSSR, Alma-Ata.
- Kadırbayev, M. K. (1983), “Şestiletnie Rabotı na Atasu”, **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo- İrtişskogo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert, Çelyabinsk
- Kaipakar, K. (2007), “Eski Dönemde Kazakistan”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, Rapor. Mehmet Saray, TTK, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (2004), **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yay, İstanbul.

- Kalafat, Yaşar (1996), **Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara.
- Kalieva, S. S.-Logvin, V. N. (2015), “Raskopki Mogilnika Urkaş 7”, **Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe**, Kustanay-Almatı.
- Kalieva, S. S.-Kolbina, A. V.-Logvin, V. N. (2016), **Hekropol Epohi Bronzi Djangildi 5**, Kustanay.
- Kalkan, Mustafa (2006), **Kırgızlar ve Kazaklar**, Selenge Yay, İstanbul.
- Karabaspakov, K. M. (1987), “k voprosu o kulturnoy prinadlejnosti pamyatnikov epohi pozdney bronzı severo-vostochnogo semireçya i ih svyaz c pamyatnikami Tsentralnogo kazahstana”, **Voprosu Perodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Sentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, İzd. KarGU, Karaganda, s. 90-100.
- Kızlasov, İ. L. (2005), **Pıratuyurkskiye Jilişa**, Moskva-Samara.
- Kızlasov, İ. L. (2008), **Aktualniye Problemi Arheologii Urala i Povoljya**, Samara.
- Kızlasov, L. P. (1956), “Andronovskie Antropomorfnye Figurki iz Sredney Azii”, **KS 63**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva, 14-22.
- Kızlasov, L. P. (1960), **Taştıkskaya Epoha**, Moskva.
- Kızlasov, L. P. (1971), “Afanevskaya Epoha v İstorii Hakasii”, **Vestnik Moskovskogo Universiteta**, No:2, Moskova.
- Kızlasov, L. P. (1977), “Uyuskii Kurgan Arjan i Vopros o Proishojdenii Sakskey Kulturi”, **SA**, No: 2, Edit. A. V. Artsihovskii, Moskva, 69-87.
- Kiselev, S. V. (1951), **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, İzdatelstva Akademii Nauk SSSR, Moskva.
- Kiyatkina, T. P. (1976), **Materialı k Paleoantropologii Tadjikistana**, Duşanbe.
- Koca, Salim (2002), “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Ankara.

- Kojomberdiyev, İ.-Galoçkin, N. G. (1972), “Pamyatniki Epohı Bronzu v Doline Ketmen Tuyube”, **Uspehi Sredneaziatskoy Arheologiyi**, C.I, Edit. A. Abitekov, Leningrad.
- Kojomberdiyev İ.-Kuzmina, E. E. (1980), “Şamşinskii Klad Epohi Pozdney Bronzı v Kırgızii”, **SA**, No:4, Edit. B. A.Rıbakov, Moskva, 140-154.
- Komarov, M. N. (1947), “Pogrebeniya Okuneva Ulusa”, **SA IX**, Edit. B. D. Grekov, Moskva-Leningrad.
- Komarov, M. N. (1961), “Pamyatniki Andronovskoy Kulturu Bliz Ulusa Orak, Epoha Bronzı i Rannego Jeleza Sibiri i Sredney Azii”, **Arheologičeskii Sbornik**, C. 3, Edit. M. İ Artamanov, Leningrad.
- Koppers, W. (2002), “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, **Türkler**, C. I, Edit. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek, Salim Koca, C. I, Ankara.
- Korenyako, V. A. (1990), “O Sotsiologičeskoy İnterpretatsii Pamyatnikov Bronzovovo Veka (Pogrebeniya Dandıbay-Begazinskovo Tipı), **SA**, No:2, Ed.S. A.Pletneva, Moskva, 28-41.
- Kosarev, M. F. (1983), “Androindnie Kulturu Zauralya i Zapadnoy Sibiri”, **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskovo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert-G. B Zdanoviç, Çelyabinsk.
- Kovtun, İ. V. (2008), “Nonfigürativnost Andronovskova İskustva”, **İzvestiya Altayskovo Gosudarstvennogo Universiteta**, S.4.
- Krivtsov-Grakov, O. A.(1948), “Aleksyevskoe Poselenie i Mogilnik”, **Trudi Gosudarstvennogo Muzeya**, Sa: XVIII, s. 59-172.
- Krivtsov-Grakov, O. A.(1951), Sadçikovskoe Poseleniye (Raskopki 1948 g.), **Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR**, No:21, Moskva, s. 152-181.
- Kukuşkin, A. İ. (2015), “Mogilnik Kızılkol. Kurgan 1”, **Drevnii Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe**, Kustanay-Almatı.
- Kukuřkin, A. İ.-Dmitriev, E. A. (2015), “Arheologičeskie İssledovaniya na Mogilnike Şaymerden 2”, **Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe**, Kustanay-Almatı.

- Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri**, (1958), Akademi Nauk SSR, No: 58, Edit. N. Ya Merpert, Moskva.
- Kumyukov, V. İ. (2010), “İzobrajenia Kolesnits v Petroglifih Andronovskih Plemen Kazahstana”, **Orazbayevskie Çtenia**, 9 April 2009, Almatı.
- Kungurov, A. L. (1998), “Mnogosloynoe Poseleniya Ust-Vasiha 2 na Verhnem Çumışe”, **Drevnye Poseleniya Altay**, Edit. A. L. Kungurov, İzdatelstvo Altayskogo Gosuderstvenno Universitete, Barnaul.
- Kupriyanova, E. V.-Zdanoviç, D. G. (2015), **Drevnosti Lesostepnogo Zauralya: Mogilnik Stepnoe VII**, Arkaim, Çelyabinsk.
- Kuryuşin, Yu. F.-Şulga, P. İ. (1996), “Andronovskoe Pogrebeniye na reke Çarış”, **İzvestiya Altayskogo Gosniverstita**, No:2, Barnaul.
- Kuryuşin, Yu. F.-Şulga, P. İ.-Gruşin, S. P. (2006), “Sluçaynie Nahodki Bronzovih Predmetov v Severno-Zapadnih Pregoryah Altaya”, **Altay v Sisteme Metallurgiçeskih Provintsii Bronzovogo Veka**, Edit. S. P. Gruşin, Barnaul.
- Kuryuşin, Yu. F.-Papin, D. V. (2016), “Osnovnie Problemi i Perspektivi İzuçeniya Andronovskoy Kulturi Altaya”, **Mejdistsiplinarnoe İzuçeniya Arheologii Zapadnoy Sibiri i Altaya**, Edit. A. P. Derevyanko, Barnaul, s. 22-24.
- Kuşaev, G. A. (1968), “Rannie Pogrebeniya Alakulskoy Vpadini”, **Novoe v Arheologii Kazahstana**, Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 135-145.
- Kuzeyev, R. G. (2005), **İtil-Ural Türkleri**, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay. İstanbul.
- Kuzmina, E. E. (1963), “Drevneyşaya Figürka Verbluyuda iz Orenburgskoy Oblasti i Problema Domestikatsii Baktrianov”, **SA**, No: 2, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva, 38-47.
- Kuzmina, E. E. (1963a), “Kupuhta-Mogilnik Andronovskoy Znati”, **KS 93**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 96-106.
- Kuzmina, E. E. (1964), “Andronovskie Mogilniki, na p. Baytu (o nikotorih detelyah andronovskogo pogrebalnogo obryada)”, **KS 97**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 39-50.

- Kuzmina, E. E. (1964a), “Andronovskoe Poselenie i Mogilnik Şandaşa”, **KS 98**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 100-107.
- Kuzmina, E. E. (1965), “Otnositelnaya Hronologiya Andronovskih Poselenii Elenovskogo Mikrorayona”, **SA**, No:4, Edit. A. V. Artsihovskii, Moskva, 40-52.
- Kuzmina, E. E. (1970), “Semireçenskii Varyant Kulturi Epohi Pozdney Bronzi”, **KS 122**, Edit. İ. T. Kruglikova, Moskva, 44-49.
- Kuzmina, E. E. (1986), “Gonçarnoye Pruizvostva u Pilemen Andronovskoy Kulturnoy Obşnosti”, **Vostoçnyı Turkestan i Sredniyaya Aziya**, Editör, B. A. Litvinskiy, Moskva.
- Kuzmina, E. E. (1986a), **Drevneyşıye Skotovodı ot Urala do Tiyan-Şanya**, Frunze.
- Kütükoğlu, Mübahat, (2008), **Tarih Araştırmalarında Usul**, 9. Baskı, Elif Kitabevi, İstanbul.
- Kyuner, N. V. (1961), Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, **Tsentralnoy Azii i Dalnevo Vostoka**, İzdatelstvo Vostoçnoy Literatura, Moskva.
- Lariçev, V. E. (1961), “Bronzovıy Vek Severa Vostoçnogo Kitaya”, **SA**, No:1, Edit. A. V. Artsihovskii, Moskva.
- Laypanov, K. T.- Miziev, İ. M. (2008), **Türk Halklarının Kökeni**, Çev. Hatice Bağcı, Selenge Yay, İstanbul.
- Lev, D. N. (1966), “Pogrebeniye Bronzovoy Epohi bliz Samarkanda”, **KS 108**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 101-105.
- Ligeti, L. (1998), **Bilinmeyen İç Asya**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara.
- Litvinskii, B. A. (1960), “Dahaninskiy Mogilnik Epohi Bronzı v Zapadnoy Fergana”, **KS 80**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva, 47-53.
- Litvinsky, B. A.-Solovev, V. S. (1972), “Stoyonka Stepnoy Bronzu v Yujnom Tadjikistane”, **Uspehi Sredneaziatskoy Arheologiyi**, C. I, Edit. V. M. Masson, Leningrad.
- Mahmûd el Kâşgarî, (2006), **Divân-ı Lugâti't Türk**, C. I, Çev. Besim Atalay, Ankara.

- Maksimov A.-Ermoleyeva A.-Maryaşev A. (1985), “Naskalniye İzobrejeniya Uroçışa Tamgalı”, **Albom**, Alma-Ata.
- Maksimova, A. G. (1961), “Mogilnik Epohu Bronzı v Uroçışe Karakuduk” **Noviy Materialı po Arheologii i Etnografii Kazahstana**, C. 12, İzdatelstva Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata.
- Mallory, J. P. (2002), **Hint Avrupalıların İzinde**, Dost Yay. Ankara.
- Mandelştam, A. M. (1972), **İstoriya Sıkotovodçeskih Pilemen i Rannih Koçevnikov na Yuge Sredney Azi**, avtoreferat, Moskva-Leningrad.
- Margulan, A. H.-Akişev, K. A.-Kadırbayev, M. K.-Orazbayev, A. M. (1966), **Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata.
- Margulan, A. H. (1979), **Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana**, İzdatelstva Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata.
- Margulan, A. H. (1994), **Kazahskoye Harodnoye Pirikladnoye İskustva**, C.3, Almatı.
- Markov, G. E. (2014), **Koçevniki Azii, Akademiya Fundamentalnih İsledovaniy**, Moskova.
- Maryaşev, A. N.-Rogojinskii A. E. (1987), “Voprosı Periodizatsii i Hronologii Petroglifov Kazahstana”, **Skiffo-Sibirskii Mir: (İskusstva i İdeologii)**, Novosibirsk.
- Maryaşev, A. N.-Rogojinsky, A. E. (1991), **Naskalnye İzobrejeniya v Gorah Eşkiolmes**, Gılim, Alma-Ata.
- Maryaşev A. N.-Goryaşev, A. A. (1992), “Arheologičeskie Pamyatniki Epohu Bronzı Uroçışa Oy Djaylı (Semireçye)” **Arheologičeskie isledovaniya v Kazahstana**, Edit. A. N. Maryaşev, Alma-Ata.
- A. N. Maryaşev-A. A. Goryaşev, (1993), "k Voprosu Tipologii i Hronologii Pamyatnikov Epohi Bronzı Semireçya", **RA**, No:1, Edit. S. A. Pletneva, Moskva, 5-21.
- Maryaşev, A. N.-Gumirova, O. N. (2011), “Raskopki Poseleniya Ası I v. 2008-2009 gg.”, **Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri**, Almatı.
- Martinov, A. İ. (1979), **Lesostepnaya Tagarskaya Kultura**, İzdatelstva Nauka, Novosibirsk.

- Masson, V. M. (1957), "İzuçeniye Drevnezemledelçeskih Poselenii v Delte Murgaba", **KS 69**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva, 58-66.
- Masson, V. M.- Sarianıdı, V. I. (1972), **Central Asia, Turkmenia Before the Achaemenids**, Edit. Glyn Daniel, İng. Çeviri, Ruth Tringham, Thames and Hudson Yay, İngiltere.
- Matyuşenko, V. İ. (1959), "K Voprosu o Bronzovom Veke v Nizovyah p. Tomi", **SA**, No:4, Edit. A. V, Artsihovskii, Moskva, 154-166.
- Matuzeviciute, G. M.-Lightfoot, E.- O'Connell, T. C.- Voyakin D.- Liu, X.- Loman, V.-Svyatko, S.- Usmanova, E.- Jones, M. K. (2015), "The extent of cereal cultivation among the Bronze Age to Turkic period societies of Kazakhstan determined using stable isotope analysis of bone collagen", **Journal of Archaeological Science**, No: 59.
- Milnikova, L. N.-Durakov, İ. A-Kobeleva, L. S. (2010), "İsledovanie Kurgana No: 25 Mogilnika Zareçnoe-1", **Andronovskii Mir**, Edit. N. P. Matveeva, Tumen Devlet Üniversitesi Yay. Tyumen.
- V. A. Mogilnikov, (1998), "Kurganı Korboliha I- Pamyatnik Andronovskoy Kultırı v Predgoryah Altaya", **Drevnosti Altaya**, No:3, Edit. V. İ Soenov, Gorno-Altay, 29-43.
- Molodin. V. İ.-Epimohov, A. V.-Marçenko, J. V. (2014), "Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzı Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsıpy i Podhody, Dostijeniya i Problemy", **Vestnik Novosibirsk Gosuderstvenna Universiteta. Seriya İstoriya, Filologiya**, C. 13, Sa:3.
- Moşkova, M. G- Federova-Davıdova, Y. A. (1964), "Pogrebeniya Epohi Bronzı Novo-Kumakskovo Mogilnika", **KS 101**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 135-142.
- Motov, Yu. A.- Karabaspakov, K. M. (1983), "Mogilnik Biilikul-Pamyatnik Ranney Bronzı Yujnogo Kazahstana", **Bronzovıy Vek Stepnoy Polosı Uralo-İrtişskovo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert-G. B Zdanoviç, Çelyabinsk.
- Novojenov, V. A. (2013), "Drevneyşie Kuznetsı Evraziiskoy Stepi (Karasukskaya Kultura i Proishojdeniya Begazı-Dandıbayevskogo

- Fenomena”, **Dalalık Evraziyanın Begaz DandıbayMedenieti**, Edit. A.Z. Beysunov, Almatı.
- Novojenov, V. A. (2014), “Andronovskaya İzobrazitelnaya Traditsiya v Petroglifah Epohi Bronzı Tsentralnoy Azii”, **Arii Stepey Evrazii: Epoha Bronzı i Rannego Jeleza v Stepyah Evrazii i Na Sopredelnih Territoriyah**, Edit. V.İ. Molodin-A.P. Epimahov, Barnaul.
- Oboldueva, T. G. (1955), “Pogrebeniya Epohu Bronzu v Taşkentskoy Oblasti”, **KS 59**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva, 145-150.
- Ocak, A. Yaşar (2005), **Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri**, İletişim Yay. İstanbul.
- Oçerki Po İstorii Kirgızskey SSP**, Edit. İ. A. Batmanov, Frunze, 1952.
- Onat A.- Orsoy S.- Ercilasun K. (2004), **Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu Monografisi**, TTK, Ankara.
- Okladnikov, A. P. (1959), **Ancient Population of Siberia and Its Cultures**, Peabody Museum Cambridge, Massachusetts.
- Okladnikov, A. P. (2003), “Tarihin Şafağında İç Asya”, Çev. Alâeddin Şenel, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. Denis Sinor, İletişim Yay. İstanbul.
- Oveçkin, A. S. (2001), “Ukraşeniya Andronovskoy Kultırı Mogilnika Çekanovskii Log-10”, **İstoriko-Kulturnoe Nasledie Severnoy Azii**, Çlen Red. Kollegiya, İzd. Vo. Alt. Gos. Un., Barnaul, 249-251.
- Ögel, Bahaeddin (1948), “İlk Töles Boyları”, **Belleten**, C. XII, Sa: 47.
- Ögel, Bahaeddin (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi 1**, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (2003), **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (2010), **Türk Mitolojisi**, C. II, TTK, Ankara.
- Pankova, S. V. (2000), “O Sootneşeni Taştıkskoy i Kirgızskey Keramiçeskih Traditsii”, **Piyatie istoričeskie çteniya pamyati Mihaila Petroviça Gryaznova (19-20 oktiyabr)**, Omsk, TD Vseross, 96-97.
- Potapov, L. P. (1953), **Oçerki po İstorii Altaysev**, Moskva-Leningrad.

- Potemkina, T. M. (1975), “Keramiçeskie Kompleksi Alekseyevskovo Poseleniya na r. Tobol”, **SA**, No:1, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva, 35-51.
- Potemkina, T. M. (1979), “O Sootşeniya Alekseyevskikh i Zamarayevskikh Kompleksov v Lesostepnom Zauralye”, **SA**, No:2, Edit. B. A. Rıbakov, Moskva, 19-31.
- Potemkina, T. M. (1982), “O Sootneşenii Tipov Rannealakulskoy Keramiki v Pritobolye”, **KS 169**, Edit. İ. T. Kruglikova, Moskva, 44-53.
- Potemkina, T. M. (1983), “Alakulskaya Kultura”, **SA**, No:2, Edit. B. A. Rıbakov, Moskva, 13-34.
- Pulleyblank, E. G. (1990), “The “High Carts”: A Turkish-Speaking People Before the Turks”, **Asia Major**.
- Rahimov, S. A. (1968), “Andronovskaya Stoyonka i Mogilnik na r. Sıde”, **KS 114**, Edit. T. S. Passek, Moskva, s. 70-76.
- Rásonyi, L. (1996), **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara.
- Rındıva, N. V.-Degtyareva, A. D.-Ruzanov, V. D. (1980), “Rezultatı Himiko-Tehnologičeskogo İsledovaniya Nahodok iz Şamşinskogo Klado” **SA**, No:4, Edit. B. A. Rıbakov, Moskva, 154-173.
- Rogojinskii A. E.-Aubekero B. J.-Sala, R. (2004), “Pamyatniki Kazahstana”, **Pamyatniki Naskalnogo İsskustva Tsentralnoy Azii**, Edit. A. E. Rogojinskii, Almatı, s. 45-92.
- Rogojinskiy, A. E. (2009), “Naskalnie İzobrajeniya “solntsegolovih” iz Tamgalı v Kontekste İzobrazitelnih traditsii bronzovogo veka Kazahstana i Sredney Azii”, **Materialı i İsledovaniya po Arheologii Kırgızistana**, Yay. Haz. V.A. Kolçenko- F. G. Rott, Natsionalnaya Akademiya Nauk Kırgızskoy Respubliki Institut İstorii i Kulturnogo Naslediya, Bışkek.
- Salnikov, K. V. (1948), “K Voprosu o stadiyah v Pamyatnikah Andronovskoy Kulturi Zauralya”, **Pervoe Uralskoe arheologičeskoe soveşaniye**, Perm, s. 21-26.

- Salnikov, K. V. (1950), "Hvalinsko-Andronovskie Kurganı u. s Pogromnogo", **SA XIII**, Edit. M. İ Artamanov, Moskova-Leningrad, s. 311-320.
- Salnikov, K. V. (1952), **Drevneyşıye Pamyatniki İstoriyi Urala**, Sverdlovskoe Oblastnoye Gosudarstvennoye İzdatelstva, Sverdlovsk.
- Salnikov, K. V. (1954), "Andronovskie Poseleniye Zauralya", **SA XX**, Edit. B. A. Rıbakov, Moskva, s. 213-253.
- Salnikov, K. V. (1964), "Nikotorie Voprosı İstorii Lesnovo Zauralya v Epohu Bronzi", **Voprosı Arheologii Urala**, Sa:6, Sverdlovsk.
- Salnikov, K. V. (1967), **Oçerki Drevney İstorii Yujnogo Urala**, İzdatelstva Nauka, Moskva.
- Samaşev, Z. (2010), **Naskalnie İzobâejeniya Kazahstana kak İstoriçeskih İstoçnik**, C. 1, Almatı.
- Sarmiento, H. B. (2013), **Pogrebalnie Sorujeniya dlya Kremirovannıh Ostankov Epohi Bronzi v Semireçya (Kazahstane)**, Edit. H. B Sarmiento-P. Selye, Mejdunarodniy Institut Tsentralno Aziatskih İssledovaniı/UNESCO, Semerkant/Paris.
- Savinov, D. G.-Bobrov, V. V. (1978), "Titovskii Mogilnik (kı voprosu o pamyatnikah epohi pozdney bronzi na yuge zapadnoy sibiri)", **Drevniye Kulturi Altaya i Zapadnoy Sibiri**, Edit. V. İ Molodin, Novosibirsk.
- Savinov, D. G. (1984), **Narodnı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurskuyu Epohu**, Leningrad.
- Savinov, D. G. (2004) "Naseleniye Srednevo Yeniseya v Epohu Slojeniya Skotovodçeskih Obşest v (III. tıs. do. n.e-seredina I. tıs. n.e.)", **Journal Of Turkic Civilization Studies**, N.1, Bışkek, 107-134.
- Sharaf Al-Zamān Tāhır Marvazī on China, The Turks and India**, (1942), Arapça'dan İngilizceye Tercüme ve Açıklamalar, V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, London.
- Simnikov, S. M. (1998), "Nikotorie Rezultatı İssledovaniya Poseleniya Sovetskiy Put I", **Drevniye Poseleniya Altay**, Edit. A. L. Kungurov, İzdatelstvo Altayskogo Gosuderstvenno Universitete, Barnaul.

- Sinitsyn, I. V. (1951), "Arheologicheskiye issledovaniya v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazahstana", **KS XXXVII**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskvo-Leningrad, 97-106.
- Sinitsyn, I. V. (1952), "Arheologicheskiye issledovaniya v Saratovskoy Oblasti i Zapanom Kazahstan", **KS XLV**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva-Leningrad, 62-74.
- Skotolos, V. S. (1970), "O Stratigrafii Poseleniye Kipel", **SA**, No: 3, Edit. A. V. Artsihovskii, Moskva, 193-198.
- Skotolos, V. S. (1972), **Kultura Naseleniya Bronzovogo Veka Yujnogo Zauralya**, Edit. M. Ya Merpert, Izdatelstva Nauka, Moskva.
- Smagulov, E. A.-Baratov, S. P. (2004), "Nekropol Epohi Bronzi v Okrestnostyah g. Turkestan (Arheologicheskie Raboty v 2000 g. na Mogilnike Şerbay)", **Otan Tarihi**, Institut İstorii i Etnologii İmenii Ç.Ç Valihanov, Edit. M. D. Koygeldiyev, No:3-4, Almatı.
- Smirnov, K. F. (1961), "Arheologicheskie Dannie o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", **SA**, No:1, Edit. A. V. Arisihovskii, Moskva.
- Solovev, A. I. (2003), **Orujie i Dospehi, Sibirskoe Voorujenie: ot Kamennogo veka do Srednevekovya**, İNFOLİO press, Novosibirsk.
- Solovev, A. I. (2010), "V Pili Kolec: Nikotorie Aspektı Rekonstruktssii Voennogo Dela Naseleniya Andronovskoy Kulturi", **Andronovskiy Mir**, Edit. N. P. Matveeva, Tumen Devlet Üniversitesi Yay, Tyumen.
- Sorokin, V. S. (1960), "Mogilnik Tasti-Butak 1 (Raskopki 1956-1957)", **KS 80**, Edit A. D. Udaltsov, Moskva, 53-60.
- Sorokin, V. S. (1962), "Jilişa Poseleniya Tasti-Butak", **KS 91**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 51-61.
- Sotnikova, S. V. (2014) "Formirovannıe Traditsii Vertikalnoy Napravlennosti Pogrebalnogo Rituala na Territorrii Evraziyskih Stepey v Epohu Bronzi", **Teoriya i Praktika Arheologicheskikh İssledovaniı**, Edit. A. A. Tişkin, Barnaul, 79-96.

- Stefanov, V. İ. (1996), "Poseleniya Alakulskoy Kulturi Yujnogo Urala", **Materialı po Arheologii i Etnografii Yujnogo Urala**, Edit. G. B Zdanoviç, Çelyabinsk.
- Stefanov, V. İ–Dnyeperov, S. A.-Koroçkova, O. N. (1983), "Kurganı Federovskogo Tipa Mogilnika Ureftı I", **SA**, No:1, Edit. B. A. Rıbakov, Moskva, 155-167.
- Stefanov, V. İ.–Koryakov, İ. O.-Çemyakin, Yu. L. (2001), "İgralnie Kocti iz Srubna-Andronovskih Pamyatnikov Urala i Zapadnoy Sibiri", **Bronzoviy Vek Vostochnoy Evropı: Harakteristika Kultur, Hronologiya i Periodizatsiya**, Edit. Yu. İ Koley, Samara.
- Şeşen, Ramazan (2001), **İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK, Ankara.
- Tarhan, Taner (1970), "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", **İÜ Tarih Dergisi**, S: 24.
- Taşagıl, Ahmet (2003), **Gök-Türkler I**, 2. Baskı, TTK, Ankara.
- Taşagıl, Ahmet (2004), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, TTK, Ankara.
- Taşagıl, Ahmet (2013), **Kök Tengrinin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul.
- Teplouhov, S. A. (1929), "Opıt Klassifikatsii Drevnih Metallıçeskih Kultur Minusinskogo Kraya (v kratkom izlojenii)", **Materialı Po Etnografii IV**, 2. Baskı, Leningrad.
- Terenojkin, A. İ. (1948), "Arheologičeskiye Nahodki v Tadjikistane", **KS XX**, Edit. A. D. Udaltsov, Moskva-Leningrad, 74-78.
- Terenojkin, A. İ. (1962), "Klad Andronovskih Bronzovıh Predmetov iz c. Briçmulla Bliz Taşkenta", **SA**, No:3, Edit. A. V. Artsihovskii, Moskva, 279-282.
- Tkaçev, A. A. (1987), "Periodizatsiya i Hronologiya Alakulskih Pamyatnikov Tsentralnogo Kazahstana", **Voprosu Perodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, İzd. KarGU, Karaganda, s. 25-35.

- Tkaçev, A. A. (2010) "Problemı Proishojdeniya i Hranologii Nurinskih Kompleksov Tsentralnogo Kazahstana", **Andronovski Mir**, Edit. N. P. Matveeva, Tumen Devlet Üniversitesi Yay, Tyumen.
- Togan, A. Z. Velidi, (1969), **Tarihte Usul**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Togan, A. Z. Velidi, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Yy'a kadar)**, C. I, İÜ Edebiyat Fak. Yay, İstanbul.
- Tolstov, S. P. (1940), "Horezmskaya Ekspedisiya 1939 g.", **KS VI**, Edit. S. N. Bibikov, Moskva-Leningrad, 70-80.
- Topsakal, İ.-Şahin, L.-Yıldırım, K.-Tanrıverdi, M.-Yıldırım, E. (2015), **Rusya'daki Türkler**, Eskişehir Valiliği Yay, İstanbul.
- Tsalkin, V. İ. (1964), "Nikotorie İtogi İzuçeniya Kostnih Ostatkov Jivotnih iz Raskopok Arheologičeskih Pamyatnikov Pozdnego Bronzovogo Veka", **KS 101**, Edit. T. S. Passek, Moskva, 24-31.
- Tugarinov, A. Y. (1926), "Andronovskiye Mogılı", **Sibirskaya Jivaya Starina**, No:1, Edit. M. K. Azadov- G. S. Vinogradov, İrkutsk, 153-158.
- Tuncer Gülensoy, **Orhun'dan Anadoluya Türk Damgaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay, İstanbul, 1989.
- Türkeli, Cevat, (1990), **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Umansky, A. L, (1995), "Nikotorie Materialı iz Andronovskoy Mogilnika na Aleye", **İzvestiya Laboratorii Arheologii**, No:1, Edit. V. İ Soenov, İz. GAGU, Gorno-Altay, 14-20.
- Unbekanntes Kasachstan Archäologie im Herzen Asiens**, (2013), Edit, Thomas Stöllner, Zajnolla Samaşev C. I, Bochum.
- Usmanova, E. R. (1994), "Andronovskie Amuleti/ po Materialam Mogilnikov Setntralnovo Kazahstana", **Veş v Kontekste Kulturi Materiali Nauçnoy Konferentsii**, Sankt-Peterburg.

- Usmanova, E. R. (1998), “Andronovskii Mogilnik Lisakovskii”, **Margulanovskie Çteniya**, Akademiya Nauk KazSSR, Alma-Ata, 116-118.
- Usmanova, E. R. (2010a), **Kostyüm Jenşını Epohi Bronzu Kazahstana, Opıt Rekonstrüksiyi**, Lisakov-Karagandı.
- Usmanova, E. R. (2010b), “Andronovskaya Predteça Tekstilnıh Koçevıh Tehnologii (Po Materialam Mogilnikov Lisakovskoy Okrugı)”, **Rol Nomadov v Formirovanii Kulturnogo Naslediya Kazahstana**, Edit. İ V. Erofeeva, Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii 23-24 April 2009 Almatı, Almatı.
- Usmanova, E. R.-Panyuşkina, İ. P. (2011), “Andronovskie Pamyatniki Lisakovskoy Okrugı”, **Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары**, Cilt I, Edit. B. E. Baytanaev, Almatı.
- Usmanova, E. R. (2013), “Mogilniki Epohi Bronzı Lisakovskoy Okrugı”, **Pamyatniki Lisakovskoy Okrugı: Arheologičeskie Syujeti**, Edit. E. R. Usmanova, Karaganda-Lisakovsk.
- Vadetskaya, E. V. (1986), **Arheologičeskiye Pamyatniki v Stepah Srednego Yeniseya**, Leningrad.
- Vinogradov, N. B. (1984), “Kulevçi VI- Novıy Alakulskii Mogilnik v Lesostepyah Yujnogo Zauralya”, **SA**, No:3, Edit. B. A. Rıbakov, Moskva, 145-156.
- Vorfolomeev, V. V. (1987), “Otnositelnaya Hronologiya Keramičeskih Kompleksov Poseleniya Kent”, **Voprosu Perodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan**, Edit. V. V. Evdokimov, İzd. KarGU, Karaganda, s. 56-68.
- Yblonskii, L. T. (1991), “Problema Formirovaniya Kulturi Sakov Yujnogo Priaralya”, **SA**, No: 1, Edit. S. A. Pletneva, Moskva, 72-90.

- Yblonskii, L. T. (2005), “Arheologo-Antropolgiçeskaya Hipoteza k Probleme Formirovaniya Kultur Saksogo Tipa”, **Sentralnaya Aziya İstoçniki, İstoriya, Kultura**, Edit. E.V. Antonova, Moskva.
- Yıldırım, Kürşat (2013a), “Doğu Türkistan’da Erken Saka Kültür Çevresi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sa:206.
- Yıldırım, Kürşat (2013b), “Barbarlık Mefhumu ve Eski Türkler”, **Bir Fikir Hareketinin Yüz Yılı: Türk Ocakları Uluslar Arası Sempozyumu Bildiriler (7-9 Mayıs 2012)**, İstanbul.
- Yıldırım, Kürşat (2016), “Eski Türk Tarihinin Mekânı Üzerine Bozkır”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Sa:353, Mayıs, 19-25.
- Yorulmaz, Osman (2011), “Kazak Türklerinde Evlilik Âdetleri”, **Mehmet Eröz Armağanı**, Haz. Mustafa Aksoy-Osman Yorulmaz, Ötüken Yay, İstanbul, s. 187-214.
- Yorulmaz, Osman (2012), **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, Ötüken Yay, İstanbul.
- Zah, V. A. (2012), “Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Prittobolye”, **Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii**, no:2 (17).
- Zaybert, V. F. (1973), “Noviye Pamyatniki Ranney Bronzi na r. İşim”, **KS 134**, Edit. İ. T. Kruglikova, Moskva, 106-114.
- Zdanoviç, G. B.-Zdanoviç, S. Ya. (1980), “Mogilnik Epohi Bronzi u s. Petrovka”, **SA**, No: 3, Edit. B. A. Rıbakov, Moskva, 183-194.
- Zdanoviç, G. B. (1983), “Osnovnie Harakteristik Petrovskih Kompleksov Uralo-Kazahstanskih Stepey (k voprosu o vıdalenii Petroskoy kultury)”, **Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo- İrtişskovo Mejdureçya**, Edit. N. Ya Merpert, Çelyabinsk.
- Zdanoviç, G. B. (1988), **Bronzoviy Vek Uralo-Kazahstanskih Stepey**, Edit. M. F. Kosarev, Sverdlovsk.
- Zdanoviç, D. G-Krillov, A. K. (2002), **Kurgannie Pamyatniki Yujnogo Zauralya Arheoastronomiçeskie Aspekti İssledovaniya**, Arkaim, Çelyabinsk.
- Zimmer, H. (2004), **Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler**, Çev. Gül Çağalı Güven, Kabalcı Yay, İstanbul.

Zotova, S. V. (1964), “ O Sibirskih Keltah Seyminsko-Turbinskogo Tipa”,
KS 101, Edit. T. S. Passek, Moskva, 59-64.

ÖZGEÇMİŞ

Elvin Yıldırım, 1983 yılında Zonguldak/Çaycuma’da doğdu. İlk, Orta ve Lise eğitimini aynı şehirde 2002 yılında tamamladı. 2003 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne girmeye hak kazandı. 2007 yılında Lisans eğitimini tamamlayan Elvin Yıldırım 2009 yılında Selçuk Üniversitesi Pedagojik Formasyon programından mezun oldu. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*” adlı teziyle 2012 yılında mezun oldu. 2013 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı’nda Doktora Eğitimine başladı. 2014 yılında Doktora Yeterlilik Sınavı’nı verdikten sonra Prof. Dr. Ahmet Taşağıl danışmanlığında “*Andronovo Kültürü*” adlı tez konusu üzerine çalışmalarına başladı. Elvin Yıldırım, İngilizce, Rusça ve Almanca bilmekte olup Genel Türk Tarihi alanındaki çalışmalarına devam etmektedir.